

શ્રીમદ્ શ્રીમદ્ શ્રીમદ્ શ્રીમદ્

શ્રીમદ્ શ્રીમદ્ શ્રીમદ્ શ્રીમદ્

લેખક-પરિચય

ડાહ્યાભાઈ પીતાંબરદાસ દેરાસરી(૧૮૫૭-૧૯૩૮) કવિ, વિવેચક, સંપાદક, સંશોધક, અનુવાદક દેરાસરીનો જન્મ સુરતમાં થયેલો. પૂનાની કોલેજમાં વિજ્ઞાનના વિદ્યાર્થી રહ્યા પછી ભૂસ્તરવિદ્યાના અભ્યાસ માટે ૧૮૯૬ માં ઈંગ્લેન્ડ ગયા. ત્યાં બાર એટ લો પણ કર્યું ને અમદાવાદ આવીને વકીલાત કરી.

એ સૌથી વધારે જાણીતા છે ગુજરાતી સાહિત્યની ઐતિહાસિક સમીક્ષાના પુસ્તક ‘સાઠીના સાહિત્યનું દિગ્દર્શન’થી, પણ એ પૂર્વે એમણે હરિગીત અને દોહરામાં લખેલાં ૩૦૦-૪૦૦ પંક્તિઓનાં સળંગ કાવ્યો ‘ચમેલી’ તથા ‘બુલબુલ’(૧૮૮૩)ની રચના કરેલી છે, બીજા બે કાવ્યગ્રંથો પણ એમણે રચ્યા છે.

એ ઉપરાંત મધ્યકાલીન ‘કાન્હડદે પ્રબંધ’નું ટિપ્પણો સાથેનું સંપાદન(૧૯૧૩) અને એનો સુગમ અનુવાદ, તથા મરાઠી કોશને આધારે ગુજરાતીમાં તૈયાર કરેલો ‘પૌરાણિક કથાકોષ’(૧૯૩૧), પણ એમનો યશ વધારનારાં મહત્ત્વનાં વિદ્યાકાર્યો છે. ‘રણજિતસિંહ’(૧૮૯૫) અને ‘શહેનશાહ પંચમ જ્યોર્જ’(૧૯૩૦) એ અનુવાદો તથા ‘ભૌગોલિક કોશ’ તથા વિજ્ઞાન પરનાં પાઠ્યપુસ્તકો પણ એમનાં બીજાં અગત્યનાં કાર્યો છે.

—રમણ સોની

કૃતિ-પરિચય : સાઠીના સાહિત્યનું દિગ્દર્શન

ઈ.૧૯૧૧માં ‘ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી’એ પ્રગટ કરેલું આ પુસ્તક ઈ.૧૮૪૮થી ઈ.૧૯૦૮ સુધીનાં ૬૦ વર્ષના ગુજરાતી સાહિત્યનો પરિચયલક્ષી પણ લગભગ સર્વાશ્લેષી ઇતિહાસ આલેખી આપે છે ને એની ભૂમિકા રૂપે એ પૂર્વેની સાહિત્ય-સ્થિતિનું પણ વિગતવાર નિરૂપણ કરે છે. એ રીતે અર્વાચીન ગુજરાતીના પ્રારંભિક સમયના સાહિત્યનો નકશો દોરી આપતું એક મૂલ્યવાન દસ્તાવેજી ચિત્ર આંકે છે.

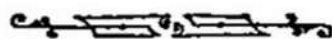
બે ખંડ અને ૧૦ પ્રકરણોમાં સુ-આયોજિત આ પુસ્તકમાં પહેલા ખંડમાં સાઠીની સ્થિતિ, કેળવણીની શરૂઆત, અમદાવાદની સાહિત્ય-ચળવળો, ફાર્બસનું કાર્ય, ગુજરાતનાં વિવિધ શહેરોના ને મુંબઈના ‘પ્રથમ કામ કરનાર ગૃહસ્થો’ તથા બીજા ખંડમાં શાળા-ઉપયોગી ગ્રંથો, લેખનકળા, વ્યાકરણ, ગણિત-આદિ વિષયો, નાટક-કવિતા-ગીતસંગ્રહ અને કહેવતો-નિબંધો-નવલકથાઓ આદિ સાહિત્ય-સ્વરૂપો તેમજ ‘હ્યુમર’ વિશે લેખકની કલમ એક ચોક્કસ દૃષ્ટિકોણથી પણ ઘણી વ્યાપકતાથી ચાલી છે.

પુસ્તકનું લેખન ઇતિહાસલક્ષી-વિગતલક્ષી રહેવા ઉપરાંત ચિત્રાત્મક ને ક્યાંક વિનોદની છાંટવાળું પણ બન્યું છે એ એની વિશેષતા છે. ‘૧૯૦૯ના માર્ચ માસ[સુધી]માં [ગુજરાતીમાં] ૯૯ નાટકો ને ૨૧૨ નવલકથાઓ હતી’ વગેરે જેવી માહિતી તથા એ સમયનાં છાપખાનાં(પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ)/પ્રકાશનકેન્દ્રો અને સામયિકપત્રોની વિગતવાર સૂચિ તથા શબ્દસૂચિ આ પુસ્તકને શાસ્ત્રીય ઘાટ આપે છે.

—રમણ સોની

ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી હીરક મહોત્સવ ગ્રંથમાળા નં. ૨

સાઠીના સાહિત્યનું દિગ્દર્શન.

લેખક

ડાહ્યાભાઈ પીતાંબરદાસ દેરાસરી,

એમ. આર. એ. એસ., એફ. બી. એસ.,
પ્રકૃષ્ટ ભૂસ્તરવિજ્ઞાનનું સિદ્ધિપત્ર ધારનાર,
એરિસ્ટર-એટ-લો, એડવોકેટ હાઇકોર્ટ મુંબાઈ.

સરળ અર્થશાસ્ત્ર, સરળ રસાયનશાસ્ત્ર, સરળ પદાર્થવિજ્ઞાન, વનસ્પતિશાસ્ત્ર,
બુલબુલ, હરિધર્મશતક, અમારાં આંસુ, મધુભૂત ઈ. ઈ. ના
લેખક, કાન્હડદે પ્રબંધના સંપાદક અને અનુવાદક
અને રણજીતસિંહનો અનુવાદક.

છપાવી પ્રસિદ્ધ કરનાર

ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી તરફથી
હીરાલાલ ત્રીભોવનદાસ પારેખ, બી. એ.,
આસિ. સેક્રેટરી.

સંવત ૧૯૬૮

સને ૧૯૬૯

કીમત બાર આના.

अभेदावाद

प्रबन्ध प्रिन्टिंग वर्कसगां डाकुरलाल परमोदराय डाकुरे छा'सुं.

ઉપોદ્ધાત.

ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી સ્થપાયાને ૧૯૦૮ માં સાઠ વર્ષ પૂરાં થયાં તે અતિ આનંદદાયક પ્રસંગ નિમિત્તે સોસાયટીનો હીરક મહોત્સવ ઉજવવામાં આવ્યો હતો અને એ આનંદના પ્રસંગ નિમિત્તે સાહિત્યને લગતાં અમુક ખાસ કાર્યો કરવાની જે યોજના કરવામાં આવી હતી તે અન્વયે નીચેનાં પુસ્તકો તૈયાર થયાં છે:—

૧ સાહીના સાહિત્યનું દ્વિર્દર્શન.	કૌમત	રૂ. ૦-૧૨-૦
૨ ગુજરાતી ભાષાનો કોશ	(સ્વર વિભાગ)	રૂ. ૦-૮-૦

ગુ. વ. સોસાયટી ઓફીસ,
તા. ૨૦-૧૨-૧૯૧૧.

પ્રસ્તાવના.

આવા ગ્રંથને પ્રસ્તાવનાની બહુ જરૂર જણાતી નથી, છતાં એક બે આપતો કહેવી જોઈએ એમ પણ છે.

પ્રેમાનંદ જેવા સર્વોપરી કવિનાં કાવ્યોની કિંમત અને ગણના છેક આ કાળમાં થાય છે. શેક્સ્પીઅર જેવા કવિની કિંમત પણ તેમની પછીના જમાનામાં જ થઈ હતી. વળી એમ પણ બને છે કે અમુક પુસ્તક પ્રસિદ્ધ થતાં જ પ્રખરને તેનો મોહ લાગે છે, તથાપિ કાળે કરીને ઉભરો શમી જતાં તે ઉતરી જાય છે, અગર એટલો થાય છે. પાણીમાં પડેલા પદાર્થ ઉઠ્યા નીચા થઈ, ઝોલાં ખાઈ આખરે પોતાના ગુરૂત્વના પ્રમાણમાં અમુક સ્થળે સ્થિર થાય છે; કેટલાક તળીએ એસે છે, કેટલાક અધવચ્ચ રહે છે અને કેટલાક સપાટીપર તરતા રહે છે. પુસ્તકોની ખાખતમાં આવો જ નિયમ હોય એમ અમારું માનવું છે. કેટલાંક થોડો કાળ વાહ વાહ બોલાઈ પછીથી વિસરી જવાય છે ત્યારે કેટલાંક પ્રજાની દષ્ટિ આગળ સર્વદા રહીને વાંચનારને આનંદ આપે છે. કેટલાંકને ફરી ફરી વાંચતાં તેમાં નવો નવો આનંદ સ્પુરે છે. પદાર્થ કઈ જગાએ સ્થિર થશે, કીયું પદ પ્રાપ્ત કરશે—તેનો નિર્ણય સમયને આધીન છે. ગૂજરાતી સાહિત્યમાં પ્રકટ થયેલાં પુસ્તકોને માટે પણ આમ જ કહી શકાય.

આમ હોવાથી પુસ્તકોને માટે પણ અભિપ્રાય બે રીતનો હોય. જે કાળે તે પ્રકટ થયું હોય તે કાળના લોકોનો અને બીજો હવે પછીની પ્રજાનો. અમુક પુસ્તકને માટે હવે પછીની પ્રજા શો અભિપ્રાય બાંધશે તે તે ભવિષ્યની વાત છે. ટૂંકામાં ગૂજરાતી વાચકવૃન્દનો અભિપ્રાય આજે પડીને અમુક પુસ્તક પ્રજાની દષ્ટિએ કેવું અને કેટલું કિંમતી જણાશે એ નિર્ણયને માટે હજુ ઘણાં વર્ષ લાગશે. જે સમયમાં પ્રકટ થયેલા સાહિત્યનું આ પુસ્તકમાં દિગ્દર્શન થાય છે તે સાઠી એટલે સાઠ વર્ષનો છતાં ટૂંકો છે. એટલુંજ નહિ પણ બહુ પાસેનો છે. આમ હોવાથી અમારો એકલાનો આધીન અભિપ્રાય જ આપવા ધૃષ્ટતા કર્યા કરતાં તેમના પ્રકટ થવાનો

કાળમાં તે પુસ્તકોને માટે થું કહેવાયું હતું અને તેમની કેવી કિંમત અંકાઈ હતી તે પણ જણાવવાની કાળજી રાખી છે.

ધૃશ્વર કૃપાથી ઘણા લખનારાઓ હયાત હશે. કોઈ પણ વ્યક્તિને માટે રાગદ્વેષની છાયા ધરાધરી મનમાં પ્રવેશ થવા દીધી નથી. જેમ લાગ્યું તેમ શુદ્ધ અંતઃકરણથી લખ્યું છે. છતાં અબજણે પણ કોઈનું મન દુભવવા જેવું લખાયું હોય તો તે તેવા હેતુ પુરસ્સર નથી જ લખાયું એ જણાવીને અમારી ક્ષમાની યાચના છે.

શરવાતમાં બિલકુલ પુસ્તકો ન હતાં. શુદ્ધ મનોભાવનાથી ઉત્સાહપૂર્વક આરંભ આદરીને ચૂના મહાનુભાવોએ પ્રયત્ન કર્યો છે. તેમના શ્લાઘ્ય પ્રયત્નથી ટીપે ટીપે સરોવર ભરાય એ પ્રમાણે ગૂજરાતી અર્વાચીન સાહિત્ય અસ્તિત્વમાં આવ્યું; ગૂજરાતી પ્રબને વાંચવા લખવાનો સ્વાદ લાગ્યો. સ્વાદ લાગતાં તેના પ્રમાણમાં જ પુસ્તકો પ્રકટ થવા લાગ્યાં. પોતાના સ્તુત્ય શ્રમ અને ઉચ્ચ આશાઓ ફળીભૂત થયેલી જેવાને એન. એ. કે. ફ્રાન્સ અને ખીન્ન યત્નશાળી પુરૂષો જીવતા હોત તો તેમનો આનંદ કેટલો અને કેવો હોત! હાલ હજારોથી ગણાય એટલાં પુસ્તક થયાં છે. સમગ્ર પુસ્તક વૃદ્ધિનો નિર્ણય કરવો સુગમ નથી, પરંતુ આજથી પચીસેક વર્ષ ઉપર સ્વ. નવલરામને ગૂજરાતી ભાષામાં પુસ્તકોની ઉત્તરોત્તર થતી વૃદ્ધિ જોઈને આનંદ થયો હતો. ત્યારપછીનાં પચીસ વર્ષમાં ઘણાંક પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ થયાં છે. તેમનાં ઘણાંખરાં ભાષાન્તરો, રૂપાન્તરો અને કેટલાંક મૂળ ગ્રંથો પણ છે. આ વૃદ્ધિ ચોપાનીઆં કે ચીંથરીઆ ચોપડીઓથી શરૂ થઈ હતી. પણ કાળે કરીને નમાલાં પુસ્તકો પોતાને મોતે મરી ગયાં છે. ચીંથરીઆ ચોપડીઓ પણ પ્રમાણમાં ઓછી નીકળે છે.

સ્વ. નવલરામના અભિપ્રાય પ્રમાણે તે કાળે નીકળતાં પુસ્તકોમાં 'ઘણાંક તો ખરેખરાં સારાં હતાં. સારાં તે છપાઈમાં, કદમાં, વિષયમાં, અને શૈલીમાં પણ.' આ વૃદ્ધિ એવી તો જોશભેર હતી કે સ્વ. નવલરામને કોઈ મોટા ત્રિમાસિક પત્રદ્વારા 'વિવેચન' ની જરૂર જણાઈ હતી. એ કાળ કરતાં હાલ એવા વિવેચનની વધારે જરૂર છે. વર્તમાનપત્રોએ વિવેચનનું કામ પચીસ

વર્ષ ઉપર પણ 'ક્યારનુંએ' છોડી દીધું હતું. માસિકો ઉપર ઉપરથી ત્યારે અને હાલ પણ વિવેચન કરે છે પણ સ્વતંત્ર મોટા ત્રિમાસિક વિવેચનની ખરેખાત જગરી ખોટ છે.

કેટલાક કહે છે કે આ પુસ્તકવૃદ્ધિમાં જેને સારાં જ ગણીએ એવાં પુસ્તકો ઓછાં છે, એ વાત ખરીએ હશે, પણ એવી વસ્તુ સ્થિતિમાં 'સારાં પુસ્તકો નથી,' 'સારાં પુસ્તકો નથી' એમ કહીને રડવા જેવી અમારા મનની સ્થિતિ નથી. ગમે તેવી સ્થિતિમાં પણ આશા, શુભ થવાની જ સંપૂર્ણ-બળવાન આશા, અને જે મહાનશક્તિ સમ્પન્ની વસ્તુ સ્થિતિ નિર્માણ કરે છે તેની સર્વદા શુભ કરવાની જ ધારણા ઉપર અને ગુણ ઉપર તેવો જ સંપૂર્ણ બળવાન વિશ્વાસ, એ અમારાં વિશિષ્ટ લક્ષણો હોઇને ગૂજરાતી ભાષાનું ભવિષ્ય અમને સુંદર અને તેજસ્વી જણાય છે.

હિંદુસ્થાનની સનંદી નોકરીવાળા કલેક્ટર મી. જે. ડબ્લ્યુ-વેર સાહેબ ગુજરાતી ભાષાના ખરેખરા ભક્ત હતા. ગુજરાતી ભાષાનું એમનું જ્ઞાન, ગુજરાતી ભાષાપર એમની પ્રીતિ અને એની ચઢતી તરફ એમનો પ્રયાસ અગાધ અને સાનંદાશ્રય ઉપજાવે એવો હતો. આલું પુસ્તક રચાયલું જેવાની એમની ઉત્કંઠા હતી. એટલું જ નહિ, પણ કાંઈક સંકલ્પ ધરાધરી કર્યો હતો. આવા એક ભાષા ભક્તના અકાળ અવસાનથી એમણે આદરેલો સખળ પ્રયત્ન પડી ભાગીને ગુજરાતી સાહિત્યને ખોટ ગઈ છે તેની દીલગીરી સાથે નોંધ લેવી જરૂરની જણાય છે.

આ પુસ્તકને અંગે ઘણા મિત્રોને તસ્દી આપવી પડી છે. તેમનો અને તેમાં એ ભાઈશ્રી કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવનો ઉપકાર માનવો ઘટે છે. આ પુસ્તકમાં માત્ર દિગ્દર્શન જ છે છતાં તેમાં ઘણી અપૂર્ણતા અને ખામીઓ હશે, તેમજ છાપવામાં નજરચૂક થઈ હશે. થોડી સુદૃઢતામાં ખીજી આવૃત્તિ નીકળશે તે વખત મિત્રોની જે જે સૂચનાઓ થશે તે ઉપર વિશેષ લક્ષ આપીશું. હાલ તો અમારા દોષને માટે ક્ષમા જ મળશે એવી વાંચના છે.

ગૂજરાતી સાહિત્યનો સર્વોચ્ચ વિસ્મયકારક વિકાસ થશે એટલું જ માત્ર હૃદયથી ધૃષ્ટી વિરામીએ છીએ.

અનુક્રમણિકા.

પ્રથમ ખંડ.

સાદીની સાક્ષર પ્રવૃત્તિ.

પ્રકરણ ૧.

સાદીની સ્થિતિ.

૧

પ્રકરણ ૨.

કેળવણીની શરૂઆત અને સ્થિતિ.

૧૨

પ્રકરણ ૩.

અમદાવાદમાં સાહિત્યને અંગે ચળવળ-ગુજરાત વર્નાક્યુલર
સોસાયટી-ફોર્મ્સ જીવન ચરિત્ર.

૨૨

પ્રકરણ ૪.

તે સમયના અમદાવાદના પ્રથમ કામ કરનારા ગૃહસ્થો.

૩૪

પ્રકરણ ૫.

મુંબાઈ, સુરત, કાઠીઆવાડ વગેરેના કામ કરનારા ગૃહસ્થો.

૪૪

દ્વિતીય ખંડ.

સાદીનું વાહનમય.

પ્રકરણ ૧.

ઉપોદ્ધાત.

૫૧

प्रकरण २.

शाखापयोगी ग्रंथो—१ लेखनकला; २ व्याकरण; गुणराती, संस्कृत; ३ गणित, षीणगणित, अंकगणित, भूमिति, त्रिकोणभूमिति; ४ वाचनना ग्रंथो, द्विभाषिक, वाचनभाषा; ५ कुंथीओ, अर्थ, परचुरण.

५२

प्रकरण ३.

साहित्य; १ लेखकसंग्रह, २ नाटक.

५४

प्रकरण ४.

साहित्य (यात्रु) ३ इविता, ४ गीतसंग्रह.

११६

प्रकरण ५.

साहित्य (यात्रु)—गद्य ग्रंथो, १ कहेवतो; २ निगंधो अने षीण पुटकण विषयना ग्रंथो; ३ नवलकथा; ४ विनोद, जोध, परिहास तथा हास्य रस (द्युमर)

१६३

प्रकरण ६.

धतिहास अने भूगोण, १ जन्मचरित्र अने वंशावणी; २ धतिहास; ३ नातोनी हकीकत; ४ भूगोण, स्थण वर्णन; ५ प्रवास, लोभीया; ६ पंचांग.

१८०

प्रकरण ७.

धर्म अने तत्वज्ञान, १ आख धर्म अने ऐकेश्वर मत; २ हिंदु पंथो, तत्वज्ञान वगेरे; ३ ख्रिस्ती धर्म; सुवार्ता—धर्म पुस्तकोनुं साहित्य—पंथना धतिहास.—सिद्धांत अने उपको—प्रार्थना, स्तुती वगेरे—वार्ताओ; ४ मुसलमानी धर्म; ५ पारसी धर्म.

२०३

પ્રકરણ ૯.

ભાષા અને વિજ્ઞાન,

અ ભાષા, ૧ કોષ; ૨ પિંગળ-અલંકાર વગેરે; બ વિજ્ઞાન, ૧ અર્થશાસ્ત્ર; ૨ સમાજશાસ્ત્ર; ૩ ન્યાય અને દર્શન સંબંધી ગ્રંથો; ૪ નીતિ; ૫ કેળવણી, શિક્ષણશાસ્ત્ર; ૬ વ્યવહાર અને ધર્મશાસ્ત્ર; (અંગ્રેજી કાયદા, હિંદુ ધર્મ શાસ્ત્ર, મુસલમાની ધર્મશાસ્ત્ર, દેશી રાજ્યના કાયદા.) ૭ પ્રકૃતિવિજ્ઞાન કિંવા ભૌતિક વિદ્યા; વિજ્ઞાની, રસાયન શાસ્ત્ર, પ્રાણિ વિદ્યા, ખેતી-વાડી અને વનસ્પતિશાસ્ત્ર-વાનસ્પત્ય, ખગોળ વિદ્યા અને જ્યોતિષ, ૮ વૈદક, આરોગ્ય; ૯ રમતો. ૧૦ હુન્નર અને કળાઓ. ૧૧ સંગીત.

૨૦૭

પ્રકરણ ૯.

જૈન સાહિત્ય.

૨૪૪

પ્રકરણ ૧૦.

સામાયિક પત્રો, અને છાપખાનાં.

૨૭૪

પૂરવણી ૧.

મુંબાઈ ઈલાકાનાં ગુજરાતી છાપખાનાં.

૨૯૬

પૂરવણી ૨.

ગુજરાતી વર્તમાન પત્રો, માસિકો વગેરે.
સૂચિપત્ર.

૩૦૧

૩૦૯

शुद्धिपत्र.

पानु.	लींटी.	अशुद्ध.	शुद्ध.
८	२६	कविताना	कवितानां
१०	२५	केनडीने	केणुडीने
१४	२४	गोक	लोक
१५	२०	।वषे	विषे
१७	८	यां	यां६
”	१३	उ	४
१८	१७	४	३
१९	२६	इवरवारीनुं	इवरवारीनुं
२२		स्टाओटी	साओटी
२२	२०	अणविकण	अणवण
२३	४	भापणुमांथी	भापणुमांथी
”	२४	कोध नेज	कोधनेज
२६	१४	आधिकारीओतो	अधिकारीओतो
२७	६	लेन	तेना
”	२०	कडे छे के	कडेछे के
”	२४	अवी	ओवी
”	”	आव	आवे
३२	१	छे.	छे,
”	१	क्षल्सर्स	क्षल्सर्स.
३७	१५	अमने	ओमने
४९	२३	दुर्धारामना	दुर्गारामना.
५१	३	लींटी पध्नी प्रकरण १ नीये	उपोहधात
५१	१२	पुरीपुष्टि	परिपुष्टी

पातु.	क्षीटी.	अशुद्ध.	शुद्ध.
५२	मथाणे	साडीनी साक्षर प्रवृत्ति	साडीनूं वाङ्मय
५२	२१	लेभनकणा	(१) लेभनकणा
५३	६	(१) व्याकरण	(२) व्याकरण
५४	मथाणे	साडीनी साक्षर प्रवृत्ति	साडीनूं वाङ्मय
५४	२४	(२) संस्कृत	संस्कृत
५५	२४	मुग्धावबोध	मुग्धावबोध
५६	मथाणे	साडीनी साक्षर प्रवृत्ति	साडीनूं वाङ्मय
५७	६	जवसे	जर्विसे
५८	मथाणे	साडीनी साक्षर प्रवृत्ति	साडीनूं वाङ्मय
५८	१८	डर्या	डर्या
५८	१	आपडी	आपडी
६०	मथाणे	साडीनी साक्षर प्रवृत्ति	साडीनूं वाङ्मय
६२	॥	॥	॥
६४	॥	॥	॥
६५	२१	शैलीवाणा	शैलीवाणा
॥	२७	विनति	विनति
६६	२०	आधिक	अधिक
॥	२५	विधि	विधि
६८	२	ऐना	ऐ ना
८८	२५	संशोधन	संशोधित
८९	२७	आवते	आवतो
१०१	२४	आश्चर्यकारक	आश्चर्यकारक
१०३	२७	दशाववा	दशाववा
॥	२७	अ	ऐ
१०५	१६	नाटकेमां	नाटकेमां
१०९	१३	अरेअरी	अरेअरी

पा.नु.	वी.टी.	अशुद्ध.	शुद्ध.
”	२०	अ-पवित्र	आ पवित्र
१०८	३	सदाय	सदाय
११०	२४	पिभत्स	पीभत्स
११३	२६	पद्मी	पद्वी
११४	६	समृद्धि	समृद्धि
११६	१	प्रकरण ३	प्रकरण ४
११८	२७	पडे छ	पडे छे.
१३०	८	श्रेष्ट	श्रेष्ठ
१३२	६	विस्तीर्णु ज्ञान	विस्तीर्णु ज्ञान
१३६	१३	अधुधातो	अधुधा तो
१३७	२६	रा. विजयाशंकर	रा. विजयाशंकर
१३८	२१	गूढार्थद्वारा	गूढार्थद्वारा
१३८	२	अह	अह
”	३	सहृदयजनो	सहृदयजनो
”		अश	अंश
”	१७	वना	विना
१४१	२३	अत्य	अंत्य
१४६	१२	अवे	अवे
१५१	८	अज्ञकारथी	अज्ञंकारथी
१५२	८	डाय	डाय
१५३	२७	अहभूत	अहभुत
”	”	महता	महता
१५६	१३	उर्मि	उर्मि
१६२	१७	सिमंत	सीमंत
१६३	१	प्रकरण ४	प्रकरण ४
”	२	गद्यगन्यो	साहित्य (यालु) गद्यगन्यो

पानु.	लींटी.	अशुद्ध.	शुद्ध.
१६४	६	गद्यगन्योः-नवलकथा वगेरे	नवलकथा वगेरे
१६८	२७	पहेलवेहली	पहेलवहेली
१६९	१९	उद्देश	उद्देश
१७२	६	दुर्गुणुभय	दुर्गुणु भय
”	२०	संछार	उपसंछार
१७७	१२	नामझेरथी	नाम झेरथी
”	२४	प्रतिष्ठित	प्रतिष्ठित
१८६	८४	तथा	तथा
१८९	१६	भरां धर्मवाणा	भरा धर्मवाणा
१९०	१	प्रकरणु ५	प्रकरणु ६
१९०	२०	इप	इप
१९४	८	कडीथु	कडीथुं
१९५		दुनिया	दुनिया
१९६	२४	निति	नीति
१९७	९	महापतराम	महीपतराम.
”	१९	नवलरामनी	नवलरामने.
२००		प्रवास लोभीया पंचांग	प्रवास लोभीयाः-
२०१	११	महापतराम	महीपतराम.
२०२	२७	माहेती	माहीती
२०३	१५	प्रकरणु ६	प्रकरणु ७
२०४	३	पुराणु	पुराणु.
२०५	७	हालतो	हालतो
२०७	१	प्रकरणु ७	प्रकरणु ८
२०७	११	उद्धारता	उद्धारता.
२०९	१३	वणु	पणु
”	२३	काव	कवि.

पातु.	लींटी.	अशुद्ध.	शुद्ध.
२११	१०	नगर	नगरे.
२१५	५	साराभांसारे	साराभां सारे.
२१६	११	द्रष्टि	दृष्टि.
२१७	१७	यात्रा सांध	यात्रा सांधि.
"	२०	थयेसो केवण ञंध	थयेसो केवण ञंध.
२१८	१८	घोण	घोण.
"	२०	घोण	घोण.
"	२३	अज्ञासु	निज्ञासु.
२११	८	नविन कल्पना	नवीन कल्पना.
२२२	८	सिद्धांत	सिद्धांत.
२२४	१८	संशोधित	संशोधित.
२२५	२७	महापतराम	महापतराम.
२२६	१८	श्री मन्महाराज	श्री मन्महाराज.
"	२७	दुर्दैव	दुर्दैव.
२२७	२	अ	अ
२२७	१८	ब	आ
२२८	१	क	छ
२२८	६	ड	ध
२२८	२	८ रसायनशास्त्र	रसायन शास्त्र
२३१	२७	८ प्राणि विद्या	प्राणि विद्या
२३२	४	१० जेतीवाडी	जेतीवाडी
२३३	३	वन्स्पति	वन्स्पति.
२३५	१३	लींटीआथी	लींटीआथी.
२३३	१२	११ भगोण	भगोण
२३५	१	१२ वैधक	८ वैधक
२३७	१०	१२ रमतो	१० रमतो

पाठु.	कीटी.	अशुद्ध.	शुद्ध.
२३७	१४	१४ हूनर	१४ हूनर
२४३	१५	१५ संगीत	११ संगीत
२४५	२१	आरिअ विजयल	आरित्र विजयल.
२४५	२३	विजयल	विजयल.
”	२५	”	विजयल.
२५२	१३	दाभिंशद	दाभिंशत.
२५५	२३	तत्वार्था धिगम	तत्वार्थाधिगम.
२६०	१५	वीना	विना.
२६२	४	मंद्दीरोमां	मंद्दिरोमां.
”	२६	जेया	जेवा.
२६४	७	वेगेरे	वगेरे
”	८	सयिपत्र	सयिपत्र.
२७१	२१	नैनहितेअधु	नैनहितेअधु.

સાઠીની સાક્ષર પ્રવૃત્તિ.

ખુલ્લું પ્રથમ.

પ્રકરણ ૧ લું.

સાઠીની પૂર્વની સ્થિતિ.

અમારી પ્રતિષ્ઠા ઈ. સ. ૧૯૦૮ ની પૂર્વનાં સાઠ વર્ષમાં ઉદ્ભવેલા ગુજરાતી સાહિત્યનું અવલોકન કરવાની છે. આ વિષયને અંગે સાહિત્ય શબ્દ એના વિસ્તૃત અર્થમાં વાપર્યો છે. જૂદા જૂદા વિષયપર ગુજરાતી ભાષામાં લખાયેલાં પુસ્તકો જે આ સમયમાં પ્રકટ થયાં છે અને જેને લીધે ગુજરાતી ભાષાના ભંડોળમાં વધારો થયો છે એ બધાંનું વિવેચન કરવું ઈષ્ટ છે. પણ આ આનંદદાયક વિષયનો આરંભ કરીએ તેની પૂર્વે આ સાઠ વર્ષની પહેલાં ગુજરાતી સાહિત્યની સ્થિતિ કેવી હતી તે જાણવું આવશ્યક છે. ગમે તેવાં પણ પ્રથમનાં પુસ્તકો, ગમે તેવી પણ પ્રથમની રીતિયો અને ગમે તેવો પણ પ્રથમનો અભ્યાસ-ક્રમ જાણવાની ખાસ જરૂર છે. એથી પૂર્વ સ્થિતિનું જ્ઞાન થઈ ને હાલની જોડે તેની તૂલના કરી શકાય. જૂનામાં શું શું હતું, નવામાં શો શો ફેરફાર થયો છે વગેરે સરખામણી કરવાથી હાલની વસ્તુ-સ્થિતિનું જ્ઞાન થઈ વિચાર કરી શકાય. આવા ઉદ્દેશથી જ માત્ર અમે ઉપર કહેલા સાઠ વર્ષના કાળની પૂર્વની કેટલીક હકીકત કહેવાને પ્રવૃત્ત થઈએ છઈએ.

સાહિત્યના ફેલાવામાં મુખ્ય મદદ કરનાર છાંપખાનાંને અભાવે તે વખત અથો લખવાનું કામ લહિયાઓ કરતા. અથો ઉતારવાનું કામ કેટલું વિકટ હતું તેનો સાધારણ ખ્યાલ દરેક પુસ્તકને અંતે લહિયાઓ એક શ્લોક લખતા તેના અર્થથી દષ્ટિગોચર થાય છે.

“ ॥ મમ્ન પૃષ્ઠ કટિ ગ્રીવં મુષ્ટિવદ્ધમધોમુક્તમ ॥

॥ કષ્ટેન લિખિતં ગ્રન્થં યત્નેન પરિપાલયેત્ ॥ ૧ ॥ ”

નાનો ગ્રંથ હોય તોપણ તેની પ્રત મેળવતાં અને ઉતરાવી લેતાં ઘણું શ્રમ પડતો અને ખર્ચ થતું.

સાધારણ માણસો આપ્થાનો અને કથારૂપે હોય તેટલી જ જૂના કવિયોની કવિતા વ્યાસને મોઢેથી સાંભળી શકતા. કોઈ કોઈ કથા કહેનારા પ્રાસાદિક શક્તિવાળા હોઈ મોટા ભાગ લેભાગુ હતા. રાત્રે વાળુ કર્યા બાદ શરીરે શરીરે અને પોળે પોળે વ્યાસજીઓ કથા કહેતા. પ્રસિદ્ધ વ્યાસોની કથા સાંભળનારની ઘણી ઠઠ જમતી. કેટલાક વાચાળ વ્યાસો ગમે તે પ્રસંગને અનુકૂળ લોકોને હસવું આવે એવું તતકાલ જોડકણું જોડીને ગાતા. તે જ ક્ષણે થયેલા ખનાવ સંબંધી હોવાથી શ્રોતાઓમાં વાહવાહ થતી. ખેડામાં કથા કહેતાં કાંઈ કારણથી સરકારી નોકરોથી નારાજ થયેલા અને ખેડા ઉપર કોપેલા વ્યાસે કહેલું જોડકણું રમુજી જાણી નીચે આપીએ છઈએ:—

“ અદાલતનાં ઉંઘાં વળજો, મહેતા સરવે મરજો;
ખેડાને ખપ્પરમાં લેજો, મશાણુ સરખું કરજો.”

કેટલાક વ્યાસ તો ક્ષુદ્ર શક્તિવાળા હોઈ માત્ર રાત્રિની શાંતિમાં ભંગ જ કરતા. એમનું રમુજીબરું ચિત્ર અમદાવાદના કૃષ્ણરામ મહારાજ પોતાના કળિકાળના ગરબામાં ઠીક આપે છે. તેઓ કહે છે કે:—

“વાટે વાટે વ્યાસ, થઈને માણુ વગાડે;

“પાંચેક ખેઠા પાસ, તેહ તાળીઓ પાડે.

“શ્રૂતિ સ્મૃતિની વાત, કાળ જીવ ધધિરની;

“જાણે નહિ કાંઈ જાત, રાગ તાલ કે સ્વરની.

“પિંગળ રીતે છંદ, કવિતા કરી ન જાણે;

“પોતા તણા પ્રબંધ રચી રાગડા તાણે.”

લોકોની કળવણી સાધારણ રીતે ગામઠી નિશાળે શરૂ થઈ ત્યાં જ પૂરી થતી. મહેતાજીઓ લીપેલી ચોટલી કે પાટ ઉપર બેસતા. છોકરાઓ સામે

ધૂળ ઉપર પોતાથી વધારે શિખેલા છોકરાઓના જોડિયા થઈને સામાસામી ખેસતા. મહેતાજીની અગાડી વલગણી ઉપર પાંચ પચ્ચીશ કોયડા લટકેલા રહેતા. રંગિત હાથા અને લાંબી લાંબી સાટોથી ઉત્પન્ન થતી શોભા છોકરાંના હૃદયમાં મહેતાજીની મહત્તાનો ઉદ્ભવ કરતી. મહેતાજીના હાથમાં કોયડો અગર તેમની શક્તિદર્શક ચિન્હ પાતળી સોટી ખિરાજી રહેતી. જરૂર વગર પણ એ સોટી હાલ્યાં કરતી અને એ હાલવાથી નજરખંદીની પેઠે છોકરાંઓની નજર પણ છૂપી છૂપી હાલતી! સાધારણ માન્યતા જ એવી હતી કે 'સોટી વાગે ચમચમ, ને વિદ્યા આવે રમઝમ'—જૂદું જૂદું ભણનાર અને જૂદી જૂદી ઉમ્મરના દરેક છોકરાના જૂદા જૂદા સૂરના ધાંટાથી નિશાળમાં કાન પડયું સંભળાતું નહિ. છેક નવા અને જેમનાથી સારા પૈસા મળે એવા વિદ્યાર્થીઓ ખાસ મહેતાજીની પાસે થોડા દિવસ ઓટલીપર ખેસતા. નાનાં છોકરાંને યાદ રાખવામાં મદદગાર થઈ પડે અને રમુજ પડે એવાં જોડકણાં કોઈ કોઈ વાર વપરાતાં. જેવાં કે—

“ બાવીઆક બાવીઆ, ઘઉંની રોટલી ચાવીઆ, ”

“ ઘઉંની રોટલી સુંવાળી, બાવી હુ સુંવાળી. ” વગેરે.

આવા આવા ટૂંકા આંકના નિરસ વિષયમાં રહેજી ચટણી રૂપ થઈ પડતા. શરૂવાતમાં પાટી ઉપર ગાર ચોપડી તેમાં એકડો બગડો લખીને તેને સુકવી દેતા જેથી છેક આરંભ કરનારને માત્ર અક્ષરના સુકાઈ ગએલા ખાડામાં વતરણું ફેરવી જવાનું જ રહેતું. આથી વાંકુંચુકું ન જતાં નિયમસર વતરણું ઝાલતાં ને ફેરવતાં આવડતું. ત્યારબાદ ખડીથી રંગીને ઘોળી કરેલી પાટી ઉપર ધૂળ કે ગેસાળી પાથરીને વતરણાવતી લખતા. અગાડી ભણેલા છોકરાઓ કાળી પાટી ઉપર અથવા ટીનના પતરા ઉપર પલાળેલી ખડીથી લેખણુવતી લખતા. સવારના પહેરમાંથી નિશાળના અભ્યાસક્રમનો આરંભ થતો. મોડા થનાર છોકરાઓને તેડવાને મહોલાવાર બખ્ખે છોકરા જતા. સમજવીને, ધમકાવીને, અને છેલ્લે ટાંગારોળી કરીને પણ નિશાળે લઈ જતા! બપોરે જન્મવાની છુટ્ટી મળતી. છુટ્ટી મળે તેની થોડીવાર પહેલાં છોકરાઓ લાંબી હારમાં મહેતાજી સાથે ઉભા રહીને આંકનો મુખપાઠ લેતા.

મહેતાજી ધાંટા કાઢીને નામ લઈને હારમાંથી છોકરાને બોલાવતા કે તે તે છોકરા હાર બહાર નીકળી હારની સામે ઉભા રહીને આંક બોલાવતા. આ પછી મહેતાજી લેખાં, કોચડા, અને જોડણી પુછતા. કાગળ લખવાની, ખત લખવાની, હુંડી લખવાની વગેરે રીતો મોઢે બોલાવતા. આજસુ દેખાતા અગર વાતચીત કરતા છોકરા તરફ મહેતાજી નામ લઈને દડી ફેંકતા કે બિચારા છોકરાના મોતીઆ મરી જતા. દડી લઈને મહેતાજીને આપવા જવી પડતી, અને મહેતાજી પોતાના તે વખતના મિળજ પ્રમાણે વધતી ઓછી સંજ્ઞ કરતા. નિશાળનું કામ મંદું ચાલતું હોય તો મહેતાજી સોટી લઈને આખી નિશાળમાં ફરી વળી પાંચ પચ્ચીશ છોકરાઓને શિક્ષા કરી દેતા કે તરત નિશાળનું કામ તેજ થઈ જતું. શરીર-શિક્ષામાં પાટલા ખડકતા, અંગુઠા પકડાવતા તેમજ સોટીઓ અને ચાખકા પડતા. જખરા ગુન્હેગારોને તો વખતે ખુરસી કરાવતા અને ગોળ લાકડી (ગુડાલાકડી) નામની સખત સળ એ થતી. ખારસ, અમાંસ, પૂનમ વગેરે દિવસે છુટી મળતી. કોઈ મોટા વરઘોડો જતો હોય ત્યારે બધા છોકરા હારબંધ ઉભા રહીને ' છુટી બાઈ છોડદો, રૂપૈયા ઉછાળદો ' એ પ્રમાણે ધાંટા કાઢતા. આવી છુટી ધણીવાર મળતી અને છુટી અપાવતાં બંદીવાનના બંધ છોડાવ્યા જોટલું પૂણ્ય થતું એમ ધણા માનતા. છુટી મળતાં છોકરાઓની મુખમુદ્રા ઉપર આનંદ છવાઈ રહેતો. શોર બકોર અને માથાઝીકના પ્રમાણમાં હાલના મહેતાજીને ઘણું થોડું મળતું. દરેક છોકરા ઘણા પૈ પૈસો વગેરે લાવે; કેરીગાળામાં કેરી, રાયણુ વગેરે ફળફળાદિ લાવે; કણુક એટલે ઘણા લાવે, ચોમાસામાં છોકરા દીઠ અડકેકું નળીઉં ધરાધરી લઈ જતા જેથી મહેતાજીને પોતાના છાપરા સારૂ નેવાં વેચાતાં લેવાં ન પડે. છોકરાઓને ઘેર નાત પ્રસંગે મહેતાજીને સહકુટુંબ જમવાનું ઠરતું. નિશાળે બેસતી વખત, આંક મંડાવતી વખત, નામું વગેરે શરૂ કરતી વખત અને નિશાળેથી ઉઠતાં મહેતાજીને રૂપીઓ મળતો. ખારસે ખારસે મહેતાજી છોકરાનું ટોણું લઈને આંક બોલાવતા બોલાવતાં ખારસ માગવા જતા. તે વખત છોકરાઓએ પોતાને ઘેર પાટી ઉપર લખ્યું હોય તે જોતા, વખતે માખાપને ખૂશ રાખવાને એ પાંચડા પૂછતા અને બોલતા બંધ પડ્યા હોય ત્યાંથી ફરી આંકની ધૂન મચાવતા બીજે જતા.

ધનતેરસના દિવસ પહેલાં મહેતાજી બધા છોકરાની પાટીઓ એકઠી કરતા અને ચિતારા પાસે પાટી ઉપર સરસ્વતી, ગણુપતિ, વાઘ, અગર કમળનાં રંગિત ચિત્ર પડાવતા. છોકરાદીઠ એ ત્રણુ પૈસા લઈને ધનતેરસને દહાડે પાટી પાછી આપતા. નિશાળો નિશાળોમાં સ્પર્ધા હતી. એક નિશાળના નિશાળીઆ ખીજીનાને મળતા ત્યારે સામા મહેતાજીનું નામ દઈને મસ્કરી ભરી જોડકણું જેવી કવિતા બોલતા, પોતપોતાના મહેતાજીની વિદ્યા વખાણુતા અને વખતે મારામારીએ કરતા. પોતાની નિશાળને માટે બધાના મનમાં મમત્વ હતું. પિતા પુત્ર અને પૌત્ર પણ એની એ જ નિશાળે ભણેલા મળી આવતા. હાલ જેમ સ્કેજ કારણુસર વલોણુ વારે નિશાળો બદલાય છે તેમ તે વખતે નહોતું બનતું. હાલ જેમ ગુરુભાવ પચ્ચીસ અથવા એથીએ વધારે શિક્ષકોમાં વહેંચાઈ જવાથી સમુળગો રહેતો નથી તેમ તે વખતે નહોતું. મારી નિશાળ, અને મારા મહેતાજી એવી લાગણી સાધારણુ રીતે સર્વત્ર હતી. અથડાતે કુટાતે અમુક વર્ષે આંક, નામું, ગણિતનાં મૂળતત્ત્વો જેવી બાબતોમાં પાવરધા થઈને નિશાળેથી ઉઠતા. ગામઠી નિશાળોમાં લેખનકળા ઉપર વિશેષ ધ્યાન અપાતું. છોકરાઓ શિયાળામાં સવારના પહોરમાં ઉઠીને દોપિસ્તાં ઘુંટતા, શિયાળાની ટાઢ, વહેલું ઉઠવું ને તેમાંએ વળી કેટલીક વખત તો ટહાડા પાણીમાં હાથ બોળીને પછી લખવું. આથી હાથ ઘણો ઠરતો અને અક્ષર સારા મરોડદાર થતા. હાલ અક્ષરના મરોડવાર ભાગ પાડી નાંખીને જૂદી જૂદી જાતની લેખનકળાની ચોપડીઓ-કોપીઓ-લખ્યા છતાં પણ ઘણાના અક્ષર મટોડાના પગ જેવા હોય છે તેમ પહેલાં ઘણે ભાગે નહોતું. છેક પચ્ચીસ ત્રીશ વર્ષ પહેલાં અમદાવાદની પહેલા નંબરની-તૂલજીરામ મહેતાજીની-સરકારી ગૂજરાતી નિશાળના એક શિક્ષક રામશંકર એમના છાપેલા જેવા અને મરોડદાર અક્ષરને માટે પ્રસિદ્ધ હતા. પ્રથમ આ આપણો કેળવણીનો ક્રમ હતો. નિશાળેથી ઉઠ્યા પછી અમુક ધંધે લાગવાની જ જરૂર હતી.

કેળવણીની બાબત ઉપર ધોરણુ રાખીને લોકોના (૧) પંડિત અને વિદ્વાન, (૨) બહુશ્રુત, (૩) સાધારણુ અને (૪) તે સિવાયના, એવા મનસ્વી વર્ગ પાડીશું.

પાંડિત અને વિદ્વાનના વર્ગમાં અમે જેઓ સંસ્કૃત, ફારસી કે અરબી-
ને સારે અભ્યાસ કરતા તેને ગણીશું. એઓ શાસ્ત્રીઓની પાસે વ્યાકરણ,
કૌમુદી અગર સારસ્વત, વગેરે ભણીને પંચકાવ્યનો અભ્યાસ કરતા. બ્રાહ્મણો
પોતાની ઉપજીવિકા સારૂ ભાગવત, પુરાણ વગેરે શીખતા. તેઓ પરદેશ
અભ્યાસ કરવા જતા. વધારે ઉમેદવાળા કાશી જતા. ખીબ્બઓ નજીકનાં
શહેરોમાં પ્રખ્યાત પંડિતો પાસે જતા. માધુકરી માગી લાવીને ખાતા અને
ગુરૂની સેવા કરીને વિદ્યા સંપાદન કરતા. તે કાળમાં મુસાફરીની અગવડ,
વિષંબણ અને ગુરૂને ત્યાંની રહેણી કરણી વગેરેનું તાદસ્થ ચિત્ર મહાકવિ
પ્રેમાનંદના પુત્ર વલ્લભે પોતાના 'મિત્રધર્માખ્યાન' યાને 'ઇંદુમિંદુ આખ્યાન'
માં આપ્યું છે તે વાંચવાથી જ્ઞાસુઓને આનંદ થશે. મુસદ્દી વર્ગના
દિકરાઓ સાધારણ સામાન્ય કેળવણી ઉપરાંત ફારસી અને અરબી શીખતા.
મુનશીઓ અને આખુંદજીઓ શીખનારને ઘેર જઈને અગર તેમને પોતાને
ઘેર ખોલાવીને શીખવતા. 'અલેફ-એ-અગારા, આખુંદજીકા પેટ નગારા,
અલેફ-એ હુવા, આખુંદજીકા મર ગયા યુવા' આવી લીંટીઓ છાની છાની
મસ્કરીમાં ખોલાતી. આમદન નામું શીખીને ગુલસ્તાન ખોસ્તાન વંચાતાં.
આમ છતાં પણ મુસલમાની રાખ્યને અતે અને પેશ્વાઈ અને ગાયકવાડી એ
હિંદુ રાજ્યોના થયા પછી સંસ્કૃત અભ્યાસ તરફ લોકોની રચિ વળી હતી.
ફારસી અને અરબી અભ્યાસનું પ્રાપ્ત્ય ધીરે ધીરે ઘટવા માંડ્યું હતું.
સાંકડી ગલીમાં થઈને જતા હોઈએ અને ગાંડો હાથી પછવાડી પડ્યો
હોય તોપણ નગરછેજ્જૈન મંદિરે એ જેમ કહેવાંમાં આવતું તેમ નવદે-
દ્યાવર્તી ભાષામ્ એ વાક્ય આ સમયમાં થયું હોય એમ લાગે છે. અમારા
નાનપણની વાત અમને સાંભરે છે કે જમવા નાહ્યા પછી જે ભૂલે ચૂકે
'બસ' કે એવો શબ્દ ખોલાઈ જાય તો ફરી નહાવું પડતું. ફારસીના
અભ્યાસે કૃષ્ણરામ મહારાજને ભડકાવ્યા હોય એમ જણાય છે. તેઓ
ફરીઆદ કરે છે કે:—

“ફારસીઓના હરફ વશ્યા વિપ્રની વાણે

“ગઝલ રેખતા તરફ ગમતા દીઠા ગાણે.”

આમ છતાં પણ રાજદ્વારમાં પોસાવાને લીધે એ અભ્યાસ ફેલાતો. નાગર, કાયસ્થ, ક્ષત્રિ વગેરે જાતોમાં અરબ્બી અને ફારસીના અભ્યાસિયો ઘણા મળતા. સ્વ. ભોળાનાથ સારાભાઈ ફારસીના સમર્થ વિદ્વાન હતા એ જાહેર વાત છે. છેક પચ્ચીશ-ત્રીસ વર્ષ ઉપર નાગરોમાં ફારસી અને ઉર્દૂનો સારો અભ્યાસ કરેલી સત્તારીઓ ધરાધરી હતી.

બહુશ્રુત માણસો ખસુસ કરીને વૃજભાષાનો અભ્યાસ કરતા. શ્રીમદ્ વલ્લભાચાર્યનાં નવરત્નોમાંના મહા કવિ નંદદાસજીની માનમંજરી અને અનેકાર્થમંજરી વાંચીને સુંદરશૃંગાર, કવિપ્રિયા, રસિકપ્રિયા, છંદશૃંગાર, ભાષાભૂષણ, બિહારી સતસાઈ, વૃંદસતસાઈ, જશુરામ રાજનીતિ વગેરે ગ્રંથો શીખતા. વયોવૃદ્ધ થતાં સુંદરવિલાસ, તુલસીકૃતં રામાયણ, યોગવાશીષ્ઠ વગેરે વાંચતા. રાજકોટના આગળના ઠાકોર સાહેબ મહેરામણસિંહ અને મિત્રોએ લખેલો પ્રવિણસાગર ઘણો માનનીય ગ્રંથ ગણાતો. ભરૂચના વાણીઆ ગૃહસ્થે પોતાની મરણ પામેલી બહેનની યાદગીરી સારૂ લખેલી કિસન બાવની ઘણા મોંઢે કરતા. ગુજરાતી વાણીઆ ગૃહસ્થનો લખેલો પ્રેમસાગર અઘાપિ પણ વૃજ ભાષાનો શિષ્ટ ગ્રંથ ગણાય છે. થોડું સંસ્કૃત શીખીને વાતચીતમાં સંસ્કૃત શ્લોક અને સુભાષિત કવિતા બોલવાનો રિવાજ હતો. મુત્સદ્દી વર્ગના જે માણસમાં આવું અને આટલું જ્ઞાન નહોત્ય તે ગભાર ગણાતો.

સાધારણ માણસો ગામઠી નિશાળની કેળવણીથી જ સંતુષ્ટ થઈને પોતા-પોતાના ધંધામાં પડી તેનું ખાસ જ્ઞાન સંપાદન કરતા. નિશાળેથી ઉઠી વગર પગારે સરાશીની દુકાને બેસતા. ત્યાં તેમને નામાનું અને વહીવટનું સચોટ જ્ઞાન ઉપલબ્ધ થતું અને 'સાડાસાતના પા'ની તરવારે બાજ વગેરેમાં કીટ થઈ પોતાના ધંધામાં બેસતા.

ઉપર કહ્યા તે સિવાયના બીજા લગભગ નિરક્ષર જેવા હતા. તેમને લેખનશુદ્ધિનું જ્ઞાન ધરાધરી નહોતું. હિંગ, મરી ને ટોપડું એ શબ્દોને સાટે 'હંગ મર ટપર' લખતા. 'કાકા અજમેર ગયા છે અને કાકી કોટે છે' જણાવવાને બોડીઆ અક્ષરે લખતાં 'કાકા આજ મરી ગયા છે અને કાકી

કુટે છે' એવું એ વંચાતું । કાનામાત્ર વગરના બોડીઆ અક્ષર લખવાથી વખતે અર્થનો અનર્થ થઈ જાય છે એવું બતાવવા છેક કવિ દલપતરામના કાળ સુધી કહેવામાં આવ્યું છે. આ હેતુસર કેટલીક ચમત્કૃતિ અને ચાતુર્ય-વાળી* કવિતા એમણે પણ કરી છે. જનસમાજનો મોટો ભાગ ઘોળ-કામાં ખાંડ લઈ, ખડ લખી, ખડી વાંચનારો હતો । બાકીના તો છેકજ અમણુ હતા.

પાછળના વખતમાં દેશી રાજ્યોમાં પંડિતો વગેરેને વર્ષાસન મળતાં. વર્ષાસન મેળવનાર મૂળ પુરુષો તો ધણું કરીને યોગ્ય હતા પણ તેમના વંશજો દિવસે દિવસે છેક નિરક્ષર અને નમાલા થઈ ગયા હતા. અમલદાર વર્ગને ત્યાં ધક્કા ખાઈ ખાઈને તેમની મરજી સંપાદન કરીને વર્ષાસનો ટકાવી રાખતા. તે કાળના આહારોનું વર્ણન કરતાં કૃષ્ણરામ મહારાજ કકળીને ચાખકા મારે છે. તે કહે છે કે:—

“રડતા રાજદાર પંડિત થઈને પક્કા; દેવડીએ છડીદાર સહી લે તેના ધક્કા.

“તોપણુ નાવે લાજ કિંકર મુકે કાઠી; વર્ષાસનને કાજ દરબારે જાય દહાડી ।”

આવા ભણાવનારા પાસે અને મહેતાજીઓ પાસે અભ્યાસ કરી શકાય એવું હતું. માત્ર આવી કેળવણી લીધેલી પ્રજામાં પુસ્તકો ક્યાંથી લખાય? લોકોનાં મનરંજન કરવાના સાહિત્યમાં સામળભટની ચમત્કારભરી વાતો જ હતી. વાંચવાનો ખાસ શોખ હોય તો ‘કાષ્ટના ઘોડા’ ની, ‘મદન-મોહના’ ની, ‘બત્રીસપુતળી’ ની, ‘સુડા બહોતેરી’ ની અને ‘વૈતાલ પચ્ચીસી’ ની વાતો વગેરેની પ્રતો બોળીને લખી અગર લખાવી લેવી પડતી હતી. સામળ વેંગણપુર (હાલના રાજપુરની પાછળના ભાગ) માં રહેનારો અને મહેમદાવાદની પાસેના સુંજ ગામમાં પોશાયલો હોવાથી તેની કવિતાનું પ્રાબલ્ય અમદાવાદમાં જરા વિશેષ હતું. સ્વ. નવલરામ વ્યંગમાં કહે છે એમ અમદાવાદમાં ‘રસમાં તો અહિં છપ્પા સામળ’ એવું હતું. સુરત-માં પ્રેમાનંદનું માન ધણું હતું. તેમાંએ એ કવિરાજના મામેરાએ તો

સહૃદય સુરતીઓને વશવર્ત્તી કરી લઈ સર્વત્ર વિજય પ્રાપ્ત કર્યો હતો. સિમંત વખતે મામેરું કહેવડાવવાનો રિવાજ સાધારણ હતો અને હાલ પણ છે. ઘરને હાંડી તકતાથી શણગારી, રાત્રે સગાંવહાલાં અને નાતની સ્ત્રીઓ એકઠી થાય છે. સારી ઉંચી ગાદી ઉપર ઘોળી દૂધ જેવી ચાદર ઘિછાવી તેના ઉપર ઘેણને ઘરેણેગાંકે શણગારી, માંડણુ કરી, હાર કલગી આપીને ખેસારવામાં આવે છે. નાતનાત પરત્વે મામેરું ગાનારીઓ ગવરાવે અને બધી સ્ત્રીઓ ઝીલે છે. આ પ્રમાણે અક્ષરે અક્ષર છૂટો પાડીને ગાતી નાગરાણીઓથી માંડીને, અડધું ગામડીઆ જેવું હુંહાં બોલતી બ્રાહ્મણીઓ, કાલું કાલું બોલતી વાણીઓ અને અશુદ્ધ મગ અડદ ભરડતી બોલતી ધાંચણો તેમજ ખીણ એવી જાતો “સુણી સીરંગ મેતો આઈવા ધાઈ” કરીને મામેરું ગાય છે. મા વગરની દિકરીની સ્થિતિ, ગરીબ બાપની મુંઝવણ, સાસરી-આંના આક્ષેપો અને નાતજાતનાં વ્યંગ બોલવાં સાંભળતાં પ્રેમાનંદના કાવ્ય-રસમાં ઝીલે છે. એના રસે અસંખ્યાત ઘેણોને ધૂસકે ધૂસકે રડાવી તેમનાં ગાલ પરનાં માંડણો આંસુવડે ઘોવરાવ્યાં હશે. નરસૈં મહેતાનાં પ્રભાતિયાં અને ઉપદેશનાં પદોના લલકાર સવારમાં સાંભળાતા. ભાવણુ કવિના દશમ-માંથી દાણુલીલાનાં પદ ‘ગોવાળીઆ’ને નામે સુરત તરફ ઘણાં ગવાતાં, સ્ત્રીઓ મીરાંબાઈની ગરખીઓ અને પદો ગાતી અને પાછલા કાળમાં ચાણોદ કરનાળી, વડોદરા અને ખીજાં શહેરોમાં દયા પ્રિતમના કાંનની બંશી વાગી રહી હતી. દયારામની ગરખીઓ ગરખે ઘણી ગવાતી. નવરાત્રિના દિવસોમાં જ્યાં જ્યાં પુરુષોએ માંડવીએ ગાવાનો રીવાજ હતો ત્યાં વક્ષભના મરદાની ગરખાના પડધા પડી રહેતા. પુરુષોનો અવાજ, જૂસ્સાભર્યા થેકડા અને તાલની જમાવટથી ઠીક ઠાક થતો. ઇ. સ. નો અઠારમો સૈકો ભગત કવિઓથી ઉભરાઈ ગયો હતો. ફલાણુ ભગત અને ફલાણુ ભગત એમના રાગડાથી ગુજરાત ગાણુ રહ્યું હતું. ડાકોરના રણુછોડણની મંડળી-ઓ, જાત્રાના સંઘ અને ભગતનાં મંદિરની મંડળીઓની બેઠકો આવી કવિતાના બજાર હતાં. શ્રદ્ધાળુ લોકો એક ખીજા પાસેથી હગમરટપર અક્ષરોમાં આવી કવિતા લખી લેતા. ભજનો પણ શ્રોતા વક્તાની જાત અને

વિક્રતા જેવાં જ લખાતાં. એક કણુખી ભગતનું “મનખા સરખું મલાર
ખેતર સાચવી ના ભણ્યું રે” એ ભજન અને કાળીઓનું “ઝાડે ચઢીને
કાકો રામજી બેઠા ને હેઠે બેઠાં તે ક્ષમી સીતા” જેવાં હાસ્યાસ્પદ ભજનો
ગાનારાના મનની ઉડાઇ બતાવી આપે છે. કેટલાક વેદાંતી કવિઓની
કવિતા પણ ઘણી પ્રસરેલી હતી. વિષય એક જ છતાં ધીરો, ગોપાળ, રણુછોડ
અને અખો એ વેદાંતી કવિઓની ખાનીની તુલના લોકોએ એક જોડકણામાં
કીડી આકીધું.

“અખો કુર્યો ડખો, ગોપાળે કરી ઘેંશ;

રણુછોડે રાંધી રાખડી, ધીરા તું શીરાવા બેશ.”

નાટક જેવું કથું હતું નહિ. લોકોના આનંદને માટે ભવાઇ હતી.
ભવાઇમાં પોળમાં કે રસ્તામાં એક બાબુએ પડદો બાંધી દીવા અને મશાલને
અંજવાળે રમતા. વેશ પહેરવાની, મોંપર રંગ લગાવાની જગો પડદાની પાછળ
જ હતી. મહોડે સફેતો ચોપડતા, મેંશનાં ગાડાં આવ્યાં હોય એટલી મેંશ
આજતા અને જુગુપ્સા ઉત્પન્ન થાય એટલા અને એવા ચાળા ચરકા કરતા.
એમના ધોષકણા જેવા પગ પડદા નીચેથી ખીજી બાબુએ જોનારને
જાણાતા. તેઓ સર્વ દાં ગણુપતીનો વેશ કાઢી પછીથી ‘કંસાર’નો, ‘મીયાં-
ખીખી’નો, જુહુણુનો, સુરાસોમંજાનો, વગેરે વેશ લાવતા. ‘કળેડા’ના હાનિકારક
રિવાજને વર્ગોવવામાં બાકી ન રાખતા. તેમની ભવાઇઓમાં બિભત્સ અને
ક્રૂણું એટલું હતું કે તેની સારી અસર બરબાદ જતી. આ સિવાય વખતે
વખતે સસધારીઓ આવીને કૃષ્ણલીલા અને રામલીલા ભજવતા. એઓમાં
પણ કાંઈ વિશેષતા હતી નહિ.

બ્રિટિશ રાજ્ય થયું તે અરસામાં વસ્તુસ્થિતિ આવી હતી; તે થયા બાદ
પણ રૈયતની કેળવણીને સાર કથું કરાયું નહોતું.

કાશીમાં એક સંસ્કૃત પાઠશાળા હતી. તેમજ પુનામાં પણ એક સ્થપાઈ
હતી. પુનાની પાઠશાળાના મુખ્ય અધ્યાપક તરીકે મેન્ડર કેનડીને નીમ્યા તે
વખત ખજબખાટ થયો હતો. પરંતુ એ વિદ્વાને ઘણી દીર્ઘ દષ્ટિ અને
સમ્યક્તા વાપરીને પોતાનું કામ બજાવ્યું તેથી યૂરોપિયન પંડિતો તરફ લોકો-

નો આદર વધીને પ્રેમ ચોંટી ગયો હતો. એ પાઠશાળા ધણા સારા પાયા પર ચાલતી હતી. આ પાઠશાળા ધર્મશાસ્ત્રીઓ તૈયાર કરતી અને તેઓ સરકારની અદાલતોમાં હિંદુ ધર્મશાસ્ત્રમાં શું છે અને અમુક સવાલનો નિર્ણય હિંદુ ધર્મશાસ્ત્ર પ્રમાણે કેમ થાય વગેરે અભિપ્રાય આપી દિવાની બાબતોનો નિકાલ કરવામાં સહાયભૂત થતા. પરંતુ આવી એકદેશી અને દૂર પડેલી સંસ્થાનો લાભ થોડાક જ લઈ શકતા. સાર્વજનિક શિક્ષણને માટે કશું કરવામાં આવ્યું નહોતું. ફારસી, અને સંસ્કૃત શીખવતી પાઠશાળાઓ ઉપર થતો ખર્ચ કમી કરીને પ્રબલ ઇંગ્રેજ અને દેશીભાષામાં જ્ઞાન આપવું એ વિચાર પ્રબળ થયો. આવી 'નેટીવ સ્કુલ બુક સોસાયટી' સ્થાપવાની સૂચના ઇ. સ. ૧૮૧૭ માં કલકત્તામાં રૅવરંડ રોબર્ટ એ નામના ખ્રીસ્તી ધર્મ-ગુરૂએ પ્રથમ કરી હતી. આ પગલું પ્રથમ બંગાળામાં ભરવામાં આવ્યું. બાદ બંગાળાની સંસ્થાની સૂચના ઉપરથી મુંબાઈમાં એ તરફ લક્ષ ગયું. કેટલાક ઇંગ્રેજ અમલદારોની સલાહથી મુંબાઈના ધનવાન ગૃહસ્થોએ એક ફંડ ઉભું કર્યું. ઇ. સ. ૧૮૨૦ના ઝોગણ માસમાં 'નેટીવ સ્કુલ બુક એન્ડ નેટીવ સ્કુલ સોસાયટી' એ નામની સંસ્થાની સ્થાપના થઈ. સાત વર્ષ પછી એ સંસ્થાએ પોતાનું નામ બદલીને 'ધી બોએ નેટીવ એબ્યુકેશનલ સોસાયટી' એવું નવું નામ ધારણ કર્યું. દેશીઓને માત્ર ઇંગ્રેજ કેળવણી આપી બધા દેશની સામાન્ય ભાષા ઇંગ્રેજ કરવી એવો કેટલાક મોટા રાજકીય પુરુષોનો અભિપ્રાય હતો. કેટલાક દેશીભાષા દ્વારા કેળવણીના હિમાયતી હતા. મુંબાઈના તે વખતના ઉદારચરિત્ત રાજનીતિનિપુણ ગવરનર માઉન્ટબેટ એલ્ફિન્સ્ટન દેશી ભાષા ખીલવવાના પક્ષમાં હતા. તેમણે ઇ. સ. ૧૮૨૨ માં આ સંસ્થાને નાણાની મદદ કરવા માંડી, અને એના કારભારમાં કેટલાક સરકારી અમલદારોને લેખ્યા. સંસ્થાનું નામ 'હિંદ નિશાળ અને પુસ્તક મંડળી' એવું પાડ્યું.

ગુજરાતી સાહિત્યને અંગે લખતા હોવાથી ગુજરાતી સિવાય બીજા એતદેશીય ભાષાના સંબંધમાં અમે બોલીશું નહિ. મુંબાઈવાળી મંડળીએ એતદેશીય ભાષામાં પુસ્તકો લખાવવા માંડ્યાં. ઇ. સ. ૧૮૨૪ માં લિપિ

ધારા, ગણિત, બોધવચન અને ડૉડસ્લીનો વૃત્તાંત નામનાં પુસ્તકો તૈયાર થયાં. તે ઉપરાંત બાળમિત્ર, મરાઠાની બખર, ખીજગણિત, ભૂગોળ, ઇસપનીતિ વગેરે પુસ્તકો બહાર પડ્યાં. અમારી ગોઠવણુ પ્રમાણે આગળ ઉપર યોગ્ય સ્થળે આ પુસ્તકો વિષે બોલવાનું રાખી ગુજરાતની તે કાળની હાલતનું વર્ણન કરીશું.

પ્રકરણ ૨ જી.

કેળવણીની શરૂવાત અને સ્થિતિ.

આપણી તરફ ગુજરાતમાં ઇ. સ. ૧૮૨૬ માં પ્રથમ નિશાળો સ્થાપન થઈ. સુરતમાં ત્રણ, અમદાવાદ અને ભરૂચમાં બધ્ધે અને ખેડા, ઘોળકા અને નડિયાદમાં અકેક એ પ્રમાણે પ્રથમ દશ નિશાળો ઉઘાડવામાં આવી હતી. કેટલાક માણસોને મુંબાઇ તેડાવીને નિશાળોનું કામ ખાસ શીખવવામાં આવ્યું હતું. તેઓમાંના દશને આ તરી સ્થપાયલી નિશાળોના મહેતાજીઓ નીમવામાં આવ્યા હતા. એ દશમાંનાં ચોડા, ભણેલા અને ઉઘોગી હતા. બાકીના તે ઠીક જ હતા. અમદાવાદની પહેલા નંબરની નિશાળના મહેતાજી તૂળજીરામ સુખરામ, વિસલનગરા નાગર, પોતાના સારા સ્વભાવ, ભણાવવામાં ખંત, હોંસ, મહેનત અને કાબેલીઅતને માટે વખણાઇ ગયા છે. હજી પણ લોકો તેમને માનપૂર્વક સંભારે છે. આજ એ વાતને લગભગ સૈકું થવા આવ્યું છતાં પહેલા નંબરની નિશાળ છેક ચોડાં વર્ષ પહેલાં તૂળજીરામ મહેતાજીની નિશાળ તરીકે ઓળખાતી. આ દશ ગૃહસ્થોમાંથી એવાજ બિજા વિસલનર સુરતના વડનગરા નાગર બ્રાહ્મણ દુરગારામ મંછીરામ મહેતાજી હતા. કાઠીઆવાડમાં કેળવણીનાં પ્રથમ ખીજ રોપનારને સહાય આપીને, પાછળથી કેળવણીને ખીલવીને અને વહેમ અને જૂલમની સામે થવામાં નિડરતા બતાવીને એ સ્વર્ગવાસી મહેતાજી નામાંકિત થયા છે. વિજ્ઞાનનું પુસ્તક લખીને એમણે ગુજરાતીમાં એવાં પુસ્તકોનો આરંભ કર્યો

હતો; અને જલદુગરોની જોડે ટક્કર લઈ તેમનું ખોટાં ઉઘાડું પાડવામાં તેમણે બહાદુરી ખતાવી હતી.

કેળવણીનો ઇતિહાસ અમારો પ્રસ્તુત વિષય ન હોવાથી આ સ્થળે આ મનોરંજક વિષય સંબંધે આટલુંજ કહીને અટકીએ છઈએ. ગુજરાતીમાં પ્રથમ લખાયેલા ગ્રંથો ક્રિયા અને કેવી રીતે અસ્તિત્વમાં આવ્યા હતા એ જાણવાને આ દિગ્દર્શનની જરૂર જણાવાથી અમે આટલી છૂટ લીધી છે.

મુંબાઈના ગવર્નરની જગોએ સર જોન માલકમ નિમાયા; તેમનો અભિપ્રાય એવો હતો કે ઈંગ્રેજી તો થોડાક જ જાણે; તેઓ તે ભાષામાંથી ઉપયોગી પુસ્તકોનાં ભાષાન્તર કરી જનસમૂહના લાભને માટે પ્રકટ કરે અને સાર્વજનિક કેળવણી માત્ર દેશીભાષામાં જ અપાય. આમ હોવાથી ભાષાન્તર કરવાનો વા ચાલ્યો.

“ નવી નિશાળોની સ્થાપના થવાથી તેમાં ચલાવવાને નવી ચોપડીઓની જરૂર જણાઈ અને મુંબાઈમાં થયેલી મંડળીએ એતદેશીય ભાષામાં પુસ્તકો લખાવવા માંડ્યાં એ અમે આગળ કહી ગયા છઈએ. આપણા પશ્ચિમ હિંદુસ્તાનની રાજધાની મુંબાઈ તેથી ત્યાં જ કેળવણી ખાતાનું મથક થયું, અને સરકારી નિશાળોમાં લખાવવાની ચોપડીઓ ત્યાં થઈઓ. મરાઠી ભાષામાં જે ચોપડીઓ હતી તેઓના તરજુમા પહેલા થયા, તે એ તરજુમા કરનારામાં મરાઠી શાસ્ત્રીઓ મુખ્ય હતા. વધારે નવાઈ જેવું એ છે જે ગુજરાતી ભાષાનું વ્યાકરણ જોઈએ માટે મરાઠી વ્યાકરણનો મરાઠી શાસ્ત્રીઓએ ગુજરાતીમાં તરજુમા કર્યો. ગુજરાતી ખોલીના નિયમોથી તેઓ અજાણ્યા હતા એવું જણાય છે. વ્યાકરણનો અર્થ જેઓ જાણતા હશે તેઓ સહેલથી કહી શકે કે આવા વ્યાકરણથી કેટલો ફાયદો થયો છે. મને તો લાગે છે કે એથી ઘણું જ નુકસાન થયું છે. આજ દીન સુધી જે જે ચોપડીઓ સરકારી તથા ખાનગી, ચોખાનીયાં તથા વરતમાનપત્રો મુંબાઈમાં છપાય છે તેમાંના ઘણા ખરા વ્યાકરણદોષ એથી થયા છે. બરચથી ઠેઠ મુંબઈ સુધીના લોકોના ઉચ્ચાર તથા કેટલાએક શબ્દોમાં ભેદ છે પણ એમનું વ્યાકરણ ગુજરાતના ખીજા ભાગોમાં રહેનારાના જેવું જ છે. જે સરકારી નિશાળમાં

નથી ભણ્યા તેમની વાતચીત તથા લખાણ ઉપરથી એ સાખીત થાય છે. ઘોડાઓ, હાથીઓ વગેરે અનેક વ્યાકરણદોષ ત્યાંના ગુવાન પુરુષોના લખાણમાં આવે છે તેઓ વ્યાકરણથી દાખલ થયા છે.”

“મેં કહું કે નિશાળોમાં શિખવવાને મરાઠીમાંથી કેટલાએક તરણુમા કર્યા. એ ગ્રંથ કરનારા એમ જાણતા કે નાનાં છોકરાંને લાયક ગ્રંથ કરવાને ગુજરાતી ભાષામાં ખોલ નથી. એમને ગુજરાતી ભાષા જંગલી બીલોની ખોલી જેવી લાગી. ને એ વિચારથી સંસ્કૃત શબ્દો જેમ ખોસી ઘલાયા તેમ ખોસ્યા. ત્યાર પછી આજ સુધી જે જે ચોપડીઓ થઈ તેમાં તે જ પ્રમાણે થયું. એટલે સુધી કે સરકારી નિશાળમાં ભણેલા છોકરા ગુજરાતી ભૂલવા લાગ્યા. જેણે એ પુસ્તકો વાંચ્યાં હશે તેમના જોવામાં સર્વ આવ્યું હશે.” “જેને સંઘે પડે તેણે એ ગ્રંથ વાંચવા.”

“ગુજરાતી ખોલી મૂળે ગુચવાએલી તો હતી ને આ વ્યાકરણ તથા પુસ્તકોથી ગુચ પડીને ઘભરાટ થયો. એટલી અડચણો જાણે ખસ નહોય તેમ અધુરામાં પુરા એક ખીજે માર પડ્યો. આપણા ચંચળ અને હીંમતવાન દેશીભાઈ પારસીઓ હરેક સારા કામમાં આગળ પડે છે. તેથી કૃળવણીના કામનો જેવો આરંભ થયો તેવો જ તેનો પહેલો લાભ તેમણે લીધો. વરતમાનખત્રો ને ચોખાનીચ્યાં પ્રગટ કરવા લાગ્યા; ને આજે પણ એવાં સારાં કામો ધણી હોંસ ને જોરથી ચલાવે છે. ખીજ ગુજરાતી લોકો એવી વાતો આજસુધી થોડી જ સમજતા હતા, ને હજીએ તેની દરકાર રાખતા નથી. એ કારણથી પારસી ગુજરાતી ધણી ફેલાઈ ગઈ. પારસીઓ અસલ ધરાવના રહેવાથી ને તેમની અસલ ખોલી ફારસી એ ખોલી મુકી દઈને ગુજરાતી ખોલી શિખ્યા. પરદેશીઓ આપણી ખોલી ખોલે છે તેમાં ધણી ભૂલો પડે છે એ તમે સર્વે જોયું હશે. તે ધણા વરસ સુધી આપણામાં રહે છે ને શિખે તોપણ તેમની ખોડ જતી નથી. દાખણી ગોક ગુજરાતી ખોલે છે અથવા મુસલમાનો ખોલે છે ત્યારે ધણી રમુજ પડે છે. એક મરાઠો આકર રહેવા આવ્યો ત્યારે પગાર વગેરે માગ્યો તેમાં એક એ માવ્યું કે મારી હામમત શેઠ તમારે કરવી. તે સાંભળતાં જ અજાણ્યા શેઠે ધક્કો મારી

બહાર કાઢ્યો. તેની કહેવાની મતલબ એ હતી કે હજમતનો ખરચ તમારે માથે * * * * * તેઓ પહેલા આવી નવસારી, ગણુદેવી, વલસાડ તથા ખીજાં પરગણાં દરીઆ કિનારે છે તેમાં આવી વસ્ત્યા ને ત્યાંના લોકની ભાષા શિખ્યા. આએ ને એવી, જોવસ ને આવસ, વાય-મરૂંરે વગેરે પારસી બોલીમાંથી કેટલાક બોલ મેં ઘણા ખારવાને બોલતાં સાંભળ્યા છે. તેથી હું અનુમાન કરું છું કે એવા લોકો પાસેથી પારસીઓ ગુજરાતી શિખ્યા હશે.”.....“એવી હાલતમાં પારસીઓ હતા. એવામાં બાળ ને ગંગાધર વ્યાકરણ નીકળ્યાં. એ શિખી નવી ભૂલો કરવા લાગ્યા.” હું ગુજરાતી ભણ્યો છું કહેવાને, હમો બિ ગુજરાતી ભનેઆચ કહે છે. સાહેબ લોકો જે એ વ્યાકરણ ને એ ચોપડીઓ પરથી ગુજરાતી શિખે છે તે કેવું છે તે જુવો.” “સુરત, ઘોઘા ને રાજકોટના પાદરી સાહેબોનું લખાણુ જેણે વાંચ્યું હશે તે સાક્ષી આપશે. તેમાં પણ તરે તરેની ભૂલો આવે છે. સુરતમાં જ્ઞાનદિપક નામે ચોપાનિયું મહિને મહિને છપાય છે, તેમાંથી એ તમને ખોટા ગુજરાતીના ઘણા દાખલા જડશે. હું વડોદરાને ગયો હતો, વગેરે વાંચી ઘણું હસવું આવશે. એ વ્યાકરણને એ પુસ્તકો તથા પારસી વરતમાનપત્રો ને ચોપાનિયાં વાંચીને ગુજરાતી લોકોની ભાષા ખીગડે છે. તેના દાખલા તમને મુંબાઇના બુદ્ધિવર્ધક ગ્રંથમાંથી ઘણા મળશે. સરકારી લખાણુમાં જે ગુજરાતી ચાલે છે તે પણ હસવા જોગ છે.”

ઉપરનાં અવતરણોની અંદરનાં લખાણુ અમે જૂનાં બુદ્ધિપ્રકાશમાં છપાયલા સ્વ. મહીપતરામજીએ હિમાભાઈની લાયબ્રેરીમાં ગુજરાતી ભાષા ભંષે ઈ. સ. ૧૮૫૮ માં આપેલા લખણુમાંથી લીધાં છે. ગંગાધર શાસ્ત્રીનાં કરેલાં વ્યાકરણોનો એમાં ઇશારો છે.

એમાંનાં કેટલાંક પુસ્તકોમાંથી અમે નીચે ઉતારા આપીએ છઈએ કે તે વાંચવાથી સ્વ. મહીપતરામજીનાં કહેવાની યથાર્થતા ઠીક સમજાય.

(૧)

“ વાત-૧૬૦.

મધમાખ્યો માખ્યો અને ભમરી.

કેટલી એક માખ્યો મધમાખ્યોના મધપૂડામાં આવીને કેહેવા લાગીયો ને, આ મધ અમ્હારું છે, પછી બે જણીઓને અસ્પરસ લડાઇ થઇને બે પક્ષનીયો, ભમરીપાસે ન્યાય કરાવા ગઇયો. ત્યારે ભમરીયે કહ્યું ને તમે અદાલતની રીતે વાદ કરશો તો તમને ખરચ ધણું થશે; અને ફડયો પણ વહેલો થશે નહીં, માટે, તમે ઉભયતાં મ્હારાં સ્નેહી છો, હું તમારું સારું ઇચ્છું છું, માટે તમને કહું છું ને તમે બે મળીને મ્હને તમારી હકીગત લખી આપો; એટલે હું તમારું સઘળું મનમાં આણીને ને નીતિ હશે તે કહીશ. તે સાંભળીને બે પક્ષનીયો રાજ થયાયો; અને હકીગત લખી આપી. પછી તે ભમરીયે તેમની લડાઇનો વાદ મનમાં આણીને તેમને કહ્યું સાંભળો છો, તમે બે ખરોખર જણાઓ છો માટે, ખરાખોટાનો ન્યાય કરવો મ્હને લગાર કઠિણ દીસે છે, માટે માખ્યો તમે એવું કરો કે એક ખાલી ઠેકાણું લ્યો, અને મધમાખ્યો તમે પણ લ્યો, અને ત્યાં મધ કરીને બે જણીયો મ્હારી પાસે લાવો, પછી હું તે બે મધનો સ્વાદ રંગ જોઈને આ મધપૂડાનું મધ કોનું તે કહીશ. મધમાખ્યોયે તે વાતની તરતજ હા કહી અને માખ્યોયે આંઉ કરવા માંડ્યું તે જોઇને ભમરીયે માખ્યોને કહ્યું ને તમે જુઠીયો છો અને મધમાખ્યો સાચીઓ છે.

ઇસપનીતિ કથા—આપુશાસ્ત્રી પંડ્યા. ઈ. સ. ૧૮૨૮.”

(૨)

ઈ. સ. ૧૮૨૮ ના જ અરસામાં એટલે ઈ. સ. ૧૮૩૦ માં અમદાવાદમાં લખાએલા એક દસ્તાવેજમાંથી ટુંકો ઉતારો ઉપરની ભાષાની જોડે સરખાવવાને ઉપયોગી થઇ પડશે એમ ધારી આપીએ છઈએ:—

“ નરભેરાંમ શેવકરાંમ ખીન માંડણુજી પારશાત એક શહેર વાસ્તે વંમ પશુ હાલ ખંદર સુરત વાસ્તે વંમ બાઈ. દીવાલી ત્રવાડી. નરભેરાંમ અંબા-રાંમની ભારજી હરતાખરાંણુ દતવાજત વીકરીત ધર ૧ શહેર અમદા-વાદમાં. ચકલે ખાડીઆની હદમાં ઘોખીની પોળમાં એજા નરભેરાંમ સુખ-રાંમ વીગેરેના ધરની જોડતું અમારા ઘણીની મીલકતનું તે ધરના ખંડની વીગત.....”

.....સેહેર ચલણી લેધને એ ધર આકાશથી તે પાતાલપરજંત કુલ અભરાંમ નદાવે આપ્યું છે તે ધર જવો ચંદર દીવા કરા ચાંદો સુરજ તપે તાંહાં પરજંત તમો તથા તમારા પુત્ર પુત્રાદીક સુખેથી ભોગવો વશો વાશો તમારી ઈચ્છા ઉપજે તે કરો તેમાં કોઈનો દરદાવો અલાખો નહી. ”

૧૮૩૦

(૩)

“ પ્રકરણ ૮

વિભક્ત્યર્થ વિચાર.

શિ—સાત વિભક્તિના અર્થ ક્રિયા તે કહો ?

શુ—કહું છઉં.

વિભક્તિ યોગ્ય સઘળા શબ્દ ઉપરથી કર્તાને અર્થે અથવા કર્મને અર્થે પ્રથમા થાય છે. ઉ. તે જાય છે એ ઠેકાણે પ્રથમા કર્તાને અર્થે થઈ તેણે કામ કર્યું એ ઠેકાણે કામ આ પ્રથમા કર્મને અર્થે થઈ. ગણુવાનું જે માપ તરાજૂ ઇત્યાદિ. તે ઉપરથી પરિમાણુર્થે પ્રથમા થાય છે. ઉ. મણુધી, ફરો બાજરી, શેર ઘઉં ઇત્યાદિ. તે વાધ મારે છે અહીયાં વાધ એ પણ પ્રથમા કર્મને અર્થે થઈ. શંખોધન અર્થમાં પ્રથમા થાય છે. ઓકારાંત તથા ઉકારાંત શબ્દોના એક વચનને અંત્યસ્વરને આં તથા આ ક્રમે કરીને નિવર્તક થાય છે. ઉ. હે લાકડાં, હે ઘોડા ઇત્યાદિ.

દ્વિતીયા.

ધાતુનો અર્થ વ્યાપાર તેથી થાય જે ફળનો સંબંધ કરવાને કરતા જે ઉપર ધરે છે તે કર્મ થયું તે ઉપરથી દ્વિતીયા થાય છે. ઉ. દેવને ભજે છે. એ ઠેકાણે ભજ ધાતુનો અર્થ સેવા તેથી ધ્રીતિરૂપ ફલ થાય છે. તેનો સંબંધ કર્તા દેવને ઉપર કરવા ચાહે છે. વાસ્તે દેવ શબ્દ કર્મ થયું તે ઉપર દ્વિતીયા થાય છે. કેટલાએક ઠેકાણે દ્વિતીયાને અર્થે પ્રથમા થાય છે. "અથવા દ્વિતીયાનો લોપ થઈને પ્રથમાંતવત્ રૂપ રહે છે. ઉ. તે કામ કરે છે. ઇત્યાદિ. માગ-વિચાર-કેહે-બોલ-ડંડ-દે-આપ. ઇત્યાદિ ધાતુનું જે કર્મ તેણે કરીને યુક્ત જે શબ્દ તે કર્મ થાય. તે ઉપરથી દ્વિતીયા થાય છે. ઉ. ડાહ્યાએને કલ્પનાને પૂછે છે. બિબ્લ કર્મ ઉપરથી જે દ્વિતીયા થાય તેનો લોપ પણ થાય છે. જેમ ડાહ્યાને કલ્પના પુછે છે. છોકરાને શ્લોક ભણાવે છે. બ્રાહ્મણને ગાય આપે છે. રાબ્બને છોકરો થયો. એ ઠેકાણે પછીને અર્થે દ્વિતીયા છે."

"ગુજરાતી ભાષાનું વ્યાકરણ-ગંગાધર શાસ્ત્રી ૧૯૩૬ કૃત. આવૃત્તિ પહેલી. ઇ. સ. ૧૯૪૦."

૧૯૪૦

(૪)

"ઓતર દીસાએ એ ધરતુ મોઢાચાલનું ખારનું છે તા. તે ઉપર એક ખારી છે તા. ખારણા આગળ એ ધરનો ઓટલો છે તે ઓટલા નજીક છાપરાનાં નેવ પડે છે તે એ ખારણા સામી ખુલી જમીન છે તે અમારી છે તે જમીન તમને વેચાણુ આપી નથી ફક્ત આ ખારણુ પડે તે તમારે જવા આવવાનો રસ્તો."

"સંવત્ ૧૯૯૩ ઇ. સ. ૧૯૩૭ માહે મારચનું ખત.

૧૯૩૭

(૫)

"શ્રી ગણેશાય નમઃ । પંચોપાખ્યાન પ્રારંભ ।"

"સરવે શાસ્ત્રઓનો તતવ લેઈને વીશનુશરમા મહા પંડીત જે

તેણે પંચોપાખ્યાન નીતીશાસ્ત્ર કરી જગતમાં પ્રવરતાવું તેહેનો ગુજરાતી ભાષામાં આરંભ કરીએ છીએ. ”

“ પેહેલાં એ ગરંથની ઉપજનું કારણ કહે છે. ”

“ હવે તે વનનો રાજા પીંગલ એવે નામે સીંહ એક વેળાએ પાણી પીવા શાશ પોતાનો પરીવાર તેડી જમુનાને કાંઠે જાય છે. એહવામાં શંભુ-વક તડુકો. તે આવાજથી ડુંગર શધલો ગાજી ઉઠો. તે ભયંકર શબ્દ શાંભલી શીંહ કચવાઓ. અને થાકાનું મીશ કરી પાછો વલી એક વડ હેઠલ એઠો મનમાં ચીંતા કરે છે. તાંહા પોતીકા પ્રધાનના પુત્ર એ શીઆલ હતા. એકનું નામ કરટક બીજો દમનક તેઓને પરધાનપણા ઉપરથી કાડા હતા તોય પણ તે પેટ સાશ રાજની પછવાડે ફરે. ”

“ જેહનો વીશવાશ નહીં તે નબલો હોય તોયપણ તેથી બીએ ને જેહનો વીશવાશ છે તે માહા બલવંત છે તોયપણ તે થકી બીક નહીં. ”

“ ઉંટ જેને દુરજનોએ મરાવો. ” “ કાચમો જે લાકડીથી છુટો. ” “ હંશનું ટોલું જે પાશામાં પડયું હતું. ” “ ગધેડો જે જીભ હલાવેથી મુવો. ”

“ ગુજરાતી પંચોપાખ્યાન—મુંબાઈની એન્જ્યુકેશનલ સોસાયટી સાશ એ. વિધાસ એમણે શિલા પ્રેસ માટે તૈયાર કર્યું—મુંબાઈ ૧૮૪૦ ”

૧૮૪૦

(૬)

“ તેહેની કીમતના રૂ. ૭૦૧) અકે શાતશેહેને એક પુરા રોકડા શ-કાઈ શહેર ચલણી લેઈને એ ઘર તમને વેચાંણુ આપુ છે. તે રૂપૈઆ લીધાની વીગત પ્રથમ એ ઘરનુ હેકળ દલ તમને રૂ. ૨૮૫) માટે ઘરાંણુ આપુ હતુ ને વાલી તાર પછી રૂ. ૩૦૧) તમારી પાસેથી વાજુકા લેઈ તેનુ ખત લખી આપુ હતુ તે તા. તેના વાજના રૂ. ૮૫) મલી જુમલે રૂ. ૩૫૦) વાલા એકુન રૂ ૬૭૫) તમારા દેવા હતા તે કાપતાં બાકી રૂ. ૨૬) હાલ અમો તમારી પાસેથી રોકડા લીધા છે. ”

વિ. સં. ઇ. ૧૮૦૦ ઇ. સ. ૧૮૪૪ ફેવરવારીનું ખત.

૧૮૪૬

(૭)

“ વિષુવવૃત્ત ઉપર લંબરૂપ એવા બેગિ ધ્રુવો થકી જનારાં જે વર્તુલો તેઓને યામ્યોત્તર અથવા રેશાવૃતો એવું નામ છે. જે સ્થળોમાંથી જે યામ્યોત્તર જાય છે તે તે ઠેકાણાનું યામ્યોત્તર જાણવું. એક યામ્યોત્તર ઉપર જેટલાં ઠેકાણાં હોય છે તેઓને એકજ વખતે મધ્યાન્હ થાય છે. માટે તેઓને કોઈ વખત મધ્યાન્હ વૃત્તો પણ કહે છે. ”

“ ભૂગોળવિદ્યા પ્રથમ પુસ્તક—બાળગંગાધર શાસ્ત્રીના મરાઠી પરથી ભાષાંતર કર્તા એમજી હરજીવન જોશી. ઇ. સ. ૧૮૪૭ ”

૧૮૪૭

(૮)

“ એક શહીએ ધણાએક પશુઓને મારીને ખાધાં તેહનાં અજીરણે કરીને તેહને મોટા એક રોગ થયો, તારે તે જંગલના શરવે પશુ ઝુંડેઝુંડને ટાલેટાલાં તેહના સમાચારને આવીઆં. એક શીઆલ માત્ર નોહતો આવીઓ. તે શંધી જોઈને વરએ શહી રાજ આગલ શીઆલની ચુગલી ખાધી કે, મહારાજ શીઆલ તમ વીશે દુશટખુધી, ને હેંકારી તથા કરતધન જણાએ છે. એહની નીંદાની ચરયા ચાલતી હતી એટલામાં શીઆલ આવી પહોંચો, તેણે પણ તે થોડીએક વાત શાંભલીને શહીની આંખ કરોધથી ચઢેલી દીઠી. તે શમે તેણે ચતુરાઈથી પોતાને બચાવીને વરના જીવ ઉપર વાત ઉલટાવી; તે શહીને ખોલીઓ કે મહારાજ આ ધણાએક પશુ આંહાં આવી મલીઆ છે, ને બનાવટની વાતોથી જ દેખાડે છે કે, અમે મહારાજનું ભલું માગતા છઈએ, પણ જે માહારી હકીકત પુછો તો એ છે કે, જે ઘડી મહારાજના મંદવાડનું વરતમાન શાંભલીઉં, તે જ શમે, જુઠો શીશટાચાર જેવો આ ખીજ કરતા આવીઆ છે તેવો પડતો મુકીને હું મોટા મોટા વીદવાન શમરથ વૈદાને ઘેરેઘેર ફરીઓ, શા શાર કે એહવું કોઈ રામખાણુ જેહવું ઓશડ મલે છે કે તે સ્વામીને લાગુ થયા વીના રહેજ નહીં. તો છેલે તે મને જડીઉં તારે હું સ્વામીની પાસે આવીઓ છઉં તે ઓશડ એ છે જે કોઈ

જીવતા વરૂની પીઠ પરની ઉની ઉની ખાલ કાઢીને રાજજીના કાળજીપર વેહેલા મુકીને પાટાથી બાંધીએ તો તરત કરાર થાસે એમ શીઆલે કહેતા જ વારમાં શરવ શભાના મનમાં વાત ઉતરીને ઠરીઉં કે તે તરત કરવું જોઈએ પછે તે વરૂને પકડીને તેહની પીઠ પરનું ચામડું કાઢવા લાગીઆ, તે શમે શીઆલે આ શીખામણની વાત વરૂના કાનમાં શંભલાવી કે જે ખીજા શરૂ ખાડો ખોદે છે તેમા તે પોતે જ પડે છે.”

“કેટલીએક ડાડસ્કીની વાતોનું ભાષાન્તર. એ. ને. ઇડુકેશન ઇનસ્ટિટ્યુશનને શરૂ છાપ્યું. આવૃત્તિ ચૈથી. ૧૮૫૦”

૧૮૫૦

(૯)

“જે તહે ન્યાય સભાની રીત પ્રમાણે તકરાર ચલાવશો તો તહને ખરચ ધણો થશે, અને ચૂકાદો પણ ઉતાવળો થશે નહી, અને તહે જેઉયે મહારાં મિત્રો, હું તહારૂં કલ્યાણ ઇચ્છું છું, માટે તહને કહું છું કે તહે જેઉ મળીને મહને પંચાતનામું લખી આપો એટલે હું તહારો મુકદ્દમા મનમાં ધારીને નીતિ હશે તે કહીશ. તે વાતથી જેઉ પક્ષવાળિયો રાજ થઈયો. પછી તે ભમરીયે તેનો કજીયો મન સાથે ધારીને કહું, સાંભળો છો ? તહે જેઉ જણિયો એક સરખી દેખાઓ છો, તેથી ખરા ખોટાનો ચૂકાદો કરવો મહને જરા કઠણ લાગે છે એટલા માટે મધમાખિયો તહે એમ કરો કે, એક ખાલી પૂડો લો, અને માખિયો, તહે પણ તેવો જ એક લો અને તેમાં મધ કરીને જેઉ જણાં મહારી પાસે લાવો.”

“ઇસાપ નીતિની વાતો. નામદાર બોર્ડ આવ એડ્યુકેશનના હુકમથી રણછોડદાસ ગિરધરભાઈયે ગુજરાતીમાં કર્યો. ૧૮૫૪.”

૧૮૫૪

(૧૦)

“પ્રાર્થના.

ઓ દયાળુ પરમેશ્વર છે તુંજ ખુબી અપાર
ધ્યાન કરીએ રોજ જે તું છે જીવ દાતાર

મોટાં દરિયા, ડુંગરો જહાડને જનવર
એ સર્વ તારી * * * એવો તું દાદગર.

ગુરૂં.

પ્રણામ કરીએ ગુરૂં તમ આભાર અમ શીશ
સિખવ્યું શંધુ ભણતાં ન રાખ્યું કાંઈ પણ મીશ,
બદ્યાલ કહડાવી દઈ રોપો છ સદગુણ
ગુન્હાથી છોડાવીને ભણાવી કરો નિપુણ.

“ જ્ઞાન બોધક, આંક ૧ લો. સ્ટુડેન્ટ્સ લિટરરી એન્ડ સાયન્ટીફિક સો-
સ્ટાએટી એ નામની મંડળિએ બનાવીને મુંબઈ દક્ષતર આશકારા છાપખા-
નામાં છપાવ્યો. સને ૧૮૫૫.” ૧૮૫૫

(૧૧)

પેહેલાં ઘર ૧ તર્લીયાની પોલનુ મહેતા દાદાભાઈના પાસાનુ
મહેતા કાલીદાસને વિક્રિત વેચાંણ આપુતુ સાહા મકનદાસે વે-
ચ્યુતુ તેહ સાહા મકનદાસના મત્રીજા સાહા નારમોરામ તથા
શોમારામ એક પરદેશ હતા તેહના વારસાના રૂપૈઆ ૧૦) અંકે દસ
રાખ્યાતા તેહ એ માઈ વે પરદેશથી કેટલેક દાંવસે નાબ્યા તિવારે
તેહના વારસાના રૂપૈઆ દસ એહ સાહા મોટે લિધા છે.

વિ. સં. ૧૮૨૪ જ્યેષ્ઠ વદી ૫ ને રવૌતું ખત.

૧૭૬૮.

પ્રકરણ ૩.

અમદાવાદમાં સાહિત્યને અડગે અળવિકળ-ગુજરાત

વર્નાક્યુલર સોસાયટી-ફાઈર્સ જીવનચરિત્ર.

છેક ઇ. સ. ૧૮૪૮ સુધી અને ત્યાર પછીનાં કેટલાંક વર્ષ સુધી પણ
ગુજરાતી ભાષાની સ્થિતિ કેવી કઠંગી હતી, તે ભાષાની ફળવણી આપ-
વામાં કેવાં પુસ્તકો શિખવાતાં, તે અરસામાં કેવાં પુસ્તકો પ્રગટ થતાં અને
તેમની ભાષા કેવી હતી તે અમે કહી ગયા. ઘણાં ઘરડાં માણસોને મોઢે

અમે એમના વખતમાં ઇસ પનીતિ ચાલતી હતી એવું સાંભળ્યું છે. તે વખતની સામાન્ય સ્થિતિ આવી આવી જૂજ બાબતો ઉપરથી આપણે અટકળી શકીએ. ઇ. સ. ૧૮૫૮ ની સાલમાં સ્વ. મહીપતરામજીએ આપેલા ભાષણમાંથી અમે ગયા પ્રકરણમાં છૂટથી ઉતારા લીધા છે. આવા વિષયમાં અમુક જ વર્ષથી શું શું થયું એવી નિર્વિવાદિત હદ બાંધી શકાય નહિ. છતાં અમારે ઇ. સ. ૧૯૦૮ ની પૂર્વની સાડીની હકીકત કહેવાની હોવાથી ઇ. સ. ૧૮૪૮ ની સાલ ખાસ હદ તરીકે રાખવી પડે છે. ગુજરાતી સાહિત્યને અંગે જોતાં એ વર્ષ અમુક કારણથી એ પ્રમાણે પ્રથમ પગથીયું ગણવાને યોગ્ય જણાય પણ છે.

ગુજરાતની રાજધાની અમદાવાદમાં તે વર્ષના છેક પાછલા ભાગમાં એક વિરલ બનાવ બન્યો હતો. ગુજરાતી સાહિત્યની ખિલવણી,—વધારો—અને ફેલાવો કરવાના સ્તુત્ય ઉદ્દેશથી એક નવી સંસ્થાનો જન્મ થયો. ઇ. સ. ૧૮૪૮ ના ડિસેમ્બર મહિનાની ૨૬ મી તારીખે એ સંસ્થા સ્થાપવામાં આવી હતી. ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ લખતાં આ સંસ્થા સંબંધી અને જે મહાન પુરુષને લીધે એ સંસ્થાએ જન્મ લીધો હતો અને જેની ખાસ સંભાળથી ઉછરી આવી હતી એના સંબંધી કાંઈ ન બોલીએ એ અશક્ય છે. આપણા દેશનો ઉદય ખ્રિષ્ટિય લોકને હાથે જ નિર્માણ થયો છે. તેમજ ગુજરાતી સાહિત્યના ઉદયનાં ખીજ પણ એક અંગ્રેજ ગૃહસ્થને હાથે જ રોપાયાં છે. પરબતિ, પરધર્મી અને પરદેશી છતાં પણ એ મહાન નર ગુજરાત અને ગુજરાતીને ખરેખરી દાઝથી, કોઈ પણ દેશભક્ત ગુજરાતી કરતાં ઓછું ચહાતો નહિ. ક. દલપતરામ એને માટે કહે છે કે:—

“ જન્મ જુદી જમિમાં ધરિને પણ તું મુજ જન્મલૂ તર્કી જણાયો ”
એ શબ્દશઃ યથાર્થ છે.

અલેક્ષાંડર કિન્સોક ફ્રેન્સિસનું માનવતું તામ કોઈનેજ અજાણ્યું હશે. માતા અને પિતા બંને તરફથી ઉચ્ચ કુળમાં સ્કોટલેન્ડમાં એઓ જન્મ્યા હતા. એનરેબલ ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કમ્પનીની સિવિલ સર્વિસમાં દાખલ થઈને તારીખ ૩૦ મી ડિસેમ્બર ૧૮૪૨ ને દિવસે મુંબાઈ પ્રાન્તમાં નિમાસા-

સન ૧૮૪૩ માં પ્રથમ મુંબાઈ પધાર્યા. અહમદનગર, ખાનદેશ અને મુંબાઈમાં થોડો થોડો કાળ નોકરી કરીને તેઓ અમદાવાદના એસિસ્ટન્ટ જજની નિમાયા.

“ સન ૧૮૪૬ ના નોવેમ્બર માસમાં ફ્રાન્સનાં અમદાવાદમાં ચરણુ થયાં, ગુજરાતના ભાગ્યોદયનો અવતાર થયો તે એજ સમયમાં એમ કહિયે તો ચાલે. ”

“ ગાયકવાડ અને પેશવાની વારાફરતી ચડતી પડતી ગુજરાતમાં થતી, તેમ તેમ તેઓ ગુજરાતને પોતાના વારામાં ચુસતા : ગુજરાત એક અને તેને ચુસનાર જમ જેવા જે. એટલે ગુજરાતની દુર્દશામાં શી બાકી ? સન ૧૮૧૮ સુધી ગુજરાતવાસીથી નિર્મલ વસ્ત્ર પહેરાતાં નહિ.....કોઈને ઉજલો દીઠો તો ચાડિયા તૈયાર હતા. તેઓ ચાડી ખાય અને તે પ્રમાણે મૂર્ખ રાજના મૂર્ખ સરદારો તેને લુંટે. ધન નામ ધરનારા સર્વે પદાર્થોને પૃથિવીમાં દટાઈ રહેવું પડતું હતું. ”

“ એવા અંધકારમાં સન ૧૮૦૦ ની સાલથી કહિં કહિં કીરણુ પડવા માંડ્યાં અને સન ૧૮૧૮ માં આપણું ઇંગ્રેજી રાજ્ય થયું, અને અંધકાર ખસવા માંડ્યો. એજ સંધીમાં ફ્રાન્સ સાહેબ ત્યાં આવ્યા. ”

“ ગુજરાતનાં ભવ્ય શિલ્પ કામ જોઈ તેમને લાગ્યું કે કોઈ પૂર્વે થઈ ગયેલા પ્રતાપી લોકના મહિમાનાં આ અવાચક ચિન્હ છે. પોતે કુલીન તેથી કુલીનચિન્હવાન પણ દીન થઈ ગયેલા ગુજરાતની તેને અંતઃકરણથી દયા આવી. ” પરિણામ એ થયો કે ગુજરાતનો અનુગ્રહ કરવાને પોતે તૈયાર થયા. પ્રીતિભાવથી ગુજરાતની આગલી જાહોજલાલીનાં વર્ણન ભર્યો ઇતિહાસનો ગ્રંથ ‘રાસમાળા’ લખવાનો ઉપકાર કર્યો.

કરનલ ટૉડ કુલીન વિણુ ક્ષત્રિય યશ ક્ષય થાત;

કાર્પસ સમ સાધન વિના નવ ઉંદરત ગુજરાત.

રા. સા. ભોગીલાલ પાસે અભ્યાસ કર્યા પછી સ્વ. ભોળાનાથની ભલામણુપરથી કવીશ્વર દલપતરામને સન ૧૮૪૮ માં પોતાની પાસે તેડાવ્યા.

કવિ દલપતરામ મૂળ વઢવાણના “ સામવેદી બ્રાહ્મણુ શ્રીમાળી ” હતા. ભૂજની પોંશાળ વગેરે જગાએ જૂના સાહિત્યનો અભ્યાસ કરીને

પોતાની પ્રાસાદિક શક્તિ કવિ તરીકે અજમાવતા હતા. એમનાજ બોલમાં કહીએ તો:—

“ કાવ્ય અલંકાર તણા ગ્રંથનો અભ્યાસ કરી
જીવ જોડી રાખ્યો તો મેં કવિતાની જકમાં;
શોધતો હતો હું કોઈ શાણો સરદાર નર
બોધતો હતો હું મહીનાથને મુલકમાં;
કોઈ દીલદાર ને ઉદાર દરબારમાં હું
રહેવાની રૂચી અતિ રાખતો ઇશકમાં;
દીલમાં વિચારતો હું હતો દલપત કહે
કારખસ તણું તેડું આવ્યું તેવી તકમાં. ૧
ખાનપરે દારે જ્યારે નદિને કિનારે સારે
મેળો થયો મારે ચાંદા સૂર્યના મહેલમાં;
ઇસ્વિસો અઠારે અડતાળીશમી સાલ ત્યારે
પ્યાર કીધો પ્યારે પરિપૂરણ પહેલમાં.”

ક૦ ૬૦ ૩૦

ગુજરાતનો પૂર્વ મહિમા જેમ જેમ એમના જાણવામાં આવ્યો તેમ તેમ ગુજરાત ઉપર એમને અધિક અધિક પ્રીતિ થતી ગઈ અને પોતાનું તન મન અને ધન એને અર્પણ કરવાનો સંકલ્પ કર્યો. જૂની કવિતા, હસ્ત-લિખિત ગ્રંથોની ખોળ કરવા માંડી અને ઠેકાણે ઠેકાણેથી કવિ અને જૂની વાત જાણનારાઓને બોલાવી બોલાવી સત્કાર કરી શોધનું કામ કરવા માંડ્યું. કવીશ્વર દલપતરામના શબ્દમાં બોલતાં

“ કવિતાનો કોઈ ભૂપ ભાવ પુછનાર નથી,
બીજે ધંધે ધાયા કવિ ધારી એવાં કારણો;
એવામાં કવિનો મેળો કિન્લાક સાહેબે કીધો,
સાંભળી કવિતા આપ્યાં ઇનામ સંભારણો;
દીલનો ઉદાર દીઠો, દેવાંશી દાતાર દીઠો
દાખે દલપત દીઠો દારીદ્ર વિદારણો;

અભણ પસ્તાવા લાગ્યા, ભણેલા પુલાવા લાગ્યા
પુત્રાને પદાવા લાગ્યા ભટ ભાટ ચારણો. ૪૭”

દેશી રાજ્યમાં કવિયોની કદર રહી નહોતી તેથી એ વર્ગ અધમ થઈ
નાશ થવાની તૈયારીમાં હતા. કોઈ કોઈ રહી ગયા હતા તે ખુશ થઈને
ગાજી ઉઠ્યા અને ફોર્સને ભોજની ઉપમા આપવા લાગ્યા.

“ કરેલ કીર્તિમેર દુનિયામાં તે દેખવા
દ્વાર્ષસરૂપે ફેર, ભોજ પધાર્યો ભૂમિમાં. ”

આનંદ પામેલા કવિયોએ કવ્યું કે
“ કુથા પુસ્તક કાપિને એનો ન કરિશ અસ્ત
ફરતો ફરતો દ્વાર્ષસ ગ્રાહક મળ્યો ગૃહસ્થ. ”

એ પ્રકારે ગુજરાતમાં થઈ રહ્યું, માજી રાજ્યના ત્રાસદાયક બળાતકાર
દૂર થયા હતા. લોકો જાંપીને નિરાંતે બેઠા હતા. બધાને નવું નવું લાગવા
માંડ્યું હતું. ફોર્સ જેવા વિદ્વાન, ચતુર, ન્યાયી, પ્રબલિતૈષી અને વિવેકી
આધકારીઓનો સત્કાર, માયા, અને મમતાએ લોકોનાં ચિત્ત શાંત કર્યાં
હતાં, અને શાંતિને અંગે ઉત્પન્ન થતી કળા, કૌશલ્ય, વિદ્યા, સાંસારિક સુખ
વગેરે વધવા માંડ્યાં હતાં. ફોર્સ સાહેબ એ બધું વધારવામાં સાધન થઈ
રહ્યા. જે સાધનથી પોતાના સ્વદેશનો ઉત્કર્ષ થયો હતો તે સાધનનાં બીજા
અહિંયાં વાવવાનો પોતે આરંભ કર્યો. કર્નેલ પુલ્નેમ્સ, કર્નેલ વાલેસ, અને
રેવરંડ પીરી આદિ ગૃહસ્થોને સામીલ રાખી પ્રથમ સન ૧૮૪૮ માં ‘ગુજ-
રાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી’ સ્થાપી. * તેણે ગુજરાતમાં વિદ્યાવૃદ્ધિ સાર
આજ સુધીમાં કેટલું બધું કર્યું છે તે આ દેશમાં અજાણ્યું નથી.

* પ્રથમ સ્થાપના થઈ તે વખત સોસાયટીનું કારભાર મંડળ નીચે મુજબ હતું:-

- ચેટન
લોડ ફોક્લંડ
કમિટિ.
એ. જી. ફોસ્ટ ઇસ્કવાયર.
કેપ્ટન જી. પુલ્નેમ્સ.
,, આર. વાલેસ.
,, ડબલ્યુ. એફ. કોર્મક

- રેવરંડ. જી. ડબલ્યુ. પિરિ.
એ. કે. ફોર્સ ઇસ્કવાયર.
આ. સેકટરી.
એ. કે. ફોર્સ.

ઈ. સ. ૧૮૪૮ નાં ડિસેમ્બર મહિનાની તારીખ ૨૬ મીએ ફ્રાન્સ સાહેબે યુરોપિયન અને દેશી ગૃહસ્થોની એક સભા મેળવી. તેમાં ગુજરાતના સાહિત્યની ખીલવણીના ઉદ્દેશથી ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીની સ્થાપના થઈ. વિનિત અને દંભરહિત મહાન નર ફ્રાન્સ પોતે એ સભાના આનરરી સેક્રટરી બન્યા. એમની વિનતી ઉપરથી તે વખતના મુંબાઈના ગવરનર સાહેબ લોર્ડ ફ્રાન્કલેન્ડ તેના પેટ્રન-મુરબ્બી બન્યા. ચાર પછીની સભાની બેઠકમાં એમ ઠરું હતું કે સોસાયટીએ તે વખતમાં મળી શકે એવાં સઘળાં ગુજરાતી પુસ્તકોનો સંગ્રહ કરવો, અને જરૂર જણાય તો ધનામ અને મહેનતાણું આપીને નવાં ભાષાન્તર તેમજ મૂળ ગ્રંથો લખાવવા. ૨૫. ફ્રાન્સ ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીના પોતાના પ્રથમ વર્ષના રિપોર્ટમાં લખે છે કે “નિશાળોને માટે પુસ્તકો પૂરાં પાડવાં એ આપણા કર્તવ્યનો કાઈ પણ અંશે ઝોછો અગત્યનો ભાગ નથી. સન ૧૮૪૫ માં દિલ્હીની આવી એક સોસાયટીએ પોતાના રિપોર્ટમાં જે કહ્યું છે તે આપણને ઝોછું લાગુ પડે છે એમ નથી. તેમાં કહ્યું છે કે આપણા કામનું ખરેખરું ક્ષેત્ર તે સરકારી નિશાળો છે. હવે પછીની થનારી પ્રબ્લ ઉપરજ આપણે આશા રાખી શકીએ. પૂખ્ત થએલા ઝાડને ગમે તેમ વાળી શકાય નહિ. સતત સુધારા કરીને નિશાળોના શિક્ષણુ સારૂ સારાં પુસ્તકો કરી આપવાં એ આપણું પ્રથમ અને અગત્યનું કર્તવ્ય છે.”

આ જ સભામાં દેશી લાયબ્રેરી-પુસ્તકાલય-સ્થાપવાની યોજના થઈ હતી. એ સંસ્થા વિષે તેઓ સાહેબ કહે છે કે, “ ગુજરાતી પુસ્તકોની સંખ્યા એશક ઘણી થોડી છે અને એ સઘળાંની શૈલી ઘણી જ ખરાબ છે. ગુજરાતી વાંચનારા વિક્રમની વાતો અને ચાર દરવેશની વાતો એ પુસ્તકો વધારે વાંચે છે. રક્તે રક્તે સારાં પુસ્તકો મળી શકશે અને વાંચનારનો શોખ પણ ધીરે ધીરે સુધારશે એવી આશા રાખવામાં આવે છે.”

દેશીઓનો પોતાના સાહિત્યમાં અભ્યાસ વધે અને તેઓને એતદેશીય ભાષામાં લખતાં આવડે માટે એક પરીક્ષા ઠેરવવામાં આવી હતી. ઈંગ્રેજ અને ગુજરાતી નિશાળના નિશાળીઆ આ પરીક્ષા આપવા બેસી શકતા.

તેમને કમિટિએ પ્રથમથી નિર્માણ કરેલા કોઈ ગુજરાતી પુસ્તકનો અભ્યાસ કરીને તેની પરીક્ષા આપવી પડતી. તેમજ આખેલા વિષય ઉપર ગુજરાતીમાં નિબંધ લખવાનો હતો. ઉમેદવારોને ખાસ સૂચના આપવામાં આવતી કે તેમણે પોતાના નિબંધમાં પરભાષાના શબ્દો, જોડણી અને પરભાષાના શબ્દો અર્થવાચક શબ્દો વાપરવા નહિ. પોતાના તેજ સાલના રિપોર્ટમાં ફ્રેન્ચ સાહેબ કહે છે કે 'આપણે એક ખીજી ખાખતમાં મહેનત કરીએ છઈએ અને એને હું ઘણીજ મહત્વની સમજું છઈ. જે માણસ આપણી લાયબ્રેરી સંભાળે છે તે જૂનાં પુસ્તકોની નક્કલ ઉતારવાનું કામ પણ કરે છે. ખરેખરી ગુજરાતી ભાષા એ જૂનાં પુસ્તકોમાં જ રહેલી છે, અને હું આશા રાખું છઈ કે આગળ જતાં જ્યારે આપણે ગુજરાતી ભાષાનો કોષ તૈયાર કરાવરાંવીશું ત્યારે એ પુસ્તકો ઘણાં જ કિંમતી થઈ પડશે. સામળ ભટ, વડોદરાનાં પ્રેમાનંદ ભટ, અમદાવાદના વલ્લભ ભટ, જૂનાગઢના નરસે મહેતાનાં બનાવેલાં પુસ્તકો, તેમ જ મહાભારતનાં ભાષાન્તરો, ખીજાં જૂનાં પુસ્તકો, રાસાઓ અને વાર્તાઓ જે માત્ર લખેલાં પુસ્તક રૂપેજ મળી આવે છે તેને માટેજ માફ કહેવું છે. આ સઘળા ગ્રંથોની પૂરેપૂરી નક્કલો આપણી લાયબ્રેરીમાં હોય એ જોવાની મને ઘણી આશા છે. મૂળ પુસ્તક જેવી રીતે લખાએલું હોય તેવીજ તેની નક્કલ કરવી જોઈએ. માત્ર તેમાં એક ખાંજુએ સુધારા વધારા સાફ મોટા હાંસીઓ રાખવો જોઈએ. છેવટે તેઓ સાહેબ આપણી સંસ્થાને કીયા ધોરણ પર ચલાવવી એ વિશે તેમના પોતાના તેમજ કેટલાક મિત્રોના વિચાર દર્શાવે છે. એ મિત્રોમાંનો એક તો આપણી પડોસમાં આવેલા સિંધ પ્રાન્તમાં ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી ગુજરાતમાં કરે છે તેવાજ ઉમંગ અને દીર્ઘ દૃષ્ટિથી તે કાળે તેવું જ કામ કરી રહ્યો હતો.

ભાષાન્તર કરવાનો વા ચાલ્યો હતો એ અમે આગળ કહી ગયા છઈએ સ્વ. ફ્રેન્ચ કહે છે કે 'સોસાયટીનું કામ માત્ર ભાષાન્તરો કરાવવાં એ છે એવી સમજણ કેટલાક વખત ઉપર ઉત્પન્ન થઈ છે એ ચથાર્થ નથી. ગુજરાતી સાહિત્યની ખીલવણી એ જ સોસાયટીનો ઉદ્દેશ આપણે દરાવ્યો છે.

આ પ્રાન્તના દેશીઓને જાતે કામ કરવામાં પ્રવર્ત કરવા, તેઓ કીયાં કામ બહુ સારી રીતે કરી શકશે તે બતાવવું અને તેમને કામ કરવાનાં સાધનો પૂરાં પાડવાં એ આપણે કરવાનું છે. આ સમયે તો ભાષાન્તર કરાવવાં એજ આપણો ઉદ્દેશ ન હોવો જોઈએ, એટલુંજ નહિ પણ ભાષાન્તર કરાવવાં તે આપણો મુખ્ય ઉદ્દેશ પણ ન હોવો જોઈએ. જૂનાં અને લોકોના સ્મરણમાંથી જતાં રહેલાં પુસ્તકો જેને માટે આપણે પ્રથમ કહી ગયા તેને ન લેખીએ તો હાલની ગુજરાતી એ શિષ્ટ ભાષા નથી એમ કહીએ તો તે ખોટું ન કહેવાય. ગુજરાતીમાં સઘળી તરેહના વિચાર દર્શાવવાનાં સાધન ન સતાં તે માત્ર બજર ભાષા છે. માટે હાલમાં તો જે જે લખાય તે થોડા કાળ ટકે એવુંજ બનશે, એમ હોવાથી મોટાં અને કિંમતી ભાષાન્તરોમાં ખરચેલા પૈસા આપણે એવા કામમાં ખરચ્યા લેખાશે કે જે અગાડી જતાં આપણને ફરી અને વધારે સાફ કરાવવું પડશે. તેમજ આવાં ભાષાન્તરોથી આપણને હાલ તાત્કાલિક લાભ પણ બહુ મળે એમ માફ ધારવું નથી. હું ધારું છઉં કે સાંપ્રત કાળમાં આપણાં ભાષાન્તરો વાંચનાર પણ મળવા દુર્લભ છે. મારા કહેવાનો અર્થ એવો કરવાનો નથી કે આપણે ભાષાન્તરોની કદર પીછાણતા નથી. યોગ્ય કાળે એવાં પુસ્તકો હયાતીમાં આવે એવી આપણને કાળજી છે. જે કોઈ ખેડુત અગર ખાણુ ખોદનાર વાવતાં પહેલાં અગર ખોદતાં પહેલાં તે કામમાં પોતાના પૈસા રોકવા અને મહેનત કરવી તે લાભકારક છે કે નહિ તેનો નિર્ણય કરવા સારૂ ખંત અને સાવધાનીથી ખેતર અગર ખાણુની ખરાખર તપાસ કરે અને તે જગાની બધી હકીકતથી માહિત થવાનો પ્રયત્ન કરે તેને એમ કહીએ કે તે ધાન વાવવાની અગર કિંમતી ધાતુઓની કદર જાણુતો નથી તો તે વાજખી નથી. તેજ પ્રમાણે જ્યાં સુધી આપણી ખાત્રી થાય કે આવાં ભાષાન્તર સારૂ આપણી ભાષા યોગ્ય થઈ છે, ભાષાન્તર કરનારા યોગ્ય માણુસો આપણામાં છે અને છેલ્લે વાંચનારી આલમ પણ તૈયાર છે ત્યાં સુધી આવાં મોટાં અને કિંમતી ભાષાન્તરોની વાત પડતી સુકીને નાનાં લખાણો કરાવવા ઉપરજ લક્ષ રાખવું ઘટે છે. હું માનું છું કે હાલ તો

આપણામાં આમાંનું કશું એ નથી. જે આપણે દઢતાથી કામ કર્યું જઈશું તો મને ખીલકુલ શંક નથી કે આપણને આગળ ઉપર આ બધું પ્રાપ્ત થશે, પરંતુ હાલ તરત તો દેખીતો વધારો બતાવવાના હેતુથી ભવિષ્યમાં થનારા સંગીન લાભનો આપણે ભોગ આપવો ન જોઈએ. ફ્રાન્સ સાહેબના એક મિત્રે સોસાયટી સંબંધી લખ્યું હતું કે સોસાયટી આવું સાઈ કામ કરે છે તે જાણીને પોતે ખુશી થયા છે. અને 'સોસાયટી અગાડી' જતાં ઘણાં કામો કરશે તે નિર્વિવાદિત છે. પણ તેનાં ફળ આવતાં ઘણાં વર્ષ લાગશે. અઠવાડિયાં અઠવાડિયાં પત્ર કાઢવાનો વિચાર ઘણો સારો છે. પોતાની આબુખાબુ દુનિયામાં શું શું થાય છે તે જો લોકો જાણે અને પોતે જ્યાં જન્મ્યા તે ઉછર્યા છે તે સ્થળની બહાર શું છે તે જોવાની ટેવ માત્ર પડે તો ઘણો લાભ થયો ગણાય. ખીજા જ્ઞાનની જીજ્ઞાસા સાનુકૂળ સમયે ઉત્પન્ન થશે. ગુજરાતી પ્રબંધના જુના અને કવિતા નો અર્થો એકઠા કરવા અને તેમનું સંશોધન કરવું એવો તમારો ઠરાવ મને બહુ ગમે છે. બેશક એ પુસ્તકોની શૈલી અને વખતે શબ્દો ધરાધરી હાલ વપરાતી શૈલી અને શબ્દો કરતાં જૂઠાં હશે અને જેમણે ખાસ અભ્યાસ નહિ કર્યો હોય એવા દેશીને તો સમજશે એ નહિ, તથાપિ આવાં પુસ્તકોનો માંશ થવો યોગ્ય નથી. પ્રાચીનપણાને લીધે જ હું આવાં પુસ્તકોને કિંમતી ગણું છઉં એમ નહિ પણ હાલના લખનારાઓ અર્વાચીન શૈલીમાં પોતાના અર્થો લખે તેના કરતાં, પોતાના દેશની જૂની શિષ્ટ શૈલી અને ભાષામાં લખે એ મને વધારે સાઈ લાગે છે.

ભાષાન્તર કરાવવામાં હાલ લોકોને ખરેખાર રચિકર થઈ પડે એવો અર્થ મળવાની મહા મુશ્કેલી છે અને મૂળ અર્થ ઉઠાવણ અને જ્ઞાનના ભંડાર જેવાં હોવા છતાં પણ હાલના લોકોને રચિકર થઈ પડે એવો ન હોય તો તેનું ભાષાન્તર નકામું જ છે. હાલના દેશી જનમંડળની સમજશક્તિ, લાગણીઓ અને તેમની રચિ જાણવાની પહેલી જરૂર છે. ત્યારપછી તેમને યોગ્ય સાહિત્ય પૂરું પાડવું જોઈએ. ઘણી વાર જનમંડળને ગમશે અગર નહિ ગમે તેનો ખ્યાલ કર્યા વગર જે આપણને સાઈ લાગતું હોય અથવા આપણે

જેને સાઈ માનતા હોઈએ તે આપણે તેમને આરંભમાં આપીએ છીએ. પરંતુ દવા ભલેને રામખાણુ જેવી હોય છતાં દરદી તે ખાય નહિ તેને મન નકામીજ છે.’

ખીજે ફ્રાન્સ સાહેબનો મિત્ર કહે છે કે, ‘આપણી જાત, આપણું યુદ્ધિયજ અને આપણને મળેલાં સાધનો કેટલે અંશે પણ હિંદુસ્થાનનું ભલું કરવામાં અને તેથી કરીને આપણા પ્રભુ ઇસુખ્રિસ્તનો મહિમા વધારવામાં વાપરવાની આપણી ધાર્મિક ફરજ છે. કેટલે દરજ્જે તેમ કરવું એ દરેક વ્યક્તિએ પોતાના સંબંધમાં નક્કી કરવું જોઈએ.’

‘આપણે જેઓ હાલ અમદાવાદમાં છઈએ તેમની માન્યતા છે કે જ્યારે આપણે બધાએ મળીને કોઈ સાંસારિક બાબતમાં કશો સુધારો આદરીએ છઈએ ત્યારે આપણે આપણી એ પવિત્ર ધાર્મિક ફરજ અદા કરીએ છઈએ. તેજ પ્રમાણે આ પ્રાંતની ભાષાને તેની હાલની અધમ અવસ્થામાંથી ઉન્નત કરવાનો પ્રયત્ન આદરીએ, અને એ ભાષા જેમની જન્મભાષા છે તેઓમાંના જેઓ પ્રાસાદિક કલ્પનાશક્તિવાળા હોય તેમને તે અજમાવવાને ઉત્તેજન આપી જુદી જુદી રીતે કામે લગાડીને તેને સુધારી નિયમિત કરી, તેવાઓને માંહોમાંહી અને હવે પછીની પ્રજાને સત્ય અને સુંદર હોય તે કહેવાને સમર્થ કરીએ છઈએ ત્યારે પણ જે લોકોમાં આપણે થોડા કાળ વચ્ચે છઈએ તે લોકોનું હિત કરવાની આપણી એવીજ ધાર્મિક ફરજ બજાવીએ છઈએ.’

શુદ્ધ અંતઃકરણપૂર્વક, કેવળ ધર્મ અને ફરજ સમજીને ગુજરાત, ગુજરાતી અને ગુજરાતી ભાષાનું ગૌરવ વધારવાને આ વિદેશી જનોએ કરેલો ભગીરથ પ્રયત્ન સદા સર્વદા આનંદદાયક છે.

સ્વ. ફ્રાન્સ વિ. સં. ૧૯૦૮ (સન ૧૮૫૨)ની દીવાળીમાં ઇડર મુકામે કંવિયોનો મેળો કર્યો હતો. આખી ગુજરાત અને કોઠીઆવાડ વગેરેના કવિ, વિદ્વાન વગેરેને ત્યાં ખેલાવી તેમની જોડે વાતચીત કરી કાવ્યાનંદ માણી તેમને પોતાની યથાશક્તિ સારાં ઇનામ અકરામ આપ્યાં હતાં. આ બનાવની યાદગીરી બજાવવા ક. દલપતરામે ‘ફ્રાન્સ વિલાસ’ નામે કાવ્ય

લખ્યું છે. તે એમનાં કાવ્યોમાં સુંદર અને માત્ર 'શ્લેષસ વિરહ' અને 'વેન-ચરિત્ર' થીજ ઉતરતું છે. ખસુસ કરીને જૂની ઢપતું કાવ્યચાતુર્ય અને ચમત્કૃતિ આ કાવ્યમાં આપણું ધ્યાન ખેંચે છે. એમાં છંદે છંદે, લીંટીએ લીંટીએ, અરે શબ્દે શબ્દે શ્લેષનું ઉદાર ચરિત્ર આપણી નજરે પડે છે. ક: દ્વલપતરામ કહે છે કે:—

“મળ્યાં હશે ખીજાંએને મોટાં મોટાં માનપત્ર
ચીંથરાં થઈ જશે તે સુંથાઈ સુંથાઈને;
ખનાવી ખનાવીને ખેસાર્યો હશે ખાવલાં તે
ખાવલાંની કિંમતે કદી જશે વેચાઈને;
મંસીદો મિનારા કે કરાવેલા કિસ્તીસ્થંભ
ધણે દા'ડે તે તો જશે સમૂળા ધસાઈને;
કવિતાથી ઠામ ઠામ કહે દ્વલપતરામ
શ્લેષસ તણા ગુણુ રહેશે શ્લેષાઈને. ૩૪”

ક૦ દ૦ ૩૦

ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી સિવાય અમદાવાદમાં નિશાળ, કન્યા-શાળા, સાપ્તાહિક પત્ર અને છેવટે છાપખાનું ધરાધરી સ્વ. શ્લેષ કાવ્યું હતું. સુરતમાં તેમની બદલી થવાથી ત્યાં પણ એ પરોપકારી ગૃહસ્થે 'સુરત અઠાવીસી સોસાયટી' ઉભી કરી પોતે તેના મંત્રી થયા હતા. આ સભાને અંગે વિચાર અને સ્વતંત્રતાનું વાહન એક 'સુરત સમાચાર' નામનું વર્તમાન પત્ર કાઢ્યું હતું. હિતેચ્છુ માળાપો જેમ પોતાનાં છોકરાંને ઢીંગલાં પુતળાં આપી રમત સાથે સંસારની રીતભાતમાં પલોટાવા શિખવે છે તેમ શ્લેષ અમદાવાદ અને સુરતમાં કર્યું.

શ્લેષ કોઈ પુસ્તકનું નામ સાંભળે અને તે ઉપયોગી છે એવું તેમને લાગે, એટલે તેના સંગ્રહ સાર અનેક યુક્તિઓ અને પ્રયત્ન કરતા, વગ લગાડતા, ધન આપતા, અને પોતે જાતે સામાને ઘેર જઈને ચાચના કરતા; પણ ધારેલું પુસ્તક મેળવતા. પૃથ્વિરાજ રાસાનું પુસ્તક મેળવ્યું ત્યારે તેના ટપાલ ખર્ચના રૂ. ૧૫૦ થયા હતા. એમણે પાટણ, ખંભાત, વડોદરા વગેરે જગાના

જૈનભંડારો જોઈને ઐતિહાસિક પુસ્તકોનો પોતે સારો સંચય કર્યો હતો. સિદ્ધપુર, અણહિલપુર, પાલીટાણા, આમુ આદિ જગાએ જઈને ત્યાંના ભવ્ય ખંડેરો, કીર્તિસ્થંભો, દેવાલયો, જળાશયો આદિ નિરખી જોયાં હતાં. પોતે ચિત્રકળામાં નિપુણ હતા. પોતાને હાથે કેટલાંક ચમત્કારિક સ્થાનોનાં ચિત્ર આંત્રેખી પોતાની રાસમાળામાં મૂકેલાં છે.

એવાં રમણીય સ્થાનો જોવા જતા ત્યાં કોઈનું મન દુભવતા નહિ. ત્યાં પોતાનાં ઘૂટ કહાડી જ્યાં સુધી જવાનો બાધ નહોત્ય ત્યાં સુધીજ જતા અને તે પણ સામાની આજ્ઞા લઈને. એથી જગાએ ખુરશીપર ન બેસતાં ચાકળાપર લાંબા પગ કરીને બેસતા.

એ. કે. ફોર્બ્સ છેવટે સદર અદાલતના જજનિમાયા હતા. અપરોક્ષ અને પરોક્ષ બન્ને રીતે એમણે ગુજરાતના લોક અને તેમના સાહિત્યની સેવા, ઉન્નતિ કરી છે. જડતામાં પડી રહેલી પ્રજાને, તેના સાહિત્યને અને સુધારાને પ્રથમ ગતિ આપી છે.

બળવાના વખતમાં ઘણા ધૈર્યવાન અને સમજી લોકોનાં મગજ પણ ઠેકાણે રહ્યાં નહોતાં. તેવા વખતમાં તેમણે પોતે આ દેશની કેવી સેવા બંજવી હતી તે તેમજ તેઓ પોતે અને સ્વ. રોબર્ટ નાઈટ—જેને માટે આપણે સુરતી કવિ ગાંધ ગયો છે કે

‘જન જશ ગાઓજી નાઈટે ખૂબ કરીજી.’

એ બન્ને કેવા નિડરતાથી અડગ રહ્યા હતા તે કહેવાનો આ પ્રસંગ નથી. કવિ દલપતરામ જેવા તોળા તોળાને બોલનારના મુખાર્વિંદમાંથી નીકળેલી ઉક્તિ શબ્દશઃ ખરી છે. તેઓ કહે છે કે:—

‘કૈક કલેક્ટર જજજ ગયા ને નવા વળિ આવિ જુના વિસરાવે,
શી ગણુતી રશિડેંટ તણી ગત કૈક ગવરનર કોણુ ગણાવે;
લંદનમાં નવ લાખ ભર્યા અહિં આવિ જહાંગિરિ જોર જણાવે,
દેશ હિતેઅશુ કહે દલપત સુખો ફરિ કાર્યસ તો નહિ આવે. ૩૩’

ગુજરાતી સાહિત્યને અંગે ખોલતાં અમે આ યશસ્વી પુરૂષને આટલીજ માત્ર અંજળી આપી શકીએ છઈએ. એ મહાપુરૂષનું જીવન જાણવાને પાછલાં યુદ્ધપ્રકાશ અને ફાઈનલ જીવનચરિત્ર વાંચવાથી સાનંદાશ્ચર્ય ઉત્પન્ન થશે. ગમે તેમ પણ જ્યાં સુધી ગુજરાતી ભાષા છે ત્યાં સુધી સ્વ. અલેક્ષાંડર કિન્લોક ફ્રાઈર્સનું પવિત્ર નામ આપણા લોકોમાં નિશ્ચળ રહેશે.

પ્રકરણ ૪.

તે સમયના અમદાવાદના પ્રથમ કામ કરનારા ગૃહસ્થો.

અલેક્ષાંડર કિન્લોક ફ્રાઈર્સ જેવા પુરૂષની જોડે ગુજરાતી સાહિત્યનો ઉદ્ભવ અને ઉન્નતિ કરવામાં સામીલ રહેનારા કવીશ્વર દલપતરામ ડાહ્યાભાઈ સી. આઈ. ઇ.નું જીવન કોઈ પણ રીતે ઓછી પ્રશંસાને પાત્ર નથી. તેઓનો ફ્રાઈર્સ સાહેબની સાથે યોગ શી રીતે થયો તે અમે સહજ કહી ગયા છઈએ. પોતાથી બની શકે એટલો મહાભારત શ્રમ કરવામાં એમણે પણ કયાશ રાખી નથી.

ગયા પ્રકરણમાં તે કાળે કેવા સાહિત્યની જરૂર હતી તે સ્વ. ફ્રાઈર્સનાંજ ખોલમાં અમે કહી ગયા. લોકોમાં ધણા કુચાલો જડ ધાલીને રહ્યા હતાં. ઠેકાણે ઠેકાણે કુધારો વ્યાપી રહ્યો હતો. આવા કુચાલો-રિવાજોને નાબુદ કરવાનો યત્ન તે સુધારો એમ દલપતરામનું માનવું હતું. લોકોમાં સહર્મ, સુનીતિ, સારા રિવાજ વગેરે વધે એજ એમની લાલસા હતી. નવા રિવાજોપર એમને આંધળો મોહ નહોતો. જૂના ચાલ ઉપર માત્ર જૂનાપણાના કારણથી જ જેમ તિરસ્કાર તેમ મોહ પણ નહોતો. જન સમાજની દરેક આખતને અમુક લાગણીથી દ્વિપિત દૃષ્ટિએ નહિ પણ નિષ્પક્ષપાત નજરે જોતાં જે ખોટું લાગતું તેજ કુધારો. પોતે 'ચાહોમ' કરવાના મતના નહિ પણ 'સજન સંભળાવજો રે ધીરે ધીરે સુધારાનો સાર' એ નીતિના હતા. છતાં તેમને કુધારો લાગેલી એવી ધણી બાબતો હતી. તેમના પોતાના જ ખોલમાં કહીએ તો:—

' ગામમાં કુધારો કૈક નામમાં કુધારો કૈક
 કામમાં કુધારો કોટિ કષ્ટ કરનારો છે;
 નહાવામાં કુધારો ખાલું ખાવામાં કુધારો; ગીત
 ગાવામાં કુધારો છે તે કહો કશો સારો છે;
 વીવામાં કુધારો પાણી પીવામાં કુધારો દીસે
 દીવામાં કુધારો નકી જાણો જે નકારો છે;
 કહે દલપતરામ ઠરી રહ્યો ઠામ ઠામ
 ક્યાંથી ક્યાંથી કાઢીએ જ્યાં ધારૂં ત્યાં કુધારો છે. ૪૯
 ભણી ભણી ભેદ પામી નાસ્તિક ધરાવે નામ
 કહો પછી ત્યાં કશો કુધારાનો ઉધારો છે;
 મળે જે ખીજને માન ઉપજે અરીસ્યા એવો
 લાયકીવાળા છે લોક ત્યાંય લાગુ ધારો છે;
 કેળવણી નહીં હોય હોય ત્યાં કુધારો પણ
 કેળવણીવાળા વીશે શુદ્ધ ક્યાં સુધારો છે;
 કહે દલપતરામ ઠરી રહ્યો ઠામ ઠામ
 ક્યાંથી ક્યાંથી કાઢીએ જ્યાં ધારૂં ત્યાં કુધારો છે. ૫૦

ક. દ. ડા.

આવા કુધારાને નાપુદ કરવાનું મહાન કાર્ય એમણે અને તે વખતના
 લખનારાઓએ આરંભ્યું હતું. દલપતરામને ઇંગ્રેજ ભાષાનો બિલકુલ સં-
 સ્કાર નહોતો. છતાં ચાલતા રિવાજોમાં જે જે એમને હાનિકારક લાગ્યા
 તેને ઉખેડી નાંખવાને એમની કલમે ઘણું કયું છે. 'બાળવિવાહ નિબંધ,'
 'દૈવસ દર્પણ,' 'તાર્કિક બોધ,' 'ભૂતનિબંધ,' 'બાળોઢ્યાભ્યાસ,' અને
 'જ્ઞાતિ નિબંધ' વગેરે પુસ્તક લખીને જૂના કુચાલની ઝાટકણી કાઢી છે.
 બેશક એમની કહેવાની બાની જૂદી તરેહની હતી. અર્થાનર્થ સમજવવા,
 લાભાલાભ ખતાવવા, અને વખતે બેઠી ઠાવકી મસ્કરી કરવી એ એમની
 રૂવ હતી. 'વિદ્યાબોધ,' 'રાજવિદ્યાભ્યાસ,' 'હુન્નરખાતની ચકાષ,'
 'સંપ લક્ષ્મી સંવાદ' અને 'જાડવાસ્થળી' વગેરે નાનાં નાનાં કાવ્યો તે-

વખતની સ્થિતિને અનુસરીને લખાયાં હતાં. વિધવા વિવાહના તકરારી વિષય માટે પણ 'વેનચરિત્ર' નામનું કાવ્ય લખીને સંગતિ દર્શાવી છે. છોકરી-ઓની નિશાળમાં શિખવવાં સાડા એમણે 'ગરખાવણી' તૈયાર કરી હતી તે છેક સ્વ. નવલરામજીની ગરખાવણી લખાઈ ત્યાં સુધી દરેક નિશાળમાં શિખવવામાં આવતી. એરિસ્ટોફેનીસના પ્લોટ્સનું અનુસરણ કરીને ગુજરાતીમાં પહેલવહેલું-કવિ પ્રેમાનંદના પદ્મીથી પ્રગટ થએલાં નાટકોને ન ગણતાં- 'લક્ષ્મી નાટક' નામે નાટક એમણે અને ફોર્સ સાહેબે લખ્યું હતું. એ હાસ્ય-રસ ભરેલું નાટક છે. ફોર્સ સાહેબને ધરગતું શબ્દમાન થવા સાડા અને દેશી સ્ત્રીઓ માંહેમાહ કેવી વાતચીત કરે છે તે બતાવવા સાડા લખેલું 'સ્ત્રી સંભાષણ' મઝેહનું નાનકડું પુસ્તક છે. કોઈને લાગે કે વખતે સ્ત્રીઓ વાતો કરતી હોય તે વેળા ખાસ સંતાઈ રહીને તે લખી લીધું છે કે શું ? એ નાના પુસ્તકની ધણીએ આવૃત્તિયો થઈ છે અને લોકપ્રિય છે.

કવીશ્વરે જૂની ગુજરાતી કવિતા એકઠી કરવાનું કામ પહેલ વહેલું જ ઉપાડ્યું હતું. એમને મળી આવેલી જૂની કવિતાઓ ધસાઈ ઓપાઈને પ્રગટ થઈ છે એમ કેટલાકનું ધારવું છે. જે કાળે એ કવિતા બનાવાઈ તે કાળની ભાષા નથી એમ અમારું માનવું છે; એટલું જ નહિ પણ ઉલટું એ કવિતા ઉપરથી કવીશ્વરે ગુજરાતી ભાષામાં ત્રણસે ચારસે વર્ષે પણ કરી ફેર પડ્યો નથી એવો પૂર્વ પક્ષ ઉઠાવવાનો ચત્ત કર્યો હતો ! આમ હોવા છતાં પણ એમનાં 'કાવ્યદોહન' નાં બે પુસ્તકોની એકથી વધારે આવૃત્તિયો થઈ ને હજારો નકલો ખપી ગઈ એ તેની લોકપ્રિયતા સાબીત કરે છે. એમના હાસ્યરસના નમુના રૂપ અને બેઠી મશ્કરીઓ ભરેલું 'મિથ્યાભિમાન નાટક' ગુજરાતી પ્રબની જાણ બહાર નથી. જાહેર કરેલા ઇનામને સાડા એ પુસ્તક લખાયું હતું, અને લખાવનારને એ નાટક એવું તો પસંદ પડ્યું કે તેણે છાપેલી ઇનામની રકમ કરતાં બમણી રકમ આપી હતી. પોતાના ઈષ્ટ મિત્ર ફોર્સ સાહેબે સને ૧૮૫૨. માં ઇડર મુકામે કવિયોનો મેળો કર્યો હતો તેવા સંભારણા માટે લખેલો 'ફાર્બસ વિલાસ' જૂના ભાષાના કવિયોની શૈલીનો મનોરંજક ગ્રંથ છે. એ ગ્રંથમાં તેમણે તે

વખતના જાણીતા કવિયોનાં નામ દાખલ કરીને તેમને પ્રજાની યાદમાં નોંધી રાખ્યા છે. ફ્રાન્સ સાહેબના મરણથી તેમને કારી ધા લાગ્યો હતો અને એ પ્રમાણે ધાયલ થયેલા હૃદયમાંથી ઉભરાયલી તેમની પ્રાસાદિક કવિતા ‘ફ્રાન્સવિરહ’ છે. ગુજરાતી પ્રજા એ નાનકડા-રસભર્યા-કાવ્યની ખુબી જાણે છેજ. કચીશ્વરે પોતાની વયના પાછલા ભાગમાં પોતાનાં બધાં કાવ્ય એકઠાં કરીને ‘દલપત કાવ્ય’ છપાવ્યું હતું. તે વખત તેમણે ઘણું નવું લખ્યું હતું. કવિ નર્મદ અને એમની વચ્ચે સ્પર્ધા ચાલતી એ તો સહુને જાણીતી વાત છે. સામા પક્ષના લોકો ઉપહાસમાં દલપતરામને ‘ગરબીભટ’ કહેતા. પરંતુ ‘દલપતકાવ્ય’ જોતાં એમની સઘળી કવિતામાં ગરબીયોની સંખ્યાનું પ્રમાણ છંદ અને વૃત્તના કરતાં ઓછું છે, એટલુંજ નહિ પણ નર્મદની કવિતામાં ગરબીનું પ્રમાણ છે તેનાથી એ ઓછું છે. સામળભટ એક જગાએ પોતાને માટે લખ્યું છે કે, તેમણે ભાષાને ‘વવનને વશ-તરણુ જ્યમ ત્યમ સામળ કવિયે કરી.’ આ ઉક્તિ સામળ કરતાં પણ દલપતરામને વધારે ઘટે છે એમ અમારું ધારણું છે. પોતાની ઉન્નતિ સારૂ જીવન ગાળનાર છે ગણીને ગુજરાતી ભાષા અમને તદ્દન વશવર્તિની જ બની રહી હતી.

આ પ્રમાણે જૂના કુચાલ કાપવામાં, નિંદા રૂઢિયોને નિંદવામાં અને જનમંડળની નીતિ વગેરે સુધારવામાં પોતાની કલમ કસીને એ વૃદ્ધ કવિએ ગુજરાતી સાહિત્યમાં ઘણો વધારો કર્યો છે. એમની કવિતા અને લખાણ કેટલાં બધાં લોકપ્રિય હતાં તે માત્ર એટલાજ ઉપરથી સમજાશે કે એમનાં પુસ્તકોની હજારો નકલો વેચાઈ જતી. તેમને માટે તે વખતના ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીના ઓનરરી સેક્રેટરી મી. ટી. બી. કર્ટિસ પોતાના સને ૧૮૫૪-૫૫ ના વાર્ષિક રિપોર્ટમાં કહે છે કે, ‘હાલના એસિસ્ટન્ટ સેક્રેટરી દલપતરામ ડાહ્યાભાઈ ગયા જૂન માસમાં નીમાયા હતા. એમના લખેલા ‘ભૂત નિબંધ’, ‘શાંતિ વિશે નિબંધ’ અને બીજાં પુસ્તકો ઘણાં જાણીતાં છે. છેલ્લાં પાંચ વર્ષની અંદર તેની ૧૦૦૦૦ દસ હજાર નકલો વેચાઈ ગઈ છે. બુદ્ધિપ્રકાશના અધિપતિ તરીકે અને સોસાયટીના દરેક બાબતના કામદાર મંડળના ઉપરી તરીકે તેમણે ઘણી કિંમતી નોકરી બજાવી છે. પોતે

ને કામમાં જોડાયા છે તે ઉપર તેમને તનમનથી પ્રીતિ છે અને મને સાંપૂર્ણ ખાતરી છે કે સોસાયટીના સ્થાપકોની ધારણા અત્યારસુધી અમલમાં આવી છે તેના કરતાં દલપતરામને લીધે હવે તે વધારે અમલમાં આવશે. હાલની જગાએ આવવામાં એએએ પોતાની લાભદાયક અને આખર ભરેલી સરકારી નોકરી તજી દીધી છે. જે જે અધિકારીઓના હાથતળે એમણે નોકરી કરી છે તેમનાં સર્ટિફિકેટો એમની ધણી સ્તુતિ કરે છે. મારી ખાતરી છે કે આ સ્તુતિ સર્વાંશે યથાર્થ જ છે.

તે વખત દફતરદારની નોકરી-આ વખતના કરતાં—ધણી માનપ્રદ લેખાતી. પોતે એજ સીમાં રહ્યા હોત તો સહજ દફતરદાર થાત. પરંતુ આવી યશસ્વી અને લાભદાયક સરકારી નોકરીને ધંધો મૂકીને, પોતાના ઇષ્ટમિત્ર ફ્રાન્સ સાહેબના આગ્રહથી એમણે સ્વદેશ, સ્વદેશીઓ અને સ્વભાષાની સેવામાં સ્વાર્પણ કર્યું હતું. જે કે સોસાયટી સને ૧૮૪૮ માં સ્થાપિત પછી ૧૮૫૪-૫૫ સુધીમાં તેનું જીવન ચિરકાળનું થશે એવી આશા નહોતી. ફ્રાન્સ જેવા તો નહિ પણ ધણા ખંતી સેક્રેટરી મી. કર્ટિસે સોસાયટીને દઢ કરવા સાથે દલપતરામની જરૂર જોઈ; અને ગમે તેમ પણ તેઓ સોસાયટીની નોકરીમાં જોડાઈ તે કામ માથે લે એવી તદખીર કરી સ્થાયી માનપ્રદ અને લાલચભરેલી સરકારી નોકરી તજીને અસ્થિર સોસાયટીની નોકરી કરવામાં દલપતરામ જેવા-કરેલ માણસ ખંચાઈ જરા વિચાર કરે એ સ્વાભાવિક છે. છેવટે ફ્રાન્સ સાહેબના આગ્રહ આગળ બીજા બધા સંકલ્પ વિકલ્પ ગૌણ થયા અને કવીશ્વર સોસાયટીની નોકરીમાં જોડાયા.

અમને સાંભરે છે કે અમે એક વખત કવીશ્વરને પુછ્યું હતું કે સાહેબ આપ કોઈ દેશી રજવાડાના દરબારમાં કેમ નથી જતા? તેના જવાબમાં એમણે એક રમુજ ભરેલી વાત કહી હતી. એક કવિ પૈસે ટકે સુખી અને માન આપરવાળો હતો. ઘેર હાથીની સાહેબી હતી. એના મનમાં રાજદરબારમાં જવાની ઇચ્છા થઈ. પોતે દરબારમાં ગયો અને પોતાની કવિત્વશક્તિથી રાજાને ધણો ખુશ કર્યો. કવિને શું ઇનામ આપવું એનો રાજાજીના મનમાં મોટો વિચાર થઈ પડ્યો. કવિ આખરદાર, મરતબાવાળો, અને પૈસેટકે

ભરપૂર હતો. હાથીએ બેશીને તો ગયો હતો. છેવટે વિચાર કરતાં રાજાજીને સુજી આવ્યું કે કવિને બધુંએ છે પણ કાંઈ સોનાનું નાક છે ? માટે એમનું નાક સોનાનું ઘડાવી આપીએ ધારી નમુનાને માટે ચામડાનું કુદ્ર નાક કાપી લેવાનો હુકમ કર્યો. માટે હું રાજદરબારીમાં રહેવાનો ને ચાચવાને લોભ રાખતો નથી. આમ છતાં પણ સોસાઘટીને સાફ હું રાજદરબાર અને ગૃહસ્થોને ત્યાં ભિખ્યો છું. એમનું કહેવું ખરું છે. સોસાઘટીમાં જોડાયા પછી વડોદરાના ખંડેરાવ ગાયકવાડ, ભાવનગરના વિજયસિંહજી, અમદાવાદના નગરશેઠ, શેઠ પ્રેમચંદ રામચંદ અને ખીજા પારસી શેઠીઆઓને રીજવી રીજવીને સોસાઘટી સાફ ભંડોળ ઉમ્મન કરી આપ્યું હતું. આખી જીંદગી સાહિત્યસેવા કરીને મોટી વયે વાનપ્રસ્થ થયા ત્યારે તે વખતની કમિટિએ એમને જીંદગી પર્યંત રૂ. ૨૦) નું અને એમની બંને સ્ત્રીઓને રૂપીઆ ચત્તારનું માસિક પેન્શન બાંધી આપ્યું હતું. કેટલાક કાળ ઉપર સ્વ. દલપતરામજીની છપ્પી મુકવાની અમારી દરખાસ્ત વખતે જાનરલ મિટિંગમાં એક કદરદાન સભાસદે, દલપતરામે તો પગાર લંબને કામ કર્યું છે, એવો અભિપ્રાય આપ્યો હતો. કદરદાની તે આનું નામ.

આ પ્રમાણે આખર, માન, મરતબો અને પૈસાનો ભોગ આપીને સાહિત્યને પોતાની જીંદગી અર્પણ કરનાર મહાન નરની કદર નામદાર ઇંગ્લેન્ડ સરકારે 'સી. આઈ. ઈ'નો માનવંતો કિતાબ આપીને કરી હતી, જે કે સ્વાર્પણ કરતી વખતે એ ઇલકાબ મને મળે અગર મળશે એવું એમને સ્વપ્નુંએ નહોતું.

સ્વ. ભોગીલાલ પ્રાણવદ્દલ, જેઓ ભોગીલાલ માસ્તરના નામથી મશહૂર છે એઓ પણ આ પ્રયાસમાં ભાગ લેનારા એક મહાન નર હતા, મરણ પર્યંત કેળવણી ખાતામાં રહી અમદાવાદ, કાઠીઆવાડ અને વડોદરામાં કેળવણી અને તે અંગે સાહિત્ય વધારવા એમણે પુષ્કળ કર્યું છે.

સ્વ. મગનલાલ વખતચંદ પણ શરવાતના સમયમાં સાહિત્યને માટે કામ કરનારામાંના એક હતા. તેમણે 'અમદાવાદનો ઇતિહાસ', 'ગુજરાતનો ઇતિહાસ', 'હોળા વિશે નિબંધ', 'શીળા વિશે નિબંધ', 'કૃષીસભા

ઝાડની હકીકત' અને 'કચનાવણિ' નામનાં પુસ્તકો રચ્યાં હતાં. જન-
રક્ષ ગોડડે અમદાવાદ લીધું તેના વર્ણનનો 'રાસડો' એમણે જોડ્યો છે.
એમાં અમદાવાદ શી રીતે પડ્યું, ક્યાં ક્યાં ઝપાઝપી થઈ, અને નગરશેઠ
વખતચંદ વગેરેએ શહેરને લૂટાછતે પાયમાલ થતાં શી રીતે બચાવ્યું
વગેરે વર્ણવ્યું છે.

સ્વ. ખુશાલરાય સારાભાઈએ તેવામાં 'ડાકણ વિષે નિબંધ' એ
અને બીજાં જીવનવિદ્યારણા સાર પુસ્તકો લખ્યાં છે.

સ્વ. સાંકળેશ્વર જોષી, ગુજરાતમાં યાંત્રિકકળામાં ઘણા નિપુણ ગૃહસ્થ
હતા. તેમણે 'કામીઆગર ચરિત્ર', 'સોની વિષે નિબંધ', અને 'બાળ-
વિવાહ નિષેધક' નામનાં પુસ્તકો તે કાળમાં લખ્યાં હતાં. વિપળ, પળ,
સેંકડ, મિનિટ, કલાક, ઘડી, તિથિ, વાર, પક્ષ, માસ, વર્ષ વગેરે ઘણી
ઘણી બાબતો બતાવતું ઘડીઆળ એમણે બનાવ્યું હતું. ધ્રાંગધરામાં મિનારા-
પર મુકેલું ઘડીઆળ પણ એમણેજ કરેલું છે.

મહૂમ ખા. બા. એદલજી ડાસાભાઈ અમદાવાદના વતની, એમણે
પણ તે શરવાતના વખતમાં ઇતિહાસનું પુસ્તક લખીને સાહિત્યસેવા
બજારી હતી. સ્વ. ફ્રેન્સે પોતાના રિપોર્ટમાં એમના પુસ્તકનાં વખાણ કર્યાં છે.
અગાઉ જતાં સોસાઈટીના સંબંધમાં આવેલા અને સાહિત્યસેવા
કરનાર વયોવૃદ્ધ અને ભૂજના માણ દીવાન રણછોડભાઈ ઉદયરામનું નામ
પણ આ કોટિમાં ગણવા યોગ્ય છે. એ ગૃહસ્થે નાનપણથીજ સાહિત્ય તરફ
પોતાની અભિરચ્છી બતાવી હતી. 'આરોગ્યતા સચક' અને 'આરોગ્યતા
સુખ' નામનાં નાનાં પુસ્તકો એમણે લખ્યાં હતાં. 'જયકુમારી વિજય
નાટક' લખી તે વખતની પ્રજાને આનંદ આપ્યો હતો. થોડા કાળ પછી
'લલિતા દુઃખદર્શક નાટક' એમણે લખ્યું હતું. બાળકસ, કળેડાં, તેમજ
હિંદુસંસારમાં અસ્તિત્વ ધરાવતા ઘણાં કુચાલોને વગોવવામાં, વખોડવામાં
એમણે બાકી રાખી નથી. લલિતા દુઃખદર્શક નજરે જેએલા બનાવનુંજ
ચિત્ર છે અને જયકુમારી વિજય નાટક પણ નામ ફેરવેલાં ખરાં મનુષ્યોએ
સંસારમાં ભજવેલા બનાવનીજ પ્રતિકૃતિ છે એમ તે કાળે કહેવાતું. મહા

કવિ કાળીદાસની પ્રસાદી ગુજરાતી પ્રબને પ્રથમ અખાડવાનું માન એ વિદ્વાનને ધટે છે. તેમનાં લખેલાં 'વિક્રમોર્વશી ત્રાટક' અને 'માલવિકાગ્નિ-મિત્રે' પ્રબને તે સમયે આનંદ આપ્યો હતો. તે સિવાય 'બાણાસુર મદ-મર્દન,' 'હરિશ્ચન્દ્ર નાટક,' 'મદાલસા અને ઋતુધ્વજ' અને 'નળદમયંતી નાટક' એટલી એમની કૃતિ છે. નાટકો તરફ વિશેષ વૃત્તિ હોવા છતાં એમની કલમ ધણા ધણા વિષયમાં ધુમી રહી હતી. ફોર્સ સાહેબની 'રાસમાળાનું' ગુજરાતી ભાષાન્તર, 'શેકસ્પીઅર કથાસમાજ', સંસ્કૃત વ્યાકરણ 'લક્ષુ કૌમુદી,' વગેરે ગુજરાતીમાં એમણે ઉમેર્યાં છે. છેલ્લાં વર્ષોમાં એમણે 'રણુ-પિંગળ'નો મહોટો ગ્રંથ લખવાનો આરંભ કર્યો છે. તેનાં ત્રણ પુસ્તકો તો બહાર પડી ચૂક્યાં છે. આ રીતે આ વયોવૃદ્ધ વિદ્વાને ગુજરાતી સાહિત્યમાં એવીશ પચ્ચીશ સારા ગ્રંથોનો વધારો કર્યો છે.

સ્વ. ભોળાનાથ સારાભાઈનું પવિત્ર નામ પ્રથમથી જ ગુજરાત વર્ના-ક્યુલર સોસાયટીના ઉદ્યોગમાં સામીલ રહેનારા ગૃહસ્થોમાં માનપ્રદ સ્થાન ભોગવે છે. નાગર અને ગર્ભશ્રીમન્ત કુટુંબમાં જન્મેલા આ સાહિત્યપ્રેમી ગૃહસ્થ પોતાની સંસ્કૃત અને ફારસી વિદ્વાને માટે જાણીતા હતા. એમની ફારસી વિદ્યા એવી હતી કે ધણા મૂનશીઓ પણ ફારસીના અટપટા સવા-લમાં એમનો અભિપ્રાય લેતા. એમનું ફારસી પુસ્તકખાનું જોવા લાયક છે. કવીશ્વર દલપતરામનો ફોર્સ સાથે યોગ એમનાથીજ થયો હતો, એ આમે કહી ગયા છઈએ. શરવાતના વખતમાં એમણે 'મિતાક્ષરા'નું ભાષા-ન્તર કર્યું હતું. આરંભમાંની મૂર્તિપૂજા અને શ્રી અંબાની દૃઢ ભક્તિ, છેવટે અપ્રતિમ ઈશ્વરારાધનામાં વિરામી હતી. ધર્મ સુધારો એમના વાન-પ્રસ્થાશ્રમના ઉદ્યોગનો દેશ હતો. અને નિડરતાથી એમણે ધર્મ બગાડાનો ઉચ્છેદ કરી સહર્મની ધજા ફરકાવવાનો યત્ન આદર્યો હતો. એમનું કવિત્વ, એમની ઈશ્વરભક્તિ, પ્રેમ અને શ્રદ્ધાના સ્મરણસ્થંભ રૂપ એમની 'ઈશ્વર પ્રાર્થના માળા' જમાનાના જમાના સુધી પ્રબળ લક્ષ આકર્ષણે.

તે વખતના ખિલતા જીવાનિયાઓમાં રણુછોડભાઈ વગેરેના મિત્ર-મંડળ માંહીના સ્વ. મન:સુખરામ સૂર્યરામનું નામ પણ ગુજરાતી

વાચનારી આલમથી વિસરાય એવું નથી. 'વિપત્તિ વિશે નિબંધ,' 'અસ્તો-
દ્ય,' 'શુભ ગોકુળી' ઝાલા અને વેદાન્ત,' 'કરસનદાસ અને તત્સંબંધી
વિચાર,' 'કૃષ્ણસંભવન ચરિત્ર,' 'વિચારસાગરનું ભાષાન્તર,' 'ઉત્તર
નયકુમારી,' અને 'મણિ રત્નમાળા'નું ભાષાન્તર વગેરે એમના ગ્રંથો છે.
એઓ, રણછોડભાઈ અને છોટાલાલ સેવકરામે મળીને 'શેકસપીયર:કથા
સમાજ' નામનું પુસ્તક લખ્યું હતું. મુંબાઈમાં ફ્રેન્ચ ગુજરાતી સભા
સ્થાપવામાં એમણે પ્રશંસનીય શ્રમ લીધો હતો. ભાષામાં કોઈ પણ બાલ્ય
તત્વને રહેવા ન દેવું એ એમનો સિદ્ધાન્ત; અને એ સિદ્ધાન્તને અનુ-
સરવામાં જ તેમને સર્વ સંપત્તિનું નિદાન જણાતું. એમણે ધારેલા ફળ વિશે
એમના શબ્દોમાં જ કહીશું. "રત્નાકર સંસ્કૃતસમા એક જ જાનિમાંથી
આવેલા સાર્થક સરલ શબ્દો શુદ્ધ વપરાઈ એકતા વર્ધમાના થશે. એમ થયે
વિભક્તિના રૂપના અને ધાતુના પ્રત્યયોમાં જ માત્ર ભેદ રહેશે. ભગિની
ભાષાઓ પરસ્પર સમન્વય એવી થશે અને તે દેવનાગરી કિંવા બાલબોધ
લિપિમાં મુદ્રાંકિત થશે તેથી ભરતખંડની એકજનતા-એક્ય-દેશજનતા થવામાં
સુગમ થશે. એવા અનેક અલભ્ય લાભો યથેચ્છ ભાષા રચનાથી થવા
સંભવ છે. *"-એમના આ ઇષ્ટ ફેરફાર ને માટે પ્રત્યયાન્તર બોલ એમનો
યોગ્યલો છે. આ ગ્રંથો સંસ્કૃતમયી ગુજરાતી લખીને એમણે ભાષામાં
આડંબરી શૈલી ઉભી કરી છે. પરાકાષ્ટાએ પહોંચેલી આડંબરી શૈલીનું
ઉદાહરણ અમારે અમાડી આપવાનું છે.

ખીજ એક એવા તે કાળે સાહિત્યસેવા કરનાર સ્વ. છોટાલાલ સેવ-
કરામ હતાં. 'ભૂગોળનું વર્ણન,' 'હિંદુસ્થાનનો ઇતિહાસ,' 'મુસલમાની
દિવાની કાયદો,' 'રામના રૂબરૂનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ' એ એમનાં પુસ્તકો
પ્રકટ થયાં હતાં. પાછલા વખતમાં 'વૃંદસતસાઈ' અને 'તુલસી સતસાઈ'
નાં વૃજભાષામાંથી ભાષાન્તર અને પોતાની પુત્રીના મરણ કાળે તેનો શોકો-
દ્વાર એમની સરસ્વતીએ કાઢ્યો હતો. એ ગૃહસ્થે શબ્દોનાં મૂળ કાઢીને
'ગુજરાતી કોષ' લખવાનું સાહસ પણ કર્યું હતું, જેને માટે અમારે
આગળ ઉપર લખવું પડવાનું છે.

વસ્તોડાના રહીશ, થોડો કાળ ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીની નોકરી કરનાર હરજીવન કુખેરે પણ પ્રારંભ કાળમાં સાહિત્યની ફટલીકે સેવા ઉઠાવી હતી. પાછલી વયમાં લોકોએ એમને ઋષિરાજનું મિત્ર આપ્યું છે 'આવડા ચરિત્ર' નામે જૂની ધાટીનું એક સુંદર કાવ્ય એમણે લખ્યું હતું. આ હરજીવનને ભરચવાળા પણ મુંબાઈ નિવાસી મી. ગીરધરલાલ દયાળદાસ કોઠારી સાથે કોઈ વિષયની વર્તમાનપત્રદારા ચર્ચા થઈ હતી; અને મી. કોઠારીને એમણે ઠીક ખંખેર્યા હતા. સન ૧૮૭૫ માં અમે 'સ્વદેશ વત્સલ' નામનું સાપ્તાહિક પત્ર કાઢતા હતા તે વખત એક દિવસ સ્વ. દલપતરામજી અમારી છાપખાનામાં આવ્યા અને એક *દ્વિઅર્થી દોહરો અમારા પત્રમાં પ્રગટ કરવા આપી ગયા હતા. યુદ્ધિપ્રકાશમાં કેમ છાપતા નથી, એમ પુછતાં એમણે કહ્યું કે મેં દેખ્યાં છાપ્યું કહેવાય માટે તમારા પત્રમાં છાપજો. અમે તે છાપ્યાં હતો. 'નર્મદ અને મી. કોઠારી મિત્ર હતા અને સુધારાવાળા હતા તે જાણીતી વાત છે. હરજીવનની સાથની તકરાર શેની હતી તે હાલ યાદ નથી પણ હરજીવને ઝાટકણી ઠીક કાઢી હતી એ નિર્વિવાદિત છે.

રેવરંડ જોસફ વાન સોમરેન ટેલરનું પૂજ્ય નામ ગુજરાતી સાહિત્યના ઇતિહાસની નોંધ લેતાં જરૂર સ્મરણ કરવા યોગ્ય છે. ગુજરાતી ભાષાનું સાદું 'વ્યાકરણ,' 'ધાતુ કોષ' વગેરે લખીને તેમણે સારી સેવા બજાવી છે. ગુજરાતી ભાષા તરફ એમનાં પ્રેમનાં દૃષ્ટાન્ત તરીકે પોતાના વ્યાકરણમાં લખેલી પ્રસ્તાવના અને પ્રસ્તાવના કરતાં પણ સમાપ્તિ લેખનું આરંભનું

* અમારા વાંચનારના કુટુંબને સાદું અમે એ દોહરો આપીએ છઈએ. નૃસિંહાવતાર ધરીને વિધણ્યે-ગીરધરે-હિરણ્કશિપુને મારી નાખ્યો. અને ગર્જના કરવા લાગ્યો. તે વખત મહાદેવે-હરે-શલભ મંત્રની પદ્ધતિનું રૂપ ધારણ કરીને એની આંખો ફેાડી નાંખીને મારી નાંખીને એ અવતારનો અન્ત આણ્યો હતો. દોહરાનો દેખીતો અર્થ ઉપરની મંત્રલખનો છે. ખીજો અર્થ ગીરધરલાલ અને હરજીવન પરત્વે છે તે સ્પષ્ટ છે.

“ ગિરધર કરતો ગર્જના સિંહરૂપે સહુ ઠાર ”

“ મગરૂરી દેખી મળ્યો હર જીવન હરનાર— ”

આવી આવી ક્ષુલ્લક વાતો પણ કવિ અને કવીશ્વરનો સંબંધ સમજાવવાને ઠીક છે.

ખંડક વિશેષ ધ્યાન ખેંચનાર છે. વિશ્વાસીધર્મ પુસ્તકો પણ એમણે ગુજરાતીમાં લખ્યાં છે.

શાસ્ત્રી વૃજલાલ કાળીદાસ જેઓ ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીની સાથે એક કાળે સંબંધમાં હતા તેમની મહેનતની નોંધ અવશ્ય લેવી જરૂર છે. ગુજરાતી ભાષાના કોષના સંબંધમાં તેમણે કેટલોક કાળ કામ કર્યું હતું. એટલુંજ નહિ પણ વિક્રતા ભર્યાં પુસ્તકો લખ્યાં છે. 'ઉત્સર્ગમાળા' અને 'ગુજરાતી ભાષાનો ઇતિહાસ' એ બન્ને એ જાતનાં ગ્રંથોમાં પહેલાંજ છે. શાસ્ત્રીના ભાઈ છોટમલાલ ધર્મ વિષયપર લખનાર કવિ હતા. ભાષામાં એમણે એ વિષયની કવિતાનો ઉમેરો કર્યો છે. બન્ને વિકાન ભાઈએ પહેલાં-સાઠોદરા નાગરની નાતના મોટા તડના પણ વિવાહ સંબંધે નાના તડના અને મલાતજના રહીશ હતા.

પ્રકરણ પ.

મુ'બાઈ-સુરત-કાઠીઆવાડ વગેરેના કામ કરનારા ગૃહસ્થો.

સાહિત્યને વિશે બોલતાં કુળવણી, સુધારો-એટલે જૂના કુચાલોને નામુદ્ધ કરવાને થતું મંથન તેમજ લોકોમાં જ્ઞાન ફેલાવવાને માટે કરવામાં આવેલા પ્રયત્નોને માટે બોલવુંજ પડે છે. એ બધા વિષયોનાં વર્ણનો વચ્ચે મર્યાદા નક્કી કરવી બહુ સહેલ નથી. એક વિષય માટે કહેતાં બીજા માટે સહજ પણ કહેવું પડે છે.

જે કાળની હકીકત અમે કહીએ છઈએ તે કાળનો ઉત્સાહ કાંઈ વિલક્ષણ પ્રકારનો હતો. નવું ચાલવા શિખેલું બાળક જેમ વધારે ચાલવાને ભાંખડીએ પડીને વધારેને વધારે યત્ન કરે તેમ આખી પ્રજા કરી રહી હતી. નવી મજેલી શક્તિ વાપરવાને બધાંના મનમાં ઉત્સાહ રમી રહ્યો હતો. માખાપો જેમ નવા ચાલતાં શીખેલાં બચ્ચાને પોતે સામ સામાં બેશીને કાંઈ લેવા લાયક રમકડું બતાવીને એક બીજાની પાસે મોકલી ચાલવાનો પ્રયત્ન કરાવે તેમ ઠેર ઠેર વધારે ભણેલા-નવું ઇંગ્રેજી ભણેલા-સુધરેલા જૂવાનો કરી રહ્યા હતા.

અમદાવાદની પ્રવૃત્તિ સંબંધી અમે કહી ગયા છઈએ. ગુજરાતના સુંદર શહેર સુરતની પ્રવૃત્તિનું સહજ વર્ણન કરીશું. મહેતાજી દુર્ગારામ મંછારામના જીવનની થોડી હકીકત આપવાથી એ પ્રવૃત્તિનો ઇતિહાસ મળી જશે. એઓ સન ૧૮૩૦ માં સુરતની પહેલા નંબરની નિશાળના મહેતાજી તરીકે આવ્યા હતા. આ વખતે જ એમણે લોકસુધારણાનો પ્રયાસ હિન્મતભરી રીતે આદર્યો હતો. એમણે માનવ ધર્મ સભા ઉભી કરી હતી અને તેમાં જ્યોત્સના યજ્ઞાદાનું ખંડન કરવાનું શરૂ કર્યું હતું. સુરતમાં એમના સાથીઓ તે વખત પાંચ દહાના નામથી જાણીતા હતા. એ અઘા ગૃહસ્થોનાં નામ દદાથી શરૂ થતાં. દુર્ગારામ, દાદોબા, દલપતરામ (માસ્તર. સુરત-વાળા), દીનમણિશંકર શાસ્ત્રી અને દામોદરદાસ. કોઈ છેલ્લાને બદલે દોલતરામ પણ કહે છે. દામોદરદાસ કોણ હતા તેની ખબર નથી. દાદોબા તે વખત ઇંગ્રેજ નિશાળના માસ્તર હતા. દોલતરામ નાગર બ્રાહ્મણ હતા. આ પાંચ જણાએ જ સુરતમાં પુસ્તક પ્રસારક મંડળી કાઢી, છાપખાનું આણ્યું, અને પુસ્તકો છાપવાનું શરૂ કર્યું. ગુજરાતમાં પહેલું વહેલું છાપખાનું નીકળ્યું તે એજ. મહેતાજીનાં પુસ્તકોની નોંધ યોગ્ય સ્થળે લખ્યું.

હવે આ ઇલાકાના મુખ્ય નગર મુંબઈની હકીકત કહેવી ઇષ્ટ છે. ઇશ્વરકૃપા હોય તો સત્કાર્યને સર્વદા અનુકૂળ સંયોગો પ્રાપ્ત થાય છે. મુંબાઈમાં એલ્ફિન્સ્ટન ઇન્સ્ટિટ્યુશનના તે કાળના વિદ્યાગુરૂ પ્રોફેસર રીડ ઘણા હોંસીલા હતા. પોતાના શિષ્યોનાં મનમાં તેમણે ખાસ ઇસાવ્યું હતું કે પાઠશાળામાં કેળવણી અને જ્ઞાન સંપાદન કરવાનો પ્રારંભ માત્ર થાય છે. પાઠશાળા છોડ્યા પછી તે જ્ઞાનની નિરંતર વૃદ્ધિ કરવી ઇષ્ટ છે; અને તેથી જુદી જુદી મંડળીઓ સ્થાપવી, જ્ઞાનની એક ખીજા જોડે ચર્ચા કરી આપ લે કરવી, અને ખીજા જનો જે સારી અને ઉંચી કેળવણીથી એનક્ષીબ હોય તેમને પોતાના જ્ઞાનનો લાભ આપવો, એ સરવે ભણેલાનું ઉચ્ચ કર્તવ્ય છે.

આવા સદ્ગુરૂની સૂચનાથી સ્ટુડન્ટ્સ સોસાયટી નામનું મંડળ સ્થપાયું હતું. આ મંડળની એક શાખાનું નામ ગુજરાતી જ્ઞાન પ્રસારક

મંડળી એવું હતું. એ મંડળીમાં ધણાક શાસ્ત્રીય વિષયો ઉપર ભાષણો આપતાં નિવૃત્તિ લખાતા અને ચર્ચા થતી. પારસી, ગુજરાતી અને મુસલમાન ધરાધરી આ મંડળીના સભાસદો હતા. પરંતુ આગેવાનો અને મોટા ભાગે મુસલમાનો હતા. લોકોમાં જ્ઞાન ફેલાવવાના હેતુથી આ મંડળી એ એક માસિક કાઢ્યું હતું. એ માસિક જેવાથી માલમ પડે છે કે એ સભામાં તે વખત ઉત્સાહથી કામ કરનારા તરણો-વિદ્યાર્થીઓ-અગાડી જતાં ધણા નામાંકિત ચર્ચેલા પુરૂષો હતા.

આપણા બુજૂર્ગ માનવતા પ્રે. દાદાભાઈ તેઓમાં મુખ્ય હતા. આ મંડળીએ પોતાના માસિક પત્રને 'ગનેઆન પરસારક એટલે જે એલમ જેવા હોતરેનો-ફેલાવો-કરનાર-ઓપાનીઉ.' એવું નામ આપી સન ૧૮૪૯ માં પ્રથમ પ્રગટ કર્યું હતું. આગળ ઉપર વર્તમાન પત્રો વિશે લખીશું ત્યારે આ ઓપાનીઆ વિશે લખવાનું હોવાથી હાલ તરત તો એનું નામ જ આપણે સંતોષ પામીએ છીએ.

આ સભા પોતાનું કામ ધમધોકાર કર્યું જતી હતી; અને આ પારસી ભાઈઓ ઉદાર વૃત્તિના હોવાથી હિન્દુ સુધારા સંબંધી ચર્ચા પણ ત્યાં થતી હતી. તોપણ એવું જણાયું કે જ્ઞે હિન્દુઓની જુદીજ મંડળી હોય તો એમાં આવતી હતી તેના કરતાં પણ હિન્દુઓની મોટી સંખ્યા આવે, ભાષણો સાંભળે અને પરિણામે લાભ થાય. આમ હોવાથી સન ૧૮૫૨ માં સ્ટુડન્ટસ સોસાયટીની એક *ત્રીજી શાખા સ્થાપનામાં આવી.

આ શાખા 'બુદ્ધિ વર્ધક હિન્દુસભા' નામથી જાણીતી છે. ભરચવાળા રણછોડદાસ ગીરધરભાઈ આ સભાના સરનશીન હતા. ગુજરાતમાં

* આ અરસામાં કવિ નર્મદ અને મયારામ શંભુનાથે મળીને એક સભા આપી હતી. 'જીવાન પુરૂષોની અન્યોન્ય બુદ્ધિ વર્ધક' એવું એનું નામ રાખ્યું હતું. નર્મદ પ્રમુખ; અને મયારામ સેક્રટરી થયા હતા. કવિયે 'મંડળી મળવાથી યત્નવાલ' વિષે મોટેથી પહેલું જ ભાષણ આપ્યું હતું, એ સભા રસ્તે પડવા આવી એટલામાં કવિને મુશ્કેલી ઝાળેને વસવું પડ્યું. એ બનાવ પછી દશ પંદર દહાડે આ સભામાં ફોલોવના વિદ્યાર્થીઓ ભળવાથી તેની પુનઃ સ્થાપના થઈ.

કેળવણીનો પ્રારંભ કરનારા આ ગૃહસ્થ હતા. તેમજ તેઓ મુંબાઈમાં ગુજરાતી નિશાળોને માટે ઉઘાડેલા નારમલ કલાસમાં શીખવવાનું કામ પણ કરતા. જ્યારે જ્યારે કામ પડે ત્યારે એમને મુંબાઈ આવીને પાછું શિક્ષક તૈયાર કરવાનું કામ કરવું પડતું; અને પાછું ગુજરાતમાં આવી ત્યાંની નિશાળોના ઉપરી અને પરીક્ષકનું કામ કરવું પડતું. એમના ખાતાનું સ્થાયી સ્થળ ભરૂચ અગર સુરત રહેતું. પોતે યુરોપીયન અમલદારની જોડે નિશાળો તપાસવા ફરતા. આ મહાન પુરુષનું જીવન ઘણું બોધદાયક છે. નિશાળો ન હોવા છતાં પોતાની જ મહેનત અને ઉદ્યોગથી છૂટા છૂટા માણસો પાસે અભ્યાસ કરીને વિદ્યા સંપાદન કરીને પોતે કેવી પદ્ધતિએ અઠ્યા હતા તે જોઈને સાનંદાશ્ચર્ય ઉત્પન્ન થાય છે. સરકારી કામ કરતાં એમણે 'સારસંગ્રહ,' 'બ્રિટિશ હિંદુસ્થાનનો ઇતિહાસ,' 'ઈસપ નીતિની વાતો,' 'નીતિબોધકથા' નામનાં પુસ્તકો એ આજના કાળમાં લખ્યાં હતાં. વાનપ્રસ્થ થયા પછી એમણે ગુજરાતના જ્ઞાતીજ્યુલર સોસાયટી સાથે 'મિસર લોકનો ઇતિહાસ,' 'મિડિઝ અને ધરાની લોકોનો ઇતિહાસ,' એ પુસ્તકો લખ્યાં હતાં. સુરત જીલ્લાના દરેક ગામે ગામ પ્રસિદ્ધ થયેલા રા. બા. મોહનલાલ એમણે કેળવણી ખાતાના ડેપ્યુટી ઇન્સ્પેક્ટરની નોકરી ઘણા લાંબા કાળ સુધી માનભરેલી રીતે કરી હતી, તેઓ આ રણુજી-ઉદાસના પુત્ર. રા. સા. મોહનલાલજીના શીઘરામના બળદ પણ કેળવણી ખાતાના ભોમિયા થઈ ગયા હતા એમ કહેવાતું. સુરત જીલ્લાના દરેક ગામનાં છોકરાં ધરાધરી દિપોટી સાહેબની ગાડી અને બળદને ઓળખતા, અને બળદે પણ ગામે ગામની નિશાળના એવા ભોમિયા થઈ ગયા હતા કે ગામમાં પેઠા કે નિશાળે જઈને ઉભા રહે. એમણે પણ 'ઈન્ડિયાનો ઇતિહાસ' ગુજરાતી સાહિત્યમાં ઉમેર્યો છે.

આજ જાણીતા કુટુંબનો એક સુપુત્ર હાલ મુંબાઈમાં દયારામ અને હાશીઝતી બાનીનાં સરખાપણાં ઘટાવી રહેલ છે અને ગુજરાતી સાહિત્યની સ્થાપક સેવા કરે છે. પછીના વખતમાં પ્રાણલાલ મથુરાંદાસ-એમણે આણંદરાવ ચાંપાજીની જોડે મળીને કોલકાતના વૃત્તાંત આજીવન

પુસ્તક લખ્યું છે તેઓ એ સભાના સરનશીન હતા. મોહનલાલ રણુઓડ-
દાસ મુનશી, અને ગંગાદાસ કિશોરદાસ ખળનચી હતા. પહેલાં બેને નોકરી
મળવાથી તેમણે મુંબઈ છોડ્યું, ત્યારે ગંગાદાસ પ્રમુખ થયા. સન ૧૮૫૧ ની
સાલની એ સભાની કારોબાર મંડળીમાં ઉપર ગણાવ્યાં તે સિવાય બીજા
બે નામ નોંધી લેવા જેવાં માલમ પડે છે. મયારામ શંભુનાથ, અગાઉ
જતાં પ્રથમ પંક્તિના ડેપ્યુટી ઇન્સ્પેક્ટર થયા હતા. એમણે ૧૮૬૩ માં
'ચિપલુનકરના વ્યાકરણ'નું ભાષાન્તર કર્યું હતું, અને 'કન્યાની અછત વિશે
નિબંધ' પણ લખ્યો હતો. બીજા ગૃહસ્થ તે શેઠ હરિવલ્લભદાસ બાળગો-
વિંદદાસ જેમણે પોતાની વીશ હજાર રૂપીઆથી પણ વધારે પુંજ ગુજરાત
વર્નાક્યુલર સોસાયટીને ગુજરાતી સાહિત્યના હિતાર્થે આપી દીધી છે તે છે.
પોતાને સંતતિ ન હોય તો છોકરાંને સાડ ફરી લગ્ન કરવું અને તેમ કરતાં
એ આશા ફળીભૂત ન થાય તો દત્તવિધાનથી પુત્ર પેદા કરી લેવો એવું
સાધારણ રીતે જેવામાં આવે છે. તેવા કાળમાં અને લોકોમાં પોતાના વંશ-
વિસ્તારની, શ્રાદ્ધના પિંડની દરકાર કર્યા સિવાય પોતાની માતૃભાષાના
સાહિત્યની અભિવૃદ્ધિ સાડ પોતાનું સર્વસ્વ આપી જવાનું માન આપણામાં
આ ગૃહસ્થેજ ખાટ્યું છે. તે વખતની કેળવણી વડે અને બુદ્ધિવર્ધક સભાને
અંગે થયેલા પોતાના સોબતીઓ વડે આ ગૃહસ્થને કેવા ઉચ્ચ સંસ્કાર થયા
હશે તે અમારા વાંચનારને જ વિચારી લેવાનું સોંપીએ છઈએ.

કાળે કરીને આ સભામાં ઘણા સુધારા થયા હતા. ગનેઆન પરસારક
મંડળી પરથી ગૃહણ કરેલાં હોદ્દાનાં નામોમાં ફેરફાર કરીને સરનશીનને
અદલે પ્રમુખ, ઉપપ્રમુખ, કીલીદાર, વહીવટદારો અને સેક્ટરી એવા હોદ્દા
નિર્માણ થયા હતા. ગંગાદાસ પ્રમુખ થયા તે અમે કહ્યું છે. નર્મદાશંકર
લાલશંકર ઉપપ્રમુખ; ચીમનલાલ નંદલાલ અને મુરલીધર ગીરધર કીલીદાર;
વહીવટદારોમાં આપણે અગાડી જતાં નામાંકિત થયેલા પુરૂષોનાં નામ
જોઈએ છઈએ. કરશનદાસ મૂળજી, ઝવેરીલાલ ઉમિયાશંકર, કર-
સનદાસ માધવદાસ અને ત્રીલોવનદાસ દ્વારકાંદાસનાં નામ આપણું
ધ્યાન ખેંચે છે. સેક્ટરી તરીકે આપણા અડગ સુધારક અને પ્રવૃત્તિના
પૂતળાં રૂપે સ્વ. મહીપતરામ હતા એમ જણાય છે.

પાંચેક વર્ષ અસ્તિત્વ લોગવ્યા પછી આ મંડળીએ સન ૧૮૫૬ ના માર્ચમાં 'બુદ્ધિવર્ધક ગ્રંથ' નામનું માસિક પત્ર કાઢ્યું હતું. આ માસિક કહાડવાનો વિચાર કરવાની સભા પહેલવહેલી મહીપતરામના ધરમાંજ મળી હતી.

ઉત્તમ કપોળ કરશનદાસ મૂળજી-મૂળ કાઠીઆવાડના પણ ધણુ કાળથી મુંબાઈમાં વસેલા એક કપોળ વાણીઆના વંશમાં જન્મી માબાપના મરણને લીધે પોતાની માની કાકીને સાં ઉછર્યાં હતા. આ વીર પુરૂષના નામથી કોઈ પણ ગુજરાતી અબણ્યો નહિ હોય. હિંદુ જનસમાજના સુધારા સાર અને વૈષ્ણવ ધર્મનો ખગાડો અટકાવવા સાર એમનો સાહસ અને હિમ્મતભર્યો શ્રમ સરવના લક્ષમાં છે. એમનાં લખાણો ઉપરથી પ્રસિદ્ધ મહારાજ લાયબલ કેસ ઉપસ્થિત થયો હતો. ધણી મહેનત અને પૈસાના વ્યય પછી મુંબાઈની હાઈકોર્ટના ચુકાદાથી એમના પક્ષની ફતેહ થઈ હતી. સાંસારિક સુધારાનો આ નિડર હિમાયતી પોતાનું નામ અમર કરી ગયો છે. જેમ સાંસારિક સુધારામાં તેમજ સાહિત્ય-સેવામાં પણ એણે ધણી મહેનત કરી છે. એમણે 'નીતિવચન,' 'શબ્દકોષ,' 'સંસારસુખ,' 'કુટુંબ મિત્ર,' 'લેટપોથી,' 'નિબંધમાળા,' 'પાખંડ ધર્મખંડન નાટક,' 'વેદધર્મ,' 'મહારાજેનો ઇતિહાસ,' 'લાયબલ કેસ-રીપોર્ટ,' 'ઇંગ્લેંડમાં પ્રવાસ,' 'પ્રવેશક' વગેરે પુસ્તકો લખ્યાં હતાં.

મુંબાઈની આ પ્રવૃત્તિમાં સ્વ. મહીપતરામ રૂપરામ નિલકંઠ સામેલ હતા તે આપણે જાણીએ છઈએ. સુરતવાળા દુર્ગારામ મહેતાજીની પાસે એમની કેળવણી શરૂ થઈ હતી. જાદુગરો જેડે એ મહેતાજીને થયેલા ઝઘડા વખતે આ નાના શિષ્ય પોતાના મહેતાજીની સાથે રહેતા અને મહેતાજીની બહાદુરીથી સાનંદાશ્ચર્ય પામતા હતા. દુરધારામના એમના લખેલા જીવન-ચરિત્રમાં આ બનાવનું એમણે લખેલું ખ્યાન વાંચતાં એમના મન ઉપર મહેતાજીની નિડરતા વગેરે ખીજાં ગુણોની કેવી છાપ પડી હશે, તેનો ખ્યાલ આવે છે. આવા આવા સંસ્કારોથી જ ઉત્તેજાઈ વિલાયત ગમનનું મહા-પાતક એમણે હિમ્મતથી કર્યું હતું. સુધારાના અડગ અગ્રણી, કેળવણી

દેલાવનારા મુખ્ય, અને પ્રાર્થના સમાજના ચૂસ્ત અગ્રેસર હોઈ એમણે સાહિત્યસેવા ઠીક બજાવી છે. ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીના ઓનરરી સેક્રટરી તરીકે એમણે ઘણાં વર્ષ કામ કર્યું હતું. તેમના અંથો પૈકી મુખ્ય 'સાસુ વહુની લડાઈ,' 'ભવાઈસંગ્રહ,' 'દુર્ગારામ ચરિત્ર,' 'કરશન-દાસ ચરિત્ર,' 'સધરા જ્ઞેશંગ,' 'વનરાજ ચાવડા,' 'દિલ્લાંડની મુસાફરી' વગેરે લોકપ્રિય થઈ પડ્યા હતા.

દ્વિતીય ખાણ્ડ.

સાહીનું વાકુંમય.

પ્રકરણુ ૧.

પાછલા ખંડમાં ઈ. સ. ૧૮૪૮ થી તે ૧૯૦૮ સુધીની સાહીની પૂર્વે સાહિત્યની સ્થિતિ કેવી હતી તે કહી ગયા. તે કાળમાં કૃષ્ણવણીનો ક્રમ કેવો હતો તે પણ અમે કહ્યું; તેમજ તે કાળના આરંભમાં લોકોના મનની રચિ સાહિત્ય તરફ કેવી અને કેઈ દિશામાં વળી હતી તેનું પણ યથોચિત વર્ણન આપ્યું. વળી એ ચળવળમાં કીયા કીયા ગૃહસ્થો સામિલ હતા તે વિષે પણ ટુંકી નોંધ લીધી. હવે અમે અમારા પ્રસ્તુત વિષયપર આવીશું. પારસી ગુજરાતીનો ઉદ્ભવ, અભ્યુદય અને વર્તમાન સ્થિતિનું સહજ ચિત્ર આપવાનો યત્ન કરીશું. પાદરી લોકોએ પોતાનો ધર્મ ફેલાવવા અને સામાન્ય રીતે જનમંડળને સુધારવાને શું શું કર્યું અને તે અંગે ગુજરાતી સાહિત્યમાં તેમણે શો ફાળો આપ્યો તે પણ ઘણું ટૂંકાણુમાં કહીશું. જૈન સાહિત્યની ટુંકી નોંધ લખશું. છેવટે સાહિત્યનાજ એક અંગ દૈનિક, સાપ્તાહિક, પાક્ષિક, અને માસિક વગેરે પત્રો, તેમજ સાહિત્યની પુરી પુષ્ટિ કરનાર મુદ્રાયંત્ર-છાપખાનાની પણ સહેજ હકીકત કહીશું.

આ સાહીમાં ચોતરફનાં જૂઠાં જૂઠાં બળોને લીધે સાહિત્યનો ઉદ્ભવ અને અભ્યુદય થયો તે વરણવીશું; તે અંગે એ અરસામાં પ્રગટ થએલાં પુસ્તકો વિષે ટૂંકાણુમાં કહીશું. અમને ભય લાગે છે કે એમ કરતાં અમે એ પુસ્તકો પ્રગટ થયાનો કાળક્રમ જાણવી શકીશું નહિ. એટલે અમારા આ લઘુ ગ્રંથની ગોઠવણુ કાળ પ્રમાણે નહિ થાય. પુસ્તકોના વિષયવાર ભાગ પાડી નાંખીને દરેક વિષયને અનુસરીને તેમાં લખાયેલાં માત્ર જાણવા લાયક પુસ્તકોના ગુણદોષની ટૂંકી નોંધ પણ લખશું.

અમે કહી ગયા છઈએ કે એક કાળ એવો હતો કે જ્યારે ગુજરાતી અથો બિલકુલ નહોતા. ત્યારબાદ પ્રથમ શાળોપયોગી પુસ્તકો પ્રગટ થયાં. પ્રારંભ શાળોપયોગી પુસ્તકોથી થએલો હોવાથી અમે પણ એ જાતનાં પુસ્તકોની નોંધ પ્રથમ લખશું. ખેશક તેમ કરતાં છેક સાહીના અન્તસમયનાં પણ તે જાતનાં પુસ્તકોને માટે વિવેચન કરવું પડશેજ.

શાળોપયોગી પુસ્તકો પ્રગટ થયા પછી સાંખ્ય રાખેલી જમીનમાં રોપેલાં બીની પેઠે એકદમ ડ્રણુગા કુટી નીકળી સ્વ. એ. કે. ફેર્સ અને બીજા ગૃહસ્થોના પરિશ્રમને બહોળો ફાલ આવ્યો. એક કાળ એવો હતો કે જે વખતે બીજા ભાષાઓમાં પ્રગટ થયેલાં પુસ્તકોના અનુવાદ-ભાષાન્તરો-કરવાનો વાંચાલ્યો હતો એવી સૂચના અમે કરી ગયા છઈએ. હવે આ સાહીમાં પ્રગટ થએલાં પુસ્તકોનો સમગ્ર હુંડો લેતાં પણ એ પવન હજુએ ચાલે છે એમ અમારે કહેવું પડે છે.

આ સાહીમાં આપણી માતૃભાષામાં પ્રગટ થયેલાં પુસ્તકોને ત્રણ વર્ગમાં વહેંચી શકાય. ૧ ગુજરાતીના જૂના અથો આ કાળમાં છપાયા હોય એ, ૨ ભાષાન્તરો અને ૩ નવા લખાએલા મૂળ અથો. આમ કરવાથી દરેક જાતના અથો કેટલા કેટલા વધ્યા તેમજ નવા મૂળ અથો થઈને ભાષાની સમૃદ્ધિ કેટલી વધી તે સહજ જાણી શકાય. અમે ખનતાં સુધી આ ગોઠવણ ખાસ ધ્યાનમાં રાખીશું.

પ્રકરણ ૨.

શાળોપયોગી અથો.

લેખનકળા—નવો ખરડો નામે બાળબોધ-દેવનાગરી-અને ગુજરાતી કોપીની ચોપડી નિશાળોમાં વપરાતી હતી. સન ૧૮૭૧ માં એની બીજા આવૃત્તિ થઈ હતી. સન ૧૮૭૯ માં ધોરણવાર શિખવાય એવા લેખનકળાના નમુના સુરતમાં તયાર થઈ તે પણ શાળાઓમાં ચાલ્યા હતા. મી. આદરજીના

લેખનકળાના નમુના ઘણા સુંદર હતા. તેમાં દરેક અક્ષરના મરોડવાર વિભાગ પાડીને શાસ્ત્રીય ગોઠવણ કરી હતી. આ નમુના પણ ઘણા કાળસુધી નિશાળોમાં વપરાયા છે. ત્યારપછી અમદાવાદમાંથી પણ લેખનકળાના નમુના બહાર પડ્યા છે, અને સરકારના કેળવણી ખાતાએ નિશાળોમાં ચલાવવા સારું મંજૂર કર્યાં છે.

(૧) વ્યાકરણ:—

ગુજરાતી—મુખ્યમાં સ્કુલબોર્ડની ઉત્પત્તિ વિશે, તેમજ તેણે સ્થાપેલી નિશાળો અને લખાવેલાં પુસ્તકો વિશે અમે અગાઉ સહેજ ધસારો કરી ગયા છીએ. રા. ગંગાધર શાસ્ત્રી ફડકે તે વખત નિશાળોના ઇન્સ્પેક્ટર હતા. મહેતાશ્રીઓ તૈયાર કરવાનું કામ પણ એઓજ કરતા. શિક્ષણને સારું પુસ્તકો પણ એ ગૃહસ્થ જ લખતા. તેમણે જો ગુજરાતી વ્યાકરણ લખ્યાં હતાં. એક બાળ વ્યાકરણ અને બીજું વિસ્તારવાળું હતું. એઓ પોતેજ લખે છે કે “હું તો અસલ દક્ષણી પણ મેં એ ભાષાઉપર (અભ્યાસ) અભીયાસ સારી પેઠે (કર્યો) કરીયો તથા (સંસ્કૃત) સંસ્કૃત વ્યાકરણ ભણેલો છઉં. તેથી તથા (મહારાષ્ટ્ર) મહારાષ્ટ્ર ભાષાનું વ્યાકરણ પણ મેં (કર્યું) કર્યું છે. તે ઉપરથી આ ગુજરાતી વ્યાકરણ બનાવ્યું છે.”

આ ઉપરથી જણાશે કે રા. ગંગાધર શાસ્ત્રીને સંસ્કૃતનું વ્યુત્પન્ન જ્ઞાન હશે પણ ગુજરાતીનું કહેવા જેવું જ્ઞાન નહોતું. ઉપરના અવતરણમાં કૈંસમાં શુદ્ધ બાળબોધ અક્ષરે લખીને ગુજરાતી અક્ષરે અભ્યાસનું અભીયાસ, સંસ્કૃતનું સંસ્કૃત વગેરે શું કરવા લખ્યું છે તે અમને સમજતું નથી. વખતે ગુજરાતીમાં શુદ્ધ હોયજ નહિ અને જોડાક્ષર વગરનું અને અશુદ્ધ એટલે ગુજરાતી એવો એ સ્વર્ગવાસી શાસ્ત્રીનો ખ્યાલ હશે ! જેમ હોય તેમ પણ આવા વિદ્વાનને હાથે ગુજરાતી ભાષાનું પહેલું વ્યાકરણ લખાયું છે. આ વ્યાકરણોનું બધું ધોરણ સંસ્કૃત ભાષાના વ્યાકરણ ઉપરજ હતું. સન ૧૮૩૯ માં છપાયલા તેમના મોટા વ્યાકરણના મુખપૃષ્ઠની પાછળની બાજુએ એક જો વાક્ય સૂચના રૂપે છાપેલાં છે. એ વાંચીને હસવું આવે એવું છે. અમારા વાંચનારાઓના વિનોદની ખાતર અમે એ લીટીઓ અહીં

ઉતારી લઈએ છઈએ. “આ ગુજરાતી* લીપમાં (ચ) આ અક્ષર નથી માટે ઘણીજ અડચણ પડવા લાગી વાસ્તે બાળબોધમાંથી અક્ષર લીધું છે. અને ઉત્તરાર્ધમાં રેફ પણ લીધેલો છે.” અમે તો ગામઠી નિશાળે ‘ચેયો રરો ને લલો’ એમ લખેલા છઈએ, પણ આ વાત અમારા જન્મ પહેલાં ઘણાં વર્ષની છે. જે સ્વ. શાસ્ત્રીજી લખે છે તેમજ હોય તો ગુજરાતી લિપિમાં ‘ચ’ ઉમેરવાનું માન એમને ઘટે છે ! એમના વ્યાકરણમાંથી નમુના દાખલ અમે અગાડી આપી ગએલા હોવાથી એના ગુણદોષનું વિવેચન કરવાની આવશ્યકતા રહેતી નથી. આ વ્યાકરણ સન ૧૮૫૭ માં ‘આ પ્રાંતના ભણનારાઓને વાસ્તે, બાજુભાષ અમીચંદના છાપખાનામાં’ છપાયું હતું.

મી. પણ હાલ, સર થીઓડોર હોપે એક નાનું વ્યાકરણ લખ્યું હતું જે ઘણા કાળ પર્યન્ત નિશાળોમાં શિખવાયું છે. આ વ્યાકરણ ઇંગ્રેજી વ્યાકરણને ધોરણે લખાયલું છે.

રા. બા. હરગોવંદદાસ અને રા. બા. લાલશંકરે આ વિષય વધારે સુગમ થવા સારૂ એક મોટું વ્યાકરણ લખ્યું હતું. સુરતની મિશન સ્કૂલવાળા મી. મંચેરશા, મી. ખાનસાહેબ તેમજ બીજા કેટલાક ગૃહસ્થોએ વ્યાકરણો લખ્યાં છે. કેટલાકની નેમ વિષયને સરળ કરવાની અને કેટલાકની નેમ ઇંગ્રેજી વ્યાકરણ જાણનાર અભ્યાસીને સરળતા કરી આપવાની હતી. એ બધાંમાં કાંઈ વિશેષ નવીનતા જણાતી નથી.

ગુજરાતી ભાષાનાં અત્યાર સુધી પ્રસિદ્ધ થયેલાં વ્યાકરણોમાં શ્રેષ્ઠ પદ્ધિ ધરાવતું વ્યાકરણ સ્વ. રેવરંડ જે. પી. એસ. ટેલર સાહેબે લખ્યું છે. અમે એના બે વિભાગ પાડીએ છઈએ. ભાષાવિકાર—શબ્દો સંસ્કૃતમાંથી શી રીતે આવ્યા, પ્રત્યયો વગેરે કેવી રીતે થયા વગેરે વિવેચનવાળો એક-આ ભાગ સર્વાંશે ખરો નથી. બીજા વિભાગ સારો લખાયલો છે. ગમે તેમ હોય પણ વિદેશી છતાં દેશી થયેલા એ સદ્ગૃહસ્થે આપણા સાહિત્યમાં

* લીપી હશે પણ વખતે છાપનારની ચૂકથી લીપ છાપ્યું હશે.

પોતાની વિદ્વાતાના, પોતાની શુદ્ધ, સરળ અને રસિક ભાષાના અને ગુજરાતી ભાષા તરફ પોતાની અગાધ પ્રીતિ અને પક્ષપાતના શુભ કીર્તિસ્થંભરૂપ તેમનું વ્યાકરણ ઉમેર્યું છે તે ચિરંકાળ રહેશે.

શાસ્ત્રી વૃજલાલ કાળીદાસના 'ગુજરાતી ભાષાનો ઇતિહાસ' અને 'ઉત્સર્ગમાળા' નામના વિદ્વાતાભર્યા ગ્રંથો ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી તરફથી પ્રસિદ્ધ થયા હતા. ભાષાશાસ્ત્ર શાસ્ત્રની ગણનામાં થોડા કાળથીજ આવ્યું છે; અને ઇંગ્રેજી જેવી ખેડાયેલી ભાષામાં શાસ્ત્રીય રીતિયે લખાયેલા વ્યાકરણની હજુ પણ ખોટ છે, તો ગુજરાતી ભાષામાં આવો ગ્રંથ ક્યાંથી હોય ? 'ઉત્સર્ગમાળા' હેમાચાર્યના ગ્રંથને આધારે લખાયેલું પુસ્તક છે. પ્રાકૃત જેડે આપણી ભાષાનો સંબંધ દર્શાવી પ્રાકૃતના અભ્યાસ તરફ પહેલ વહેલી અભિરૂચી ઉત્પન્ન કરવાનું માન આ વિદ્વાનને ઘટે છે.

ગુજરાતી ભાષાના ભાષાશાસ્ત્રની રીતિના અભ્યાસક્રમનું દિગ્દર્શન સ્વ. નવલરામના 'વ્યુત્પત્તિપાઠ' માં જ પ્રથમ થાય છે. શાસ્ત્રીય રચનાનો આ ગ્રંથ એ સ્વર્ગવાસી વિદ્વાનના અગાધત્રમનું આનંદદાયક ફળ છે. પોતાની માતૃભાષાને આવી સમૃદ્ધિ આપી જનારાને સર્વદા ધન્યવાદ જ ઘટે છે.

અમારા એક શિષ્ય જૂનાગઢવાળા રા. જેયંદ બહેચર ઝવેરીએ 'વ્યુત્પત્તિસાર' નામનો આ વિષયનો એક ગ્રંથ લખ્યો છે. એમાં સ્વ. નવલરામ કરતાં પણ એ વિષયમાં એ અગાડી વધ્યા છે તે જોઈને આનંદ થાય છે. ઘણાં વર્ષ થયાં છે તોપણ 'વ્યુત્પત્તિપાઠ', 'ગુજરાતી ભાષાનો ઇતિહાસ' જેવા ગ્રંથોની સ્પર્ધા કરે એવા ખીજા ગ્રંથો લખાયા નથી એ શોચનીય છે.

નિશાળોને સારૂ કુળવણીખાતા તરફથી 'વ્યુત્પત્તિપ્રકાશ' નામનું પુસ્તક પણ બહાર પડ્યું છે.

(૨) સંસ્કૃત—સ્વ. ડા. હ. હ. ધ્રુવે 'મુગ્ધાવવોધ ઔતિક' નામનું જુની ગુજરાતીમાં લખેલું સંસ્કૃત વ્યાકરણ પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યું હતું. વૃજલાલ શાસ્ત્રી અને રેવ. જે. પી. એસ. ટેલર સાહેબે કરેલો 'ધાતુસંગ્રહ' નામનો ઉપયોગી ગ્રંથ સંસ્કૃત ધાતુઓ અને તેપરથી થયેલા ગુજરાતી શબ્દોનો સારો સંગ્રહ છે.

રા. રણુછોડભાઈ ઉદયરામે 'લઘુ કૌમુદી' ના બહુ ઉપયોગી ભાષાન્તરનો ગુજરાતી સાહિત્યમાં ઉમેરો કર્યો છે. નવી પદ્ધતિથી સંસ્કૃત ભાષાનો અભ્યાસ કરવાને લખાયેલી " માર્ગોપદેશિકા " અને " સંસ્કૃત મંદિરાન્તઃ પ્રવેશિકા " નામની પહેલી અને બીજી ચોપડીઓનાં ભાષાન્તર થયાં છે. પ્રથમ પુસ્તકનું ભાષાન્તર સ્વ. નંદશંકર, રા. કે. હ. દ્રુવ અને સ્વ. જ્વેલસારે એમણે જૂદે જૂદે સમયે કર્યું છે. બીજી ચોપડીનું ભાષાન્તર દિ. બા. અંબાલાલ દેશાઈનું છે.

(૩) ગણિત—

બીજ ગણિત.

કેપ્ટન જર્વિસના ગ્રંથનું ગુજરાતી ભાષાન્તર સન ૧૮૨૮ માં થયું હતું. ત્યારબાદ પ્રો. જમશેદજી દલાલે એક અક્ષરગણિત લખ્યું છે.

અંકગણિત—

મી. હોપે શરૂઆતમાં નાનું અંકગણિત બહાર પાડ્યું હતું. આ ગણિતમાં છેક મૂળતત્ત્વોનું જ વિવેચન હતું, અને હિસાબો મગજને ઓછી કસરત મળે એવા હતા. ત્યારબાદ રા. બા. લાલશંકરે ' અંકગણિતનાં મૂળતત્ત્વો ' અને ' મોટું અંકગણિત ' બહાર પાડ્યાં હતાં. ધંણાં વર્ષથી ગુજરાતી નિશાળોમાં આ ચોપડીઓ શિખવાય છે, અને દર આવૃત્તિએ તેમાં યોગ્ય ફેરફાર અને વધારો ઘટાડો થાય છે.

દેશી રીતે હિસાબ રાખવાની પદ્ધતિની ચોપડીઓ પણ હયાતીમાં આવી છે. ' દેશીહિસાબ ભાગ ૧ લો ' અને ' દેશીહિસાબ ભાગ ૨ જો ' એ આંક, અને સરાશી રીતે નામું વગેરે વિષયની ચોપડીઓ છે. ખાસ નામાંની પણ કેટલીક ચોપડીઓ ઉમેરાઈ છે. મોટેજ ગણવાના હિસાબ-લેખાં વગેરેની કુચીઓ-રીતિઓનાં પુસ્તકો પણ લખાયાં છે. કાષ્ટકો, કાયડા પણ ભૂલી જવાયા નથી. સ્વ. કેશવલાલ મોતીલાલ વડીલનો ' કાયડા સંગ્રહ ' આ વિષયનું નાનું પણ સાફ પુસ્તક છે. વ્યાજની જંત્રીઓ ધરાધરી નીકળી છે.

સન ૧૮૨૮ માં ડા. હટન અને બોનિકાસ્ટલનું બનાવેલું ' ગણિત શાસ્ત્રનો અભ્યાસક્રમ ' નામનું પુસ્તક કેપ્ટન જર્વિસે બહાર પાડ્યું હતું. આ પુસ્તકમાંથી ગણિતની જૂદી જૂદી શાખાઓના વિભાગોનાં જૂદાં ભાષાન્તરો પણ થયાં હતાં.

ભૂમિતિ:—

સન ૧૮૨૬ માં કેપ્ટન જાવસે લે. કર્નલ પ્રાસ્લેનાં પુસ્તકનું ' કર્તવ્ય-ભૂમિતિ ' નામથી ભાષાન્તર કર્યું હતું અને ૧૮૨૮ માં પોતાના ' અભ્યાસક્રમ ' માંથી ' ભૂમિતિ ' નો ભાગ ભાષાન્તર કરીને જૂદો છાપ્યો હતો. સન ૧૮૩૮ માં ' ક્ષેત્રફળ, ધનફળ ' પ્રગટ થયું હતું અને ૧૮૭૬ માં ' ભૂમિતિનાં મૂળતત્ત્વો ' નામથી યુકિલડના પહેલા સ્કંધનું ભાષાન્તર થયું હતું. પ્રો. જ-મસેદજી અરદેશર દલાલે પણ ' ભૂમિતિ ' નું ભાષાન્તર કર્યું છે.

ત્રિકોણમિતિ—

' સીધી લીટી ત્રિકોણમિતિ ' નામે એક પુસ્તક ૧૮૨૮ માં બહાર પડેલું જણાય છે.

(૪) વાચનના ગ્રંથો—

દ્વિભાષિક-ઇંગ્રેજીના અભ્યાસની સુગમતા સારૂ અંગ્રેજી ભાષાન્તર પાઠમાળા નામે સ્વ. રે. ટી. એલ. વેલ્સે કેટલાંક પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ કર્યાં હતાં. ક્રમે ક્રમે અધત્તં થતાં મનોચત્નો અને ઇંગ્રેજી વ્યાકરણની સાથે ભાષાન્તર કરવાની સુગમતા વધે એવી સારી ગોઠવણ આ પુસ્તકોમાં છે. રાજકોટની હાઈસ્કૂલના માજી હેડમાસ્તર રા. પ્રાણજીવન નારાયણદાસ દાકતરે ' વેલ્સની પાઠમાળા ' કરતાં વધારે સરળતા આણવાના મુદ્દાથી ' સુગમ્ય પાઠમાળા ' રચી છે.

હાવર્ડની વાચનમાળાની ચોપડીઓનાં ભાષાન્તરો થયાં હતાં. ક્રિશ્ચિયન વર્નાક્યુલર એજ્યુકેશનલ સોસાયટી તરફથી છોકરાંને સારૂ એક વાંચનમાળા લખાઈ હતી. ખીજા પાઠોની સાથે તેમાં ખ્રિસ્તિ ધર્મ જ્ઞાન પણ ઉમેરવામાં આવ્યું હતું.

વાચનને માટે પુસ્તકોની ખોટ હતી એ અમે અગાઉ કહી ગયા છઈએ. સ્વ. ફ્રાન્સે પશુ પોતાના રિપોર્ટમાં આ ખોટ વિશે વિવેચન કર્યું હતું. આ ખોટ પૂરી પાડવાને સરકારના કેળવણીખાતા તરફથી એક 'વાચન-માળા' તૈયાર થઈ હતી. એ તૈયાર કરવાને દેશી ગૃહસ્થોની એક મંડળી નીમાઈ હતી. મી. હોપ એ કમિટિના પ્રમુખ હતા. એ મંડળીએ ક્રમ-વાર સાત ચોપડીઓની 'હોપ વાચનમાળા' તૈયાર કરી હતી. આ ચોપડીઓમાં નીતિ, વિદ્યા, સામાન્ય જ્ઞાન, ઇતિહાસ, ભૂગોળ વગેરેના ગંધ અને કવિતાના પાઠ હતા. સાત શિવાય વાચનની એક વધારે ચોપડી લખી હતી. તે કાળમાં બની શકે તેવાં ચિત્રો પણ દાખલ કર્યાં હતાં. આ વાચનમાળાના ગુણ અને દોષ બંને નિકળી શકે એવું છે. રાજકોટમાં મજમુદાર મલ્હિશંકર કીકાણીએ પોતાની પુત્રીને શિખવવા સારૂ 'છોટી બહેનની પાઠાવળિ' નામે પુસ્તકો લખ્યાં હતાં. આ પાઠાવળિ કન્યાઓને ઉપયોગી હતી. ચેમ્બરના 'મોરલ કલાસયુક' નામના પુસ્તકનું ગુજરાતી 'શાળોપયોગી નીતિ ગ્રંથ' નામે થયું હતું. હોપ વાચનમાળાની ઘણાં વર્ષની અજમાયશ પછી સરકારે નવી વાચનમાળા તૈયાર કરાવી છે. એમાં 'બાળપોથી' નવી ઉમેરી છે, અને વિજ્ઞાનના પાઠોમાં છેલ્લી શોધ પ્રમાણે ફેરફાર કર્યો છે. ઇતિહાસ, પૂરાણ, સંસ્કૃત સાહિત્ય, વગેરેમાંથી પાઠ દાખલ કર્યાં છે. પદ્યમાં ઘણાજ ફેરફાર કર્યો છે. છેક નિચલા ધોરણો-માંથી ગાવોના રાગ દાખલ કર્યો છે. હાલના કાળમાં સારાં કહેવાય એવાં ચિત્રો પણ દાખલ કર્યાં છે. હોપ વાચનમાળા વખતે કર્યું હતું તેમ આ વખતે કમિટિ નીમેલી ન હોવાથી એક જ વ્યક્તિને માથે બધું કામ આવી પડવાથી આ વાચનમાળામાં પ્રાન્તભેદ અને ખીજી ભૂલો પેસવાં પામી છે.

(૫) કૃત્તીઓ-અર્થ-પરચુરણ—

જૂદા જૂદા અર્થની ઘણી ચોપડીઓ નીકળી છે. જૂના વખતમાં 'સંસારવેવાસ્તી ચોપડી' નામે ઉપયોગી પુસ્તક ઘણું વપરાશમાં હતું. આ પુસ્તકમાં આંક, વાચનના પાઠ, અંક ગણિતના મૂળતત્ત્વો, લેખાં, મરાઠીનામું, વીગેરે ઘણી બાબતોનો સમાવેશ કર્યો હતો. સુકતાવળિને પણ

ભૂલવામાં નહોતી આવી ! ઘણી ગામડી નિશાળોમાં આ ચાપડી વંચાતી અને ઘણા લોકોની કેળવણી તો એ પુસ્તકથીજ પૂરી થતી.

પ્રકરણ ૩.

સાહિત્ય.

(૧) લેખ સંગ્રહ—

કવિ નર્મદે પોતાના છૂટક છૂટક લખેલા નિબંધો વગેરેનું પુસ્તક ‘નર્મદગદ્ય’ નામે પ્રસિદ્ધ કર્યું હતું. સન ૧૮૬૫ માં નિકળેલી આ આવૃત્તિમાં ફેરફાર કરીને નિશાળોમાં ચલાવવાના ઠરાવની રૂએ ‘નર્મદગદ્ય’ની ખીણ આવૃત્તિ થઈ હતી. ભાષામાં આ પ્રમાણે ‘નર્મદગદ્ય’ નાં બે પુસ્તકો છે. નિશાળના ઉપયોગ સારૂ છપાયલામાં કેટલાક ગ્રંથો નવા જ છે. અને કેટલાક જૂનામાંના છે. નવામાં કેળવણીખાતા તરફથી ફેરફાર થયેલો છે. આ ફેરફાર નિશાળોના સંબંધમાં યોગ્યાયોગ્યતાના વિચારે થયેલો છે. ખૂદ કવિની વગર ફેરફારની ભાષા—શૈલી તો જૂનામાં જ છે. સ્વર્ગવાસી નવલરામના શાળાપત્રમાં છૂટા છૂટા છપાયલા લેખનો સંગ્રહ ‘નવલગ્રંથાવળિ’ નામથી થયેલો છે. આ પુસ્તકોના સંબંધમાં જૂદું ખોલવાની અગત્ય નથી કેમકે એ લખનારાઓના ગદ્ય વગેરે સંબંધી વાત કરતાં આ લેખો સંબંધી ખોલવાનું જ છે.

(૨) નાટક—

મહાકવિ પ્રેમાનંદનાં રચેલાં ‘રૌપદશિકા સત્યભામાખ્યાન,’ ‘પાંચાલી પ્રસન્નાખ્યાન’ અને ‘તપત્યાખ્યાન’ એ ત્રણ નાટકો આ સમયમાં પ્રસિદ્ધ થયાં છે. “રૌપદશિકા સત્યભામાખ્યાન”નું વસ્તુ ‘ઐતિહાસિક છે તથાપિ તેમાં કેટલુંક કવિકલ્પિત પણ છે’—કેટલીક ક્ષુદ્ર ખ્યાખ્યતો ધ્યાનમાં ન લેતાં “આ નાટક કવિની અદ્ભુત કવિત્વશક્તિ, તેનું સંસ્કૃત સાહિત્યશાસ્ત્રનું ઉત્તમ પ્રકારનું જ્ઞાન, તેની ગૂજરાતી ભાષાને ખીલવવાની ઉત્કંઠા, તેનું નાટ્યશાસ્ત્રને અનુસરતાં ગાયનોનું જ્ઞાન, તેની સંસાર વ્યવહારની ઉંડી

માહિતી, તેનું ગૂજરાતી ભાષાનું બહોળું શબ્દજ્ઞાન, ગૂજરાતી ભાષાનાં ૩૬ વાક્યો અને ખૂબીઓનું સરસ જ્ઞાન, યુવા-બાળાં-વૃદ્ધ-માતા-પુત્ર-પતિ-પત્ની વગેરેના સંબંધનું તથા સ્વભાવનું-અને ટુંકામાં જનસ્વભાવનું તેનું સૂક્ષ્મ અવલોકન અને માનસિક ભાવોની વાણીદારા વર્ણન કરવાની છટા, એ વગેરે બતાવી આપે છે.”^૧ આ નાટકમાં વસ્તુ સંકળના, સ્થળ સંકળના અને કાળ સંકળના યયોચિત હોઈ આપણને સાનંદાશ્ચર્ય ઉત્પન્ન કરે છે.

ભારતના કથા ભાગમાં ફેરફાર કરીને કવિયે પોતાનું ‘પાંચાલી પ્રસન્નાપ્ધ્યાન’ લખ્યું છે. ઇતિહાસની કથાને નાટકનું વસ્તુ બતાવી દેવામાં જરૂરનો ફેરફાર કરીને તેને રસમય કરી દીધી છે. ‘સાહિત્ય દર્પણ’ પ્રમાણે આ નાટકમાં નાટકનાં સઘળાં લક્ષણો નજરે પડે છે અને તેથી આ ‘પાંચાલી પ્રસન્નાપ્ધ્યાન’ યથાશાસ્ત્ર નાટકજ છે. નાટકના નામ પ્રમાણે એમાં જે જે બને છે તે પાંચાલી પ્રસન્નાર્થેજ બને છે. ‘નાટકના સંબંધે આમાં-પાંચાલી પ્રસન્નાપ્ધ્યાનમાં-બહુ સૌંદર્ય’ છે. તથા એવું સૌંદર્ય આણનાર કવિનું નાટ્ય-શાસ્ત્રનું જ્ઞાન સંપૂર્ણ હોવું જોઈએ; એટલુંજ નહિ, પણ તેણે ઘણાં નાટકો ભજવાતાં પણ જોયાં હોવાં જોઈએ. ‘કવિનું ભાષા સંબંધી જ્ઞાન પણ વિસ્મય ઉપજાવે એવું છે,’ ‘તેણે કવિતા તથા ભાષણોમાં જે ધ્વનિ, અલંકાર અને માધુર્યાદિ ગુણ મૂકેલા છે તે જોતાં આ કવિને કોઈ સાક્ષાત સંસ્કૃતીનો પ્રાસાદિત કવિજ મ્હાનવો જોઈએ.’^૨

ત્રીજો મજેલો ગ્રંથ ‘તપત્યાપ્ધ્યાન’ પણ ‘યથાર્થ’ લક્ષણુ યુક્ત નાટકનો છે એમ સિદ્ધ થાય છે. આવાં રચનાવાળાં નાટકો ગૂજરાતીમાં જેણે લખ્યાં છે, તે તે પણ નહિ ધનની આશાથી કે નહિ કીર્તિની આશાથી, પણ પોતાની ગૂજરાતી ભાષાને ઉત્કૃષ્ટ બનાવવાના હેતુથીજ, એમ જ્યારે આપણા જાણવામાં આવે છે, સારે આપણાથી પ્રેમાનંદને તેના પ્રયાસ માટે આનંદ તથા આશ્ચર્ય યુક્ત થઈને ધન્યવાદ આપ્યા વિના રહેવાતું નથી.^૩

ગૂજરાતી ભાષાના સર્વોપરી કવિની પદ્ધતિ પ્રેમાનંદ સિવાય બીજા કોઈની નથી એ નિર્વિવાદિત છે. એણે ઉપર જણાવેલાં ત્રણ નાટકો ઉપરાંત

ખીજાં નાટકો લખ્યાં છે. કુલ અગીઆર નાટકો એમનાં રચેલાં કહેવાય છે, પરંતુ તે ક્રિયાં ક્રિયાં છે એની કોઈને ખબર નથી. ઉપર કહેલાં ત્રણ નાટકો મળી આવ્યાં તે પહેલાં એ નાટકોની હયાતી વિશે-અરે પ્રેમાનંદે નાટકો લખ્યાં છે એ વિશે પણ કોઈને ખબર નહોતી.

મહાન કવિ શેક્સપિયરનાં નાટકો એનાં પોતાનાં લખેલાં નથી પણ ખોટાં નામે લોર્ડ એકનનાં લખેલાં છે એવું કહેનારો એક પક્ષ દિગ્વિહારમાં થયો હતો તેજ પ્રમાણે જાણીતા વિદ્વાન રા. નરસિંહરાવ દાવેટીઆએ આ નાટકો પ્રેમાનંદનાં નથી પણ ખીજા કોઈએ બતાવીને એમને નામે ચકાવવાનું તૂટ કર્યું છે એવો પૂર્વ પક્ષ ઉઠાવ્યો છે. પ્રાચીન કાવ્યમાળાવાળા ગૃહસ્થોનો એમાં હાથ હોય, કિંવા એઓ પોતેજ ખીજા કોઈથી એ બાબતમાં ઠગાયા હોય. આ નાટકો ક્યાંથી અને કેવી રીતે મળ્યાં તે અને બાકીનાં સંબંધી કશી પણ હકીકત ગુજરાતી પ્રજાની સમક્ષ મુકાઈ નથી. મુખ્ય ગૃહસ્થ રા. બા. હરગોવંદદાસજી સુભાગ્યે બધી ખબર આપી શકે એમ છતાં ઘણી વખત ખૂલા આક્ષેપો કર્યા છતાં પણ એ વિદ્વાન એ બાબત મૌન્યજ ધારણ કરી રહ્યા છે એ લગિર અજ્ઞયજ જેવું છે! માત્ર એકજ વ્યક્તિ-નાથાશંકર પુંજશંકરના અવસાનથી આ બધી હકીકત અને બાકીનાં નાટકોનું પણ અવસાન થયું એ લગીર શંકાજનક છે. અમે આ પક્ષના ખંડનમંડનમાં માથું ન મારતાં રા. દાવેટીઆ કેવો પૂર્વ પક્ષ ઉઠાવે છે તે જેવા અમારા વાંચન-રાઓને સૂચના કરીએ છઈએ. એ વિદ્વાનનું કહેવું કેવું અને કેટલું વળુદવાળું છે તેનો નિર્ણય કરવો અત્રે અમારા દેશની બહાર છે.

ગુજરાતી પ્રાચીન સાહિત્યમાં તો સમ ખાવાને કાજે પણ એકે નાટક મેળવું નથી. પ્રેમાનંદની કવિતાએ ગુજરાતમાં ચોતરફ દિગ્વિજય કર્યો છે; સુરત તરફ 'મામેરા' એ પોતાનો ડંકો વગડાવ્યો છે; 'ઓખાહરણું' પોતાની મોહની સર્વત્ર પાથરી દીધી છે; છતાં તેમનાં નાટકનું નામ અગર અસ્તિત્વ ધરાધરી કોઈને ખબર નથી! આમ હોવાથી ગુજરાતી અર્વાચીન સાહિત્યમાં પ્રેમાનંદનાં નાટકોની કશી અસર જણાતી નથી; એ નાટકોનાં અનુસરણ અગર એમની ઘાટી ઉપર ખીજાં નાટકો થયાં નથી. ગુજરાતીમાં નાટકનું

સાહિત્ય અંગ્રેજી કેળવણી ફેલાયા પછી અસ્તિત્વમાં આવ્યું છે.

ગુજરાતીમાં પહેલ વહેલું નાટક ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીની ફરમાશ ઉપરથી અને સ્વ. ફેર્સ સાહેબની સહાયતાથી સ્વ. કવીશ્વર દલપતરામે સન ૧૮૫૧ માં લખ્યું હતું. આ નાટકનું નામ 'લક્ષ્મી નાટક' છે. અને સોસાયટીએ એ છપાવ્યું હતું. ગ્રીક નાટકકાર એરિસ્ટોફેનિસના પ્લુટસ નામના રૂપકના અંગ્રેજી ભાષાન્તર ઉપરથી એ રચાયલું છે. ગ્રીક પુરાણોમાં તેમના ધનપતિનું નામ પ્લૌટસ છે. પ્લૌટસ દેવ આંધળો હતો, તે ઉપરથી આ રૂપકમાં લક્ષ્મીને પણ આંધળી કલ્પી છે. આપણાં પુરાણોમાં લક્ષ્મી આંધળી કલ્પી નથી, પણ તેને ચપળ ગણી છે, અને તેથી તે સ્થિર રહેતી નથી, એવી કલ્પના કરી છે. લક્ષ્મીને આંધળી કલ્પવાથી આ નાટકમાં પ્રસિદ્ધિ વિરોધ આવીને ખામી ભરેલું જણાય છે. આખું રૂપક નીતિબોધક અને તત્ત્વની મૂર્તિચોરૂપ પાત્રોથી ભરેલું છે. લક્ષ્મી આંધળી હોઈને દેખતી નથી માટે ગમે તેના ધરમાં જાય છે. આમ થવાથી નહારા માણસો ધનવાન બને છે. છેવટે ધનવંતરી વૈદ્ય લક્ષ્મીની આંખની દવા કરીને તેને દેખતી કરે છે. આમ થતાં જ તે નહારા માણસોની પાસેથી ખસીને સારા માણસોના ધરમાં વાસ કરે છે. ન્યાયથી ધન મળે છે પણ અન્યાયથી તેનો નાશ થાય છે. સંજ્ઞન સુખ અને દુર્જન દુઃખ પામે છે એ આ રૂપકનો સાર છે. બધું નાટક ગદ્યમય છે. છેક છેવટે રંગલો-ભિમડો એક ગીત ગાય છે તેટલું જ માત્ર પદ્ય છે. લોકોમાં ચાલતું ગીત જ નામ ફેરવીને મુકી દીધેલું છે. રા. રણછોડભાઈ ઉદયરામ પોતાના નાટ્યપ્રકાશમાં આ નાટક સંબંધે કેટલીક ટીકા કરે છે કે તેમાં સ્થળ અને કાળનો વિચાર રાખ્યો નથી. પણ આ ટીકા મૂળ અંથને માટે છે. જો કે આ પ્રથમ નાટક ગુજરાતી સાહિત્યમાં સ્થાયી પદ્ધિ પામ્યું નથી અને હાલ ભૂલી જવાયું છે તોપણ લખાયું તેવામાં બહુ વંચાતું. એની ચાર આવૃત્તિ થઈ અને લગભગ ચાર હજાર નકલો ખપી ગઈ હતી.

આ સાહીમાં કેટલાક વિદ્વાનોએ ગુજરાતી પ્રબંધને મહાન કવિ કાલીદાસની અપૂર્વ ખાનીનું રસાસ્વાદન કરાવ્યું છે. શ્રીમન્મહાકવિ કાલીદાસના

પ્રખ્યાત શાકુન્તલનાં કેટલાંક ભાષાન્તર* થયાં છે. રા. દલપતરામ ખખખર, રા. ઓ. ઝવેરીલાલ યાસિક અને રા. બળવંતરાય ઠાકોરનાં ભાષાન્તરો પ્રજામાં વંચાયાં છે. સ્વ. કવિ નર્મદે પણ 'સાર શાકુન્તલ' નામનું નાનું નાટક નાટકશાળા સારૂ લખ્યું છે. શબ્દશઃ ભાષાન્તર ન હોવાથી અમે એને કાલીદાસના અનુવાદ તરીકે લેખવતા નથી.

રા. ખખખરે મૂળ સંસ્કૃત ઉપરથી નહિ પણ પરશુરામ પંત ગોડ-બોલેના મરાઠીમાં કરેલા ભાષાન્તરનું ભાષાન્તર કરેલું છે. ગદ્ય ભાગનું ગદ્યમાં અને પદ્યનું-સમશ્લોકી નહિ પણ-પદ્ય રાખ્યું છે. આ નાટકની બીજી આવૃત્તિ થવા પામી છે, અને તે વખતે રા. ખખખરે તેમાં ફેરફાર અને વધારો ઘટાડો કર્યો છે. ખેસમજની બલા દૂર એ: પ્રમાણે ઉપર ચોટીઆ જ્ઞેનારને તો ભાષાન્તરનું કામ સહેલું જણાય; પરંતુ મૂળ કવિનાં રહસ્યને નવી પોતાની ભાષામાં મૂકવું એ ઘણુંજ કઠણ કામ છે. તેમાં એ કાલીદાસ જેવા કવિની ભાવભરી અને રસમય બાની ! પદ્યના અનુવાદમાં નવી દેશીયો અને રાગ દાખલ કરીને સાધારણ માણસો પણ વાંચે અને રસાસ્વાદન કરે એમ કર્યું છે. ભાષા સરળ અને કોઈ કોઈ જગાએ મૂળ મરાઠીમાંથી ઉદ્ભવ પામ્યાની પ્રતીતિ થાય છે. ભાષાન્તર જ્ઞેતાં અનુવાદક કવિની ભાવનાઓ, કવિનો રસ અને તેનું રહસ્ય સમજ્યા હોય નહિ એમ જણાય છે. જાતે શાકુન્તલજ દુનિયામાં પ્રસિદ્ધિ પામેલું અને સુંદરતામય નાટક હોવાથી જાતે જાતે પણ એની સુંદરતાનો તાગ આવતો નથી અને તેથીજ આ ભાષાન્તર ઠીક જણાય છે. કાલીદાસ કવિનો ભાવ ભાષાન્તરમાં આણુવો એજ બહુ છે. એટલુંએ કરે તો અનુવાદકે વિજય મેળવ્યો લેખાય. એવા અંપૂર્વ કવિની કૃતિમાં ઉમેરો કરવાને બીજો કાલીદાસજ જ્ઞેષ્ઠએ. હાલના અનુવાદકો કિયાતિમાત્રા ? આ શુદ્ધ સો ટચના સોનામાં રાયનો ભેગ કરવો એ કેવળ એની કિંમત ઘટાડનારજ થઈ પડે છે. રા.

* તડના બંધારણ વખતે હલકી જાત-કુળનો માણસ દાખલ થઈ ગયો હોય તેને નાતના સ્થાયી થઈ જવા પછી કાઠી મૂકવો ઉચિત નથી. એ ન્યાયે અમે 'ભાષાન્તર' શબ્દ ધણો રૂઢ થઈ ગયેલો હોવાથી રહેવા દીધો છે.

ખખખરના ભાષાન્તરમાં આવી ધૃષ્ટતા થઇ છે! એમ થવાથી રા. ખખખરે કોઇ ખીખખ ઉતરતી પંક્તિના કાલીદાસનો ચિતાર આપ્યો છે. નવી આવૃત્તિમાં જોડણી વિષયે એમણે કરેલા તરેહવાર ફેરફારને સાર લખવાનું આ સ્થળ નથી.

જે વર્ષમાં રા. ખખખરનું શાકુન્તલ નીકળ્યું તેજ વર્ષમાં રા. યાજ્ઞિકે પોતાનું ભાષાન્તર બહાર પાડ્યું હતું. એમણે પોતાથી બને એટલો શ્રમ કરીને પોતાના અનુવાદમાં પ્રૌઢી, સરળતા, અને લાલિત્ય આણ્યું છે. જે કે કોઈ કોઈ સ્થળે પદના અનુવાદમાં મૂળના એક શ્લોકને બદલે યુગ્મ અને ત્રિક કથ્યાં છે અને તેમ કરતાં મૂળ ભાવને અનુસરીને કેટલાક પોતાના ભાવ પૂરવાની એમને શ્રેણ પડી હોય અને લંગ્લાણથી સમજાવવાને અંગે દોષ થયો હોય એમ જણાય છે. આમ છતાં પણ એમનું ભાષાન્તર વાંચવું ગમે છે અને સમગ્ર રીતે જોતાં રા. ખખખરના ભાષાન્તર કરતાં બેશક ચઢીઆતું બન્યું છે. એની પણ ખીજ આવૃત્તિ થઇ છે.

ભાષામાં આ અપૂર્વ નાટકના બે અનુવાદ છતાં પણ છેક થોડાં વર્ષ ઉપર પ્રગટ થયેલા ત્રીજા અનુવાદને આવકાર આપ્યા વગર ચાલતું નથી. રા. ડાકોરે આ નાટકના પોતાના અનુવાદમાં કાલીદાસ કવિનો ભાવ, રસ જાળવવા તરફ ખાસ ધ્યાન રાખીને અક્ષરશઃ અનુસરવા પ્રયત્ન કર્યો છે. એમનું ભાષાન્તર પ્રથમ થયેલાં બંને ભાષાન્તરો કરતાં મૂળને વધારે અનુસરતું છે. કવિના મતના ભાવ કેટલીક જગાએ યથાસ્થિત ચિતર્યા છે. પરંતુ કેટલીક જગાએ તેમ કરી નથીએ શકાયું. એમના ભાષાન્તરમાં એક બાબત સર્વનું ધ્યાન ખેંચે એવી છે. અને તે પ્રાચીન વૃત્ત ગણના બંધારણ અને માપની એમણે કરેલી અવગણના. જેઓને પ્રાચીન 'ઝંઝર' નાનાં પડતાં લાગે છે તેઓ સુંદર ધાટદાર નવાં 'ઝંઝર' (પણ તે 'ઝંઝર' ને માધુર્ય નિયમના બંધનો, તો ખરાંજ) ન્યાં સુધી ન રચે, ત્યાં સુધી જૂનાં ઝંઝરો તો રહેવાનાંજ. નવા સુવર્ણકારો અંકાડાને ટીપીને કે એક ખીજ ઉપર ચઢાવી દઈને કે ખીજ સાથે સજ્જડ જકડીને મેળ મેળવવા માગશે, તો તેઓના ધાટ કોઈ રસિક મનોવૃત્તિને તો ભાગ્યેજ ગમશે.

...રા. બળવંતરાયના ભાષાન્તરમાં યતિભંગનાં અને અક્ષરમેળ ને માત્રા-
મેળ ગણી કાઢ્યાનાં થોડખંધ ઉદાહરણો છે. અને યદપિ **एकोहि दोषो**
गुण सन्निवाते निमज्जतान्दोः किरणेष्विवाङ्कः એ ન્યાયે આ એક દોષ
એ ભાષાન્તરના ખીજ ગુણોમાં હુખી જવો જોઈએ, તથાપિ જેઓ કવિતા
કાનને કઈશ લાગે તો તે તદ્દન નકામી એમ આગ્રહ ધરે છે, તેઓ
स्याद्वपुः सुन्दरमपिश्चित्रैकैकेन दुर्भगम् । મ્હેં ગમે તવું રૂપાણું તો
પણ કાઢવાળું એ ન્યાયનો ઉપયોગ કરી આ એક દોષમાં ખીજ બધા
ગુણોને ગરક થતા માને તો તેઓને એકદમ અટકાવી શકાય એમ નથી.*
રા. યાજ્ઞિકની ભાષામાં પ્રસાદ છે તેથીજ એમનું પુસ્તક કેટલીક ખામીઓ
છતાં પણ રા. ઠાકોરના મૂળને વધારે અવલંબીને લખાયલા ભાષાન્તરની
સાથેની સ્પર્ધામાં પોતાની પદ્ધિ નિભાવી શક્યું છે. કાલીદાસની અનેક
ખૂબીઓમાં તેના સુંદર અર્થ અને સુંદર શૈલી બંનેમાંથી પ્રગટતું માધુર્ય-
ભર્યું ગૌરવ છે. રા. ઠાકોરના અનુવાદમાં સુંદર શૈલીને અભાવે તે ન પ્રગટ
થતાં ભાષાન્તર શુષ્ક લાગે છે.

ધણાં પુસ્તકોનો હુંડો લેતાં દરેકને માટે લાંબાણથી વિવેચન કરવું
ઈષ્ટિ નથી. તેમજ તેમાંથી લાંબાં લાંબાં અવતરણો આપવા જેટલો સ્થળ
અને કાળનો અવકાશ પણ નથી; તોપણ નમુના તરીકે ત્રણે અનુવાદમાંથી
અમે નીચે થોડો ઉતારો આપીએ છઈએ, જેથી વાંચનારને અમારા કહેવાની
પ્રતીતી તેમજ એ ભાષાન્તરોની તૂટના કરવાની સુગમતા થાય. હજુએ
તદ્દન મૂળને અવલંબીને લખાયલા, કવિના હૃદયના ભાવનું તાદૃશ ચિત્ર
પાડતા, રસ અને પ્રસાદથી ભરેલી શક્તિવાળા ખીજ ભાષાન્તરની ગુજરાતીમાં
જરૂર છે. અમને જાણીને આનંદ થાય છે કે આ નાટકનો ખાસ સંભાળથી
લખાયલો એથો અનુવાદ કાંઈ વિદ્વાને તૈયાર કર્યો છે. અમારી સાઠીમાં
પ્રગટ ન થવાને લીધે એના સંબંધી વિવેચન કરવાનું આનંદદાયક કામ
અમારે ભાગે આવ્યું નથી. શાકુન્તલના પાંચમા અંકમાંથી દરેક ભાષા-
ન્તરમાંથી થોડાં અવતરણ આપીને અને તેમને મૂળની સાથે સરખાવવાની
વિનિતિ કરીને જ અટક્યું.

- (૧) અભિજ્ઞાન શકુન્તલા નાટક. રા. દલપતરામ ખખખર.
 ઋષિ૦ (આગળ જઈને હાથ ઉંચા કરીને આશિર્વાદ દે છે.) રાજા
 તારો વિજય થાઓ.
 રાજા૦ (હાથ જોડીને કે૦) હું સર્વને નમસ્કાર કરું છું.
 રાજા૦ તમારી તપશ્રયા નિર્વિઘ્ને ચાલે છે કે ?
 ઋષિ૦ તારા પ્રતાપથી નિર્વિઘ્ને જ ચાલે છે.

ગીતિ.

- તું રક્ષક છે જ્યારે, તવ તપમાં વિઘ્ન કોણુ કરનાર ?
 રવિ જ્યાં સુધી પ્રકાશે, ત્યાં સુધિ તમ ક્યાં થકી પ્રસરનાર. ૧૨૯
 રાજા૦ અલખત ચાલો ત્યારે રાજા (રક્ષણુ કરનાર) એવું જો માઈ નામ
 તેનું સાર્થક થયું. વાર એ તો થયું. પણ હવે તમારા ગુરુ કણ્વ
 મહામુનિ લોકકલ્યાણાર્થ કુશળ તો છે કે ?
 ઋષિ૦ રાજા, તે પોતાની તપ:સિદ્ધિથી કુશળ છે. તેણે તારી ક્ષેમકુશ-
 ણતાની અગરઅંતર પૂછ્યા પછી એક સંદેશો કહેવાનું કહ્યું છે.
 રાજા૦ તેમની શી આજ્ઞા છે ?
 શા૦ જે કહ્યું છે તે કહું છું, સાંભળો. મારી પાછળ તમે પરસ્પર સંકેતથી
 મારી કન્યા સાથે લગ્ન કરીધાં તે વાતને માઈ અનુમત છે એટલું જ
 નહિ પણ તેથી હું બહુ પ્રસન્ન થયો છું. કેમકે,

કવિત છંદ.

આધક પ્રતાપવાન સહુ શ્રેષ્ઠ સ્વામી થકી
 તૂળને ગણિયે છિયે અમે નીજ મનમાંહિ;
 તેમ સહુ સદ્ગૂણુ કરી શકુન્તલા શબ્દ,
 હુમેહુખ પ્રતિમા પ્રગટ સ્ત્રીને રૂપે આંહી;
 કેંથ ને કામનિ કેરું જોડું તે અનૂપ જોઈ,
 રીઝિયે છિયે અમે સુજશ વિાધ કરા ગાઈ;
 કળેડાંથી રિઝે છે એ દોષ હવે તેનાપર,
 કોઈને મૂકવા તણી રહી ન જરૂર કાંઈ.

માટે આ તમારી પત્ની તમારી આગળ મોકલી છે તેને રાખો અને એ ગર્ભિણી છે તેને જોડે બેસાડીને ગર્ભવિધાનનો સંસ્કાર કરો.
ગૌતમી૦ મહારાજ, મારે કાંઈ બોલવાની ઇચ્છા છે, પણ તમે બોલવા જેવું કંઈ રાખ્યું નથી એટલે બોલતી નથી; કાં કે,

માલિની છંદ.

ગુરુજન તણિ રાખી, ગર્ભ નહીંજ કોયે,
પરસપરથું બાંધી, પ્રીત બન્ને તમોયે;
હળિમળિ હરખે, ના પૂછ્યું કોને તમે તો;
ઉત્તરથિ મળિ બેસો, ચાલિયાં આ અમે તો.

૧૩૧

શકુન્તલા૦ (મનમાં કહે છે) હવે ! આ ભાષણનો પૌરવરાજ કાણુ-
બાણે શું ઉત્તર દેશે.

રાજ૦ આ બાઈએ આ શું નવાઈ જેવું કહ્યું ?

શકુ૦ એના આ બોલ તો મને કાંઈ જેવા લાગે છે.

શા૦ તમો આ બોલો છ શું ? તમો અચકાઓ- છ કેમ ? તમને દુનિયાંની
રીતભાત્તો ખબર છે અને બાણો છો કે,

ભુજંગી છંદ.

વસે પીહરે માનુની હોય સારી, ધરે તે વિષે લોક સંદેહ ભારી;

ગુરુજન તેના મને તેથિ ચાહે, સુતા રાખવા સ્વામિ ધામે સદાયે. ૧૩૨

રાજ૦ તમો શું એવુંજ કહેવા ઇચ્છો છો કે આ સ્ત્રી સાથે મેં જરૂર
લગ્ન કરીધું છે ?

શકુ૦ (મામલો જોઈને મનમાં) હે હૃદય, તેં જે પ્રથમ શક આણ્યો
હતો તે ખરોજ હતો.

શા૦ પોતે કીધેલું કામ ઉત્તરું લાગે છે માટે પોતાનો ધર્મ ત્યાગ કરીને
આડે માર્ગે ચાલવું એ રાજાને ઘટમાન છે ?

રાજ૦ આવો ખોટો ખુટો ઉદાસીને મને કેવો પ્રશ્ન પૂછે છે ?

શા૦ એટલું સાફ છે કે જે લોકો સત્તાના ધેનમાં છે તેઓ શિવાય બીજા-
ઓમાં આવું બેવચનીપણું જોવામાં આવતું નથી.

રાજાં વિશેષે કરી ઉપસો કટાક્ષ મારાપર તાક્યો છે કે શું ?

ગૌતમીં-પુત્રી, એક ક્ષણભરી લાજ મૂક અને તારો ધુંધટો જરા કાઢાડી નાંખવા દે એટલે તારો ભર્તાર તને ઝાળખી લેશે. (ધુંધટો કાઢી નાંખે છે.)

રાજાં (શકુન્તલાનું રૂપ જોઈને મનમાં કહે છે.)

દાહરા.

ઝાઝા યત્ન વિના રૂં, રૂપ આવ્યું મુજ પાસ,
સ્વિકાર્યું આગળ કે નહિ, ઠરતો નથી વિશ્વાસ;
પ્રભાંતનું ઝાકળ ભર્યું, જેમ કુંદ ફુલ જેહ,
ભોગવવા વા છોડવા, યોગ્ય ન અલિને તેહ;
ભોગવવા લાયક નથી, લાગતિ મુજને તેમ,
છોડતાં એને નથી, મનમાનવું એમ.

૧૩૩

શાં હે રાજા, આમ મુન થઈ કેમ ખેસી રહ્યા છો ?

રાજાં હે રૂષિઃ મહારાજ, મેં મનમાં બહુ વિચાર કરી કરીને જોયું;
પરંતુ મને એવું કંઈ સાંભરવું નથી કે એ સ્ત્રીનો મેં કોઈ વાર
આગળ સ્વીકાર કીધો હોય. માટે જ્યારે હું એવું માની નથી
શકતો કે એ સ્ત્રીનો હું ધણી છું, અને વળી એ તો ગર્ભિણી છે
તે જલદી જણુશે, ત્યારે હું તે શું જવાબ આપી શકું ?

શકું હાય ! હાય ! મૂળમાં લગ્ન થયા વિષેજ એનો મનમાં બ્રાંતિ
છે ? તો પછી પરણ્યાનાં સુખની મોટી મોટી ઉમેદ આગળ
શાની હવે ?

શાં એમ વા કોહો, હો

ઇંદ્રવજ્ર.

છાનો વરયો તું મુનિની સુતાને,
તેણે સ્વિકાર્યો ધરિ શુક્તાને;

દે છે હવે તું અપમાન ભારે
સંભાળ એના ઘટતું લગારે;
લૂટી મતા તો, ન ગણી લૂટારો,
વાંધો ન લેઈ બિલકૂલ તારો.
તેણે ગણી પાવન ચોર બાણે,
બાવા દિધો છૂટથિ એ પ્રમાણે.

૧૩૪

શારદાતં શાર્ગવ, તું હવે મુગો રહે. શકુન્તલા, અમારે જે કેહેવાનું હતું તે અમે તો કહી ચૂક્યાં. અને એણે કેવી રીતે જવાબ આપ્યો તે પણ તેં સાંભળ્યો. હવે એને જે તારે ખાતરી થાય તેવી કંઈ લગ્નની એંધાણી આપવી હોય તો આપ.

શકું (એક દારે મ્હોંડું કરીને કહે છે) આગળ જે એનો મારાપર આવો ભાવ હતો, તે હવે ઉઠી ગયો છે, તે છતાં એને કદાચ સંભારી આપું તેણે શું વળ્યું ? હવે તો હું દુઃખના દરિયામાં પડી એમાં સંદેહ નહિ. મને સંભારીને ભાઈ ભાંડુઓએ મારો શોક કરવો એટલું નક્કી થયું. વારૂ ચાલો. (મોટેથી રાગને કહે છે.) હે આર્યપુત્ર- (એટલું અંધું ખોલીને અચકાઈને પાછું મનમાં ખો) જેને પોતાના કામનો સંશય આવે છે તેને આવો સત્કાર શું કરવા જોઈએ ? (મોટેથી) હે પૌરવ, હું એટલું જ કહું છું કે પ્રથમ આશ્રમમાં આવીને મીઠું મીઠું ખોલીને મારા જેવી ભોળીને વચન આપી ઠગી, અને હવે બાણે તે ગામમાં જ નથી ગયા એવી રીતનું ભાષણ મ્હોડામાંથી કાઢાડવું તે પૌરવ કુળમાં જન્મેલા પુરુષને યોગ્ય નથી.

રાગ્ન (કાને હાથ મૂકીને) શિવ ! શિવ ! આવાં પાપી વચન ઈશ્વર મારે કાને ન પડાવો.

શકું વારૂ, જે તમને ખરેખર સાંભરતું નહિ હોય અને પરસ્ત્રીનો હું પોતે સ્ત્રીકાર કેમ કહું એવી શંકાથી જ તમે એવું ભાષણ કીધું હોય તો હું તમને એંધાણી આપીને શંકા દૂર કહું પછી કંઈ ?

રાગ્ન હવે એ વાત મને ગમી.

શકું (જે આંગળીમાં પેલી મુદ્રિકા ધાલી હતી તે આંગળી તપાસી જો-
ધને કેહે છે) હાય ! હાય ! મારી આંગળી આવી કેમ ? (દુઃખી
થઈને ગૌતમી સામું જોય છે.)

ગૌતમીં કેમરે પોરી ! આંગળીમાં વીંટી નથી ? નીકળી પડી કે શું રે ?

(વિચાર કરીને) શકાવતાર ક્ષેત્રમાં શચી તીર્થનું વંદન કરવા તું ગઈ
હતી ત્યાં તારી આંગળીમાંથી વાંટી નીકળી તો નહિ પડી હોય ?

રાજાં (જરા હસીને) સ્ત્રીઓને યુદ્ધ ઉદ્ધાવતાં વાર ન લાગે તેનો આ
જૂઓ પ્રત્યક્ષ દાખલો !

શકું ખરું કહીએ તો વાંક નસીબનો. વાર તમારી ખાતર જમા થવા
સાર ખીજી નિશાનીની વાત કહું છું તે સાંભળો.

રાજાં જ્યાં જોવાનું હતું ત્યાં હવે સાંભળવાનું આવ્યું કેની ? વાર કેહે.

શકું એક દિવસે નવમલ્લિકાના માંડવામાં આપણે બેઠાં હતાં તેવામાં તારા
હાથમાં કમળના પાત્રનો દડિયો પાણીથી ભરેલો હતો, સાંભળ્યું ?

રાજાં સાંભળું છું. વાર પછી ?

શકું એટલામાં મેં દીકરાની પેઠે પાળેલો નાનુક લાંબી આંખોવાળો
હરણીનો વચ્છેરો આપણી તરફ દોડતો આવ્યો. ત્યારે તમે પ્રથમ
ન પીતાં દયા કરીને તે દડિયો તેના આગળ પીવા ધર્યો. પણ
પરિચય ન હોવાને લીધે તેણે તમારા હાથમાંથી પાણી પીધું નહિ.
પછી તે જ દડિયો મારા હાથમાં લીધો એટલે નિર્ભયપણે તે ગટ-
ગટ પી ગયો. ત્યારે તમે એમ નહિ જોલ્યા ? કે પોતપોતાની
જાત ઉપર સૌને વિશ્વાસ હોય છે. તમે બંને અરણ્યવાસીજ કેની.

રાજાં પોતાનું કામ પાર પાડવા સાર આવાં કપટના મધુર ભાષણથી
વિષથી પુરૂષ વશ થઈ જાય. હું તેમાંનો નહિ તો.

શકું (કોપાયમાન થઈને) અરે દુષ્ટ, તું પોતાના મનના વિચારપરથી
પારકાના મનમાંના વિચારની તુલના કરે છે કે ? અરે તું દગલ-
ખાજી કરવામાં તો એક જ તારી બરોબરિયો ખીજો કોઈ જ નહિ.
લીલા ધાસની વનસ્પતિથી પથરાઈને ઠંકાઈ ગએલા મુખવાળા

ખાડાની પેઠે ઉપર ઉપરથી 'આછી બની' ને નીતિ અને ધર્મનો વેશ ધારણ કરીને 'ભોતરડી તો રામજી બને' તેવું આચરણ કરે છે. રાજાં પુરૂવંશના પુરૂષ પારકું અથવા પોતાનું સત્યાનાશ વાળવા ઇચ્છે છે એવું કોઈના પણ માનવામાં આવશે ? શારંગતં હવે આમ રગજગ કરવામાં શું વળ્યું ? આપણે આપણા ગુરૂજનો સંદેશો કહ્યો. હવે ચાલો આપણે જઈએ. એ એક જણાને જોઈએ તેમ કરે. (રાજાને) રાજા,

દોહરો.

ફંકી દે કે રાખ તૃપ, એ સ્ત્રી તુજ નિરધાર;
ધણી તણી છે નારિ પર, સત્તા સર્વ પ્રકાર.

૧૩૯

(એમ કહી ચાલવા માંડે છે)

શકુંં શું ? આ લુચ્ચાએ તો મને ફસાવી ને હવે મને કપ્પુલ કરતો નથી તેથી બસ નથી થયું કે તમે પણ મને આમ રડતી મૂકીને ચાલ્યાં ?

(એમ બોલીને ગૌતમીની પાછળ પાછળ ચાલવા માંડે છે).

ગૌતમીં (જરા ઉભી રહીને) બેટા સારંગરવ, આ જો શકુન્તલા તો આપણી પાછળ રડતી રડતી આવે છે. એનો ભત્તાર તો કદાચ હૃદયનો થઈને એને ઝાળખતો એ નથી. માટે એ મારી પુત્રી અહીં રહીને શું કરશે વાર ?

શારંગરવં (રીસમાં પાછો ફરીને કહે છે) કેમરે એ અભાગણી, ધણીથી સ્વતંત્ર થવા ઇચ્છે છે કે ? તારા મનમાં આવે તેમ કરવું છે કેમ ?

શકુંં (બીહીને થરથર ધુજવા માંડે છે.)

શારંગરવં શકુન્તલા,

ગીતિ.

વદે છ રાજા તેવી, હોય છાંડેલ કુળથી જ્યારે;
સિદ્ધ મહા મુનિવરને, ખપે હવે તેવીં કેમ તું ત્યારે ?

પણુ અંતર સાક્ષી દે, તુજ પતિવ્રત નિષ્કલંક છે તેની;
વેઠવું દાસપણું પણુ, તો રહી ઘટે પતિકુળે તુજ, બેની. ૧૪૦

માટે તારે તો અહિં રહેવાનો ધર્મ છે. અને અમારે તરત જવું જોઈએ.
રાજાં (પોતાના ગોરને) હેં ગોરમહારાજ, હવે મારે શું કરવું તે કાહો.
આ બેમાંથી કયામાં વધારે અને કયામાં ઓછું પાપ છે ?

ગીતિ.

બન્યો મૂઠ્ઠા હું કે આ, મિથ્યા વાણી વદે છ એ વહેમ ?
દારા ત્યાગ કરું કે, પરસ્ત્રિ સ્પર્શથિ લઉં દોષ તન એમ ? ૧૪૨

પુરોહિતં (વિચારીને) ત્યારે તો તમારે એમ કરવું જોઈએ.
રાજાં કાહો મહારાજ કેમ કરવું તે.

પુરોહિતં એ બાધ જણે ત્યાં સુધી એ મારે ઘેર રહે. તેનું કારણ પુછશો
તો હું કહું છું. પૂર્વે તમને સાધુ પુરુષનું વચન છે કે તમને
પૈહેલો ચક્રવર્તી પુત્ર થશે. માટે જો કણ્વ ર્ષિનો દોહિત્ર ચક્રવર્તી
થયો તો તમે એને આદરસત્કાર કરીને તમારા અંતઃપુરમાં
લેઈ જશો જ. નહિ તો પછી એને એના બાપને ઘેર જવું
જરૂર છે.

રાજાં જો ગોર મહારાજની ઇચ્છા. તમને જો એમ સાંઠે લાગે તો
એમ થવા દો.

ગોરં બેટા આવ મારી પાછળ.

શકું હે ભગવતી ધરતી મા, હવે જો તું મને માગ આપે તો તારા પેટમાં
સમાઈ જાઉં. વીટબણા બહુ પડી.

(એમ કહી ગોરની સાથે રડતી રડતી ચાલી જાય છે—તપસ્વિઓ
પણુ તેની પાછળ જાય છે)

(૨) રા. યાજ્ઞિકના ભાષાંતરમાંથી.

ઋષિયોં (હાથ ઉંચાં કરીને) જય જયકાર થાઓ, મહારાજ.

રાજાં સર્વેને નમસ્કાર કરું છું.

રાજાં ઋષિયોની તપશ્ચર્યા તો નિર્વિધને ચાલે છે કની ?

(શ્લોક અથવા અનુક્રુપ વૃત્ત)

ઋં વિધન ધર્મક્રિયાને શાં સાધુનો રક્ષિ તું છતાં ?
અંધકાર થશે ક્યાંથી તપે છે સૂર્ય તેજ ન્યાં ? ૧૯૧

રાજાં રાજાનો ધર્મ છે કે પ્રજાનું રક્ષણ કરવું અને તે કરવા માટે મને રાજા કરી કહે છે. વાર, હવે ભગવાન કણ્વ ઋષિ કુશળ તો છે ? એમને રૂંડે જગત રૂંડું.

ઋષિયોં સાધુ પુરૂષને કુશલ તથા ખુશી રહેવું પોતાને સ્વાધીન છે. એઓએ આપની ક્ષેમ કુશલતા પુછી આટલો સંદેશો કહાવ્યો છે.

રાજાં કહો, શી આજ્ઞા છે ?

શારંગરવં એ કે આપે પરસ્પર ભાવથી મારી દુહિતાની સાથે લગ્ન કીધું તે વાત જાણીને પ્રસન્ન થઈ મેં ખુશીથી અનુમત આપ્યું કેમકે,

(ઉપેન્દ્રવજ્ર વૃત્ત)

જાણ્યો તને ઉત્તમ પૂજ્ય પ્રાણિ,
શકુંતલા સદ્કૃતિમૂર્તિ માની !
પત્ની પતિની રચિ જોડ યોગ્ય
છુટ્યો વિધાતા જન દોષથી જ. ૧૯૨

હવે એ ગર્ભિણી છે માટે તમારે ખન્નેએ સાથે રહીને ગર્ભવિધાનનો સંસ્કાર કરવો જોઈએ. તે સાર એનો રાજમંદિરમાં સ્ત્રીકાર કરવો.

ગૌતમીં મહારાજ, મારે કાંઈ બોલવાની ઈચ્છા છે પરંતુ બોલવાનો અવસર નથી તેથી બોલતી નથી.

(આર્યા ગીતિ વૃત્ત)

વડીલ મત આણે નહિ લીધો, તેં પણ પુછ્યું ન બંધુને !

એકમેકમાં સમજ્યાં, તો શું કાંઈ હવે પરસ્પરને ? ૧૯૩

શંકું ખરે, પ્રાણનાથ શું બોલશે, વાર ?

રાજાં વળી આ વાત ક્યાંથી કાઢી ?

શકું એના આવા વચનથી મને ઝાળ ઉઠે છે.

શારંગં કેમ વાર ? આપ તો લોકવ્યવહારથી કાંઈ અજાણ્યા નથી.

(વંસસ્થ વિલવૃત્ત.)

સતી છતાં વાસ પિહેરમાં કરી
સુવાસિની આશ્રય ભાંડુનો ધરી !
રહે, કરે તો સહુ લોક વારતા,
હશે ખરે શું વ્યભિચારિણીજ આ ? ૧૮૪

સગાં કુટુંબી સહુ એજ કારણ
ધરે હમેશાં મનમાંહ ધારણા
વળાવવાની ઘણી પાસ પુત્રિને
ન હોય જો કે પ્રિય એ પિયૂ મને. ૧૮૫

રાજાં શું એની સાથે આગળ મેં લગ્ન કીધું હતું ?

શકું (ખેદ પામીને મનમાં) હે હૃદય, જેની તેં ખીક મનમાં ધરી હતી
તે વાત આગળની આગળ આવી ઉભી રહી.

શારંગં કરેલું કામ કમુલ કરવું ગમતું નથી માટે ધર્મને કોરે મુકીને આડે
રસ્તે ચાલવું એ રાજાને ઘટિત છે ?

રાજાં આવો ખોટા તક ઉઠાવી કેવો પ્રશ્ન પુછે છે ?

શારંગં જેને લક્ષ્મીનો મદ ચઢી જાય છે તે લોકોમાંજ વિશેષે કરીને આવા
વિકાર જાણ્યામાં આવે છે.

રાજાં વિશેષે કરીને મારા ઉપર એ તડાકો કરતો હોય એમ લાગે છે.

ગૌતમીં બેટા, હવે જરાએ શરમ રાખીશ નહિ. આવ તારા મોહો ઉ-
પરનો ખુરખો કાઢી લેઈ કે પછી તને તારો ભર્તાર સારી પેઠે
ઓળખે. (એમ કહી તે પ્રમાણે કરે છે.)

રાજાં (શકુંતલાને નિહાળી જોઈને મનમાં)

(માલિની અથવા માનિની વૃત્ત.)

મુજ નિકટ ઉભેલું રૂપ સોહામણું આ
 પ્રથમ કદિ કર્યું મેં લગ્ન એ સાથ કે ના ।
 મન નવ દઢ થાયે એ વિષે આજ માફ
 ઘડિ ઘડિ ઉઠવાથી તક આ એજ સાફ. ૧૯૬
 ન્યમ ભ્રમર ફરે છે જૂઠું પુષ્પ ભાળી
 અતિ દવજલથી છે એ ભરેલું નિહાળી ।
 મન નહિ ધરતો એ લાલચે ભોગ લેવા
 ત્યમ નહિ કરતો એ પુષ્પનો ત્યાગ એવા. ૧૯૭

શારંગ૦ કેમ મહારાજ મુગા કેમ બેસી રહ્યા છો ?

રાજ૦ અહો તપોધના, મારા મનમાં એ વાત ઘણી ઘોળાયાં કરે છે તો-
 પણ હજુ મને એમ સાંભરતું નથી કે મેં આગળ કોઈવાર એનો
 સ્વીકાર કીધો હોય. વળી નજર આગળ જોઉં છું કે એ ગર્ભિણી છે
 તો હું શો જવાબ દેઉં ?

શકું૦ (મનમાં) હાય, હાય ! જ્યારે પરણ્યા વિષેજ રાજને સંદેહ છે તો
 પછી મારા મનમાં ભારે સુખ ભોગવવા વિષેનો મનોરથ પાર પડ-
 વાની શી આશા ?

શારંગ૦ એમ મા બોલો, હો.

(ઉપજાતિ અથવા આખ્યાનકી વૃત્ત.)

તેં સ્પર્શ કીધો મુનિની સુતાનો
 સ્વીકાર કીધો મુનિયેય તેનો ।
 હવે ઘટે શું કરી અવજા
 તપસ્વિ ફેરી ક્ષણ એક એવા ? ૧૯૮
 ચોરેલ વસ્તુ નિજ તોય તેને
 ન બાધ કર્તા ઋષિયે જરીએ
 લેવા દઈ, પાવન, ચોર પેઠે,
 તને કર્યો એમજ સર્વ જાણુ. ૧૯૯

શારદાતં અહો શારંગરવ, હવે એને ઝાઝું બોલોમાં. અરે શકુંતલા, અમારે જે કહેવાનું હતું તે તો કહી ચુક્યા અને એણે કેવી રીતે જવાબ દીધો તે પણ તે સાંભળ્યો. હવે તારું એની સાથે લગ્ન થયેલું એ બાબતની એને ખાતર જમા થાય એવી તારી પાસે કાંઈ એઘાણી હોય તો આપ.

શકુંં એનો ભાવ તો મારા ઉપરથી તદ્દન ઉઠી ગયો છે. ત્યારે કદાપિ એને સંભારી આપું તોપણ તેથી શું થવાનું? આટલા બોલવામાંથી સાર એ નિકળ્યો કે હવે મારું નશીબ પુટયું (તાણીને) અહો પ્રાણુનાથ, (એટલું અર્થુ બોલીને) જ્યારે તમે મારા લગ્ન વિષે શંકા આણો છો તો એ નામે તમને બોલાવવા ઘટારત નથી. અહો પુરવંશી, પૂર્વે આશ્રમમાં મને વચન આપી મારા સરખી સ્વભાવે ભોળા દીલવાળી સ્ત્રીને આવા આવા બોલ બોલીને કાઢાડી મુકવી તમને ઘટારત નથી.

રાજાં (કાને હાથ દઈને) ચુપ, હવે હું આવાં પાપી વચન સાંભળનાર નથી.

(આર્યા ગીતિ વૃત્ત.)

મુજ કુલ કાં લાંછન દે ને, આ જનની કરે ખરાખી કાં ।

નદી તીર જ્યમ તોડી રાજે જલને ઉખાડતી તર ત્યાં. ૨૦૦

શકુંં હશે. પરસ્ત્રીનું ગ્રહણ કેમ કરું એવીજ જે તમારા પેટમાં ખરેખરી શંકા હોય તો તે શંકા નિવારણ કરવા સાર તમને એઘાણી આપું પછી કાંઈ ?

રાજાં વાહ એ તો ઉત્કૃષ્ટ કલ્પના.

શકુંં (આંગળીએ અંગુઠી ણુવે છે તો) હાય ! હાય ! આ આંગળી અડવી ક્યાંથી ? (એટલું કહી ખેદ યુક્ત થઈ ગૌતમીને ણુવે છે.)

ગૌતમીં અરે તું શકાવતારમાં સચીને તીર્થે કુંડમાં જલવન્દન કરતી હતી તે વખતે વીંટી આંગળીએથી નિકળી પડી તો નહિ હોય વાર ?

રાજાં કેહેવત છે કે પ્રત્યુત્પન્નમાતિ સ્ત્રીજામ સ્ત્રી જાતને યુદ્ધો ઉઠાવતાં જરા વાર ન લાગે તે આ ઠેકાણે ખરું પડે છે.

શકુંઠ જોયું ? આ ઠેકાણે પણ નસીબ એ ડગલાં આગળનું આગળ. તો પણ તમારી ખાતર જમા થવા સાર એક ખીજ વાત કહીશ.

રાજીઠ ભલે. હવે વાત સાંભળવાનું આવ્યું. બોલ શું કહે છે ?

શકુંઠ એક દિવસ નવમાલિકાના મંડપમાં આપણે બેઠાં હતાં. તે વેળા કમળપત્રના પ્યાલામાંથી તમે હાથમાં પાણી રેડ્યું, નહિ વાર ?

રાઠ રેડ્યું પછી ?

શકુંઠ તે વખતે દીર્ઘાપાંગ એ નામનું હરણનું બચ્ચુ જેને મેં છોકરું કરી પાળ્યું હતું તે આપણી પાસે આવી બેઠું, તેના ઉપર તમને દયા આવી તેથી તમે પોતે પીતા પહેલાં એ આપડાને કહ્યું કે લે આ પી. તમારી સાથે એને પરિચય નહિ તેથી તમારા હાથમાંથી પીવાનું મન થયું નહિ. તથાપિ તે જ પાણી મેં મારા હાથમાં લીધું ત્યારે એ કરારે પી ગયું. તે વખત તમે હસીને નહિ બોલ્યા કે સહુ પોતપોતાનાં સગાં વહાલાંનો વિશ્વાસ રાખે છે. તમે બંને જણ અરણ્યવાસી છો માટે એકબીજાની પતીજ પડે જ તો.

રાજીઠ આવી જ રીતે પોતાનું કાર્ય સાધનારી સ્ત્રીઓ જુદી જુદી પણ મધુર વાણી બોલીને વિપત્તિ લોકોનાં મન હરી લે છે.

શકુંઠ (રાખમાં) અરે દુષ્ટ, તારા મનમાં જેવા વિચાર છે તે પ્રમાણે જ ખીજના મનમાં જાણે છે કે ? બાહારથી ધર્મનો મોટો ડોળ ધાલીને પેટમાં પાણી રાખે છે એવો તારા જેવો ખીજને કોણ હશે વાર ? જેમ કોઈ ખાડાનું મોહો વનસ્પતિના વેલાથી ઠાંકી દીધું હોય અને અંદરથી છેક પાતાળ સુધી ઉડો હોય એવાં તમારાં આચરણ છે.

રાજીઠ કોઈ એવું નથી માનવાનું કે, પુરકુળનો રાજી પોતાનું અથવા ખીજનું સત્યાનાશ વાળી નાંખશે.

શારદાતઠ હવે ઝાઝી રકઝક કરવામાં શું વળ્યું ? આપણે ગુરનો સંદેશો હતો તે કહ્યો. ચાલો હવે પાછા વળીએ (રાજી. ભણી)

(શ્લોક અથવા અનુક્રમ વૃત્ત)

લો આ પત્ની તમારીને તને કે ઘેર રાખજે;
પ્રભુતા સ્વામિની કાંજે માનેલી સર્વ શ્રેષ્ઠ, જો,

- ગૌતમીં ચાલ, આગળ ચાલ. (એમ કહીને આગળ જાય છે.)
 શકુંં કેમ, કેમ ? આ કપટીએ તો મને છેતરી ! હવે તમે પણ મને અ-
 ભાગિણીને મુકીને જશો કે ? (એમ કહી પાછળ જાય છે)
 ગૌતમ (ઉભી રહીને) ખેટા સારંગરવ, શકુન્તલા આંખમાં આંસુને રડતી
 આપણી પાછળ આવે છે. એના ભર્તારે એને ઢાંડી તો હવે આ
 મારી દીકરી શું કરશે ?
 શારંગ (શકુન્તલા બાણી ફરીને રોપમાં) અરે અભાગિણી, શું ધણીથી
 સ્વતંત્ર થવા માગે છે ? તારા મનનું ધાર્યું થશે કે ?
 શારંગ (શકુંતલા,
 (શકુન્તલા ખીકથી થરથર કંપે છે.)

(દ્રુતવિલમ્બિત વૃત્ત)

નૃપતિ જેમ વહે સમ હોય તું,
 કદિ ઘડીભર તો કુલમાં તને !
 તુજ પિતા નવ લેધ શકે ફરી
 કુળ તણા વ્યવહાર જ તેં તન્યા. ૨૦૭
 પણ તને મન એમ જ હોય કે
 પતિવ્રતાવ્રત ભંગ કર્યું નથી,
 પતિકુલે કરવો નિજ વાસ તો
 ઘટિત દાસીપણું પણ વેઠતા. ૨૦૮

તારે તો અહીંજ રહેવું ઘટારત છે માટે ઉભી રહે. અમે હવે
 સધાવિએ છિયે.

રાજાં આ ઠેકાણે મારે શું કરવું ?

(આર્યા ગીતિ વૃત્ત)

મૂઠ જન્યો હું આજે, મિથ્યા, ભાષણ કરે છે આ અથવા;
 એ વિષયે નથી નિશ્ચય, જ્યાં લગિ મનને થયો પરિપૂર્ણ. ૨૧૦
 ત્યાં લગી કરવું શું ? મેં પરણેલી સ્ત્રી તણા સાગ કરવો ?
 કે પરનારી તણા મેં સ્વીકાર કરી વટાળવો દેહ ? ૨૧૧

પુરોહિત૦ (વિચાર કરીને)ને એમ હોય તો હું કહું તેમ કરો.

રાજા૦ કહો, શું કરવું ?

પુરો૦ આ સ્ત્રીને પ્રસવ થાય ત્યાં સુધી હો એ મારે ઘેર રહે. શા માટે એમ ને પુછો તો મારે એવું કહેવાનું છે કે પૂર્વે સાધુ પુરુષો કહી ગયા છે જે તને પેહેલ વેહેલો પુત્ર થશે તે ચક્રવર્તી થશે. ને એ મુનિનો દોહિત્ર આ પ્રમાણે લક્ષણવાળો નિવડે તો પછી એનો સત્કાર કરી અંતઃપુરમાં રાખવાનો બાધ નથી.

રાજા૦ જેવી તમે ગુરુઓની ઈચ્છા.

પુરો૦ બેટા, મારી પાછળ ચાલ.

શકું૦ શિવ, શિવ, શિવ ! ઓ પૃથ્વી, મારી મા ! અરે વસુધા ! આ સમે મને તું માર્ગ દે કે તારામાં સમાઈ જાઉં.

(એમ કહી શકુંતલા રડતી રડતી ચાલી અને પુરોહિત તથા તપસ્વિયો સાથે બહાર નીકળીને જાય છે.)

(૩) રા. ઠાકોરના ભાષાન્તરમાંથી.

ઋષિયો૦ (હાથ લેચો કરીને) રાજા, વિજય પામેા !

રાજા૦ સૌને વંદન કરું છું.

રાજા૦ મુનિયોની તપસ્ક્રિયા તો નિર્વિઘ્ન ચાલે છે ?

ઋષિ૦ ક્રિયા વિઘ્ન કયમ હોય, સંત રખોપુ' તું કરે !

સૂરજ માથે સ્હોય, શકે તિમિર શું પ્રગટ થૈ !

૧૪

રાજા૦ ત્યારે તો મ્હાં રાજા પદ સાર્થક.

—વાર, કાશ્યપ ભગવાન કુશળ તો છે ? એમની કુશળતામાં જગત્-નું કલ્યાણ.

ઋષિ૦ સિદ્ધવાન યોગીઓને કુશલતા સ્વાધીન હોય છે. એમણે આપના સારા ખજર પૂછીને આપને આટલું કહાવ્યું છે.

રાજા૦ (આતુરતાથી) શી આજ્ઞા કરી છે ?

શર્કારવ૦ “ આ મારી પુત્રી અને આપ સામસામાં વચન આપીનેજ પરણ્યાં છો તે હમારા બેનું હું પ્રીતિથી માન્ય રાખું છું કેમકે

અમે સુણ્યો લાયકનો તું અગ્રણી,
શકુંતલા મૂર્તિ જ સત્ક્રિયા તણી;
સમાન આવી વિધિ બેડ બેડીને
કલંકથી મુક્ત થયો ધણે દિને. ૧૫

માટે હવે એ સગર્ભા છે તેને સ્વીકારો, અને બંને સહધર્મચારી બનો. ”
ગૌતમ આર્ય, મહને પણ કેંક કહેવાની ઇચ્છા છે. હાલે બેએ અમને બો-
લવાની બારી જ રાખી નથી, કેમકે

ગુરુજન બંધુ કોઈ પૂછ્યું ન આણે કે હાલે,
રહ્યાં પરસ્પર મોહાં,—કહું શું એકનું અવરને? ૧૬

શકું (સ્વગત) હવે આર્યપુત્ર શું કહે છે વાડ!
રાબળ અરે વળી આ શું આવી પડ્યું!
શકું (સ્વગત) આ બોલ તો અગ્નિની ઝાળ જ!
શાદ્ગર અમ કેમ વાડ? સંસાર વ્યવહારમાં આપજ વિશેષ માહેતગાર તોયે?

સતીય બે કાયમ રહે પિયેરમાં
બને છે શંકાસ્પદ પત્ની લોકમાં;
ચહે સગાં તેથી સદા જ એ વસે
સમીપ ભર્તાની ન હેત હો ભણે. ૧૭

રાબળ તે હું શું આ ભવતિને કદી એ પરણેલો ?
શકું (શોકાતુર થીને સ્વગત) હૃદય, હારો અહેસો ખરો પડ્યો.
શાદ્ગર રાબળે શું ધર્મ વીસરવો યદિ રૂચે ન કર્યું હાથે ?—
રાબળ આ બોલું આળ દેવાતું કાંઈ કારણ ?
શાદ્ગર સત્તા મદના કર્મ બ્યાં ત્યાં એવાં સદોષ જ તે. ૧૮
રાબળ અરે, આતો મહારૂં સ્પષ્ટ અપમાન !

ગૌતમ બેટા, બે ધડીવાર લાજતી ના: આ ખુરબો. કહાડી લઉં, એટલે
હારો પતિ હાને આળખશે.

તેમ કરે છે.

રાજાં (શકુંતલાને જોઈને સ્વગત)—

અપૂર્વ ઝળકી રહું નિરખું રૂપ આ આવિયું,
અને મુજ વરેલું એ ખરું; ન વા, ન નિર્ણી શકું:
તુષારભર્યું કુંદ જેમ નિરખે પ્રભાતે અલિ,
હુંયે ત્યમ નહીં શકું ત્યજી દઈ નહીં ભોગવી. ૧૯

વિચારમાં પડે છે.

શાર્દૂંગાં રાજાં, કેમ કેં જોલતા નથી ?

રાજાં હે તપોધનો, સંભારી કહાડવા મથતાં પણ આ ભવતિના પાણી-
ગ્રહણની વાત સાંભરતી નથી. તો એ સ્પષ્ટ સગભાનો કેવલ ક્ષેત્રિન
બનીશ એવી મનને શંકા રહે છે ત્યાં હું કેવી રીતે વર્તું ?

શકું (સ્વગત) આર્યપુત્રને લગ્ન વિષે પણ શક ! અરેરે, મહારી ઉંચી
ઉંચી ઉડતી આશા !

શાર્દૂંગાં નહીં નહીં !

સ્વચ્છંદે જે સંગ કીધો પુત્રીશું, વધાવી લીધો,
એવા મુનિ કેરું આમ કરો છોજ અપમાન:
—ચોરેલું પોતાનું જાતે આપી દૈદ્યુને ખાંતે
થાપે તેને શાહુકાર, એવો જેનો ઉપકાર. ૨૦

શારાં શાર્દૂંગરવ, હવે ત્હમે જાસ કરો. શકુંતલા, અમે કહેવાનું હતું તે કહું-
પણ આ મહારાજ આમ કહે છે; તું જ જવાબ દેને એમની
ખાતરી કરી આપ.

શકું એવો પ્રેમ હતો તેની આ દશા થૈ ગૈ ત્યાં સંભારીને થે શું ! મહારી
જાતને જ હવે મહારે રડવી રહી એટલું જ નક્કી. (મહોટથી) આર્ય પુ-
(અર્ધું જ જોલી અટકીને ફરીથી) પણ લગ્ન વિષે જ શક છે ત્યાં
એ સંબોધન તો ચાલ વિરૂદ્ધ.

પૌરવ, પહેલાં આશ્રમમાં આ સ્વભાવે ભોળાં દિલને વચન દૈ છેક
ભોળવી લૈને હવે વળી આવું આવું વિપરીત જોલવું ત્હમને ઠીક
છાજે છે, ખરું કતી ?

રાજાં (કાન ઢાંકી દેને) દૂર આ પાતંકી વાણી ।

મલિન નામ રૂઢું કરવા, પતિત વણી મુજને, તું ક્યમ ઇચ્છે ?

મર્યાદા તોડતી જ્યમ નિજ જલ વણી તટ તરને સંરિતા. ૨૧

શકું વાર, જે ખરે જ પરસ્ત્રી છું એવી શંકાને લીધે ત્હમે આમ વર્તા
છો, તો આ અભિજ્ઞાન વડે ત્હમારો સંશય ટાળીશ.

રાજાં બહુ રૂઢી વાત.

શકું (વીંટીનાં સ્થલને અડકીને) હાથરે ! આ આંગણીએ વીંટી તો નથી ન્તે !

ગૌતમ ખરે ત્હારી વીંટી શક્યાટમાં શચીતીર્યનાં જલને વંદન કરતાં સરી
પડેલી.

રાજાં (સસ્મિત) આ તો જેને સ્ત્રી જાતની તુરત ખુદ્ધિ કહે છે તે.

શકું એ તો દૈવે પોતાનું બલ દેખાડ્યું. ત્હમને ખીણું કહું.

રાજાં ઠીકસ્તો. હવે સાંભળી રહેવાનું આવ્યું.

શકું જુવો, એક દિવસ જૂઠ્ઠાના માંડવામાં ત્હમારો હાથમાં કમલપત્રના
દડિયામાં પાણી હતું.

રાજાં હાં ચલાવો.

શકું તે ક્ષણે ત્હારો દીર્ઘાપાંગ નામનો પુત્રક આજુડો હરિણ આવ્યો.

એના ઉપર ભાવ આણી “ ભલે આ પ્હેલો પીએ ” એમ કહી ત્હમે

એને પાણી દેખાડી પાસે આવવા પટાવ્યો. પણ ત્હમારો પરિચય

નહીં એટલે એ ત્હમારો હાથમાં ન જ આવ્યો. પછી એ જ દડિયો

મ્હેં હાથમાં લીધો એટલે એમાંનું પાણી એણે પ્રીતિથી પીધું. ત્યારે

ત્હમે હાસ્ય કર્યું કે “ સૌ પોતાના જાતિભાઈનો વિશ્વાસ કરે, ત્હમે ખંતે

રાની વનચર ખરાં કની ! ”

રાજાં આપમતલખી ઐરીએની આવી આવી ખોટી પણ મધ જેવી વાણી

વડે વિષયી પુરૂષો આકર્ષાય છે.

શકું* (ગુસ્સાથી) અનાય, પોતાની જ જાત ઉપરથી ક્યાસ કરો છો ?

ધર્મનો વેશ ધરનાર ઘાસથી ઢંકાયલા કુવાના જેવા ત્હમારો માફક

તે ખીણું કોણ વર્તવું હશે !

રાજાં પૌરવો અધોગતિ વાંછે છે એ મનાય જ નહીં.

શારાં આવી જીભાન્નેડીથી શું ફલ? ગુરનો સંદેશો પ્હેંચાડયો. આપણે
પાછા વળીએ. (રાજાને) —

જીવો આ આપની કાંતા, ત્યજો રાખો યથા રુચિ:

સ્ત્રી સંબંધે ઘણી કેરી પ્રભુતા સર્વતોમુખી. ૨૬

—ગૌતમી, આગળ થાવ.

ચાલી નીકળે છે.

શકું અરે, આ કપડીએ તો મહને ઠગી; અને ત્હમે પણ મહને તણ જશો?
પાછળ જાય છે.

ગૌતમી (ઉભી રહીને) ખેટા શાઈંગરવ, આ બિચારી શકુંતલા રોતી રોતી
આપણી પાછળ આવે છે. સ્વામી કઠોર થતાં, તિસ્કાર સુધાં કરતાં,
મહારી પુત્રી ખીજી શું કરે?

શાઈંગ (પાછો વળીને ગુસ્સાથી) રે અમર્યાદ, આમ સ્વતંત્રતા લે છે?
શકુંતલા ખીને થરથરે છે.

શાઈંગ શકુંતલા,
નૃપ કહે ત્યમ ત્હેં કુલ ખોળ્યું જો,
તુજ જીવે મુખ કહે કયમ તાત જો:
પણ તું હોય સતી જ ખરેખરી
વસ અહીં જ, ભલે ખની કિંકરી.

ઉભી રહે, અમે જૈશું.

રાજાં (પુરોહિત તરફ જોઈને) આમાં સાઈ માહું ત્હમને જ પૂછું:
ભૂલી ગયો જ હું કે આ ખોલે મિથ્યા ન એ લહું,
ત્યાં કઈ શું, ખનુ ત્યાગી સ્ત્રીનો કે વ્યભિચારી હું. ૨૭

પુરોહિત (વિચાર કરીને) એમ છે તો આ પ્રમાણે કરીએ.

રાજાં ફરમાવો.

પુરો આ ભવતી ભલે પ્રસવ થતાં સુધી અમારે ત્યાં રહે. આમ કહેવાનું
શું કારણ, તો એ કે સાધુઓનો પ્રથમથી આદેશ છે કે આપનો

પહેલોજ પુત્ર ચક્રવર્તી નીવડશે. આ મુનિદૌહિત્ર ચક્રવર્તીનાં લક્ષણવાળે જણાશે તો આ બાધને સત્કારપૂર્વક અંત:પુરમાં સ્વીકારી શકશે; અને જો ઉલટું બનશે તો તો એમને એમના પિતા પાસે જવાનું જ પ્રાપ્ત થવાનું.

રાજાં જેવી ગુરની ઇચ્છા.

પુરોં પુત્રી, મ્હારી પાછળ આવ.

શકુંં ભગવતી વસુંધરા, મ્હને માગ આપ!

રોતી રોતી ચાલવા માંડે છે, પુરોહિત અને તપસ્વીઓની સાથે જાય છે. શાપથી સ્મૃતિમૂઢ થયલો રાજા શકુંતલા વિષે વિચાર્યા કરે છે.

મહાકવિ કાલિદાસે જ ઉતાવળમાં લખેલા, શાકુંતલથી ઉતરતા પરન્તુ મનહર, 'વિક્રમોર્વશી ત્રોટક'નું ભાષાન્તર આજથી આસરે એંતાળીશ વર્ષ ઉપર રા. રા. રણછોડભાઈ ઉદયરામ તરફથી પ્રથમ જ પ્રજા સમક્ષ મૂકવામાં આવ્યું હતું. વયોવૃદ્ધ વિદ્વાન રણછોડભાઈનો નાટકો તરફ પક્ષપાત સઘળી ગુજરાતી પ્રજાને વિદિત જ છે. પોતાના અનુવાદમાં-મૂળ સંસ્કૃત નાટકોમાં નહોતાં-'પ્રવેશ' દાખલ કરીને તેને વધારે સારી રીતે ભજવી શકાય એવો બનાવ્યો છે. ભાષા સરળ હોઈ સઘળા સમજી શકે એવી છે. પોતાની શૈલી એમણે સરળ ચોજી છે. જૂના અપ્રચલિત હરિણી, વંશસ્થ, પૃથ્વી જેવા સંસ્કૃત છંદોને ઠેકાણે કવિત, ચોપાયા, રોળા, હરિગીત જેવા ચાલુ ગુજરાતી છંદો દાખલ કરીને લોકની રચીને અનુસર્યા છે. એમણે આધાર તરીકે સ્વીકારેલો મૂળ પાઠ દોષખાળો, ભ્રષ્ટ અને ક્ષેપક ભાગથી બળેલો હોવાથી ભાષાન્તર ઝાંખું અને ભૂલભરેલું નીવડ્યું છે.

એજ ત્રોટકનું બીજું ભાષાન્તર બારેક વર્ષ ઉપર રા. કીલાભાઈ ધનસ્યામ ભટ્ટે પ્રગટ કર્યું હતું. આ ભાષાન્તરમાં પાઠશુદ્ધિ ઉપર પહેલવહેલું લક્ષ આપવામાં આવ્યું છે. તેની સાથે પદભાગ બનતા સુધી મૂળનાં જ વૃત્તમાં ઉતારવામાં આવ્યો છે. ઉત્સાહી લેખકને છાજતો શ્રમ એમાં ડગલે ડગલે દૃષ્ટિએ પડે છે. પરંતુ ઉત્સાહના વેગની સાથે ઔચિત્ય ઉપર જે લક્ષ રહેવું જોઈએ, સંગ ત બળવવા જે સાવધાનતા વાપરવી જોઈએ,

મૂળના અંધનું માધુર્ય ગુજરાતી પદમાં આણવા જે કુશળતા યોગ્યની જોઈએ, તેની આ ભાષાન્તરમાં ન્યૂનતા છે.

ઉક્ત અને ભાષાન્તરો ભાષામાં છતાં થોડાંક જ વર્ષ ઉપર 'વનમાળી' તપુશ્વસથી કોઈ વિદ્વાને આ ત્રોટકનો ત્રીજો અનુવાદ પ્રજા સમક્ષ મુક્યો છે. આ ત્રીજો અનુવાદ એવો સરસ છે કે એનું વિવેચન કરવાની અમને ઇચ્છા થાય છે. આ આનંદમય કાર્ય અમે સહજ વિગંતે કરીશું. 'વનમાળી'ને તેમની શક્તિ અને તેમણે ભાષાન્તર કરવામાં મેળવેલા જય સાથે અમે અભિનંદન આપીએ છીએ. વિવેચન અને સરખામણીમાં અમે માત્ર રા. કીલાભાઈના જ અનુવાદની વાત કરીશું.

પ્રવેશ કરતી અપ્સરાઓ 'જેને દેવ વહાલા હોય તે અખળાઓની વહારે ધાઓ' એવું કહે છે. પુરૂરવ તેમને 'આકંદ મા કરો' વગેરે ખોલથી ધારણુ દે છે. વનમાળીના આ અનુવાદમાં કાલિદાસની મૂળ ઉક્તિની સરળતા, સ્વાભાવિકતા અને સમર્થતા બરાબર જળવાઈ છે, તે કવિનો ભાવ મનપસંદ રીતે પ્રદર્શિત થયો છે. એ જ પ્રસંગની કીલાભાઈની ઉક્તિઓ સો. એઓ અપ્સરાઓને મુખે "દેવતાઓનો પક્ષ લેનાર અમારું રક્ષણુ કરો" અને પુરૂરવને મુખે 'બહુ થયું, બહુ થયું, આકંદ કરવું જવા ઘો' વગેરે ખોલ કહેવડાવે છે. એમાં શબ્દાર્થ ખરો છે પણ ભાવ પલટાઈ ગયો છે. ક્યાં સાત્ત્વિક પવિત્ર પ્રેમ અને ક્યાં રાજસ્ પક્ષપાત? ક્યાં વહાર અને ક્યાં રક્ષણુ? 'આકંદ મા કરો' એ ખોલમાં ધીરજ આપવાનો ભાવ સમાયો છે. 'બહુ થયું, બહુ થયું' વગેરેમાં નહાના હઠીલા બાળકને રડતું છાનું રાખતાં જે ધમકી અપાય છે તેના જેવો ભાસ રહ્યો છે. વનમાળી પાત્રના હૃદયમાં ઉતરી તેમના ભાવનું પ્રતિબિમ્બ આપવા પ્રવૃત્ત થાય છે. કીલાભાઈ તેમના મુખમાંથી નીકળતા શબ્દો ઝડપી લેઈ તેનો પ્રતિધ્વનિ આપવાનું કરે છે. પુરૂરવ ઉર્વશીને છોડાવી લાવવાને નીકળે છે તે વખતે અપ્સરાઓને વિશ્વાસ આપનારાં જે વચન કહે છે તે કીલાભાઈના ભાષાન્તરમાં નીચે પ્રમાણે છે:—

'રાજાં સારે વિષાદ કરવો જવા ઘો, હું તમારી સખીને પાછી લાવવાનો પ્રયત્ન કરું છું.'

આ ભાષાન્તર મૂળને બહુ મળતું છે અને મળતું છે માટે જ ભળતું નથી. પડછે વનમાળીનું ભાષાન્તર જૂવો.

પુરૂં તો તમે સંતાપ છાંડો—આ હું તમારી સખીને છોડાવી લાવવા જઈ છું.

અહીં મુખ્ય વાક્યની સાથે 'તો' અવ્યયને જોડી દીધાથી ઉર્વશીના છૂટકારા માટે ત્વરા ને તૈત્પરતાનો ભાસ બહુ સારી રીતે થાય છે. વળી 'તમે સંતાપ છાંડો' ગર્ભવાક્ય રૂપે યોજવાથી દુખિયાને આશ્વાસન આપવાની કાળજી આગળ પડતી બને છે. પુરૂવાનાં વિશ્વાસપ્રદ વચનોના જવાબમાં રંભા 'સોમના પૌત્રને તો એમ જ ઘટે' એવું કીલાભાઈના શબ્દમાં કહે છે. અહીં 'એમ' પદમાં સંકટ નિવારણનો અર્થ ગમ્યમાન રહે છે. એ અર્થ 'ચંદ્ર ભગવાનના પૌત્રે સંતાપ હરવો યુક્ત જ છે' એવી ઉક્તિ રાખી વનમાળીએ ઉક્ત કરી સુગમ બનાવ્યો છે. રાજા દૈત્ય ઉપર થઈ ગયા પછી અપ્સરાઓ ઠેરવેલે સ્થાને જઈને એસે છે. રંભાના મનને હેતુ પ્રતીતિ થતી નથી કે પુરૂવા ઉર્વશીને છોડાવી લાવશે. મેનકા તેના મનનો સંશય દૂર કરે છે ને રાજાના પ્રતાપનું પિછાન કરાવે છે. એટલામાં રાજાનો રથ આવતો દેખાય છે. આ પ્રસંગની સહજન્યાની ઉક્તિ કીલાભાઈ અને વનમાળીની અનુવાદકળાનું તારતમ્ય આપોઆપ બતાવી આપે એવી જોઈ અમે તેને નીચે ટાંકીએ છીએ.

“સહજન્યાં (ક્ષણવાર થોભીને) અલીઓ ! શાંત થાવ, શાંત થાવ, જુવો પેલી હરિણના ચિન્હવાળી ફરફરતી ધન્નવાળો સોમદત્ત નામનો રાજર્ષિનો આ રથ દેખાય; એ (તો) કોઈ દિવસ કામ સિદ્ધ કર્યા વિના વળે જ નહિ.” (કીલાભાઈ)

ભાષાન્તર મિં પંડિતે છાપેલા મૂળને શબ્દે શબ્દે મળતું છે. પરંતુ વિચારવાનું છે કે સહજન્યા તે સર્વ સખીઓ પ્રત્યે કહે છે કે એકલી રંભા પ્રત્યે ? સંકાશીલ એકલી રંભા છે. તેને મેનકા રાજાના પરાક્રમની ખાતરી આપે છે તે છતાં એ 'પ્રેમ અનિષ્ટ શંકા છે' એ ન્યાયે તેને સંપૂર્ણ વિશ્વાસ આવતો નથી. તે ઇચ્છે છે કે 'રાજા વિજયી થાઓ.' આ પ્રેમે

અધીરી બનેલી અણપતીજ આણતી રંભાની ચિંતા દૂર કરવાની છે; અર્થાત્ ઉક્તિ રંભા પ્રત્યે જ છે. આથી વનમાળી ત્રીચે પ્રમાણે ભાષાન્તર આપે છે. “ (સહજ એક ક્ષણ પછી) સખી ! નિશ્ચિંત થા-જે એ પણે. આકાશમાં હરણની ધબક ફરકે, ને આ પેલો સોમદત્ત રથ એ રાજર્ષિનો દેખાય. એ કાર્ય સિદ્ધ કર્યા વિના પાછા ફરે તહિ. ”

કહેવાની જરૂર રહેતી નથી કે વનમાળી પ્રતિભાના બળે પ્રસંગ પોતાના મન આગળ ખડો કરી પછી તેના નૈસર્ગિક સ્વરૂપમાં તે વાંચનાર આગળ રજૂ કરે છે, ત્યારે કીલાભાઈ પ્રતિભાને અનુસરવાનો ઉદ્દેશ બાબુ ઉપર મુકી અર્થને વળગી રહે છે. પહેલી ધબકો દેખાતી, પછી રથ ઓળખાવો, ને તે ઉપરથી રાબતા વિજયનું અનુમાન બાંધવું એ નિરૂપણ કેવું સ્વાભાવિક છે ?

સહજન્યાએ લક્ષ ખેંચવાથી સર્વે અપ્સરાઓ ઉંચી દૃષ્ટિ કરી જુઓ છે, તેવે સામેથી રાબ ઉર્વશીને અને ચિત્રલેખાને લેઈને આવે છે. ઉર્વશી ભયથી ખેશુદ્ધ થઈ ગઈ છે. ચિત્રલેખા અને રાબ તેને હાંશીઆરીમાં આણવા પ્રયત્ન કરે છે. અહિં પુરૂરવાના મુખમાં સુન્દરિ સમાશ્વસિહિ સમાશ્વસિહિ એ શબ્દો મૂકેલા જે જોવામાં આવે છે તે ચિત્રલેખાની ઉક્તિની પુનરુક્તિ રૂપ છે, અર્થાત્ ક્ષેપક છે, ખીજી પ્રતને અનુસરીને વનમાળીએ તે છોડી દેવા જોઈતા હતા. આ પછીની થોડી ઉક્તિ પછી ઉર્વશી પોતાને પકડનાર કેશિ દાનવનો અંતરમાં ઉપકાર માને છે. તે વખત વનમાળીએ દાળવોર્હે પાક સ્ત્રીકારવામાં ભૂલ કરી છે, એ અમારે કહેવું જોઈએ. ખીજી પ્રતનો દાળવેણ પાક ઈષ્ટ છે.

વિક્રમોર્વશીના વનમાળીના અનુવાદનું વાર્તિક લખવું એ અમારો ઉદ્દેશ ન હોઈ અનીચ્છાએ પણ અમે ઘણા મનોહર અને રમણિય પ્રસંગો છોડી દઈએ છીએ; તોપણ છૂટાં છૂટાં મનહર ચિત્રો આપવાની લાલસા તજી શકતા નથી. એક ત્રય સખીસમાગમના પ્રસંગનું ત્રીચે આપીએ છીએ.

(અનુક્રમ.)

લતાને આર્તવી લક્ષ્મી ભેટ તે વિધ સુંદરી,
કંખતી સખીઓને આ અધીરી જે મળે ફરી.

સ્નેહીના સમાગમે અંતર જે પ્રકૃષ્ટિત થાય છે, તેનું આથી સુંદર-
તર ચિત્ર કયું હશે ? હવે વેલમાં એકાવળ હાર ભરાતાં પાછું વાળી જોતી
ઉર્વશીનું દૃશ્ય જોઈએ.

(પુરૂં સ્વગત) અહો ગિરિના શિખરપરની વેલી !

(માલ્ય ભારિણી.)

ક્યું તે પ્રિય સ્વર્ગ સુંદરીને, અટકાવી ક્ષણ વિદન આચરીને;
અરધું મુખ પાછું વાળી માઠી, દગ વાંકી થેકો જોતી જોઈ દીડી.

આ ઉજવળ રસનું ચટકું જુઓ ને ભભકભર્યો માલતીમાધવમાંનાં
રંગનાં કૂંડે કૂંડાં જુઓ. કાલીદાસ જે અસર ચાર લીટીથી કરે છે તે
મંવભૂતિ પાનાં ભરીને પણ કરી શકતો નથી.

હવે વનમાળીની સહૃદયતાની પિછાણ કંઈક કરીએ. મુર્છાવસ્થ
ઉર્વશીનો હૃદય કંપ વર્ણવતી ગાથા લો.

સુતનુ તણા કુસુમ સમા કુમળા ઉરનો હજી ન કંપ સમે
જોને, હરિચંદનનાં સ્તન મધ્યે ઉચ્છવસે કુસુમે.

અહિં અર્થ તો મૂળના પ્રતિબિંબ રૂપ હોવાથી રમણીયજ છે. એમાં
જે કાંઈ ખુબી સમાયલી છે, તેનું માન મહાકવિ કાલિદાસને છે. પણ તે
અર્થ ગુર્જરી વાણીમાં ઉતારતાં ગાથાની પદરચનામાં જ હૃદયના ધબ-
કારાનું ભાન કરાવતો થડકો આવેલો જોઈએ છીએ તેનો યશ તો વનમા-
ળીને છે. આવી જ સૂચક સંવાદી પદરચનાનો ખીજો દૃષ્ટાંત નીચેની
ગાથા છે.

રાગાંકુર રૂપ રોમે અંકિત આ અડક્યું અંગ મુજ સહેજે;

રથના અથડાવાથી મૃગાક્ષીના અંગ શું આજે.

આમાં રથનાં ચક્રનો અથડાટ ઉત્તરાર્ધ વાંચવાની સાથે વાંચનાર
આપોઆપ અનુભવશે. વર્ણુરચનાની આ વ્યંજક શક્તિ વનમાળીના
આ અનુવાદમાં જ સ્પુરે છે. વનમાળીની કળાનું એક વધારે ઉદાહરણ
આપી અમે આમ પ્રસંગો આપતા અટકીશું. એ ઉદાહરણ ચિત્રરથના
પ્રવેશનો પ્રસંગ છે, જે નીચે આપીએ છીએ.

(સૂત) આયુષ્માન ! પૂર્વદિશામાં મહાન વેગયુક્ત

(અનુબંધ ૫.)

ઓ સોનાનાં કડાંવાળો વ્યોમથી ગિરિના શીરે;
વીજથી ઓપતા અભ્ર જેવો આ કોઈ ઉતરે.

પૂર્વદિશામાં દષ્ટિમર્યાદામાં ચિત્રરથ ઝળકે છે ને સારથિની દષ્ટિ તે તરફ ખેંચાય છે. તેજ વખતે તે પુરૂરવાનું લક્ષ્ય પૂર્વક્ષિતિજ તરફ ખેંચે છે. ગંધર્વરાજ અપરિમિત અંતરેઃછેક દષ્ટિમર્યાદામાં દેખા દે છે; તે 'પૂર્વ-દિશા' શબ્દથી સૂચવ્યું છે. કહેતા કહેતામાં ચિત્રરથ અલૌકિક વેગે બહુ દૂર પણ પરિમિત અંતરે આવી પહોંચે છે; એટલે આપોઆપ 'ઓ' શબ્દ સૂતના મ્હોંમાંથી નીકળી જાય છે. દરમ્યાન તે ન કળી શકાય એવી ઝડપથી પાસે ને પાસે આવે છે. એટલે સોનાનાં કડાંની એંધાણી લલામાં આવે છે. ખીજે ક્ષણે તે માથા ઉપર ઉંચે આકાશમાં દેખાય છે; તે અવસ્થાન 'વ્યોમ' શબ્દથી બતાવ્યું છે. આકાશમાંથી હેમકૂટના શિખર ઉપર ઉતરવું તે તો એક ક્ષણનું કામ છે; આ અવતરણુ 'ગિરિના શીરે' એ મિત શબ્દથી દર્શાવ્યું છે. પર્વતના શિખરથી જ્યાં રાજાનો રથ હતો, ત્યાં ચિત્રરથ હીંડીને આવે છે; એ નિકટતા અદ્ભુત વેગથી ચક્રિત બનેલો સારથિ 'આ કોઈ,' શબ્દથી પ્રકાશિત કરે છે. છે તો નાનકડો અનુબંધ પણ ચિત્ર કેવું સુરેખ છે? પોતાના જ લખેલા ગ્રંથોમાં આવી સાવધાનતા લેખક રાખે એવું સૌ કોઈ ઈષ્ટ ગણુશે. ટૂંકામાં આ ભાષાન્તર એ નાટકના ખીજાં ભાષાન્તરોમાં શ્રેષ્ઠ હોઈ ભાષામાં મનોરંજક અને સમર્થ ગ્રંથનો ઉમેરો કરે છે.

આ સિવાય મહાન કવિ કાલિદાસનાં નાટકોમાં રા. રણુછોડભાઈએ 'માલવિકાગ્નિમિત્ર'નું ભાષાન્તર ગુજરાતીમાં ઉમેર્યું છે. વિક્રમોર્વશી નાટકનું ભાષાન્તર કરવાની પૂર્વે રા. કીલાભાઈએ સંસ્કૃત સાહિત્યમાંથી 'પાર્વતી પરિણય'નું ભાષાન્તર કર્યું હતું. બાણકવિ વિરચિત આ નાટકનું ભાષાન્તર, ભાષાન્તર તરીકે મનને સંતોષ ઉપજાવે એવું બન્યું છે. મૂળ ગ્રંથની સારી સંશોધિત સટીક આવૃત્તિ ન હતાં એ ગુચવણુભરેલા પ્રસંગમાં તાત્પર્ય ગ્રહણ કરવામાં અનુવાદકે ઠીક કાળજી રાખી જણાય છે. ભાષાન્તરની શૈલી બહુધા સરલ અને મનોહર છે. પદો મધુર અને

સુંદર થયાં છે. કુમારસમ્ભવની રસમય બાનીની પ્રસાદી લેખ ન શકતા રસિક વર્ગને ભક્ત કવિના 'ધૃશ્વરવિવાહ' કરતાં આ નાટક અધિક આનંદદાયી છે.

કાલિદાસ કવિનાં કેટલાંક નાટકોનાં ભાષાન્તર થયા પછી દોઢેક દાયકામાં ભવભૂતિ કવિની બાનીનો એકે અનુવાદ સાક્ષર મણિલાલ નભુભાઈ દ્વિવેદી તરફથી રજુ થયો હતો. ભવભૂતિના 'માલતી માધવ' નું ભાષાન્તર એમણે પ્રથમ કર્યું હતું. આ મૂળ સંસ્કૃત 'પ્રકરણ' ની ઘણી સારી આવૃત્તિ ડા. ભાંડારકરે પ્રકટ કરેલી છે. શુદ્ધ કરેલા પાઠ વગેરેની સારી સોઠ હોવાથી આ ભાષાન્તર સારું નિવડ્યું છે. પદમાં સહજ કર્કશતા આવવા સિવાય બીજું કંઈ વિશેષ નથી. એકંદરે બેતાં ભાષામાં આ નાટકથી એક સારા ગ્રંથનો ઉમેરો થયો છે. એજ વિદ્યાને થોડા કાળ પછી ભવભૂતિના બીજા નાટકનું ભાષાન્તર ગુજરાતી પ્રબંધે આપ્યું હતું. એ ભાષાન્તર વિષે સહજ લંબાણે ખોલવાનો વિચાર હોવાથી આ ભાષાન્તરને માટે આટલું જ કહીશું. આ બીજાં ભાષાન્તર માટે આ વિદ્યાને ભવભૂતિના અપૂર્વ નાટક ઉત્તરરામચરિતને પસંદ કર્યું છે. એ નાટક ઘણી ખુબીઓથી ભરેલું છે અને આમે એ પુસ્તકને અંગે સહેજ વિસ્તારથી કહીશું. ઉત્તરરામચરિતમાં રસની જમાવટ મનોહર છે, તેમજ તેમાં પાત્રતા યથોચિત જળવાઈ છે. એ સંસ્કૃત નાટકને માટે કહેવાય છે કે 'ઉત્તરે રામચરિતે ભવભૂતિર્વિશિષ્યતે' એં યથાર્થ છે. આવા નાટકની પસંદગી જ અનુવાદકની રસમતા બતાવે છે. મૂળ નાટકમાં ઉંચા પ્રકારનાં ભાવનાં ચિત્રો, અવિચિત્ત રસનો પ્રવાહ અને દરેક પાત્રનો ભેદ ઘણા ચાતુર્યથી જળવાયો છે. એશક વસ્તુની અને કાર્યવેગની ખામી છે, પણ તે મૂળ ગ્રંથની છે. કાર્યવેગની મંદતા કેટલાક અંકો બાદ કરતાં આ નાટકમાં સર્વત્ર વ્યાપી રહી છે. વસ્તુનું પાંખાપણું તો અંક-અંકમાં જણાય છે. આમ છતાં એ પાત્રભેદ અને રસમાં તો ઉત્તરરામચરિતમાં ભવભૂતિએ હદ જ વાળી છે. ઉચ્ચ શૃંગારનો અહભૂત આદર્શ રામ અને સીતાની રતિમાં આવી રહ્યો છે.

આવા અપૂર્વ ગ્રંથનો અનુવાદ કરવો સરળ નથી. પોતે સંસ્કૃત ભાષાના સારા અભ્યાસી હોવા છતાં, પાઠ મુકરર કરવામાં ભૂલો થવાથી

મૂળના રસને હાનિ પહોંચી છે. આમ બનવાથી કેટલીક વખત અનુવાદમાં જે પાત્રની ઉક્તિમાં એમ થયું છે તેની પાત્રતાને પ્રતિકૂળ થઈ ઘણી જ હાનિ કરે છે. મૂળ ગ્રંથના બંગાળી ટીકાકાર ઉપર વધારે ભરોંસો રાખવાથી અનુવાદકે ઘણી ખાખતમાં છકકડ ખાધી છે. અને અમુક શબ્દને પદમાં અમુક જ યોગ્ય સ્થળે મુકવો જોઈએ તેમ ન કરવાથી અર્થનું ગૌરવ અમુક અમુક જગાએ જતું રહ્યું છે. તોપણ એકંદર રીતે જોતાં ભાષાન્તરકારે આપેલું પ્રતિબિંબ મૂળને અનુસરતું પડ્યું છે એ નિસ્સંદેહ છે. કેટલેક સ્થળે એમાં મોટી ખામીઓ આવી જઈ મૂળની પાત્રતા વગેરેની ક્ષતિ થઈ છે તેનાં ઉદાહરણો સ્થળ સંક્રાંતિની ખીકે અમે આપતા નથી. માત્ર એક સામાન્ય ટીકા આહીં કરીએ છીએ કે મણિલાલે પાત્રને સૂચનની નાટ્યોક્તિઓનો અર્થ કરવામાં કેટલેક સ્થળે ચુક કરવાને લીધે તે તે ઠેકાણાના ભાવને પ્રતિકૂળતા આણી છે. એવી અકેક શબ્દની ભૂલથી મૂળ ભાવ અને રસને હાનિ પહોંચે છે. શબ્દાર્થ વિષેનો અમારો મત એ જ છે કે જ્યાં સુધી મૂળ ગ્રંથના ગૌરવાદિકને હાનિ નથી પહોંચતી ત્યાં સુધી મૂળનો અર્થ કોઈ અંશમાં ભિન્ન દેખાડાયો હોય તો ચિંતા નહિ. પછી તેટલો અંશ ખોટો તે ખરો તો ના જ કહેવાય. પણ સંસ્કૃત અને ગુજરાતીમાં શબ્દ શક્તિ કાંઈ સરખી જ નથી. આ ભાષાન્તરમાં ઘણાક શ્લોક યમક રહિત છે. પરંતુ યમક રહિત કાવ્ય માત્ર એટલા જ કારણથી અમને અરુચિ કર નથી. આપણામાં કેટલાંક જૂનાં ગીત યમક રહિત છે તે આજ સુધી કોઈના શ્રવણને ઉદ્દેગ કરતાં નથી. લાંબા ચરણવાળા અને સંસ્કૃત ઢબના શ્લોક યમક રહિત હોય તો તે શ્રવણને અરુચિ કર લાગતા નથી. પણ કેટલીક જગાએ ઘણાભાગમાં યમક રાખીને પછી તરત યમક છોડી દીધો છે તેવી જગાએ કુર્ણને ઉદ્દેગ થાય છે. વળી યમક રહિત કવિતાઓ કરીને મળેલી છટનો લાભ મૂળનો અર્થ વધારે સારી રીતે દર્શાવવામાં લેઈ શકાય તે લાભ ભાષાન્તરકર્તાએ કેટલેક ઠેકાણે ખોયો છે. પદ એકંદર રીતે આ ભાષાન્તરમાં શ્રવણને મધુર લાગે તેવું જ છે. તથાપિ કેટલેક સ્થળે તેમાં સ્હેજ દોષ આવતો હશે. પદની મધુરતાના સંબંધમાં આ ભાષાન્તરમાં કેટલેક સ્થળે

માત્રાદોષ આવી ગયા છે, તે કાનને ત્રાસપ્રદ છે એમાં શક નથી. નવી જાતની લાવણી ઠેકાણે ઠેકાણે દાખલ કરી છે. લાવણી બોલની સાથે જ કાંઈક અમુક તરેહની જુગુપ્સા જોડાયેલી છે. અને સંસ્કાર આપીને 'લાવણ્યમયિ' કરીએ તો પણ એ બંધ અમને તો અચ્ચિકર લાગે છે. ભાષા એકંદર સુંદર અને લાલિત્યવાળી છે. કેટલીક જગાએ જરૂર વના કઠણ સંસ્કૃત શબ્દો રાખ્યા છે. 'અંતર્વ્યાકુલવિઘ્નદુઃખસમો' અને 'લોલોલ્લોલક્ષુભિત કરણોદ્દેગ' એ તો સંસ્કૃતમયી ગુજરાતીની પરાકાષ્ટા છે. ભાષાને સંબંધે ભાષાન્તરમાં મોટામાં મોટા ગુણ આત્મગ્રંથ જેવી સરળતા એ જ છે.

દણ્ડકાના પ્રદેશના વર્ણનનો મણિલાલે લખેલો કટાવ આ ભાષાન્તર વિષે સમગ્ર અસર તથા એકંદર અભિપ્રાય બતાવનાર ઠીક પ્રતિમા છે. "કો કો ઠામે, સિંગ્ધ રમ્યને, નયન હસાવે" તેમ જ 'કો કો ઠામે, રૂપ ભયંકર, ધારી કર્કશ, દેતિ ત્રાસ બહુ' એવી આ ભાષાન્તરમાં પણ જૂદી જૂદી ભૂમિઓ છે. ગમે એમ હોય પણ એ સાક્ષરે આ અપૂર્વ નાટકના ભાષાન્તરથી ગુજરાતી સાહિત્યમાં એક રસભર્યું નાટક ઉમેર્યું છે. શાકુન્તલની પેઠે આ અપૂર્વ નાટકનાં બીજાં ભાષાન્તરો થયાં નથી.

આ લખતી વખતે જ આ નાટકમાંહીના ચિત્રદર્શનના મનોહર પ્રસંગનું એક બીજું ભાષાન્તર અમારા જોવામાં આવ્યું છે. મૂળ પ્રસંગની પેઠે એ ભાષાન્તર પણ ઘણું જ મનોહર છે. ભવભૂતિની બાનીનું યથાયોગ્ય ચિત્ર એમાં આપ્યું છે. આ છૂટક પ્રસંગનું ભાષાન્તર કરનાર વનમાળી તપુક્લસધારીએ આખા નાટકનું ભાષાન્તર નથી કર્યું એ શોચનીય છે. 'ચિત્રદર્શન' સત્ર ૧૯૦૯ ના 'સમાલોચક'માં છપાયું છે. ખરી રીતે ચિત્રદર્શનના એ ભાષાન્તરની નોંધ લેવાનું અમારી પ્રતિજ્ઞાની બહાર છે છતાં એની ખુબી વડે 'ઉત્તરરામચરિત'ની નોંધ લેતાં પડે એને મુકવાની લાલસા અમે અટકાવી શકતા નથી, એ જ અમારો ખ્યાલ છે. અમે એ પ્રસંગ આખો ન ઉતારતાં તેમાંથી જેટલો ભાગ ઉતારી લઈએ છીએ તે ભાગ મૂળમાંથી તેમ જ રા. મણિલાલના ભાષાન્તરમાંથી વાંચીને આની જોડે મેઢવી જોવાની અમારા વાંચનારાઓને વિનતિ કરીએ છઈએ.

“(રામ સજ્જલ નેત્રે) સાંભરે છે—અહા—સાંભરે છે મને સૌ

(અનુબુલ)

નવા પરણી આવીને પિતુશ્રી શિર ગાજતાં;
આપણા દિન માજીની છાયામાં સુખમાં જતા.

(હરિણી)

નેવો કળો સમી રૂડી જાંડેરો દાઢવડે અને,
પૂલ શો ખીલતી દંતૂડીએ મનોહર આનને
સહજ સલૂણાં અંગે જ્યોત્સ્ના સમાન સુધામયે,
મુદિત કરતી માજીશ્રીને વધુ વધુ વિસ્મયે !

(સીતા) આર્યપુત્રને યાદ છે કે આ સ્થળ ?

(રામ) અરે

(માલિની)

શ્રમ થકો કરમાયાં નાળ શાં સાવ વહીલાં,
મુજ ઉર અરપી તું ધૂજતાં અંગ ઢીલાં;
બહુ બહુ પરિરંભે ગાઢ અંપાઇ છાંયે,
અહિં ગઈ હતી જંપી વહાલો, તે તે ભૂલાયે ?

(લક્ષ્મણ) જુઓ આ વિંધ્યાટપીમાં પેસતાં વિરાધ ગળી જવા તત્પર
થયો હતો તે.

(સીતા) એનું નથી કામ. દક્ષિણના વનમાં પ્રવેશ કરતાં આર્યપુત્રે એક
તાડપત્ર લેઈ મારે માથે છત્રછાયા કરી હતી તેનું પેલું ચિત્ર જણાય
છે, તેજ હું તો મારે નેધશ.

(રામ) અહો પ્રિયે !

(વસંતતિલકા)

ને ઝાડ પહાડથી અહિં ઝરણાં ઝરે છે,
જ્યાં વૉનપ્રસ્થ તપ વૃક્ષ તળે કરે છે;
મૂઠી વરીથી અહિં તુષ્ટ ગૃહસ્થ રે' છે,
વહાલા સદા અતિથિ જેહ તણે ઉરે છે.

(લક્ષ્મણ) આ જુઓ જનસ્થાન મધ્યે આવેલો પ્રસ્તવણ પર્વત. તેમાંથી ગુફા ગળ્હરોને ગળવી મૂકતી ભગવતી ગોદાવરી વહે છે, જેના ઉભય તટે ખીચોખીચ ઉગેલી ઝાડીની લીલીછમ ઘટા ગીચ ખાઝી છે. એ પર્વત ઝરમર ઝરમર વરસ્યા કરતા મેઘને લીધે જુઓ ખેવડો શ્યામ સોહે છે.

(રામ)

(માલિની)

હઠવઠ કરતોતો વત્સ સૌમિત્રિ, તેણે
સુખથી દિન જતા ત્યાં આપણા સાંભરે ને ।
વિમળજળની આવે યાદ ગોદાવરી કે ?
તટપર ફરતાં ત્યાં આપણે; છે ઉરે તે ?

વળી અહિં,

સજડ ભુજ અકેકે-સોડમાંહિ ભરાઈ
સુખથી સુખ અડાડી-સ્નેહ શું અંક લેઈ
ગુપત્યુપ ગુગણુતાં અકમે આપણી તે
રજનિ જ રજની શી વીતતી સાંભરે કે ?

“ ચિત્રદર્શન-સમાલોચક-૧૯૦૯. ”

મહાન કવિશ્રી કાલિદાસ અને ભવભૂતિની વાણીનો પ્રસાદ જેમ સંસ્કૃતમાંથી ગુર્જરીમાં ઉતર્યો છે તેમ જ ખીજ ભાષાઓમાંથી પણ આ સાહીમાં ગ્રંથો આપણી ભાષામાં આવ્યા છે. વાર્તિકકાર તરીકે અને ખુદિના પરિપાકને માટે પ્રખ્યાત ગુર્જર સાક્ષર સ્વ. નવલરામે એક ઘણું સુંદર હાસ્યરસ ભરેલું નાટક પ્રસિદ્ધ કર્યું હતું. આ નાટક તે તેમનું ‘ભટનું ભોપાણુ’ છે. એ ગ્રંથ મૂળ ફ્રેંચ ભાષામાં મો. મોલિયરે સામાન્ય વર્ગના લોકના વિનોદ અને સુધારાને માટે લખ્યો હતો. એનું ઇંગ્રેજી ભાષામાં સમર્થ ગ્રંથકાર શ્રીહિડંગે પોતાની નાની ઉમ્મરમાં ભાષાન્તરકર્યું હતું. ક્રાન્સ અને ઇંગ્લંડ બન્ને જગાએ આ પુસ્તકના લેખક અને અનુવાદકે બહુ પ્રસિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી હતી: શ્રીહિડંગના આ સન ૧૭૩૨માં કરેલા ઇંગ્રેજી અનુવાદ ઉપરથી સન ૧૮૬૭ સ્વ. નવલરામે આ રૂપાન્તર કર્યું છે. અસલ ગ્રંથનાં યુરોપિયન સ્ત્રી

પુરૂષોની જગાએ ગુજરાતી સ્ત્રી પુરૂષો પાત્રસ્થાને ગોઠવાયાં છે. આ ફેરફારને અનુસરતા ખીબા ફેરફાર થોજી કાઢવામાં સ્વ. નવલરામે ચતુરાઈ વાપરી છે. જૂદાજૂદા જનમંડળમાં આવ્યા છતાં, જૂદી જાતનાં હોવા છતાં મૂળ શીલ્ડિંગનું પુસ્તક રૂપાંતર રૂપે મોજુદ છે. હાસ્યરસ લખનાર મોલિયરની વિચિત્રતા બુદ્ધિ ગુજરાતી 'ભોળા ભટ' માં આવી છે. પણ તેણે ગુજરાતી વેશ પહેર્યો છે, અને પોતાની અસલ નાતજાત ને જણાવ્યું એમ આવી છે. આ ગ્રંથ ખીબા ગ્રંથનું રૂપાંતર હશે એવી કલ્પના પણ અબજ્યાને થવી કઠણ છે. મૂળ ગ્રંથકારની કૃતિ જોડે રૂપાંતરકારની પ્રતિકૃતિનું તદ્દન સામ્ય થઈ ગયું છે. આમ થવું એજ રૂપાંતરકારની ચતુરાઈ ઘણી રીતે સુધરી શકે એવું હજી છે છતાં 'ભટનું ભોળાણું' ઘણું અંશે આવા ચાતુર્યથી ભરેલું છે. મૂળ ગ્રંથકારને ક્લાસમાં, ઇંગ્રેજી અનુવાદકને ઇંગ્લેન્ડમાં તેવીજ રૂપાંતરકારને પણ ગુજરાતમાં કીર્તિ મળી છે. સન ૧૮૬૭ માં આજ ગ્રંથ વડે આ સ્વર્ગવાસી સાક્ષરે ગ્રંથકર્તાના મંડળમાં પ્રથમ પ્રવેશ કર્યો.

આ ગ્રંથ હાસ્યરસપ્રધાન છે. એમાં પ્રથમથી તે છેવટ સુધી અવિચ્છિન્ન હાસ્યરસનો જ પ્રવાહ છે. રસોમાં હાસ્યરસ જ્યારે પ્રાસંગિક હોય છે ત્યારે ઉચ્ચ રસિકને પણ ભોગ્ય થાય છે. જ્યારે સપ્રયોજન હોય છે ત્યારે બુદ્ધિશાળીની પણ પતિભાને દીપાવે છે; અને નૈમર્ગિક હોય છે ત્યારે જનસ્વભાવના પંડિતને કિંમતી થઈ પડે છે. ઉંચી જાતનો હાસ્યરસ આલેખવામાં બુદ્ધિ, અનુભવ, રસિકતા અને ચાતુર્ય એ સર્વનો ઉપયોગ છે. હસે છે તો બધાં પણ ચતુરના હસવા હસાવવામાં કાંઈ અપૂર્વતા રહેલી છે.

ज्यों कदरि के पातमें पात पातमें पात,
त्यों चतुरनकी बातमें बात बातमें बात

(पदुमावती.)

વળી હાસ્યરસના મદારીનું ખરૂં ચાતુર્ય પોતાનાં માંકડાને ખેલવવા કરતાં તેને અંકુશમાં રાખવામાં વધારે જોઈએ છિયે. તેમ જ પ્રસંગ

પ્રયોજન, સ્વાભાવિકતા, યુદ્ધિ, રસિકતા, ચાતુર્ય, અનુભવ, અપૂર્વતા અને અંકુશ વગરનો હાસ્યરસ એકલાં મર્યાના ભોજન જેવો જ છે.

મો. મોલિયરના નાટકમાં હલકાં પાત્રો છે. હલકી યુદ્ધિના લોકને ઉપદેશ કરવો એ તેનો ઉદ્દેશ છે: અને તેવો જ ઉદ્દેશ ગુજરાતીમાં રૂપાંતર કરનારે રાખ્યો છે, તે પણ સન ૧૮૬૭ ના આપણા દેશકાળને યોગ્ય જ છે. ઉચ્ચવર્ગના વિદ્વાનોને એ ગ્રંથ નિરસ પડે તેમ નથી. કારણ નાનાં છોકરાંના હાસ્યથી મોટાં કાંઈક આનંદ પામી શકે છે અને એમની સ્થિતિ સમજવાને વધારે શક્તિમાન થાય છે.

‘ભટનું ભોપાળું’ અસલ ગ્રંથ પેઠે નાટક રૂપે જ છે, અને એમાં અસલ ગ્રંથનો ઉદ્દેશ અને તેની સંકળના બ્લેઈએ તેટલી સચવાઈ છે. યૂરોપિયન દેશાચાર આપણા દેશમાં નથી તેને ઠેકાણે આપણા દેશાચારનું આવાહન યોગ્ય રીતે થયું છે. યૂરોપમાં મોટી વયની કુંવારી કન્યા ગમે તેની સાથે લગ્ન કરે અગર પ્રતિબંધ આવતાં તેની સાથે નાશીએ જાય. આપણા દેશમાં બાળલગ્ન હોવાથી એ અસંભવિત છે. તેમ છતાં કટલીક નાતોમાં વધારે મોટી કન્યાના વધારે પૈસા ઉપજવવાની રૂઠિ છે. અને તેવી નાતમાં ચંદા, નથ્યુશા, ઝૂમખાશાહ મળી આવે એવું છે; મોટી થયેલી કન્યા ચંદાની પેઠે મુંગી થઈ જેસે તો તેમાં નવાઈ જેવું નથી.

‘ભટનું ભોપાળું’ છપાતાં પહેલાં કવિ નર્મદાશંકરે વાંચ્યું હતું અને એનો હાસ્યરસ ખરો નથી એવા કવિના આક્ષેપના ઉત્તરમાં સ્વ. નવલરામે એમને એક કાગળ લખ્યો હતો, જેનું ખોખું ‘નવલગ્રંથાવળિ’માં છપાયું છે. “કવિ તમે હાસ્યરસ સમજતા નથી” એમ સ્વ. નવલરામ લખે છે. કવિને ટાણું મારનાર પોતે અધિક ચતુરાઈ દર્શાવશે એમ લક્ષી અમે ‘ભટના ભોપાળા’ નો વિચાર કરીશું.

નાટકનું સ્થળ સુરત જીલ્લો છે, અને આ નાટક હાસ્યરસપ્રધાન છે એ બેતાં ઉભય પ્રસંગનો સંયોગ પ્રથમ દર્શને જ યોગ્ય લાગી જાય છે. કાઠીઆવાડ, સુરત અને અમદાવાદ એ ગુજરાતનાં ત્રણ અંગો છે. પરંતુ સુરત જીલ્લો રંગીલો છે, બીજા ભાગ નથી. જેમ મનુષ્ય માત્રને અન્ન

વિના ચાલતું નથી તેમ ખાનગી અથવા બહારના સંસારમાં સુરતી પ્રબને ઘણું ખર્ચ મશ્કરી અને ટાળ સિવાય ચાલતું નથી. 'ભટના ભોપાળા' માં તેમ સુરતમાં પણ મમસા વાચા કર્મણા મશ્કરી કરવા કરાવવાનો પ્રચાર સવિશેષ છે. તેમાંએ પ્રાકૃત મશ્કરી કરવી અને તેની લહેજત ભોગવવી એ ત્યાંના જ વતનીઓ સમજે છે. પારસી પ્રબનો ટિંખળી સ્વભાવ પણ સુરતના જ સહવાસે આવ્યો હશે. મૂળ ઈરાનના પારસીઓ તો ગંભીર છે. ગુજરાતના પ્રસિદ્ધ ગ્રંથોમાં પ્રથમ હાસ્યરસપ્રધાન ગ્રંથ 'ભટનું ભોપાળું' છે. તેનું અને રૂપાંતરકારનું સ્થળ સુરત છે. ઉત્તર ગુજરાતનો વતની તેમાં આવો અને આટલો હાસ્યરસ ભાગ્યે જ ભરી શકત. ઉત્તર ગુજરાતના વતનીઓ વડે ઘણાએ ગ્રંથ લખાયલા છે, પરંતુ હાસ્યરસના ગ્રંથો ઘણું ખર્ચ સુરતના વતનીઓના જ છે. શિવદ્વારભટાણી અને ભોળાભટના જેવી વઢવાંડો સાથે નથ્યુશા અને ઝૂમખાશા જેવાઓ લે છે તેવી છૂટ અને ખીન્ન સર્વ ચિત્ર સુરતનાં જ વતની છે. તેમનો હાસ્યરસ જોઈ અમદાવાદીઓ હસશે, પણ તેનો સ્વાદ સુરતીઓ લે તેટલો અમદાવાદીઓ નહિ લેઈ શકે. ઉત્તર ગુજરાતમાં હાસ્યરસના પુસ્તકમાં મુખ્ય કવિ દલપતરામનું 'મિથ્યાભિમાન નાટક' છે. પણ તેનો હાસ્યરસ નૈસર્ગિક નહિ પણ કૃત્રિમ અને પ્રાસંગિક છે, એ વિષે અમો આગળ યોગ્ય જગાએ કહીશું. પ્રેમાનંદે કૃષ્ણ પાસે સુદામાને અને રૂકિમણી પાસે કૃષ્ણને કહેવડાવ્યાં છે એવાં મર્મ વાક્યમાં અને નરસિંહમહેતાના મામેરામાં છે તેવાં મર્મ વાક્યમાં ઉત્તર ગુજરાતની પ્રવિણતા છે. એ દેશને સુરતની પેઠે 'ખડખડ' હસવું આવડવાનું જ નથી. મશ્કરી પુરેપુરી કેમ કરવી, લહડતાં લહડતાં હસવું શી રીતે, હસતાં-હાડ કેમ ભાગવાં, મારમાં પણ પ્રીતિ કેમ ગણી લેવી, રોતાં રોતાં કેવી રીતે હસી પડવું, અપમાન અને ગાળોને મશ્કરીમાં કેમ લેખવવાં એ અને એવા અનેક પ્રસંગોથી "ભટનું ભોપાળું" ભરપૂર છે, અને ઠેકાણે ઠેકાણે એમને આ પ્રસંગોમાં ફરકતો હાસ્યરસ ઉભરાઈ જાય છે. ચિત્ર કહેવતોના ભંડાર અને ઢાંગસોંગના સંગ્રહસ્થાન જેવો આ ગ્રંથ છે, અને એવા વિષયોમાં શોધકશુદ્ધિ કેમ પ્રવર્તે છે તેના અવલોકનથી જ હાસ્યરસ ઉભરાશે. ખરી વાત છે કે આ સર્વ મૂળ ગ્રંથનું પ્રતિબિમ્બ છે. પણ પ્રતિબિમ્બ ધારણ

કરવાની પણ શક્તિ નોંધએ છીએ. પ્રભવતિ શુચિર્ચિમ્બોદ્ગ્રાહે મણિર્ન-
મૃદાઞ્ચયઃ ગુજરાતી રૂપાંતરમાં આ પ્રતિબિમ્બ ઘણે અંશે રહ્યું છે. ડા.
ગ્રેગરી અને ભોળાભટ જેમ એક જ માણસ નથી તેમ ભટાણી અને
ડોર્કાસમાં પણ ફેર છે. અને તેવી રીતે ઘણે ઠેકાણે જોવામાં આવશે.
પરંતુ એ ફેર યોગ્ય છે. બિમ્બ પ્રમાણે જ પ્રતિબિમ્બ નોંધએ એવું નથી.
જે કાચમાં પ્રતિબિમ્બ પડે તેના આકારની પણ પ્રતિબિમ્બમાં અસર
હોવી નોંધએ. આ ન્યાયે ફ્રેંચ પાત્રો ગુજરાતી થાય તો તે પુષ્પુરં જ
થાય ત્યારે રૂપાંતર શુદ્ધ થયું ગણાય. પાત્ર હલકાં છતાં આ પુસ્તકમાં
અનુચ્ચ ગ્રામ્યતા નથી. કેટલીક જગાએ સહેજ કહેવા જેવું હતું તે સ્વ.
નવલરામે ખીજી આવૃત્તિમાં ફેરફાર કરી નાંખ્યું છે. કોઈ સ્થળે દીર્ઘસૂત્રતા
આવી જઈ કાર્યવેગની મંદતાને લીધે રસમાં સહેજ ખામી જણાય છે.
પરંતુ એકંદરે આ પુસ્તક એક ઉચ્ચ જાતિનું બન્યું છે અને આપણી
ભાષામાં આવાં રૂપાંતરો કવચિત્ જ જોવામાં આવે છે. દીલગીરી એટલી
જ છે કે આ રૂપાંતરની સ્પર્ધા કરે એવું એકે પુસ્તક આપણી ભાષામાં
અઘાપિ થયું નથી.*

સ્વર્ગવાસી નારાયણ હેમચંદ્રે બંગાલીમાંથી 'અશ્રુમતિ' નામનું સુંદર
નાટક ગુજરાતીમાં ઉતાર્યું છે. ખૂલ્લા દીલથી લખેલા અર્પણપત્ર-ઉત્સર્ગ-માં
એ સાધુ બધું માન સાક્ષર શ્રી નૃસિંહરાવને આપે છે. અને ખરેખાત એ
નાટકની ભાષા શ્રી નારાયણની ભાષા જ નથી. મૂળ નાટક અમારી અગાડી
નથી, અને હોય તોયે વાંચીને સમજીએ એટલા બંગાલીના જ્ઞાનને અભાવ
અમે માત્ર ગુજરાતી ભાષાન્તરની જ વાત કરીશું. જ્યોતિરિન્દ્રનાથ ટાગોરના
શ્રી નારાયણના આ આખા અનુવાદને રા. નૃસિંહરાવે સુધાર્યું નથી; પણ
અધું જ જાતે લખી આપીને અને કવિતા બનાવી આપીને કવિત્વમય
કરી દીધું છે. મૂળ નાટકમાં શેક્સપીઅરની છાયા ખૂલી જણાય છે.
ફરીદ્વા પાત્રમાં ધ્યાગોએ અને રાજકુમાર સલીમના પાત્રમાં એથેલોએ
પુનર્જન્મ લીધો હોય એવું સાફ દૃષ્ટિગોચર થાય છે. ઉંચા પ્રકારનો રસ
રેડીને. અને ઉંચે પ્રકારે પાત્રતા જાળવીને રા. નરસિંહરાવે ખેશક આ નાટક

સર્વાનુભવ કવિત્વમય કરી દીધું છે; અને ભાષામાં એક આદરણીય પુસ્તકનો વધારો કર્યો છે. શ્રી નારાયણે અંગાળીમાંથી 'પુરુવિક્રમ' નામે ખીબ્બ નાટકનો અનુવાદ પણ કર્યો છે.

મહા કવિ વિશાખદત્તના 'મુદ્રા રાક્ષસ'ના સાક્ષર કેશવલાલ હર્ષદ-રાય ધ્રુવે કરેલા અનુવાદની ખાસ નોંધ લેવી જોઈએ. નંદ વંશનો નાશ થઈને મૌર્ય વંશની સ્થાપના થયાનું ચમત્કારી ચિત્ર આપતું આ નાટકનું વસ્તુ કેવળ ઐતિહાસિક છે. પાત્રનિરૂપણ અને સંવિધાનચાતુર્યને માટે આ નાટક સંસ્કૃત ભાષામાં પણ અદ્વિતીય જ છે. રા. ધ્રુવ એક સારા સાહિત્યવેત્તા છે અને એમણે એ શાસ્ત્ર ઉપર બહુ પરિશ્રમ કરીને 'ગીત ગોવિન્દ', 'અમરશતક', 'ઘટકર્પર' અને મુદ્રારાક્ષસ વગેરેનાં ભાષાંતર કરીને ભાષાની સ્મૃદ્ધિમાં કિંમતી વધારો કર્યો છે, એટલું જ નહિ પણ પોતાના સહૃદયપણાનો ગુજરાતી વાંચકોને પરિચય દર્શાવી આપ્યો છે. આ નાટક ઉપર એમની ટીકા અલૌકિક છે. અમુક ગ્રંથમાં અમુક લોકોત્તર ચમત્કારવાળું વસ્તુ હોય તેને સંમર્થન કરવા માટે રહસ્યને સ્ક્રુટ કરવું એ કામ સાધારણ બુદ્ધિથી બની શકતું નથી. કેટલાક ટીકાકારો માત્ર ઉપર ઉપરની આબતો વિશે જ વિવેચન કરીને પોતાનું કર્તવ્ય કર્યું માને છે, અને ચિંત્ય અને સંદિગ્ધ સ્થાનોની ઉપેક્ષા જ કરે છે. એવાને માટે હાસ્યમાં કહેવામાં આવે છે તેમ 'શ્રીધર સ્વામીકોર્મી શંકા પડ ગઈ' એમ બને છે ! પરંતુ વિદ્વાન ટીકાકારો ચિંત્યસ્થાનોનો શોધ કરીને અને તેનું સ્પષ્ટિકરણ કરીને ગ્રંથના ગૌરવમાં એાર વધારો કરે છે. આવા ટીકાકારો ઉત્તમ પંક્તિના છે; અને એઓ ઉત્તમ ટીકાકારના માનને પાત્ર થયા છે. એમની ટીકા એવી સવિસ્તર અને સપ્રમાણ છે કે તેની આગળ કલકત્તાની સંસ્કૃત ટીકાવાળી અને સ્વ. જસ્ટીસ તેલંગવાળી આવૃત્તિઓ ગૌણ થઈ ગઈ છે. પાઠાંતર નક્કી કરવામાં તો એમના પ્રયાસની પરિસીમા જ છે. ગ્રંથના રહસ્ય અને પાઠાંતર સંબંધે સારી મીમાંસા કરીને મૂળપદ પદાર્થનો ભાવ દર્શાવતાં આસપાસનાં પ્રમાણો આપીને તેને બહુ જ વિદ્વતાભરી રીતિયે સ્ક્રુટ કર્યો છે. તેમ જ ઘણા કાળ થયાં ફરી ગયેલા પાઠોના અસલ પાઠ ચિદ્ધ

કરવા માટે પણ બહુ જ શ્રમ લીધો છે. કાળનિર્ણયમાં એમણે ઉઠાવેલા પૂર્વ પક્ષનો રદીઓ ડા. ભાણ્ડારકર તરફથી ઘણાં વર્ષો થયાં તોએ બહાર પડ્યો નથી.

મૂળ નાટકનું વસ્તુ ઐતિહાસિક છે એ અમે કહી ગયા. ચાણાક્યની નીતિ કુટિલ છે અને શ્રી વિશાખદત્તે નાટકમાં તેનું તાદૃશ ચિત્ર ખડું કર્યું છે. પરંતુ કુટિલ નીતિ છતાં આ નાટકમાં કોઈ વ્યક્તિના લોભ, લાભ કે કામની તૃપ્તિનો હેતુ નથી. ધન અને બળના મદમાં અંધ થયેલા જીલમગાર નંદને પદચ્યુત કરીને તેની ગાદીએ લાયક રાજાને બેસાડવો એવો ઉચ્ચ આશય છે. નીતિ ખુની છતાં ખૂનરેણ અટકાવનાર છે. આખા રાજ્ય-ફેરફારમાં લોહીનું એક ટીપું ધરાધરી પડ્યું નથી. વસ્તુ અને વસ્તુસંકલનાં સચોટ હોષને કાર્યવેગ ધણો ત્વરાયુક્ત ચાલે છે. એટલી અને એવી ત્વરા છે કે વાંચતાં વાંચતાં આપણે પણ પાત્રમંડળમાં પ્રવેશ કરીને જાણે ભજવતા હોઈએ એવું ભાસે છે. શુદ્ધ ભાષાન્તર, વિદ્વાતભરેલી ટીકા, પાશ્ચિયાત્ય પાંડિત્યના ધોરણપર લખેલી સમર્થ પ્રસ્તાવના, અને એ બધાંની સાથે પોતાની સરળ પ્રાસાદિક ભાષા વડે રા. ધ્રુવે આ નાટક વિદ્યાર્થીથી માંડીને વિદ્વાનો ધરાધરીને મનન કરવા જેવું બનાવ્યું છે.

આ જ નાટકનું ખીજું એક ભાષાન્તર ભાવનગરમાં થયું હતું પણ તેના વિશે કશું લખવા જેવું નથી.

મનોવિકારો અને પરિપુષ્ટોને પાત્ર બનાવીને લખાયેલા સુંદર પ્રબોધ ચંદ્રોદય નાટકનો ગુજરાતી અનુવાદ પણ આ સાહીમાં થયો છે. સદ્ધર્મનો બોધ આપતાં જીદાં જીદાં પંથોનાં ભોષાળાં વિવેકમાં રહીને આ રૂપકમાં કાઠ્યાં છે. અનુવાદ રસભર્યો અને સારી ભાષામાં લખાયો છે. આજ પ્રબોધ ચંદ્રોદય નાટકનું ખીજું ભાષાન્તર સ્વ. રા. વલ્લભજી હરિદત્ત આચાર્યે કર્યું છે. પણ એ અનુવાદ વિષયે કંઈ કહેવા જેવું નથી.

માલવિકાગ્નિ મિત્ર નાટક, નાગાનંદ નાટક, અને વેણીસંહાર નાટક વગેરેનાં પણ ભાષાન્તર આ સાહીમાં જ થયાં છે.

સ્વ. કવિ બાલ—બાલાશંકર ઉદ્દાસરામે “મૃચ્છકટિક” નું ભાષાન્તર કરીને આપણા વાચનમાં એક આનંદદાયી ‘પ્રકરણ’ ઉમેર્યું છે. પોતે જ વિનયમાં એને ‘છાયા મૃચ્છકટિક’ કહ્યું છે. મૂળને બહુ અનુસરતું ન હતાં, એમનું આ નાટક સુંદર છે. મૂળ નાટકના પાઠમાં ઘણા ઘોંટાળા છે. ક્ષેપક ભાગ એટલો બધો પેસી ગયો છે. કે તેને પરખી કાઢવો મુશ્કેલ છે. તથાપિ બાલાશંકરની ભાષા પ્રાસાદિક હોવાથી નાટકમાં કોઈ એવી તરેહની સુંદરતા આવી છે કે વાંચનારાને આનંદ ઉપજે જ. આ જ ઉત્સાહી લખનારે ‘કર્પુરમંજરી’ નામે ‘સદૃક’ નું ભાષાન્તર પણ કર્યું છે. બ્રષ્ટ મૂળને અંગે થતા સ્વાભાવિક દોષોની અવગણના કરીએ તો આ નાનહકકું ‘સદૃક’ વાંચવાલાયક બન્યું છે. બાલાશંકરની બાની જ એક તરેહની મસ્ત મનોહરતા ઉત્પન્ન કરે છે.

બંગાળી ઉપરથી થયેલા મૂળ હિંદીમાંથી કેટલાક ફેરફાર અને થોડા વધારા સાથે રા. નર્મદાશંકર દેવશંકર મહેતાએ ‘સતી નાટક’ ગુજરાતી પ્રજા રૂપર મુક્યું છે. આ નાટક ઉચ્ચ ભાવનાવાળું, શૈવ પંથીઓને અને સ્ત્રીઓને ખાસ વાંચવાલાયક છે.

‘પ્રિયદર્શિકા’ અને ‘રતનાવલિ’ નાં બન્ને ભાષાન્તર ગુજરાતીમાં થયાં છે. રતનાવલિના એક ભાષાન્તરકર્તાએ. તો ગ્રંથના નામ ધરાધરીનું ભાષાન્તર કરીને તેનું નામ ‘મણિમાલા’ રાખ્યું છે.

મરાઠી અગર બીજી ભાષામાંથી ‘પુનર્વિવાહ પક્ષની પૂરેપૂરી સોળે સોળ આના ફળેતી અથવા રૂઢિ દિગ્વિજય’, ‘મોટા માધવરાવ પેશ્વા’ અને ‘બ્રાંતિસંહાર’ નામનાં નાટકો પણ થયાં છે.

મહાન કવિ સેકસપીઅરનાં નાટકોનાં ભાષાન્તરો અને રૂપાંતરો ગુજરાતીમાં થયાં છે. સન ૧૮૯૨ માં ‘કોમેડી ઓફ એરર’ ના વસ્તુ ઉપરથી ‘આશ્ચર્યકારક ભૂલવણી’ નામે નાટક થયું છે. ‘કાઠીઆવાડી’ એવા ઉપનામથી લખનારે ‘બૂલિયસ સીઝર્’ અને ‘ઓથેલો’ નાં ભાષાન્તર તેમ જ ‘ઓલ્ વેલ્ ઘેટ્ એન્ડ્સ વેલ્’ ના વસ્તુ ઉપરથી ‘ચંદ્ર-રમણું’ નામે પ્રતિકૃતિ રૂપ નાટક રચ્યું છે. આ નાટકોની ભાષા અપરિચિત લાગે છે.

અને મૂળનો સેક્સપીઅરનો રસ ધારણ કરી શકતી નથી. અંગ્રેજી રૂઠ વાક્યોનાં શબ્દશઃ તરંગુમાં ગુજરાતીમાં મૂળનો ખુબીદાર ભાવ આણી શકતા નથી. ખીજાં નાટકો કરતાં 'ચંદ્ર-રમણ' જે પ્રતિકૃતિ રૂપ છે તે ઠીક થયું છે; જે કે એમાં પણ મૂળ વસ્તુ ઇંગ્રેજીમાંથી લીધેલું છે એ વાત એની શૈલીપરથી સહજ જ દષ્ટિગોચર થાય છે.

ગુજરાતી નાટકનો આરંભ કરનાર તો રા. રા. રણછોડભાઈ ઉદયરામ જ છે. સન ૧૮૬૧ માં તેમણે 'જયકુમારીનો જય' નામનું નાટક લખવા માંડ્યું; અને સન ૧૮૬૨ માં કડકે કડકે પુદ્ધિપ્રકાશમાં પ્રસિદ્ધ કર્યું. આ નાટક સને ૧૮૬૫ માં પુસ્તકના આકારમાં 'જયકુમારી વિજય નાટક' એ નામે બહાર પડ્યું. એ પુસ્તકની પ્રસ્તાવનામાં તેઓ લખે છે કે 'ભવાઈ ઉપર અભાવ ઉપજવાથી પ્રથમ માફે લક્ષ નાટક ઉપર ગયું, અને મનમાં એમ આવ્યું કે નાટક વિષય પણ ગુજરાતી ભાષામાં ખેડાવો જોઈએ. આ વિષય ઘણો અધરો છે, તેથી સામાન્ય સમજણુ-વાળા લોકનું મુખ તેમાં થવું કઠિણ છે; માટે પ્રાચીન અને અર્વાચીન વિદ્વાનોનાં નાટક આપણી ભાષામાં પ્રસિદ્ધ થવા માંડે, તેના અગાઉ ઉપરના પ્રકારના લોકોને તેમાં કાંઈ પણ પ્રવેશ થવાને સાધન મળે એટલા માટે મેં આ પુસ્તક લખવાનું આરંભ્યું;' અને આ કારણથી તેઓ પ્રસ્તાવનામાં લખે છે કે, કુશળતાથી લખાયલા નાટક સરખી વસ્તુ, નાયક અને રસભેદની રચના ન કરતાં સામાન્ય લોકોને સમજણુ પડે એવો વિસ્તાર તેમણે પુસ્તકમાં કર્યો છે. એ પુસ્તકમાં નાન્દી, સૂત્રધાર અને નૃતીનાં ભાષણુ વગેરેથી સંસ્કૃત નાટક સરખો આરંભ કર્યો છે. પણ તે પછી સંસ્કૃત નાટકોનો નમુનો લીધો નથી. પણ સંસ્કૃત કે ગ્રીક ગમે તે નાટકશાસ્ત્રના નિયમો સચવાય તેજ નાટક રચાય એમ નથી. કાર્ય, વસ્તુસંકલના અને પાત્રભેદ એ નાટકના આવશ્યક અંશો છે. આ અંશો સિદ્ધ થવા માટે નાટકોમાં ખીજનો ક્રમશઃ ઉદ્ભેદ હોવો જોઈએ; અને નાટક એ કાવ્ય હોવું જોઈએ. જયકુમારી નાટકમાં ખીજના આવા ક્રમશઃ ઉદ્ભેદને બદલે સંભાષણુ રૂપ વાર્તા છે, અને ગદ્ય જ છે. કેટલીક

ભાષામાં નાટકોમાંનાં બધાં સંભાષણ પદ્યમાં હોય છે. સંસ્કૃતમાં ગદ્ય અને પદ્ય બન્નેમાં હોય છે. કાવ્યને માટે ગદ્ય અને પદ્ય બન્ને ચાલે. સારા નાટક-કારનું ગદ્ય કવિત્વવાળું હોય છે; અને જ્યાં ભાવ એકાએક એકઠો થઈ જાય છે અગર જ્યાં રસ વધતાં વધતાં ઘટ થઈ જાય છે ત્યાં તે પદ્ય-કવિતામાં-સ્ફુરી આવે છે. જયકુમારી વિજય નાટકમાં મધ્ય ભાગમાં આવાં કાવ્ય મુકવાનો પ્રયત્ન છે. બાકી જ્યાં જ્યાં પદ્ય છે તે તે સંભાષણ રૂપે જ માત્ર છે. નાયક નાયકાના લાંબા લાંબા પત્રો તે પણ ગદ્યમાં છે. નાટકની નાયકા જયકુમારી ગરીબ કુટુંબની પણ સુશિક્ષિત કન્યા છે. તેના ગુણથી આકર્ષાઈ પ્રાણુલાલ નામે ધનવાન અને કેળવાયેલો પુરૂષ કેટલીક મુશ્કેલીઓ છતાં આખરે લગ્ન કરે છે, એ આ નાટકનું વસ્તુ છે. આ પુસ્તકથી રા. રણુછોડભાઈની નાટકકાર તરીકે ખ્યાતિ થઈ એટલું જ નહિ પણ એ પુસ્તક ઉપરથી કેટલાક કાળ સુધીને માટે ગુજરાતની નાટક રચનાનો આકાર રચાયો. પ્રેમમાં પડેલાં નાયક નાયકા પોતા વચ્ચે ઘણું અંતર છતાં અનેક વિધો નિવારીને આખરે લગ્ન કરીને સુખી થાયઃ એજ વાર્તા આ પછી રચાયેલાં અને ભજવાયેલાં નાટકોમાં સમાઈ હતી. નાયક નાયકા વચ્ચેના અંતરની, અને તેમને નડેલાં વિધોની કલ્પના માત્રમાં જ એ સર્વ નાટકોની એક બીજથી ભિન્નતા હતી. આ સર્વ પ્રવાહને વહેતો કરવાનું માન રા. રણુછોડભાઈને જ ધટે છે. ઘણાં ખરાં નાટકોમાં આરંભમાં સૂત્રધાર પછી વિદ્વપક પ્રવેશ કરે છે અને નાટકનો સમારંભ ન સમજી શકવાથી મૂર્ખાઈ ભરેલા પ્રશ્નો કરે એ પદ્ધતિ પણ આ નાટકમાં મુકેલા એવા પ્રસંગના અનુસરણથી થઈ છે. જયકુમારી વિજય નાટકનો વિદ્વપક સંસ્કૃત નાટકોના વિદ્વપક કરતાં અભાવ ઉત્પન્ન કરનાર ભવાઈના રંગલાનો નિકટ સંબંધી છે. નાટકના સાહિત્યમાં રા. રણુછોડભાઈની સહુથી વધારે ખ્યાતિ આ પછી સને ૧૮૬૬ માં તેમણે રચેલા 'લલિતા દુઃખદર્શક નાટક'ને લીધે થઈ છે. લલિતા દુઃખદર્શક કરુણરસ નાટક છે, અને એનો અન્ત દુઃખમય આવે છે. બાળલગ્નથી અને વરમાં ગુણને બદલે કૂળ જોયાથી કેવાં માઠાં પરિણામ થાય છે એ દર્શાવવા અ આ નાટકનો હેતુ છે. અંતી રચનામાં સંસ્કૃત નાટકોનો નમુનો લીધો નથી. એમાં સૂત્રધાર નટી વગેરે આવતાં નથી.

નાટ્યશાસ્ત્રના મધુરેણ સમાપયેત્—‘ મધુરથી સમાપ્તિ કરવી ’—એ ધારી સૂત્ર અનુસાર સંસ્કૃત નાટકોમાં અંતે કર્ણુરસ લાવવામાં આવતો નથી. ‘લલિતા દુઃખદર્શક’માં અંતે લલિતા-નાટકની નામકા-નું દુઃખથી મૃત્યુ થાય છે. આ નવો માર્ગ લેવામાં રા. રણુછોડભાઈએ યોગ્ય હિંમત કરી છે. દુઃખમય અન્તવાણું નાટક રચી તેમાં કર્ણુરસ જાળવવો એ અધરૂં પણ છે. આવી હિંમત અને રસિકતાને અભાવે રા. રણુછોડભાઈનું અનુકરણ કરનારા બહુધા આ માર્ગ ગ્રહણ કરી શક્યા નથી. ‘લલિતા દુઃખદર્શક’ પ્રસિદ્ધ ગ્રંથો જ બહુ લોકપ્રિય થઈ પડ્યું હતું. અમદાવાદમાં ઠેરઠેર વંચાતું હતું એ અમને સાંભરે છે. ‘ગુજરાતી નાટક મંડળી’એ લાંબા વખત સુધી એ ખેલ ભજવ્યો હતો અને તેમાં રોજ પ્રેક્ષકોની ઠઠ જામતી. એના નાયક નંદનકુમારની કુપાત્રતા એટલી લોકપ્રિય થઈ પડી હતી કે ‘નંદન’ એ શબ્દ મુંબાઈગિરી ભાષામાં મૂર્ખતા અને અધમતાવાચક થઈ પડ્યો હતો. કહેવાય છે કે એ ખેલ જોઈ એક ડોશી ઉપર એટલી અસર થઈ હતી કે પોતાની દિકરીનો વિવાહ કરેલો વર નંદનકુમાર જેવો છે અને તેથી દિકરી આખરે લલિતાની પેઠે દુઃખી થશે એમ ધારી એણે એ વિવાહ ફેક કર્યો હતો. આ પ્રમાણે આ નાટક જનવિચારમાં પ્રબળ અસર કરાવનાર થયું હતું. તેમ જ અનુકરણ કરનારાઓને પણ પત્નીની દુઃખી સ્થિતિનો વિચાર આલેખવાનો નમુનો થઈ પડ્યું હતું. એશક રસાર્દતા અને આવડતની ખામીને લીધે તેઓએ બહુધા એવી સ્થિતિનો અંત સુખમય કહ્યો અને કર્ણુ રસમય ઘટના તેઓ કરી શક્યા નહિ.

આ નાટક ખીજના ઉદ્ભેદમાં, સંકળનામાં, પાત્રભેદમાં અને કાવ્ય-ત્વમાં ‘જયકુમારી વિજય નાટક’ કરતાં ઘણું ચઢીઆતું છે. જયકુમારી વિજયની લાંબાં લાંબાં ગદ્ય ભાષણોની શૈલી એમાં કાયમ રહી છે અને વંધારામાં લાંબાં પદ્ય વર્ણનોની શૈલી નવી દાખલ થઈ છે. ત્રીસ ત્રીસ ચાળીસ ચાળીસ તૂકનાં લાંબાં પદ્યને લીધે રસની ક્ષતિ થાય છે. નાટકની રચનામાં આવો વિસ્તાર અનુચિત છે. આ પ્રમાણે નાટક સાહિત્યમાં અગ્રણી થયા પછી રા. રણુછોડભાઈએ સંસ્કૃત નાટકોના અનુવાદ કર્યા, પુરાણો પરથી

વસ્તુ લેઈને નાટકો લખ્યાં અને ઈંગ્રેજીમાંથી પણ આપણી ભાષામાં ઉતાર્યાં એ અમે યોગ્ય સ્થળે કહી ગયા છઈએ.

નાટકોની રચનામાં તેમનો એક આગ્રહ દઢ હતો કે પ્રાકૃત વર્ગની અધમ રચિની ખાતર નાટકમાં અધમતા આણવી નહિ, પણ લોકસમાજ ઉન્નતિ ગ્રહણ કરી શકે તે માટે ઉન્નતિસાધક અંશો નાટકમાં દાખલ કરવા. એમનો આ નિયમ સ્તુત્ય હતો. પરંતુ ખીજા લખનારાઓએ રા. રણુછોડભાઈનો આ ઉચ્ચ આશય જાળવ્યો નથી. નવી થયેલી નાટક-મંડળીઓ પોતાના પ્રેક્ષકોની તૃપ્તિ સારૂ નવાં નાટકો મેળવવા ફાંફાં ભારતી હતી અને ઘણાં નવાં નાટકોનો જન્મ આવી વાંછતાને જ આભારી છે. આમ જન્મેલાં નાટકોમાં રા. રણુછોડભાઈના નિયમોનો કેવળ અનાદર થયો છે એ ઘણું શોચનીય છે. ગુજરાતી નાટકસાહિત્યની વૃદ્ધિ થઈ નહિ, તેમાં ઉચ્ચતા આવી નહિ, એનું આ એક મોટું કારણ છે. ઉપર કહી ગયા તેમ ગુજરાતી નાટકસાહિત્યનો આરંભ હિંદુ સંસારમાં સુધારો કરવાની ભાવનાથી થયો. આ બળને ખીજાં પણ બળ આવી મળ્યાં હતાં.

નવાં લખાયલાં નાટકોની સંખ્યા ઘણી થોડી છે, એ શોચનીય છે. પૌરાણિક વસ્તુ ઉપરથી રચાયેલાં નાટકોમાં રા. રણુછોડભાઈનું 'બાણાસુર મદમદન,' અંગ્રેજી ભાષાન્તર ઉપરથી કરેલું 'હરિશ્ચન્દ્ર' અને કવિ નર્મદનાં 'દ્રૌપદી દર્શન,' 'રામ જનકી દર્શન', અને 'બાળકૃષ્ણ વિજય' વગેરે આવી જાય છે. નર્મદાશંકરમાં એ પ્રકારનું કવિત્વ ન હોવાને લીધે આ નાટકો એમની કવિતાની પેઠે પ્રસિદ્ધિ પામ્યાં નથી. રસિક અને શુદ્ધ ભાષામાં લખાયલું રા. મધુવચરામ વહોરાનું 'નૃસિંહ નાટક' અને કેટલાક સારા અંશોવાળું રા. ભટ્ટનું 'શ્રવણ પિતૃભક્તિ નાટક' પણ આ વર્ગમાં જ આવે છે; બન્ને અત્રે તોંધ લેવા જેવાં છે.

ઐતિહાસિક નાટકોમાં રા. ગણુપતરામનું 'પ્રતાપ નાટક' પ્રસિદ્ધ થયું હતું. એ ગ્રંથ વાંચીને કાઠીઆવાડના વિદ્વાન સ્વ. મણિશંકર કીકાણીએ પોતાનો અભિપ્રાય દર્શાવ્યો છે તે અમારો પણ આધીન સત છે. સ્વ. મણિશંકર કહે છે કે તે 'દર્શ' નાટક નથી. આ પુસ્તકના

માત્રભેદ, વસ્તુસંકલના અને રસ તેમ જ એ બંધાની નિષ્પત્તિ કરનાર ખૂદ ભાષા એને માટે ઘણું કહેવાતું છે. છતાં સ્થળસંકોચને લીધે વધારે કહી શકાતું નથી. જો અમુક પુસ્તકની વધારે આવૃત્તિઓ થવા માત્રમાં જ ગુણુ રહ્યો હોય તો આ નાટકની ચારેક આવૃત્તિઓ થઈ છે. એ જ વસ્તુ લેખને વાંકાનેરના રાજકવિ નથુરામે પણ નાટક મંડળીને સારૂ 'પ્રતાપ પ્રતિષ્ઠા' નામનું નાટક લખ્યું છે. મહુમ સાક્ષર નવલરામે 'વીરમતિ નાટક' પ્રગટ કર્યું હતું. એનું વસ્તુ માળવાના પરમાર રાજપુત્ર જગદેવનાં પરાક્રમો-માંથી લીધેલું છે. એમાં કેટલાંક સારાં ભાષણો અને સારાં કાવ્યો છે, પરંતુ કેટલીક જગાએ દીર્ઘસૂત્રીપણું દેખાય છે. તેમ જ વસ્તુસંકલના અને રસના અવિચ્છિન્ન પ્રવાહની ખામી જણાઈ આવે છે.

નીતિનો બોધ કરનારાં નાટકો પણ આ સાડીમાં થયાં છે, પણ ઉપ-દેશનાં ભાષણો રૂપે અને રસની તેમ જ વસ્તુસંકલનાની ખામીને લીધે ખુબી વિનાનાં થયાં છે. અમુક દુરાચાર ત્યાગ્ય છે એ બતાવવાને જે કૌશલ્યની જરૂર છે તેને અભાવે તેઓ પોતાના હેતુનાં ઉચ્છેદકરૂપ નીવડયાં છે. રા. પાનાચંદ અમરજીએ રચેલા 'વ્યભિચાર ખંડન' નાટકનો હેતુ સ્તુત્ય છે. છતાં એ નાટક ખંડન નહિ પણ મંડનની ગરજ સારે એવું બન્યું છે. વ્યભિચારના જૂદા જૂદા વ્યક્તિ, જૂદા જૂદા જ્ઞાતિ અને જાતિ, જૂદા જૂદા ધર્મ અને પંથ પરત્વે વિભાગ પાડીને તેમાં તેમાં પ્રવર્તતા જૂદા જૂદા પ્રકારના વ્યભિચાર દર્શાવતા નિર્લજ પ્રસંગો અનિષ્ટ ભાષા અને લ'નાણથી જૂદા જૂદા પ્રવેશોમાં વરણવી તેની પછી ખીજા પ્રવેશમાં 'જ્ઞાન સૂર્યાગમ'નું તેવી અનીતિની દુષ્ટતા દર્શાવતું ભાષણ આપ્યું છે. આવા રચનાથી અનીતિ ફેલાવનારૂં વાંચન જ માત્ર વધાર્યું છે. આ નાટક જોતાં જ અમને 'કાર્પાસ વિલાસ'નું એક ગોરજીએ અમદાવાદમાં જોવા લાયક જગાઓ કેઈ કેઈ છે એ સવાલના જવાબમાં કહેલું રમુજી કવિત યાદ આવે છે. એમાં બધી જોવા લાયક જગાનાં નામ ગણાવ્યાં છે. છેવટે એક દોહરો ઉમેરીને સાત ગાઉ ઉપર આવેલી અડાળજની વાવ ધરાધરી ગણાવીને તે જોવા ન જવું એવો ઉપદેશ કર્યો છે। મલીનતા દર્શક ચિત્ર બને પ્રગટ રીતે મલિન ન જોઈએ.

માત્ર સૂચનાથી મલિનતા દર્શાવાય અને એનાં અનિષ્ટ પરિણામો કુશળ વસ્તુસંકલનાથી જણાવાય તો જ આવાં નાટકોથી નીતિમોઘ થઈ શકે છે. આજ વર્ગમાં મુકવા જેવું ખીન્નું નાટક 'મઘપાન દુઃખદર્શક ચંદ્રમુખી નાટક' છે.

સ્વ. ડા. હ. હ. ધ્રુવે નાટક સાહિત્યમાં પણ સુંદર ઉમેરો કર્યો છે. દર્પણકારનાં ગણાવેલાં અઠ્ઠાવીસે પ્રકારનાં દ્રશ્ય લખવાં એવા એ સ્વર્ગવાસી ઉત્સાહી વિદ્વાનની પ્રતિજ્ઞા અમે જાણીએ છીએ. એને અનુસરીને જ એમણે 'અંક' અને 'વ્યાયોગ'ના નમુના તરીકે 'વિક્રમોદય' અને 'આર્યોત્કર્ષ', લખ્યાં છે. આર્યોત્કર્ષમાં રાષ્ટ્રીય ભાવનાની જાગૃતિનું સારું ચિત્ર છે. 'અંક' અને 'વ્યાયોગ' જાતે જ ન્યૂન સંધીવાળાં રૂપક છે માટે એને ખીન્ન પ્રસિદ્ધ નાટકો સાથે સરખાવાય નહિ. સંસ્કૃતમાંના 'વ્યાયોગ'—ઘનંજય વિજયની સાથે મેઢવતાં આ વિદ્વાનનું સારાં કાવ્ય ભરેલું રૂપક ખેશક ચઢે છે. રસ પણ તેમાં ઘટે એવો ભરેલો છે. ગુજરાતી ભાષાને એ વિદ્વાનના જ વ્યસની વિદ્વાનના અકાળ અવસાનથી ખરખરી ખોટ ગઈ છે.

રા. મગનભાઈ ચતુરભાઈ પટેલ તરફથી પોતાના પ્રથમ પ્રયત્ન તરીકે પ્રગટ થયેલા 'વેદેહી વિજયમ્' નામના નવા નાટકમાં અંશાવતારી રામચંદ્રજીના જીવનના એક અંશનું નાટકરૂપે નિરૂપણ છે. આદિ કવિ શ્રી વાલ્મીકી, ભવભૂતિ અને તુલસીદાસે પોતાના ગ્રંથોમાં શ્રી રામચંદ્રજીનાં મનોહર ચિત્રો આપ્યાં છે. આ કવિઓએ આલેખેલાં ચિત્રોથી ત્રિભુવનૈક વીર શ્રી રામચંદ્રજીનું અંશાવતારીપણું ઓર ખીલીને આપણા હૃદયમાં આનંદ ઉપજે છે. પરંતુ રા. મગનભાઈનાં ચિત્ર અ પવિત્ર મૂર્તિને આપણા હૃદયમાંના ઉચ્ચસ્થાન ઉપરથી નીચી પાડે છે. તેમને મનુષ્ય ખનાવી દે છે અને તે પણ કેવી એ કોટીનું. શ્રીરામચંદ્રની મહાનવિવશતા, ઉપભોગલોલુપ્ત્ય, અને કામીજનની ખીજી ચેષ્ટાઓ એમના સર્વમાન્ય ચારિત્ર્યથી તદ્દન વિરૂદ્ધ છે. તેમને યુવરાજપદે સ્થાપન કરવાનો સમારંભ થઈ ચૂક્યો હતો. ખીજે દિવસે તેમ થાય તે પહેલાં કૈકેયીના આગ્રહથી તેમને રાજપાટ છોડીને વનવાસ જવું પડ્યું હતું. આ સમયનું ઉક્ત કવિઓનું કહેલું વર્ણન એ મહાવીરને કાંઈ ઓર જ ચિત્રે છે. તુલસીદાસજી કહે છે કે:—

પ્રસન્ન વદન ન થયું સુણી, અતિ શુભ રાજ અભિષેક;
 ઝ્વાનો ન મુખ વનવાસ દુઃખ, મુખચર્યા સ્થિતિ એક. ૧
 સદાય રહેજ પ્રસન્ન વદન મંગળપ્રદ મંગ્લ.

(કવિ શીવલાલનું તુલસી કૃત રામાયણ).

તે જ આ રામચંદ્ર એમ રા. મગનભાઈના ચિત્રથી મનાતું નથી. સંસ્કૃતની પ્રીતિ અને મોહથી રા. મગનભાઈએ કાલિદાસનાં નાટકોના કેટલાક ભાવ, ઘાટી ઇત્યાદિ લીધાં છે; બધ્કે અનુકરણ જ કર્યું છે. કેટલાંક વાક્યો અને પાત્રની સૂચનાઓ સંસ્કૃત જ છે. આ નાટકમાં કેટલાક ગ્રામ્ય શબ્દો ધુસી ગયા છે અને ભાષા વગર હેતુએ અગમ્ય થઈ છે. એમના પ્રથમ પ્રયાસની કુતુહલતાને લીધે આ નાટક વંચાશે. આ ઉત્સાહી અને વિધાવિનોદી યુવાન તરફથી એક સારું ભાષાન્તર મળવાનો સંભવ છે.

‘ભટના ભોપાળા’ ની વાત કરતાં ખીજાં હાસ્યરસ નાટક થયાં નથી એમ અમે કહ્યું છે. બેશક ભટના ભોપાળાના જેવા નૈસર્ગિક હાસ્યરસવાળું નહિ પણ હાસ્યરસથી ભરેલું ખીજું એક સુંદર નાટક ગુજરાતી સાહિત્યમાં ઉચ્ચસ્થાન ભોગવે છે. સ્વ. કવીન્દિર દલપતરામનું ‘મિથ્યાભિમાન નાટક’ એક વાર વાંચ્યું હોય તો તે હૃદયમાંથી ખસતું નથી. આ નાટકનો હાસ્યરસ નૈસર્ગિક નહિ પણ પ્રાસંગિક છે; તેમ જ ‘ભટના ભોપાળા’ ની પેઠે છલકાઈને ઉભરાઈ જતો ત્વરિત નહિ પણ ઠાવકો, બેઠો અને શાંત વહેતો છે. પોતે રતાંધળો હતો તે આખું જગત બાણતું હતું તથાપિ કોઈ ન બાણી બય એવો પ્રયત્ન કરનાર જીવરામ ભટ આ નાટકનો નાયક છે. કવિયે બધાં પાત્રને મિથ્યાભિમાની કલ્પ્યાં છે. એકને કુળનું, ખીજને વિહ્વાનું તો ત્રીજને વળી બૂદ્ધી જ બામતનું મિથ્યાભિમાન છે. દુકમાં સઘળાં પાત્ર પોતપોતાના મિથ્યાભિમાનમાં પચી રહેલાં છે. હાસ્યરસ જમાવવાની સ્વ. દલપતરામની શક્તિ કુદરતી હતી. તેમનો હાસ્યરસ પણ ઠરેલ છે. પાત્રભેદ અને સારી સંકલના છતાં આ નાટક માત્ર વાર્તારૂપ લાગે છે. નાટકમાં ગમે તે સ્થળે, ગમે તે વખતે અને ગમે તે પ્રસંગે રંગલો -વિદ્વપક આવે અને ગમે તેનું ગમે તેવું ઉપહાસ કરે અને ગમે એ બોલે એ

પદ્ધતિ એમણે ભવાઈની લીધી છે. વિદૂષકનું નામ રંગલો રાખ્યું છે તે પણ ભવાઈનું જ છે, છતાં સ્વ. દલપતરામે પોતાના રંગલાને કાળ અને સ્થળ અંતર કુદી જનાર સર્વવ્યાપી બનાવ્યો નથી. મુંબાઈના એક ભાટીઆ ગૃહસ્થ તરફથી છપાયલા ઇનામને સાર કવીશ્વરે આ નાટક લખ્યું હતું. પસંદગીને સાર મોકલતી વખત એના ઉપર સંજ્ઞા પણ 'ભુંગળ વિનાની ભવાઈ' એવી રાખવામાં આવી હતી. આખું નાટક ભજવાતાં સાબંદાની મંડળી હાજર રહે છે; અને પાત્રનો પ્રવેશ વગેરેનું સૂચન પણ 'જૂવો ભાઈ જીવરામ ભટ્ટ આવ્યા. ઇ. ઇ. તાંતા થેઈ.' વગેરે ભવાઈની જ પરિભાષામાં જ કર્યું છે. ભટ્ટના ભોપાળાને અંગે ખોલતાં અમે એક સમર્થ વિદ્વાનના શબ્દોમાં કહી ગયા છઈએ કે હાસ્યરસ જમાવતાં માંકડાંને ખેલવવાના કરતાં અંકુશમાં રાખવામાં ખર્ચ ચાતુર્ય છે. આ અંકુશને અભાવે, મિથ્યાભિમાન નાટકના રંગલાના અનુકરણ રૂપે પાછળથી થયેલાં નાટકોમાં વિદૂષક એક પ્રખળ પાત્ર થઈ પડ્યો હતો. વિદૂષકની શક્તિ અગાધ થઈ પડી ! એ ગમે ત્યાં અને ગમે ત્યારે જઈ શકતો ! એ ગમે તેવી બાબતમાં ટાલણું પુરતો ! અમારા મિત્ર સ્વ. કેશવલાલ પરીખના 'કળેડા દુઃખદર્શક નાટક'માં તો વિદૂષકની શક્તિ પરાકાષ્ટાએ પહોંચી છે. એ નાટકમાં કળેડાવાળું દંપતિ સુઈ રહે છે તે વખત પણ વિદૂષક હાજર હોય છે ! નાટકની નાયકા ચંચળ પોતાના પતિને શયનગૃહમાં કાંઈ કહે છે તેના ઉત્તર ધરાધરી આપવાની ધૃષ્ટતા વિદૂષક કરે છે ! 'મિથ્યાભિમાન નાટક' લખ્યા છતાં પણ કવીશ્વર નાટકકાર તરીકે ગુજરાતને જાણીતા નથી.

શિશુપાળ વધ અથવા રૂકિમણી હરણ એ પ્રખ્યાત પૌરાણિક ઇતિ-
વૃત્તને વસ્તુ લેઈને રા. ન. પુ. શંઘવીએ એજ નામનું નવીન નાટક
રચ્યું છે. રા. રણુછોડભાઈ અને રા. મણિલાલનાં હાલની શૈલીનાં નાટકની
રીતે આ નાટક લખવામાં આવવા છતાં તેમાં નાટ્યશાસ્ત્રના નિયમોની
ઉપેક્ષા કરી જણાતી નથી. ખીજને યથાપ્રસંગ ખિલવવામાં તેમણે બહુ
સફળ પ્રયાસ કર્યો છે. પદ્ય છંદમાં નહિ પણ હાલનાં નાટકશાળાઓમાં

ગવાતાં ગાયતોના રાગમાં રાખ્યાં છે. ભાષામાં ગણ્યાં ગાંઠ્યાં સુંદર નાટકો-
માંનું આ એક છે.

આ સાડીની શરવાત પહેલાં, શરના અને ત્યાર પછીના ઘણા કાળ સુધી લોકોના આનંદ સાર માત્ર ભવાઈ જ હતી એ અમે અગાડી કહી ગયા છઈએ. સંસ્કૃત નાટકોમાં સૂત્રધારને માનપૂર્વક 'ભાવ' કહીને સં-
બોધવામાં આવતો. આ ભાવ શબ્દ ઉપરથી ભવાઈ શબ્દ થયો હશે એવી કલ્પના સ્ત્ર. હ. હ. ધ્રુવની હતી. ભવાઈ કરવાનો જ ધંધો કરનારી ખાસ નાત બની છે અને તે ભવાઈઆઓની ટોળીઓ બંધાઈને ગામેગામ, શહે-
રેશહેર અને વખતે મહોલ્લે મહોલ્લે રમવા જતી. અમુક ટોળીને અમુક જગાએ રમવાનો, વખતે અમુક નાતને જયવાનો, વંશપરંપરાનો હક્ક હતો. ભવાઈને માટે રંગભૂમિ વગેરેની જરૂર નહોતી. પોળમાં, રસ્તામાં, ધર્મશા-
ળામાં કે કોઈ દેવાલયમાં તેઓ રમતા. દોરકું બાંધીને લુગડાનો કાટો તૂટો પડદો અગર જૂની જાજમ નેપથ્યની ગરજ સારતી. નવા વેશ તેમાંથી બહાર આવતા અને વેશ ભજવીને જતાં પાત્રો તેમાંજ અદશ્ય થતાં. તેઓ નાનાં મોટાં જેવાં મળી આવે એવાં લુગડાં ધરેણાં પહેરતા. ખુબસુરત દેખાવાને સાર મોઢે સફેતો કે હરતાલ ચોપડતા. મશાલો તેમને પ્રકાશ પૂરો પાડતી. પાત્રો આવતી વખત વધારે ચમત્કાર જેવું જણાવાને વખતે રાજના બડકાં કરતા. બિભત્સ ભાષણ અને જુગુપ્સા ઉત્પન્ન કરે એવા ચાળા એ ભવાઈનાં ખાસ લક્ષણો હતાં. એમનો ખાસ નાય ઇચ્છિતના નાય જેવો નકારા હાવભાવથી ભરેલો હતો. તેઓ પોતાની રમતના પ્રારંભમાં ગણપતિ-
નો વેશ કાઢતા. કાગળના અગર લુગડાના ગોટિલાની સુંઢવાળો હસામણો ગણપતિ બનીને આવતો. ત્યારપછી જૂદા જૂદા વેશ ક્રમવાર આવતા. દરેક વેશમાં મુખ્ય પાત્ર અને તેની સાથે 'રંગલો' આવતો. ગમે એવાં નિર્લજ વચ્ચેથી-નિર્લજ શ્લેષથી અને બિભત્સ ચાળાથી જ્નેનારાને હસાવવાનું કામ એનું હતું. આવી લાંબી પરંપરાવાળી ભવાઈનું એકે પુસ્તક નહોતું. તેઓ પોતાના પાઠ મ્હોડેજ રાખતા. વખતે કોઈ પોતેજ ઉકેલી શકે એવા અક્ષરોમાં ઉતારી લેતા હોય. સઘળી તરેહના સુધારોપર લક્ષ

દોડાવનાર સ્વ. મહીપતરામજીને ભવાઈ કે એવી સંસ્થાની જરૂર અને તેની સાથેજ પ્રચલિત ભવાઈની અયોગ્યતા જણાઈ તેથી તેમણે ભવાઈમાંથી નકારો ભાગ કાઢી નાંખી-ભવાઈઆઓને ભુંડું બોલવાનું ભૂલવવાનો સખળ પ્રયત્ન કર્યો. ઉછરતા ભવાઈઆઓને શિખવા સાર અને આ જૂનાં પ્રહસનો નાશ ન પામે એ હેતુથી-'ભવાઈ સંગ્રહ' નામનું પુસ્તક લખ્યું. એ ખેલોની ભાષા ગુજરાતી, હિંદી-અગર ખરૂં કહીએ તો 'અખી તલક ચ્યાં ગ્યાતા' એવી મુસલમાની અને મારવાડીના ખિચડા જેવી છે. પદરના પૈસા ખરચી ખરચીને ભવાઈઆઓને એકઠા કરી કરીને એમણે મહા-પ્રયાસે આ પુસ્તક તૈયાર કર્યું છે. તથાપિ આ વિરલ સુધારકની સારી ધારણા ખર આવી નહિ અને ભવાઈઆઓ સુધર્યા નથી. 'ભવાઈ સંગ્રહ' સ્વ. નર્મદાશંકરને અર્પણ કર્યું હતું અને તેથી એ સ્વર્ગવાસી કવિને સ્હેજ માહું લાગ્યું હતું! હાલ નાટકશાળાઓ થવાથી અને ભવાઈઆના દિકરાઓ બહુધા તેમાં જોડાવાથી તેમ જ લોકોની રૂચિ અને લક્ષ્ય બદલાવાથી ભવાઈની પડતી થઈ છે.

કેટલાક કાળ પછી શરવાતમાં દક્ષિણની નાટક મંડળીઓ ગુજરાતમાં ખેલ ભજવવા આવતી થઈ. તેની અસરથી અહિં પણ નાટકમંડળીઓ નીકળી તેમ જ નાટક લખનારાઓ ઉપર પણ તેની અસર થઈ. દક્ષિણની કિરલોસકરની તેમ જ સાંગલીકરની મંડળીઓ ગુજરાતમાં ખોતાના ખેલ ભજવીને વાહ વાહ કમાઈ ગઈ હતી. એ મંડળીઓના ખેલ વખત પણ શરવાતમાં કાગળની સુંઠવાળો ગણપતિ રંગભૂમિપર આવતો. તેમ જ પેટ અગાડી લાકડાનું મોરનું મોહું અને ખરડા ઉપર મોરપિચ્છની ઝુડીઓ બાંધેલી સરસ્વતી પણ રાજના ભડકાથી વચ્ચે ચેકડો મારીને રંગભૂમિ ઉપર આવતી. દક્ષિણી મંડળીઓ ગુજરાતમાં ખેલ કરતાં એવી રીતે રાખતી કે પાત્રો ગદ્યમાં મરાઠીને બદલે હિંદુસ્થાનીમાં બોલે. પદ સહેલાઈથી ન બદલી શકાય એમ હોવાથી ગાયનો મરાઠીમાં જ થતાં. ખીજે એક રિવાજ હસવા જેવો હતો. એ લોકો આખ્યાનો વગેરેમાંથી બહુધા ખોતાનું પદ લેતા અને તે સૂત્રધાર જ બોલતો. સૂત્રધાર બધો વખત એટલાર આખડી

પહેરીને હાથમાં મંજરા લેઈને રંગભૂમિના એક ખૂણામાં સાંજદાની સાથે હાજર જ રહેતો. પાત્ર આવે, અભિનયયુક્ત ગદ્ય બોલવાનું હોય તે બોલે, અને જ્યાં પદ આવ્યું કે 'મેં કહેતા હું-કે કહેતી હું-તૂં સૂતલે' કહીને ચૂપ ઉભું રહેતું. એમ થાય કે સૂત્રધાર મંજરા ખખડાવતેકને સાંજદા જોડે ગાવા મંડી જાય ! બ્રહ્મચારી થએલો અર્જુન સુભદ્રાને પોતાનો પ્રેમ નિવેદન કરે તે સૂત્રધાર દ્વારા થાય ! અને લાલિય ભરેલી સુભદ્રા પણ પોતાનો પ્રેમ સૂત્રધાર મારફત જ ગાઈ જણાવે ! ગુજરાતમાં નાટકમંડળીઓ નવી નીકળી ત્યારે ઘણા કાળ સુધી આ રિવાજની અસર રહી હતી. મોરબી નાટકમંડળીનાં નાટકોમાં આરંભમાં કેટલાંક વર્ષ સુધી પાત્રોની ગદ્ય ભાષા હિંદી અને ગાયનો ગુજરાતીમાં હતાં. પારસીભાઈઓએ આ પ્રદેશમાં પણ ચચેચ રમણુ કર્યું છે. પારસી નાટકમંડળીઓ પ્રથમ અસ્તિત્વમાં આવી હતી. ફારસી અને ઉર્દૂ કિસ્સાઓ ઉપરથી તૈયાર કરેલાં નાટક એઓ લજવતા. ગુલખંડાવલી, બદરેમુનિ અને બેનકીર એવાં એવાં નાટકો પારસી અને મુસલમાન કોમોને રચતાં થઈ પડતાં. એમાંની કેટલીક મંડળીઓએ સાઈ નામ કહાડ્યું છે. ગુજરાતી કંપનીઓ પણ સારી અને માતબર થઈ છે. બાકીનીઓ જૂના ઉતરેલા ડ્રેસ, જૂના રદ થઈ ગયેલા પડદા અને સીનેરીથી પોતાનો નિભાવ કરી લે છે. તેમને નાનાં ગામમાં રખડવું પડે છે અને જેમણે નાટક શું એ કદી જોયું કે જાણ્યું એ ન હોય એવા પ્રેક્ષકોને રિજવીને પોતાનું ગુજરાત કુટી કાઢવું પડે છે. મહેનતના બદલામાં ગામડામાંથી અનાજની લખણી ધરાધરી કરાવતી મંડળીઓ હોય છે !

નાટક મંડળીઓ સાઈ લખાયલાં નાટકોમાં છેક હલકા વર્ગની જ રચિને આનંદ આપી ઘણા પ્રેક્ષકો મેળવી દ્રવ્ય સંપાદન કરવાનો હેતુ હોવાથી ઉચ્ચ ભાવના, ઉંચો રસ અને ઉચ્ચ વૃત્તિયોનો અવકાશ જ રહેતો નથી. માત્ર સભાપણુ રૂપે વાર્તા લખી તેમાં વિષયવાસનાને ઉદ્દીપ્ત કરવી, ગમે તે રીતે હાસ્ય ઉપજાવવું એ નાટકનો ઉદ્દેશ થઈ પડ્યો છે. પ્રેમમાં પડેલી મોટી પદ્મીની સ્ત્રી, પોતાના પ્રેમના અવલંબન નાના છોકરાને છોકરા

ડરમાં તું દીલ સાથ, તને કોઈ ન મારે લાત'; અને અગાડી જતાં છોકરાને ફાસલાવવા કહે છે 'એને મારે કેવાં કંકણુ હાથ' એમાં કવિતા ક્યાં છે ? રસ ક્યાં છે ? પોતાની સાધ્વી સ્ત્રીનું શિયળભંગ થવાની શંકાથી ચારસે ગાઉથી એને 'ફટ' (1) કહેવા આવેલો રાજવંશી પતિ ઉઘાડી તરવારે અંત:પુરમાં ધસે, સ્ત્રીને-રાણીને-લાત મારે અને બેબાકળી થઇને ફસડાઈ પડેલી સ્ત્રીના ઉપર તરવાર ઉગામી-તડી તડીને મારવા જતો અને ક્રોધ-ભર્યો ઉભો રહીને પછી ગાયન ગાવા મંડી જાય, આના જેવો રસભંગ ખીજે ક્યાં જડે ? । ઉચ્ચ વર્ગનું પાત્ર પોતાની સ્ત્રીને 'ફટ ગ—ડી ચૂપ' કરીને ગાયન ગાય છે ત્યાં જૂથુપ્સાની સીમા આવી રહે છે. તેમાં એ વળી આવા દેખાવ વખતે 'વન્સુ મોર' થાય અને વારેવારે એના એ જ ધમ-પછાડા, એના એ જ અભિનયો કરાય, અને વારેવારે કુદરતમાં ના જ અને એવા બનાવો જેમકે મોત, તે પણ આવી ક્ષુદ્રતાથી ભજવી બતાવાય ત્યાં તદ્દન કૃત્રિમતા આવે છે. વળી કોઈ કોઈ નાટકોમાં અમુક પાત્રને ઉપદેશક બનાવી તેની પાસે કહાપણુનાં ટાલલાં કુટાવાય છે. સત્ય સ્પષ્ટ કહી બતાવવું નહિ પણ સમગ્ર નાટક ઉપરથી વાંચનારને-જેનારને-પોતાની મેજે ઉપજવી કાઢવા દેવું એ ખરી રીતિ છે, તથાપિ અધરી છે. અને તેથી જ નાટકને ભાષણ કરવાનું સભાસ્થાન બનાવી દેવામાં આવે છે. અગાડી નામ ગણાવેલા 'મધપાન દુઃખદર્શક' માં ખસે પાનાંનું લાંબું ભાષણ છે । લખનારાઓને એ શી રીતે ભજવાશે તેનો ખ્યાલ પણ નહિ હોય ।

જે નાટકો રંગભૂમિ પર ભજવી શકાય નહિ તે સાધારણ વાર્તા અગર નિબંધ અને નાટકમાં શો ફેર રહ્યો ? નાટક એ નિબંધ નથી; નાટક એ કેવળ વાર્તા નથી. નાટકમાં ખીજનો ઉદ્દય ક્રમશઃ પગલે પગલે સંકલિત થવો જોઈએ; તેમ જ એનો રસ પણ ગાઢ જોઈએ. સાધારણ નિબંધ અગર વાર્તા લખનારના કરતાં પણ નાટકકારમાં ઉચ્ચ પ્રકારનું ચાતુર્ય અને જૂદા જૂદા જનસ્વભાવનાં જૂદાં જૂદાં રસમય ચિત્રાં આલેખવાની શક્તિ જોઈએ. અને તેથી જ નાટકકારની પદ્ધતિ ઉચ્ચ છે. આ વાત લક્ષ્મીની બહાર જવાથી જ નાટકની કળાની ક્ષતિ અને અવ-

ગણના થઈ છે. હાલ તો વાર્તાને સંભાષણનું રૂપ આપવું, હલકી પ્રતિભા
 હાસ્ય ઉત્પન્ન કરવાનો યત્ન કરવો, ગદ્યથી થાકે ત્યાં પદ્ય અને પદ્યથી
 થાકે ત્યાં ગદ્ય મુકવું, અને સંગીતશાસ્ત્રના નિયમ વગરન-ધપ-છપ-ગપ-
 ભપ-એવાં વિચિત્ર તાલ ને પ્રાસવાળાં ગાયનો ઉમેરવાં એ નાટક લખવાના
 ધોરી નિયમ થઈ પડ્યા છે. આવાં નાટકો ખાંડીબંધ ઉભરાઈ જાય તો-
 પણ તેથી ભાષાની સ્મૃદ્ધિ વધી લેખાતી નથી. બોધારોમત્સરગ્રસ્તાઃ
 ની પેઠે વિદ્વાનો લખતા નથી અને નાટકશાળાની ભૂખ ભાગવાનું કામ સાત
 ચોપડીઓની શમશેરે ઝૂઝતા લેખકો પર આવી પડ્યું છે. જેને કાંઈ ન
 આવડે તેને નાટકશાળાને માટે નાટક લખતાં આવડે ! આમ થઈ પડ્યું
 છે એ ઘણું ખેદકારક છે. રા. રમણભાઈ કહે છે તેમ આના કરતાં પણ
 સુલભ નવલવાર્તા લખવાનો રસ્તો સૂઝ્યો ત્યારે જ આ અંતઃકર્તૃત્વપદ્ધ-
 બિલાષી-અમે એમને આંચિકસન્નિપાત થયેલા કહીશું-ઉપાસકોએ નાટકનો
 ખ્યાલ મુક્યો !

રંગભૂમિ ઉપર ભજવાતાં નાટકો સંબંધે ઉપર કહી ગયાઃ એ
 નાટકોમાં જે ઉંચી ભાવના દાખલ થાય, માત્ર હલકી પ્રતિભા પ્રેક્ષકોના
 વિનોદાર્થે નહિ પણ જનસમૂહની વૃત્તિ અને નીતિ ઉચ્ચતર કરવાનાં સ્તુત્ય
 અને પ્રશંસનીય હેતુથી જ માત્ર તે લખાય અને ભજવાય તો બેશક ધીરે
 ધીરે પ્રેક્ષકોની રૂચિ પણ ઉંચી થાય. તેમ જ લેખકોની દૃષ્ટિ પણ સર્વદા
 ઉચ્ચ લક્ષ્ય તરફ જ રહે. કેટલીક મંડળીઓનાં કેટલાંક નાટકો સારા અંશ-
 વાળાં છે, એ કહેવું જોઈએ. મહુમ ડાહ્યાભાઈ ધોળશાનો નાટકના
 સાહિત્યની ઉન્નતિ કરવાનો પ્રયાસ સારી રીતે જાણીતો છે. વાંકાનેરના રાજકવિ
 રા. નથુરામનાં કરેલાં નાટકોમાં કેટલાંક સારા અંશવાળાં પદ્ય છે. કાઠી-
 આવાડી નાટકમંડળીવાળા રા. વિદ્યનાથનો પણ ઉદ્દેશ એવો દેખાય છે.
 રા. ડાહ્યાભાઈનું નાની વયમાં મૃત્યુ થવાથી તેમનો પ્રયાસ અટકી પડ્યો.
 મોરખી અને ગુજરાતી મંડળીનાં કેટલાંક ગાયનો રસભરેલાં છે. પણ પ્રેક્ષક
 વર્ગની વૃદ્ધિને સાફ કરી કરીને ગાવામાં આવવાથી તેનું લાલિત્ય ઓછું
 થવું જણાય છે.

નાટકોમાં કદી કદી સારાં કાવ્યો દષ્ટિગોચર થાય છે એમ અમે કહ્યું, પણ માત્ર સારાં કાવ્યોથી જ નાટકનું સમગ્ર રૂપ થતું નથી. તેમ થવાને તેનાં સઘળાં અંગો હોવાં જ જોઈએ. આંખ, આંજી નાંખતાં ખોટાં જરીદાર કપડાં. ઝગઝગાટ રોશની અને ભપકાદાર પંડાઓથી મૂળ વસ્તુની ખામી પુરાતી નથી.

આવી દશામાં, ગુજરાતી નાટકસાહિત્યમાં માત્ર એક જ આશા-જનક નવું નાટક ઉમેરાયું છે. પ્રથમ પ્રયાસ હોવાથી સર્વથા દોષરહિત તો નહિ પણ કુશળતા ભરેલી વસ્તુસંકલના, જનસ્વેભાવનું રસિક ચિત્ર અને કવિત્વમય ભાવ મહુમ વિદ્વાન મણિલાલકૃત 'કાન્તા'માં જ દષ્ટિગોચર થાય છે. કવિના ખોતાના હૃદયની વિશેષતા ગૌણતા ખામીને માત્ર પાત્રના હૃદયનાં ભાવભર્યા ચિત્રો આ નાટકમાં જ મળે છે. એ નાટક ઉપરથી લખનારનો બુદ્ધિપ્રભાવ નજર પડે છે. મનોહર કલ્પનાવિલાસ, સર્વ ઇત્રિ-યોના પુષ્કળ અભિલાષ, કુશળતા ભરેલો સર્વાનુભવ, સૃષ્ટિલીલાનું અનેકરૂપ દર્શન અને વર્ણનો નવાં લખાયેલાં નાટકોમાં માત્ર 'કાન્તા'માં જ મળે છે. સન ૧૮૮૪ માં આ નાટક લખ્યા પછી સ્વ. મણિલાલે નાટકલેખન મૂકી દીધું. આ અંગે ખોલતાં તો એમની વૃત્તિ અલેદમાર્ગગામી થતાં ખરેખર સાહિત્યને ખોટ જ ગઈ છે.

નાટકનું કવિત્વ બહુ વિરલ હોઈ તેમાં કુશળતા સંપાદન થવી બહુ દુર્ઘટ છે. માટે જ પ્રેરક બળો છતાં રા. રણુઓડભાઈનો ચલાવેલો પ્રવાહ અટક્યો છે. એ ઝરણાએ વધીને નદીનું રૂપ ધારણ કર્યું નથી, અને નાટક-સાહિત્યની ઉન્નતિ થઈ નથી. નાટક મંડળીઓનાં નાટકોમાં કાવ્ય નહિ અને બીજાં લેખકોના નાટકમાં નાટ્ય નહિ એવી દુઃખભર સ્થિતિ આવી પડી છે.

વિશેષ બુદ્ધિ, કવિત્વ અને શક્તિવાળાં લખનારાં પેદા થઈ ગુજરાતી નાટકસાહિત્યમાં અવનવો વધારો થાય એ આશા સફળ થાય એ એવું ઇચ્છીએ છઈએ.

પ્રકરણ ૩.

સાહિત્ય (ચાલુ).

(૩) કવિતા.

પુસ્તકો મેળવવામાં ઘણી ઘણી અડચણો પડતી હતી અને પુસ્તક મળ્યા પછી તેને ઉતારી અગર ઉતારાવી લેવાનું કામ ઘણું કંટાળા ભરેલું અને ખરચાળ હતું. નવી દાખલ થયેલી કેળવણીને લીધે અને જૂદી જૂદી નવી નીકળેલી સંસ્થાઓને લીધે સામાન્ય રીતે પ્રબ્લમાં જે આંચલ્ય આવ્યું હતું તેના પરિણામ તરીકે શરવાતમાં અમદાવાદમાં ત્રણ છાપખાનાં નીકળ્યાં હતાં. પ્રથમનાં છાપખાનાં શિલા પ્રેસનાં હતાં. આ તરફ એટલે અમદાવાદમાં સામળનું નામ વધારે જાણીતું તેથી સામળભટ્ટની વાતો ઘણી વંચાતી. લોકોને વાંચન પૂરું પાડવાના હેતુથી અમદાવાદના એક જૂના છાપખાનાવાળા બાલભાઈ અમીચંદ સામળની ઘણી વારતાઓ છાપી હતી. શિલાપ્રેસને સારૂ છાપવાના પુસ્તકની પ્રથમ નકલ કરવી પડતી હોવાથી લખનારાઓના જ્ઞાન પ્રમાણે આ વારતાઓમાં વિચિત્ર ફેરફાર થતો. સહેજ મળતા આવતા શબ્દોમાં, જ્યાં શબ્દ ન બેશે ત્યાં નવો શબ્દ ઘોચી ધાલવાથી ફેરફાર થઈ જતો, તેમ જ અમુક શબ્દ ઉમેરીને વાંચવાની આંચળી હોવાથી પણ મૂળમાં ઘણો તફાવત પડી જતો.

પૂર્વ સાહિત્ય અને પ્રબ્લના જ્ઞાનની વૃદ્ધિને માટે કાઢેલા બુદ્ધિ-પ્રકાશમાં જ કેવું અને કેવી રીતે લખાતું તે 'બુદ્ધિપ્રકાશ'ના ત્રીજા પુસ્તકના એક અંકમાંથી નીચે આપેલા અવતરણથી સમજાશે. તેમાં લખે છે કે:—

પેહેલુ જે લોકોને વર્તમાન પત્ર અને ચોપાનીયાં વાંચવાની ટેવ હોય છે, તેઓને એવી સારી રીતે વાંચતા આવડે છે કે જે ઘડી લોક જોઈ રહે છે. કેમકે જેવા ડોલથી વાંચવુ જોઈએ તેવો ડોલ કરીને વાંચે

છે (જે વાતમાં અજબ તરેહનું, હરખનું, શોકનું જેવું હોય તેવું વાંચે છે.) પણ ખીજથી તે રીતે વંચાતુ નથી. અને વહી રાત દાહાડાના વાંચનાર મતલબ જેવી ખરાબર સમજે છે તેવી ખીજ સમજતા નથી, ને તેથી કંઈક ફેરો તેઓ વાતનું વરેહુ કરે છે. ’

‘ ખીજે નફો એકે જે લોકો વર્તમાનપત્ર અને ચોપાનીઆં મેળવીને વાંચે છે તે લોકો સુધ લખવાનું ઘણું કરીને ખરાબર જાણે છે અને ઝડપથી પણ લખે છે. અને શબ્દના અરથ ખરાબર થાએ તેવા લખે છે; અને કેવો શબ્દ કીએ ઠેકાણે લખવો જોઈએ ત્યાંહાં તે લખે છે ને બોલવો જોઈએ ત્યાંહાં બોલે છે, તેમ ખીજ લોકો હેવું કંઈ કરવાને શક્તા નથી. વાંચનારા જુદી જુદી ઢબનું વાંચવાનું તથા લખવાનું જાણે છે ને તેની મતલબ ઝટ સમજે છે ને તેમના વીચાર સારા હોય છે. ’

ઈ. સ. ૧૮૬૦ માં છપાયલી બ્રીશ પૂતળીની વાર્તામાંની ‘ ગોટકાની વાર્તા ’ નું મુખપૃષ્ઠ તે વખતની સ્થિતિનું આપણને ભાન કરાવે છે:—

“ ગોટકાની વાર્તા

દોહરા તથા ચોપાઈથી સામળ કવીની કાઠેલી છે. આ પ્રાંતના લોકોની બુધી તથા ચતુરાઈ વધે તેને વાસ્તે લલુભાઈ અમીચંદ પોતાના છાપખાનામાં છાપી છે. અમદાવાદ સતે ૧૮૬૦ સંવત ૧૯૧૬. ”

આ લલુભાઈ અમે ઉપર કહેલા જાણભાઈના ભાઈ થતા અને તેમની પેઠે એમણે પણ છાપખાનું કાઢ્યું હતું.

આવા સાહિત્યથી પ્રજાની ભૂખ ભાગે એમ નહતું. જૂના કવિયોનાં કાવ્ય એકઠાં કરવાં, તેને કેવી રીતે ઉતારી લેવાં, કેવી રીતે જૂઠાં જૂઠાં લિખિત પુસ્તકોમાંથી મેળવીને તેનો સારોદ્ધાર કરીને છપાવવાં વગેરે સૂચનાઓ. મી. ફ્રાન્સે શરૂઆતમાં જ પોતાના ભાષણમાં આપી હતી. કેટલાંક વર્ષ બાદ જૂના કવિયોનાં કાવ્ય સારા રૂપમાં લોકોના વાંચવામાં આવે એવા સ્તુત્ય હેતુથી સરકારે કવીશ્વર દલપતરામ પાસે ‘ કાવ્યદોહન ’ નામનું પુસ્તક લખાવ્યું. એ પુસ્તક એમણે ઈ. સ. ૧૮૬૧ માં પૂરું તૈયાર કર્યું. એ પુસ્તકની પ્રસ્તાવતામાં એઓ લખે છે કે:—

“ જ્યેટલી કવિતા અમને મળી આવી તેમાંની સારી સારીમાંથી નમુના દાખલ લેઈ આ ચોપડીમાં દાખલ કરી છે. આ ચોપડીના ત્રણ ભાગ કર્યા છે. પહેલા ભાગમાં છંદ પ્રબંધને મળતી આવે એવી કવિતા લીધી છે. બીજા ભાગમાં પુરષોને ગાવાના તરેહ તરેહ રાગનાં પદ લખ્યાં છે. ત્રીજા ભાગમાં ગરબી, ગીત વગેરે સ્ત્રીઓને ગાવાના રાગની કવિતા દાખલ કરી છે.

“ આ ચોપડી રચવાનું કારણ એટલું જ કે, ગુજરાતના કવિઓ કેવી ભાષાથી અને કેવી ઢબથી કવિતા રચતા આવ્યા છે, તે સર્વના જાણ્યામાં આવે. આ ચોપડીમાં આજથી પહેલાં થઈ ગયા તેજ કવિઓની કવિતા લીધી છે.”

“ આ ચોપડી વાંચ્યાથી ખાતરી થશે કે, ચારસો વર્ષ ઉપરના અને આ વખતના ગુજરાતના કવિઓની ભાષામાં કાંઈ વધારે ફેરફાર થયેલો નથી.”

આ પુસ્તકમાં લગભગ ચોર્યાસી* કવિઓની કવિતા આપી હતી. ટુંકી

* કાવ્યદોહન પુસ્તક ૧ હું.

ભાગ ૧. નરસૈ મહેતો, તુલસી, તુળસીદાસ, પ્રેમાનંદ, જગજીવન સન્યાસી, અખો, સામળલદ, વલ્લભલદ, દ્વારકોલકત, જીવરામ, કાળીદાસ, પ્રીતમદાસ, હેમો, રેવાશંકર, નિષ્કુળાનંદ, રણછોડજી દિવાન, સુક્તાનંદ, દયારામ, નરભેરામ, શોભણદાસ, ઘેલો વ્યાસ, ગીરધર, ભવાન ભક્ત, કેશવ, ધનદાસ, નિમાનંદ, ભુખણ, કૃષ્ણરામ, શંભુનાથ, ઉદયરત્ન.

ભાગ ૨. વિષ્ણુદાસ, શિવાનંદ, શિવદાસ, વિનયવિજય, રત્નો, જીવન, મનોહરદાસ, ધીરો ભક્ત, બ્રહ્માનંદ, અલખ બુલાખી, ડુંગર ખારોટ, ખાપુ, દેવાનંદ રણછોડ ભક્ત, મીરાંખાઈ, મૂળદાસ, માંડણ, શાંતિદાસ, ગોપાળદાસ, આશારામ, કલ્યાણદાસ, મીઠો, રાવો ભક્ત. કેવળપુરી, લાલદાસ, રાજે, ભોળે ભક્ત, રામકૃષ્ણ, મુકુંદ, સાંકળેશ્વર, ઈંછારામ, માવદાસ, અમૃત, સમયસુદર જ્ઞાન-વિમળ, મુનીલાવણ, આદિતરામ, રઘુનંદન, મંજુકેશાનંદ, ગોવિંદદાસ, દેવીદાસ.

ભાગ ૩ જે. દલપત, રઘુનાથદાસ, લગ્નરામ, પદ્મવિજય, હારભટ, દીપવિજય, રૂપવિજય, પ્રેમાનંદ સ્વામી, મૂળદાસ, આત્મારામ, નાનોભક્ત, પુરીખાઈ, લઘુનાથ.

કાવ્યદોહન પુસ્તક ૨ જુનેન કવિઓ કુમુદચંદ અને જંશવિજય.

મુદતમાં આ કાવ્યદોહનનો ઉઠાવ થઈ ગયો હતો. આ પુસ્તક લોકોમાં ઘણું પસંદ પડ્યું હતું અને એની ઘણી આવૃત્તિઓ થઈ હતી.

આ પછી સન ૧૮૬૫ માં સરકારે કવીશ્વરે ખાસે “કાવ્યદોહન” નું ખીજું પુસ્તક પ્રગટ કરાવ્યું. સરકારની ખાસ સૂચનાથી આ પુસ્તકમાં ઝાઝા કવિયોની કવિતા લીધી નથી. જે જે સારા લાગ્યા તેવા કવિયોની સારી સારી કવિતા લીધી છે. તેમ જ જે લીધી છે તે સંપૂર્ણ લીધી છે. અધુરો વિષય લેવાની અને ગરબીઓ લેવાની સરકારે ખાસ ના કહી હતી. આ પુસ્તકમાં નરસિંહ મહેતાનાં પરચુરણ પદો, પ્રેમાનંદ કવિનું ‘નરસિંહ મહેતાનું મહેરૂ’, ‘સુદામાચરિત્ર’ અને ‘નળાખ્યાન’ વગેરે લીધાં છે. અખાની જૂદા જૂદા વિષયની કવિતા, સામળભટ્ટની બત્રીસપૂતળીની, સુડાઓતેરીની અને ખીજા વાતોમાંથી દૃષ્ટાંત દેવા લાયક જોઈને પાંચસે છપ્પા તારવીને લીધા છે.

“કાવ્યદોહન” સંબંધી કાંઈ ચરચા ઉઠી હશે એમ જણાય છે. શું થયું હતું તે અમને યાદ નથી પણ કવીશ્વરે ખીજા પુસ્તકની પ્રસ્તાવનામાં સહજ ધસારો કર્યો છે તે ઉપરથી કાંઈ અનુમાન થાય છે. તેઓ કહે છે કે “કોઈને શેલડી મીઠી લાગે છે, અને કોઈને દરાખ મીઠી લાગે છે; તેમજ કેટલાએક કેવી કવિતા પસંદ કરતા હશે અને ખીજા જૂદી તરેહની પસંદ કરતા હશે. પણ મારી બુદ્ધિ પ્રમાણે મને જે સારી લાગી તે આ પુસ્તકમાં મેં લીધી છે. માટે જેને આ કરતાં સારી કવિતાનું પુસ્તક તૈયાર કરવાની મરજી હશે તે હવે ત્રીજું પુસ્તક તૈયાર કરશે. પછી ચોથું વળી હું કરીશ !”

ખીજું પુસ્તક તૈયાર કરતાં શા ધોરણે કામ કર્યું હતું તે સમજાવતાં તેઓ કહે છે કે “હરેક કવિતાની ત્રણ ત્રણ પ્રત્યો જુદી જુદી મગાવીને, તેના રાગ ખેસારીને, એના તાળમાં વધતા ઘટતા અક્ષરો લખનારાઓએ કરી નાંખેલાં તે સુધારતાં બહુ મહેનત પડી છે. વળી એક પ્રત્ય ખીજા પ્રત્યને અળતી આવતી નથી. અને ઘણી અશુદ્ધ થઈ ગયેલી, તે સુધારતાં બહુ મહેનત પડે છે. આ પુસ્તકમાં લીધેલી કેટલીએક કવિતાઓ, મુખાધમાં

અને અમદાવાદમાં છાપખાનાવાળાઓએ છાપેલી છે, પણ ઘણી અશુદ્ધિને લીધે લોકો ખરાબર વાંચી કે સમજી શકતા નથી; તેથી તેઓને પૂરો રસ લાગતો નથી. અને સુધારીને છાપવાથી 'કાવ્યદોહન' નું પહેલું પુસ્તક લોકોને કેવું પસંદ પડ્યું? તે હુંકી મુદતમાં તેની વધારે ખપત ઉપરથી માલુમ પડે છે. મારી તો ખાતરી છે કે પહેલા પુસ્તક કરતાં આ બીજું પુસ્તક સરસ થયું છે." પ્રથમ પુસ્તકમાં આવી ગયેલા કવિઓમાંથી ત્રણ ચારની અને બે નવા જૈન કવિની કવિતા આ પુસ્તકમાં લીધી હતી.

આ 'કાવ્યદોહનો' ની ભાષા વિષે બે બોલ બોલવાનું ઉપલબ્ધ થાય છે. કવીશ્વર પોતેજ બીજા પુસ્તકની પ્રસ્તાવનામાં કહે છે કે એ કવિતાઓ એમણે સુધારીને છાપી છે. તેમજ પહેલા પુસ્તકની પ્રસ્તાવનામાં સહેજ ધસારો કરે છે કે ચારસે વર્ષ ઉપરના અને આ વખતના ગુજરાતીના કવિઓની ભાષામાં કાંઈ વધારે ફેરફાર થયેલો નથી. કેટલાક કહે છે તેમ પોતે ફેરફાર કરીને પોતાની ભાષા જૂની ભાષા તરીકે ગણાય એમ એમણે કર્યું હોય એ અમે માનતા નથી. તેની સાથે એમના કહેવા પ્રમાણે-કાવ્યદોહનમાં છપાયેલી ભાષામાં હાલની ભાષા કરતાં કાંઈ ઝાઝો ફેરફાર જણાતો પણ નથી. ચારસે વર્ષ ઉપરની અને હાલની ભાષામાં ફેર ન પડે એ સંભાવ્ય નથી. ચારસે વર્ષ સુધી બોલાતી ભાષામાં કશો વિકાર ન થાય એ કોઈ પણ ભાષાશાસ્ત્રી કબૂલ રાખશે નહિ. તેમજ કવીશ્વરના વખત પછી મળેલા જૂના ગ્રંથો ઉપરથી એ વાત પ્રતિપાદન થઈ ગઈ છે.

અમને તો એમ લાગે છે કે કવીશ્વરે જુના લખાયેલા જુના ગ્રંથો મેળવીને કવિતા છાપી નથી. એટલે એમને લોકોમાં પ્રચલિત હોય એવીજ-બીજી રીતે બોલીએ તો-ફેરફાર થયેલીજ-કવિતા મળી છે. નરસિંહ મહેતાનાં પ્રભાતિયાં લોકોમાં એટલાં ગવાય છે કે તેની ભાષા તો આજથી સો બસે વર્ષ પછી પણ જોનારને પોતાના કાળની ભાષા જેવીજ લાગશે. 'કાવ્યદોહન' ઉપર સહેજ નજર નાંખવાથી અમારા કહેવાનું સત્ય દષ્ટિ-ગોચર થશે. લોકોમાં ગવાતી ન હોય એવી અને પાછી જૂના કાળમાં ઉતારાયેલી-લખાયેલી કવિતાની વાત જૂદી છે. ભાષામાં ફેર પડ્યો નથી એ

ખતાવવાને કવીશ્વરે પોતેજ ફેરફાર કર્યો હોય એ અમે માની શકતા નથી; પણ લોકોના વપરાશથી ફેરફાર થએલી કવિતાને જૂની-જે કાળે બનાવાઈ હશે તે કાળની માની લેવામાં કવીશ્વરની શુદ્ધ મનથી ભૂલ થઈ હોય એ સ્વાભાવિક છે.

‘કાવ્યદોહન’ ના બીજા પુસ્તકમાં નાંખેલું બીહું ઝડપીને કોઈએ કાવ્યદોહનનું ત્રીજું પુસ્તક કાઢી કવીશ્વર પાસે ચોથું કઢાવ્યું નથી. પણ કેટલાંક વર્ષો બાદ રા. બ. હરગોવંદદાસ કાંટાવાળા અને બીજા ગૃહસ્થોએ ગુજરાતી જૂની કવિતાનો ભંડાર ખંખોળવાનું સ્તુત્ય કાર્ય આરંભ્યું હતું. એમણે જૂના કવિઓનાં કાવ્ય એકઠાં કરીને ‘પ્રાચીન કાવ્ય’ નામથી એક ત્રિમાસિક પત્ર કાઢ્યું હતું. જૂના ગ્રંથોની ખોળમાં પડતા શ્રમની વાત છેક મી. ફ્રાન્સના કાળથી આપણે જાણીએ છઈએ. એમના જેવી પદ્ધતિના અને વગ ધરાવનારા ગૃહસ્થને પણ જૂનાં પુસ્તક મેળવતાં કેવી અડચણ પડતી તે કવીશ્વર આપણને કહી ગયા છે. જૂનાં પુસ્તકોના માલિકો પ્રથમ તો હાથ જ મુકવા દેતા નથી, અને જો પુસ્તકનું અસ્તિત્વ કબૂલ કરીને આપવાની ખુશી ખતાવતા તો ઘણાજ બદલાની આશા રાખતા. સ્વ. ફ્રાન્સ પાસે એવા સંયોગમાં એક માણસે ગામ કરતાં પણ કાંઈ વિશેષ ઇનામમાં માગ્યું હતું. આ માગણીના જવાબમાં એમણે કવીશ્વર પાસે હનુમાન નાટક માંહલી વાત કહેવડાવી હતી. નાટકમાં હનુમાનનો વેશ આવ્યો તેને એક માણસે કહ્યું કે ઓ હનુમાન બાપજી! તમે મને બાયડી મેળવી આપો તો હું તમને તેલ સિંદૂર ચઢાવું. હનુમાને ઉત્તર આપ્યો કે ‘તને પરણાવા મારી પાસે સ્ત્રી હોય તો હું જ કુંવારો રહું?’ આ વસ્તુસ્થિતિ હતી પણ બદલાઈ નથી. કવિ ભાલણના દશમની એક પ્રતને બદલે એક વિદ્વાન ગૃહસ્થે પચ્ચાશ રૂપિયા ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી પાસે માગ્યા હતા. પાટણમાંથી એજ પુસ્તકની વાણીઆસાઈ અક્ષરે લખાયલી નજીવી પ્રતને બદલે પચ્ચાશ રૂપિયા અને છપાય ત્યારે છાપેલી પચ્ચાશ નકલો અમારી પાસે માગી હતી. ત્રિમાસિકને સારૂ જૂની કવિતા મેળવતાં પડેલી વિટંબણાનો ઇસારો રા. બ. હરગોવંદદાસ ઘણી વાર કરે છે. નવ દશ વર્ષની જીંદગી ભોગવી આ ત્રિમાસિકે ઘણીક જૂની કવિતા અજવાળામાં આણી છે.

પ્રાચીનકાવ્ય ત્રિમાસિક નીકળ્યા પછી જૂની કવિતાનો ઉદ્ધાર કરનાર 'અપ્રસિદ્ધ ગુજરાતી કાવ્ય' નામે એક સામયિક પત્ર નડીઆદમાં રા. ચતુરભાઈ પટેલે કાઢ્યું હતું. એને લીધે પણ કેટલાક જૂના કવિઓ અને જૂનાં કાવ્યો ગુજરાતી પ્રજાની જાણમાં આવ્યાં છે. રા. ચતુરભાઈએ ઉત્સાહથી આરંભેલા આ પત્રે વધારે જીવન લોગવ્યું નહિ એ ગુજરાતી સાહિત્યને ગેરલાભ જ થયો છે.

પ્રાચીનકાવ્ય ત્રિમાસિકે થોડાં વર્ષ જાહેરી ભાગરી એટલામાં સુભાષ્યે દિ. બા. મણિભાઈ જશભાઈ વડોદરાના દિવાનપદે આવ્યા. તેમના પ્રયાસથી શ્રીમન્મહારાજ ગાયકવાડ સયાજીરાવે ગુજરાતી જૂની કવિતા પ્રસિદ્ધ કરાવવાનું ઘણું સ્તુત્ય કાર્ય આરંભ્યું.

શ્રીમન્મહારાજએ એ કામમાં સારી રકમ ઉદારતાથી આપી અને એક કમિટી નીમીને અંથો પ્રકટ કરવાનું કામ તેને સોંપ્યું. ખાસ વહીવટ રા. હરગોવંદદાસ પાસે હતો. શાસ્ત્રી નાથાશંકર વગેરે એમની જોડે આ પ્રશસનિય કાર્યમાં સામીલ હતા.

નવી નીકળેલી આ અંથમાળાને 'પ્રાચીન કાવ્યમાળા' નામ આપ્યું હતું. આ પુસ્તકોમાં કવિવાર જેમ મળી આવી તેમ જૂની કવિતા પ્રગટ થઈ છે. કવિનું જીવન, અંથનો સાર, પ્રસ્તાવના અને મૂળ અંથ એમ પ્રકટ કરવાનો સામાન્ય રીતે કમ રાખ્યો હોય એમ જણાય છે. બની શકે ત્યાં એકથી વધારે પ્રતો ઉપરથી પાઠ સુકરર કરવામાં આવ્યા છે અને શબ્દાર્થ આપની વખતે ટૂંકી-ઘણીવાર છેક જ ટૂંકી-ટીકા પણ આપવામાં આવી છે. આ અંથમાળાને માટે 'સુદર્શન'માં કોઈ 'સત્યને ચહાનાર' ચર્યાપત્રિએ લખ્યું હતું કે તેમાં ' (આ કાવ્યમાળામાં) એક સંગ્રહ થાય છે તે ઠીક છે, એ કરતાં વધારે સંતોષ ભરેલો અભિપ્રાય, અભિપ્રાય આપવાની યોગ્યતા ધરાવનાર કોઈ એ આપી નથી. 'અમારો આદીન અભિપ્રાય આથી જૂદો છે. એક કામ કોઈ એ પ્રથમ કર્યું, તેનાથી વધારે સારી રીતે કરી શકાય એમ હોય એટલા જ ઉપરથી માત્ર પેલા પ્રથમ કરનારની કીર્તિ અને માન આણું થતું નથી. જે સમયે કાવ્યદોહન સિવાય બીજાં જૂની કવિતાનાં પુસ્તકોનો જન્મ

થયો નહતો તે વખતે ઉદ્યાગ, ખંત અને રંજ ઉઠાવીને પ્રસિદ્ધ કરેલાં પ્રાચીન ત્રિમાસિક અને પ્રાચીન કાવ્યમાળાથી થએલી સાહિત્યસેવાની કિંમત ઓછી થઈ શકતી નથી. એ બંનેને લીધે ગુજરાતી પ્રજા ઘણી જૂની કવિતા વાંચી શકી છે; અને તે માટે રા. બ. હરગોવંદાસ અને મહૂમ શાસ્ત્રીને ધન્યવાદ જ ઘટે છે.

લોકોમાં દિને પ્રતિદિન વાંચનનો શોખ વધતો જાય છે અને તે સારૂ પુસ્તકો પૂરાં પાડવાનો પ્રયત્ન ઘણા સાહિત્યપ્રેમી જનો કરી રહ્યા હતાં. આવા એક વખાણુવા લાયક શ્રમના ફળ તરીકે જ ગુજરાતી સાહિત્યને ભાઈ ઇચ્છારામ સૂર્યરામનાં 'બૃહત્ કાવ્યદોહન' મળ્યાં છે. આ ગ્રંથ પ્રગટ થયાની પૂર્વે બહાર પડેલાં 'કાવ્ય દોહન,' 'અપ્રસિદ્ધ ગુજરાતી કાવ્ય' અને 'પ્રાચીન કાવ્ય' વગેરેમાં આવી ગએલી તેમજ રા. ઇચ્છારામે મેળવેલી ખીજ ઘણીક કવિતા એકઠી થઈને આ કાવ્યદોહન છપાયાં છે. એમની પ્રતિષ્ઠા દશ પુસ્તકો બહાર પાડવાની હતી. મોટાં દળદાર સાત પુસ્તકો તો બહાર પડી ચૂક્યાં છે. જો કે આ પુસ્તકોમાં છાપેલી કવિતા સંશોધન કરીને છાપી નથી, તેમજ ટીકા વગેરે આપ્યાં નથી. છતાં આ સંગ્રહ ઉપયોગી થયો છે. શ્રમ અને વ્યય કરીને ભાષાના મોટા અને જૂના ભંડારને ગુજરાતી પ્રજા આગળ ખૂલ્લો મુકવાના ઇષ્ટ પ્રયત્નને સારૂ એ ભાઈને ધન્યવાદ ઘટે છે. દરેક કવિવાર, સંશોધિત અને ટીકાવાળી આવૃત્તિની જરૂર પૂરી પડી નથી, તે એઓ અગર ખીજે કોઈ વિદ્વાન પૂરી પાડશે.

સ્વ. કવિ નર્મદાશંકરને કવિ દયારામ તરફ ઘણો પક્ષપાત હતો તે જાણીતી વાત છે. જૂનું નર્મગદ્ય જેતાં માલમ પડશે કે દયારામના જેવા પોંતે હતા એવું એમનું માનવું હતું. દયારામની ગરખીઓ 'પ્રેમસાગર' નામથી તેમજ છૂટક છૂટક છપાઈ હતી. કવિએ જાતે મુસાફરી કરીને, -શ્રમ લઈને- દયારામની કવિતાનો સારો સંગ્રહ એકઠો કરીને છપાવ્યો. અત્યારસુધીમાં દયારામની કવિતાનો કવિના જેવો અને જેટલો સંગ્રહ ખીજો થયો નથી. દયારામની ગુજરાતી કવિતાની ભેગી દયારામની હિંદી ભાષાની કવિતા અને એમના જાણીતા ગ્રંથ 'વસ્તુ વૃંદદીપિકા' અને 'સતસૈયા' વગેરે

પણુ છાપ્યા હતા. આ આવૃત્તિમાં, જેમ પોતાની નર્મકવિતામાં પોતાની કવિતા સંબંધે કર્યું હતું તેમ કવિએ દયારામની કવિતાની તૂલના કરી કિંમત આંકીને તેનો પહેલો, બીજો અને ત્રીજો એવા વર્ગ પાડ્યા હતા । આ વર્ગણી ગુજરાતી વાંચનારી પ્રજાને કબૂલ હોય એમ અમારું ધારવું નથી. મોટી કિંમત રાખ્યા છતાં પણ કવિનું પુસ્તક ખપી ગયું હતું; અને એની માગણી એટલી હતી કે ગુજરાતી પ્રેસે એની બીજી અને ત્રીજી એમ બે આવૃત્તિઓ કાઢી છે. આ આવૃત્તિઓમાં બહુ વ્યવસાયને લીધે અથવા સુધારનારના પ્રમાદને લીધે ઘણી ભૂલો પેસી ગઈ છે.

કાઠીઆવાડના રેવાશંકર કવિની કવિતા અને એમનો 'કૃષ્ણજન્મ-ખંડ,' ભોળભક્તની કવિતા, ચાંબખા, સ્વામીનારાયણ પંથના સાધુ કવિઓ નિષ્કુળાનંદ, પ્રેમાનંદ અને બ્રહ્માનંદની કવિતા પણ જૂદી જૂદી છપાઈ પ્રસિદ્ધ થઈ છે.

સામળભટની બત્રીસ પૂતળીઓની વારતાઓ, વૈતાળપચ્ચીશી, અને સુડાબહોતેરીની વાર્તાઓ તેા શરવાતમાં તે વખતના છાપખાનાવાળાઓએ પ્રસિદ્ધ કરી હતી એ અમે આગળ કહી ગયા છઈએ.

અમદાવાદના સાઠોદરા નાગર કવિ અલખ બુલાખીરામની કવિતાનું એક નાનું પુસ્તક બહાર પડીને એમના ભક્તમંડળમાં વંચાયું હતું.

પ્રેમાનંદ કવિનાં ઘણાં કાવ્ય પ્રસિદ્ધ થઈ ચૂક્યાં છે. સહુથી સારી આવૃત્તિ નરસિંહમહેતાના મામેરાની છે. સ્વ. નવલરામે આ આવૃત્તિ કાઢી છે. આરંભમાં ગ્રંથને શોભે એવી પ્રસ્તાવના, કવિજીવન, પાઠાન્તર સાથે ટીકા વગેરે આપીને સારોદ્ધાર કરેલી આવૃત્તિ કેવી જ્ઞેઈએ એનો નમુનો બતાવવાને જ કાઠી ન હોય એવી આ આવૃત્તિ છે. એજ કવિશ્રીનાં બીજા સુંદર કાવ્ય 'નળાખ્યાન' ની સારી રીતની ટીકાવાળી આવૃત્તિ નીકળી છે. આ આવૃત્તિ સુરતનિવાસી રા. જગન્નાલાલ ઠા. મોદી અને રા. દામુલાલ ડાહ્યાલાલ બન્ને મિત્રોએ મળીને કાઢી છે અને એકઠેરે સારી થઈ છે. પરંતુ આનાથી નળાખ્યાન જેવા કાવ્યની, સંશોધિત અને યથાયોગ્ય ટીકાવાળી આવૃત્તિની ગરજ મટી ગઈ નથી. પ્રેમાનંદનાં દરેક કાવ્યની છટીછટી આવૃત્તિઓ બાપામાં થાય એવી આશા ગુજરાતીનો દરેક ભક્ત રાખે જ.

સુરત સોદાગરવાળાં રા. નગીનદાસે પ્રેમાનંદનો દશમ-શ્રીમદ્ ભાગવત-નો દશમ સ્કંધ-પ્રગટ કરવાનો આરંભ કર્યો હતો. સામાન્ય રીતે પુસ્તક વેચનારા જેટલી કાળજીથી પુસ્તક છપાવે છે તેટલી અને તેવા પ્રકારની કાળજીથી આ સુંદર ગ્રંથનો આરંભ થયો હતો. પરંતુ કુળવણી ખાતાની પાસે મદદ માગતાં એવા ગ્રંથનો જે સારોદ્ધાર કરીને છપાય તો જ મદદ આપવાની ઈચ્છા જણાવ્યાથી આ કામ રા. નગીનદાસે કવિ નર્મદને જ સોંપ્યું હતું. તેમણે જૂદી જૂદી પ્રતો એકઠી કરીને, સારોદ્ધાર કરીને આ સુંદર ગ્રંથ ગુજરાતી પ્રબલી સમક્ષ મૂક્યો હતો. શ્રીમદ્ ભાગવતનો દશમ-સ્કંધ, અને તેમાંએ પ્રેમાનંદ કવિની નેવું વરસની વયે છેલ્લો લખાયેલો, પછી એમાં કહેવા જેવું શું હોય? રા. નગીનદાસે આ ગ્રંથની ખીજ આવૃત્તિ કરી છે. ઘણી પ્રતો મેળવીને વધારે શ્રમથી સંશોધિત આવૃત્તિની હળુ ખામી છે. પ્રેમાનંદ સિવાય એના શિષ્ય રત્નેશ્વરે પણ ગુજરાતીમાં દશમસ્કંધ લખ્યો છે આ ગ્રંથ પણ આ સાઠીમાં પ્રસિદ્ધ થયો છે. દરેક અધ્યાયને આરંભે પોતે નવો બનાવેલો શ્લોક મૂક્યો છે અને ભાષાન્તર શુદ્ધ અને સાફ થયું છે. કવિ પ્રેમાનંદના શિષ્ય પણ કેવા વિદ્વાન હતા તેનો ખ્યાલ આપણને આ ગ્રંથથી આવે છે. આ બે સિવાય પાટણના કવિશ્રી ભાલણે પણ પ્રેમાનંદની પહેલાં 'દશમ' લખ્યો છે. એની સંશોધિત આવૃત્તિ અમારી તરફથી તૈયાર થાય છે. ગુજરાતી પ્રેસમાંથી આખું શ્રીમદ્-ભાગવત-ગુજરાતી કવિતામાં-બહાર પડ્યું છે. તેમાં પ્રેમાનંદનો દશમ અને ખીજ કવિયોના ખીજ સ્કંધ એવી ગોઠવણ છે.

કવિ પ્રેમાનંદના શિષ્ય ગીરધરનાં લખેલાં 'રામાયણ' ને આ સાઠીમાં જૂદા જૂદા માણસોએ પ્રગટ કર્યું છે. જેવો મળ્યો એવો ગ્રંથ છાપી નાંખવા સિવાય એમાં ખીજ નવીનતા નથી. ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી તરફથી રા. બ. હરગોવિંદદાસે ઉદ્ભવ કૃત 'રામાયણ'ની આવૃત્તિ કાઢી છે. ગીરધરના રામાયણ સંબંધે કહ્યું તે કરતાં અત્રે કશુંએ વધારે કહેવા જેવું નથી. ઘણાં વર્ષ ઉપર 'અનુપ' ઉત્તરસંદાના રહીશ અને બૂજનાં સ્વ. કુમારશ્રી કલુબા સાહેબ સી. આર્ટ. ઈ. ના શિક્ષક કવિ શીવલાલ

ધનેચરે પણ એક રામાયણ આપણી ભાષામાં ઉમેર્યું છે. વૃજ કવિ તુળસી-
દાસજીની બાનીનો સ્સ એમણે આપણી પ્રબને ચખાડ્યો છે. એમણે
પોતાનું ભાષાન્તર કકડે કકડે છપાવ્યું હતું. ભાષાન્તરમાંથી અમુક ભાગ
અત્રેની હીમાભાષ ઇન્સ્ટીટ્યૂટમાં વાંચી સંભળાવ્યો હતો તે અમને યાદ
છે. રામના પ્રેમમાં મસ્ત અને ટેકી આ કવિનું રામાયણ મૂળે જ કહણુ છે.
એની ભાષા વૃજમાં બોલાતી વૃજ નહિ પણ અયોધ્યા તરફ બોલાતી
હિંદી છે. આખા ઉત્તર હિંદુસ્થાનમાં આ પુસ્તક ઘણું પ્રિય અને પવિત્ર ગણાય
છે. આવા અપૂર્વ પુસ્તકનું, તેમાંએ ખાસ કાળજીથી થયેલું કવિ શિવલાલનું
ભાષાન્તર મનોહર બન્યું છે. સ્વ. નવલરામ કહે છે તેમ “આ કવિયે (કવિ
શિવલાલે) તુલસીકૃત રામાયણનું ભાષાન્તર ગુજરાતી ભાષામાં પ્રકટ કર્યું ત્યારથી
કવિ વર્ગમાં એ સાબાશીની સાથે ગણનીય થાય છે.” કવિ શિવલાલની
ભાષા શુદ્ધ, રૂઢ અને સહજ કહણુ છે. એમનો પદબંધ સર્વથા વખાણવા
લાયક છે. ટૂંકામાં શિવલાલની બાની પ્રાસાદિક છે. રામાયણ જેવો મોટો
અથવા વાંચવાની ધુરસદ ન હોય તો તુલસી ભક્તરાજે આલેખેલાં રામચરિત્રનાં
દૂટક ચિત્રોની શિવલાલે કરેલી નકલ વાંચવાની અમે ભલામણ કરીએ
છઈએ. તેમ કરવાથી એટલો કાળ આનંદમાં વ્યતિત થશે એ નિસ્સંદેહ
છે. આવા મોટા અંથનો અનુવાદ કરવાથી શિવલાલને પદબંધ સાધ્ય થયો
હતો. અને રામાયણની છાપ એમના સઘળા લખાણમાં નજરે પડે છે. એમણે
ગુજરાતી સાહિત્યમાં રામાયણ-મેઘદૂત-શ્રીમન્ કચ્છ ભૂપતિ પ્રવાસ વર્ણન-
વિવાહ વર્ણન-કાવ્યકલાપ વગેરે ઘણા અંથોનો સારો ઉમેરો કર્યો છે. એમણે
લખેલું ભારતનું પર્વ એમના અકાળમૃત્યુથી બહાર પડી શક્યું નથી.

ભૂજના મહારાવશ્રીના શિક્ષક રા. છોટાલાલ સેવકરામે પણ ગુજરાતી
સાહિત્યમાં ભક્તકવિ તુલસીના બીજા અંથનો ઉમેરો કર્યો છે. ‘તુલસી-
સતસાધુ’ જ્ઞાતે રામરસાયણથી પૂર્ણ અંથ, તેમ જ ભાષાન્તરકર્તા પણ બાણીતા
માક્ષર હતા. આ અંથ સારો લખાયો છે. શોચનીય એટલું જ છે કે આ
અંથનો અમુક ભાગ ગુજર વાંચનારને દુર્લભ લાગશે એવી શંકાથી ભાષાન્તર-
કર્તાએ સુધી લીધો છે. આ ભાગનું પણ ભાષાન્તર કરી નીકા સમજૂતી

વગેરેથી સુગમ બનાવ્યો હોત તો વધારે ઉત્તમ થાત. એજ ઉમંગી ગૃહસ્થે ભાષામાંથી ખીજા 'વૃંદસતસાધ' નામના ગ્રંથનું સરળ ભાષાન્તર કર્યું છે.

રઘુવંશનું પદોત્તમ ભાષાન્તર ગુજરાતે વર્નાક્યુલર સોસાયટી તરફથી છપાવ્યું છે તેમ જ એ સંસ્થાએ 'કીર્તિકૌમુદી' નું ભાષાન્તર પણ કરાવ્યું છે. આ ભાષાન્તરોમાં મૂળનો રસ તે આનંદ આણવાનો ચત્ન ફળીભૂત થયો જણાતો નથી.

મહાકવિ કાલિદાસના 'મેઘદૂત' ના પાંચ છ અનુવાદ આ સાહીમાં થયા છે. કાઠીઆવાડના ધાંધરા સ્વસ્થાનના કેપ્યુટી મેજસ્ટ્રેટ મી. જી. જી. રહેરે 'શ્રી કાવ્ય રત્નપ્રભા' નામથી 'મેઘદૂત', 'અજવિલાપ' અને 'ઋતુ-સંહાર' એ ત્રણ કાવ્યોનાં ભાષાન્તર કર્યાં છે. 'કવિતાની ભાષા શુદ્ધ અને એવી સરળ છે કે જે કોઈ ગુજરાતીએ લખી હોય તો તેને પણ દૂષણકારી ગણાય નહિ. ભાષાન્તર ચરિતાર્થ પકડીને કરી દીધું છે. મેઘદૂત અને અજવિલાપ હિંદુસ્તાની લાવણીની રાહ પર અને ઋતુવર્ણન વિવિધ વૃત્તોમાં ઉતાર્યું છે; પણ મેઘદૂતનું ગાંભીર્ય એમાં જળવાઈ શકાયું નથી, અને અમારા વિચારમાં લાવણી એ કામને લાયક જ નથી. લાવણી શુભાર્થે અનુકૂળ છે એ વાત ખરી, પણ તે મેઘદૂત જેવા વર્ણનપ્રધાન કાવ્યને નહિ. જ્યાં હૈયાના ઉભરાને બહાર કાઢવા છે ત્યાં જ એ ઉછળતી રમતી રાહ શોભે.' મેઘદૂતનું ખીજું ભાષાન્તર સ્વ. કવિ શિવલાલ ધનેશ્વરનું છે. એમના રામાયણના ભાષાન્તરનાં જેમ વખાણ કરીએ તેમ આ પુસ્તકનાં થઈ શકે એમ નથી. શિવલાલની ભાષા અને મીઠી બાની જ આમાં દેખાતી નથી. એટલું જ નહિ પણ કોઈ કોઈ પ્રસંગ ઠીક હોવા છતાં ભૂલો પેશી ગઈ છે. શ્રી હરિકૃષ્ણ બળદેવનું મેઘદૂતનું ભાષાન્તર મૂળને વધારે અવલંબીને લખાયેલું છે. વાંચતાં જ ભાષાન્તરકર્તાના સંસ્કૃત જ્ઞાનની આપણને પ્રતિતી થાય છે. એમાં મૂળ વૃત્ત ન રાખતાં હરિગીત છંદ વાપર્યો છે. કાલિદાસનો રસ અને ગાંભીર્ય જળવાયું નથી, અને ભાષામાં સહ જ શ્લોકકાષ્ઠ-લાલાઈ-જણાઈ આવે છે. સ્વ. ભીમરાવેનું મેઘદૂતનું ભાષાન્તર સ. ૧૯૭૫માં બહાર પડ્યું હતું. જે કે ભાષા સરળ છે તથા પિંતોમાં 'લાલ અમણિ' નામનાં ભાષાન્તર

ભાષાની સુંદરતા આવી નથી. એમણે કાવ્યમાં મંદાકાન્તા વૃત્તજ-મૂળની પેઠે વાપર્યું છે. આ યુસ્તકના ઉપર તે કાળે નિકળતા 'સ્વદેશવત્સલ' માં સખ્ત હૂમલો થયો હતો. એના દરેક શ્લોકે શ્લોક લેઈ તેમાંથી દોષ સિવાય ખીણું પ્રળને કંઈ જણાવવામાં આવ્યું નહોતું. અમને એ હૂમલો વાંચીને વૃંદ કવિની જાણીતી ઉક્તિ સાંભરે છે. કવિ વૃંદ કહે છે કે:—

‘ પીએ રૂધિર પય ના પીએ, લગી પયોધર ઝોખ; ’

આ ચર્યાના જવાબમાં રા. નરસિંહરાવે બુદ્ધિપ્રકાશનો વધારો કાઢીને સખ્ત બંધુકૃત્ય કર્યું હતું. કુતુહલની ખાતર એ માસિકો વાંચવાં હોય તેણે વાંચવાં. સ્વ. હ. હ. ધ્રુવે માત્ર પૂર્વમેઘનું સમશ્લોકી સુંદર અંતે સરળ ભાષાન્તર કર્યું હતું. ઉત્તરમેઘનું પણ ભાષાન્તર થઈ એ કાવ્ય પૂરું થયું નથી એ શોચનીય છે.

હવે અમે મેઘહૂતના અત્યાર સુધી થયેલાં ભાષાન્તરોમાં ઉત્કૃષ્ટ સ્વ. નવલરામના ભાષાન્તર સંબંધે કહીશું. ‘ સાક્ષરઉદ્દેશ તો મેઘહૂતના ભાષાન્તરમાં છે. ભાષાન્તર કરવાની કળા વિશે નવલરામે કેટલેક ઠેકાણે લખેલું છે, તે ઘણે અંશે યોગ્ય છે, અને મેઘહૂતનું ભાષાન્તર પણ જમે ઉધાર કરતાં ચહડતી પંક્તિનું નીકળે છે. કાલિદાસની રસરૂતા સમજ્યા સિવાય એનો રસ ગુજરાતીમાં આણવો કઠણ છે; કવિનું ભાષાન્તર કરવામાં કવિત્વ જોઈએ છિયે; સંસ્કૃત કપડાં કહાડી ગુજરાતી પહેરાવ્યાથી ભાષાન્તર થતું નથી, પણ કાલિદાસ પોતે ગુજરાતી હોત અને એમણે પોતે જ મેઘહૂત ગુજરાતીમાં લખ્યું હોત તો કેવું લખત એનો વિચાર કરી તેવું જ કોઈ સફળ લખે તો તેજ ભાષાન્તરમાં અસલ અંથની યોગ્યતા આવે અને એનું જ નામ ભાષાન્તર. ભાષાન્તર કરો, અથવા ભટના ભોષાળાની પેઠે રૂપાંતર કરો, અથવા વાલ્મીકિના રામાયણ જેવા મહાપ્રસાદના કંઈક કણ નવા કવિયોનાં રામાયણમાં આણી પ્રાકૃત લોકોને ચખાડો:—તે સર્વમાં મૂળ લેખોને આત્મા તો આવવો જ જોઈએ, જુદી વાણીમાં, જુદા દેશમાં, જુદા કાળમાં, જુદા વ્યવહારમાં અને જુદા રંગોમાં તે પ્રસંગોમાં પડેલું મૂળ બિંબનું પ્રતિબિંબ સ્વભાવે એજ હોવું જોઈએ. મુક્તિદોષવાળી મડમો ભગવાં લુગડાં પહેરવાથી

હિંદવાણી નથી થતી, તેમનાં શરીર બદલાતાં નથી અને અંતરના ગુણો પણ એવાને એવા જ રહે છે. સૌથી ભાષાન્તરકાર વગેરેનું કામ ધણુ સૂક્ષ્મ અને વિકટ છે. મોટા મોટા એમાં ગોથાં ખાય છે. તો ન્હાના ન્હાનાની તો વાત જ શી? એક કવિયે લક્ષ્મણવિયોગથી રામચંદ્રને રોવડાવીને 'સીતા સરખી મહસૂ જ મળશે' એમ કહેવરાવ્યું છે. પ્રેમાનંદ સરખાએ પણ આવી ભૂલ કરી છે. નળાખ્યાનમાં 'મોસાળ પધારોરે' એ કડવામાં દમયંતી પાસે એ કવિયે કહેવરાવ્યું છે કે 'સહેજને મામા મામીની ગાળા દમયંતીનાં ભાઈ ભોળાઈ પણ ચાતુર્વેદી બ્રાહ્મણ હશે! 'મેઘદૂત'નાં ચક્ષુને અગર કાલિદાસને નવલરામે પણ પ્રારબ્ધવાદી વેદાંતિ બનાવી દીધો છે.....આવી ભુલો ન કરવા બાબત નવલરામે પોતે જ કેટલેક પ્રસંગે કહેલું છે; આ ભાગ સુધારી શક્યા નથી, અને કદાચિત જીવ્યા હોત તો સુધારત. પણ ભાષાન્તરકારને આવી મુશ્કેલિયો છે તે 'મેઘદૂત'નાં ભાષાન્તરમાં પણ પ્રસંગે દેખાય છે. અને મુશ્કેલિયો દૂર કરવાંમી મુશ્કેલિ ભાષાન્તરકારો જ સમજશે. છતાં નવા ચોળેલા 'મેઘદૂત'માં લખેલું, અને એટલું સંરણ, અસલનો ઉચ્ચ અને સૂક્ષ્મ રસ જળવવા સ્પષ્ટ અને ચથાશક્તિ પ્રયત્ન કરતું, અને ગુજરાતીને અનુકૂળ થતું 'મેઘદૂતનું' ભાષાન્તર મૂળ ગ્રંથના પરિચિત વાંચનારને મૂળ ગ્રંથનું ભાન કરાવે છે, અને એથી જ કાદમ્બરીના ભાષાન્તર અને રા. રણછોડભાઈ એ કરેલાં ભાષાન્તરો પેઠે આ ભાષાન્તર પણ આપણા ભાષાન્તરકારોને અનુકરણીય છે. આ ભાષાન્તરનો ઘણોક ભાગ આનંદથી વાંચી જવાય એવો છે. જેમ જેમ આગળ વધે છે તેમ તેમ કલમ કસાતી સ્પષ્ટ માલમ પડે છે. અને કાલિદાસની છાયા ભાષાન્તર પર કંઈક ઘટ થવા માંડે છે. ભાષાન્તરમાં 'શબ્દાર્થની શુદ્ધતા કરતાં આ છાયાની શુદ્ધતા વધારે ઉપયોગી છે.' મેઘદૂત છટાં છટાં ઘણાં મનોહર ચિત્રોથી ભરપૂર છે. અને એ ચિત્રો અલૌકિક કળાથી સંકલિત કરી દષ્ટ કાલિદાસે રસનો અવિચિત્ર પ્રવાહ વહેવડાવ્યો છે; દરેક છટા ચિત્રોના ભાવ-રસ-વગેરે સારી રીતે ગુજરાતીમાં ઉતાર્યા છે તોએ નવલરામના મેઘદૂતમાં એ ચિત્રો છટાં છટાં જ જણાઈ આવે છે અને અખંડિત રસપ્રવાહ મૂળ કાવ્ય પ્રમાણે વહેતો નથી.

છતાં પણ પ્રસિદ્ધ થયેલાં મેઘદૂતનાં બધાં ભાષાન્તરોમાં સ્વ. નવલરામનું ભાષાન્તર શ્રેષ્ઠ છે એ નિર્વિવાદિત છે.

સ્વ. બાળાશંકરે 'સૌંદર્ય લહરી' નું સુંદર ભાષાન્તર કર્યું છે. એ પુસ્તકમાં 'ટીકાકારોએ આ કવિતાને અડવું નહિ' એવી સૂચના કરીને કેટલીક રસિક, ભાવવાળી અને માર્મિક કવિતા દાખલ કરી છે.

આ વિષય સમેટતાં સંસ્કૃતમાંથી રા. કેશવલાલ ધ્રુવે કરેલાં કેટલાંક ભાષાન્તરો વિશે બોલવાનું પ્રાપ્ત થાય છે. એમનું કરેલું 'ગીતગોવિંદ' નું ભાષાન્તર ગુજરાતીમાં થયેલાં ભાષાન્તરોમાં શ્રેષ્ઠ પદવી ધરાવે છે. આ ગ્રંથની બે આવૃત્તિઓ થઈ ગઈ છે. નવી આવૃત્તિને રા. કેશવલાલે મૂળની છાયા તરીકે વર્ણવી છે. ગ્રંથના વર્ણનમાં કરેલ આ ફેરફાર અત્યંત અર્થ ગાંભીર્યવાળો છે. સંસ્કૃત-પદનું ભાષાન્તર કરવું અત્યંત દુર્ઘટ છે. તેમાં પણ 'ગીતગોવિંદ' જેવા સમાસમય પદનું મધુર અને સરળ ગુજરાતીમાં ભાષાન્તર રચવામાં દુર્ઘટતાની પરિસ્થિતિ છે. આ વસ્તુ સ્થિતિને માન આપવા માટે રા. કેશવલાલે આ ગ્રંથને છાયા ગ્રંથ કહ્યો હોય તો તે સંભવિત છે. પણ એમને એ એમનો વિનય જ લાગે છે. ગીતગોવિંદનો રસસ્વાદ ગુજરાતી ભાષામાં આપવાનો એમનો પ્રયત્ન અસાધારણ રીતે સફળ થયો છે. એમના ગીતગોવિંદમાં મૂળ ગ્રંથના ગૌરવનું યથાર્થ ભાન આપણને થઈ શકે છે. શુદ્ધ, સરળ, અને રસમય ગુજરાતીમાં વર્ણવેલું આ 'ગીતગોવિંદ' સ્વતઃ મનોહર છે; એટલું જ નહિ પણ એની મનોહરતા મૂળને પણ કંટક અંશમાં અર્પે છે. સંસ્કૃતના આશ્લ અભ્યાસીને પણ મૂળ ગીતગોવિંદ જેટલું સરળ ન લાગે તેટલું રા. કેશવલાલનું ગુજરાતીમાં પાડેલું ગ્રંથનું પ્રતિબિંબ મનોહર અને રસપ્રદ છે. ગીતગોવિંદ જેવાં કઠણ ગ્રંથની આ છાયા આટલી લોકપ્રિયતા સંપાદન કરી શકી છે તેનું કારણ રા. કેશવલાલની વાણીનો 'પ્રસાદ' છે. રા. કેશવલાલને પોતાના ભાષાન્તર-છાયા ગ્રંથમાં-પ્રસાદ લાવવાને જે શ્રમ અને વિવેક વાપરવો પડ્યો હશે તેનો ખ્યાલ આપવો અત્યંત કઠણ છે. જેમ જેમ તેમની 'છાયા' માં આપણે ઉંડા ઉતરીએ છઈએ તેમ તેમ મૂળની સાથે સરખામણી કરવાની ઈચ્છા સહજ થાય છે, અને તેમ તેમ તેમનો

શ્રમ અને વિવેક ઉત્તરોત્તર વધારે ને વધારે સમજી શકાય છે. આ બધા શ્રમ અને વિવેકની પાછળ રહેલી અસાધારણ શક્તિ માટે રા. કેશવલાલને ધન્યવાદ આપવો જ પડે છે. ખીજી આવૃત્તિમાં પ્રથમમાં કરેલા ફેરફાર ઉપર વિવેચન બુદ્ધિથી જોતાં રા. કેશવલાલની કાવ્ય પરીક્ષાની શક્તિને માટે પણ આપણે વિચાર ઉંચી કોટીએ પહોંચે છે. સંસ્કૃત કવિતાનાં ગુજરાતી કવિતામાં ભાષાન્તરની સફળતા એ સંસ્કૃતનું પરિપૂર્ણ જ્ઞાન, ગુજરાતી ઉપર પૂર્ણ અમલ, અને કાવ્ય પરીક્ષાના ઘણા ઝીણા પ્રશ્નોનું મનોહારી સમાધાન કરવાની શક્તિની પરિસીમા સૂચવે છે; અને રા. કેશવલાલની પરિસીમા એ પહોંચેલી અનેકવિધ શક્તિ જ તેમના ભાષાન્તરને ગુજરાતીમાં શ્રેષ્ઠ ભાષાન્તરની પદ્ધતિ અપાવે છે. સ્વ. મણિલાલ નભુભાઈના શબ્દોમાં કહીએ તો ‘આવું રસિક અને યથાર્થ ભાષાન્તર અન્ય કોઈ વિદ્વાનથી ન થઈ શકત.’

એ જ વિદ્વાનનું ખીજું ભાષાન્તર શંકર સ્વામી જેવા પરમ વેદાંતિને નામે ચઢી ગયેલું ‘અમરશતક’ છે. દક્ષિણાત્ય સુવર્ણકાર અમર કવિની ખ્યાતિ સંસ્કૃત સાહિત્યમાં જગજગદેર છે. જો કે એ કવિનું કોઈ સર્ગબદ્ધ કાવ્ય હોય એમ જણાયું નથી, પરંતુ છૂટા છૂટા શ્લોક-મુક્તાકને જ લીધે એની અપૂર્વ કીર્તિ છે. એનો અઝકેક શ્લોક-અઝકેક પ્રબંધ જેવો છે એમ સંસ્કૃતમાં કહેવાય છે. ‘અમરુકવે રેકઃ શ્લોકઃ પ્રબન્ધશતાયતે’ ખરેખર, આ ઉક્તિ અતિશયોક્તિ નથી. એની ખાનીમાં શ્રી જયદેવ જેવું લાલિત્ય નથી એ ખરૂં પણ એનો રસ, ધ્વનિ એને આવી ઉચ્ચ પદ્ધિ અપાવે છે. આવા રસિક કવિના શૃંગાર મુકુટમણિ જેવા શતકનું ભાષાન્તર રા. કેશવલાલ જેવા સંસ્કૃતનું ઉત્તમ જ્ઞાન ધરાવનારા અને કાવ્ય ચમત્કાર સમજવા ઉપજાવવાની ઉત્તમ રસિકતાવાળા સાક્ષરને હાથે થાય એ પરમ સંતોષ યામવા જેવું છે. પ્રારંભમાં જ ‘વિના પૂર્વ કવિકે હૃદયસે હૃદય મિલાયે અનુવાદ કરના શુદ્ધ જ્ઞાનમારના હી નહીં, કવિકા લોકાંતર સ્થિત આત્માકો નરક કષ્ટ દેનાહૈ’ એવી ભારતેંદુ શ્રી હરિશ્ચંદ્રની ઉક્તિને પોતાના સૂત્રરૂપે લેઈ રા. જવેરીલાલથી માંડીને અત્યારસુધીના ભાષાન્તરકાર

માત્રની પરિગણના કરતાં, તેમણે 'કવિનો અંતર્ગત અભિપ્રાય પ્રકટ' કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરી છે. ભાષાન્તર બહુ ઉત્તમ છે, એની ભાષા શુદ્ધ સંસ્કારવાળી છે. અમરશતક ઉપર આઠ જૂદી જૂદી ટીકાઓ સંસ્કૃતમાં થઈ છે. તેમાં અર્જુનદેવની ટીકા દુર્ગાપ્રસાદે છપાવી છે, તેમાં આ શતકના પ્રત્યેક શ્લોક વિષે રસ, નાયિકા, અલંકારાદિનો સારો વિવેક છે. રા. કેશવલાલે આ ટીકા, તેમ ભૂપાળની ટીકા-વિદ્યાકી, તેમ જ પોતાના વિસ્તરણજ્ઞાન પ્રદેશનો અનુભવ પણ તેમાં સંયોજીને અતિ ઉત્તમ ટીકા પદો સાથે આપી છે તે બહુ વિદ્વાનોએ સ્વીકૃતિ આપી છે. રા. કેશવલાલની રચનામાં રસની સાથે જ પ્રાચીન ગુજરાતી શબ્દોનું માધુર્ય ઉમેરાય છે તે જ એમની શૈલીની મનોહર, ભભક ગુર્જર સાક્ષરોને હમેશ વધુ ને વધુ આનંદજનક લાગતી રહે છે. ધરમાં અને ઉડાં-ઉડાં સ્ત્રી હૃદયોમાં સ્વાભાવિક રીતે ઉત્પન્ન થઈ બહાર પડતાં નેસર્ગિક ભાવભર્યાં વચનો અને રમ્ય મધુર શબ્દોની સંકલના જ એમની કાવ્ય રચનાનો એક અલૌકિક આત્મા છે, એમ કહેવું અતિશયોક્તિ જેવું નથી. જો કે આ સાહીમાં તો નહિ પણ એમના અમરની બીજી આવૃત્તિ થઈ છે અને તેમાં ચાર ખુખીઓ ઉમેરાઈ છે. આ આવૃત્તિમાં એમણે અમરના એક મુક્તકના ભાવનું સુંદર ચિત્ર આલેખાવીને આરંભમાં મુક્યું છે.

એ જ વિદ્વાને સંસ્કૃત 'ઘટકર્પર' નામના નાના કાવ્યનું 'છાયા ઘટકર્પર' નામથી ભાષાન્તર કર્યું છે. આ અનુવાદ શબ્દશઃ કર્યો નથી પણ સમશ્લોકી છાયામાં કંઈક ભાગે મૂળ ગ્રંથોનો યમકનો અમતકાર અને મુખ્યત્વે રસ જળવીને કર્યો છે. છેલ્લા શ્લોકમાં 'ઘટકર્પર' શબ્દ આવવાથી મૂળ કાવ્યનું નામ પડ્યું છે. રા. કેશવલાલે પણ મૂળ યમક કુશળ શૃંગારને જાણે એવી પ્રતિજ્ઞા પોતાના અનુવાદમાં પણ છેલ્લી આવવા દીધી છે કે:—

“હાર્યો રજે ઝમકની ઝમકે ઠરું હું.”

તે ઘેર નીર ઘટકર્પરથી ભરું હું.”

હારસીમાંથી સાહુનામું અને કરીમાંનાં ભાષાન્તર પણ આ સાહીમાં થયાં છે.

જૂના કવિયોની કેટલીક કવિતા સુંદી કાઢી તેના ઉપર સ્કેન્ડીક આપીને 'કાવ્ય નિમજ્જન' નામથી રા. હરિકૃષ્ણ અળદેવ તરફથી એક પુસ્તક પ્રગટ થયું હતું. કવિ નર્મદે રાખેલી જોડણીનું ચોડું ધોરણ એમાં રાખ્યું છે. એ જ પ્રમાણે વીસમા સૈકાના લખનારાઓની કવિતામાંથી સુંદી કાઢીને રા. હિમ્મતલાલ અંબરીઆએ 'કાવ્યમાધુર્ય' નામે નાનું સુંદર પુસ્તક બહાર પાડ્યું છે. સરકારી હાઈસ્કૂલોમાં શિખવાય એવા હેતુથી ખીજાં પણ આ જાતનાં કેટલાંક પુસ્તકો નીકળ્યાં છે. એઓમાંનાં કેટલાંક લેવી જોઈએ એટલી સંભાળથી લખાયાં હોય એમ જણાતું નથી કેમકે તેમાં હસવું આવે એવી ભુલો પેશી જવા પામી છે. એકમાં રખીદાસિનું રહેવાનું ઠેકાણું 'ડાકોર પાસે સુંજ ગામ' લખ્યું હતું. ખીજામાં કાહનડદે પ્રખંધના કર્તા પદ્મનાભ કવિને જૈનનો મુડીઓ ઠરાવ્યો છે. શાળાઓમાં શિખવાય એવી લાલસાથી લખાયલાં આવાં પુસ્તકોમાં ખોટી બાબત ન આવી જાય માટે વિશેષ કાળજી રાખવી જોઈએ.

હવે આ સાઠીમાં નવી લખાયલી કવિતા તરફ નજર કરીએ. સાઠીની શરૂવાતમાં અમદાવાદ અને સુરત બન્ને શહેરોમાં કવિયોનો ગુંજારવ સંભળાવા માંડ્યો હતો. જુજની પોશાળમાં વૃજભાષા અને સંસ્કૃત કાવ્ય શાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરીને કવિપણું લીધેલા દલપતરામ આ બાબતુ, અને એવા અભ્યાસ વગરના પણ કવિતા કરવાના કોડવાળા નર્મદ સુરત તરફ; ઇંગ્રેજ કૅળવણીના લાભનો અભાવ છતાં પણ સાહેબ લોકોના ઘાટા પરિચયને લીધે ઇંગ્રેજ વિચારની માહિતી મળેલા ઠાવકા, મીઠા, ધીરા, અને વિચારવંત કવીશ્વર પોતાના કાર્યને આરંભે ક્યાં ક્યાં સુધારો ઇષ્ટ હતો તે જોઈ શક્યાં હતા. જનમંડળમાં દુર્ગંધ મારતો ક્રિયા અવયવ છે તે કુશળ શસ્ત્રવૈદની પેઠે તેમને માલમ પડ્યો હતો. પણ શસ્ત્રવૈદ્ય કામે ન લગાડતાં માત્ર ચિકિત્સાથી આરામ કરવાની વૃત્તિવાળા હોવાથી "ધીરે ધીરે" રૂચતી પણ સચોટ બાનીમાં પોતાના વિચાર જાહેર કરતા. ઇંગ્રેજ કૅળવણીનો લાભ પામેલા કવિ નર્મદ ઇંગ્રેજ માપથી આપણા સંસારને માપી તેના પર ઠીક પાડતા. દલપતરામ જ્યારે લોકને રૂચતી ભાષામાં કહેવાની ખાસ કાળજી

રાખતા ત્યારે એથી ઉલટું નર્મદાશંકર પોતાને લાગે તે બેધડક-કડવું, ઝેર જેવું હોય તોપણ-સખ્ત વાણીમાં કહેતા. સુધારો તો બન્નેને ઈષ્ટ હતો; બન્ને બોધ તો નીતિનો જ કરતા; બહેમ વિદારણા બન્નેના મનમાં રચતી; ધર્મ ભોળા થવાનું કોઈને ગમતું નહોતું; દેશદ્રોહી થવું અને પરતંત્રતાની ઝૂંસરી બહેવાનું બન્નેને ના પસંદ હતું. આ પ્રમાણે એક જ પ્રદેશમાં ધુમતી છતાં તેમની કવિતા જૂદી હતી. આ બન્ને કવિયો વર્તનમાં, વિચારમાં, સ્વભાવમાં અને ટુંકામાં બધી બાબતોમાં સ્વભાવતઃ ઉલટા જ હતા. દલપંતરામની કવિતા પૂર્વે થઈ ગયેલા વૃજ કવિયોની કવિતા જેવી હતી. ભાષા એમને સાધ્ય અને વશવર્તિની હોવાથી એમની કવિતા સરળ* છતાં ઝડઝમકવાળી, અલંકારોથી ભરપૂર અને વાંચનારના હૃદયમાં ઝટ પ્રવેશ કરે એવી હતી અને એમ હોવાથી સચોટ અસર કરતી; અને વધારે લોકપ્રિય થતી. ઝડઝમક લાવવાનો કોડ તો નર્મદને પણ હતો. એક મિત્રની કહેલી વાત અમને સાંભરે છે કે દલપંતરામની પેઠે ખૂબ પ્રાસ અને ઝડઝમક લાવવાની આતુરતાથી એક વખત ક થી હ સુધીના અક્ષર જૂદા લખીને તેના કાડી, ખાડી, ગાડી, ધાડી, ચાડી, છાડી, જાડી, એ પ્રમાણે શબ્દ બનાવીને તેને આણીને-વાપરીને-એક કવિતા બનાવી હતી! જે મિત્રે અમને આ વાત કહી હતી તે કવિના મંડળમાં રોજ એસનાર અને કવિતા સાંભળનાર હતા. ઉક્ત કવિતા મિત્રોની આગળ વાંચી, અને તેના ઉપર મિત્રમંડળમાં ટીકા થવાથી કવિયે એ કવિતાની નીચે ' નિશામાં લખેલી ' એવી ટીકા લખવાનું ઠેરવ્યું! આ નમુનેદાર કવિતા કુતુહલની ખાતર જેવી હોય તો નર્મ કવિતામાં પ્રીતિ સંબંધી પ્રકરણમાં છપાએલી છે અને ' એવી કેવી તે આગ લગાડી ' એ લીંટીથી શરૂ થાય છે! વગર પ્રયાસે જ્યાં સ્વાભાવિક કવિતા સ્ફુરી આવી છે ત્યાં પ્રાસ વગેરે દીપી નીકળી કવિતા સરળ અને રસમય બની છે. દાખલો જેવો હોય તો એજ પ્રકરણમાં એમની ' સલામ રે દિલદાર '

* અમને વૃદ્ધ ક્વીશ્વરે એક વખત કહેલી વાત યાદ આવે છે કે પોતે નવી કવિતા લખીને તે સરળ સમજાય એવી થઈ છે કે નહિ તે તપાસવાને મહોલ્લાની સ્ત્રીઓને સંભળાવતા અને તેમને ન સમજાય તે ફેરવતા.

એ લીંટીથી શરૂ થતી કવિતા જોવી. ' હિંદની પડતી ' અને સ્વદેશાભિમાનની કવિતાઓમાં નર્મદનું ગૌરવ પૂર્ણ પ્રકાશી રહે છે. પણ ભાષા સાધ્ય ન હોવાથી, શબ્દોને મચરડી નાંખવાની ટેવને લીધે, એમનો પદ્યબંધ સરળ નસતાં કર્કશ લાગે છે. આ બંને કવિયોની કવિતા જૂદા જૂદા વર્ગમાં પ્રિય હતી.

જાણીતા સદ્ગત સાક્ષર નવલરામજી કહે છે તેમ ' એ તો ક્યારનું સર્વાનુમતે સિદ્ધ થઈ ચૂક્યું છે કે આ જમાનાના કવિ તે એ જ. નર્મદાશંકર અને દલપતરામ. આ સમે કવિતા કરનારા તો જોષએ તેટલા છે અને તેમાં થોડાક સારા કવિ પણ છે, પરંતુ જ્યાં કવિ શબ્દનું ઉચ્ચારણ કર્યું ત્યાં પ્રથમ પ્રતીતિ સર્વે ગુજરાતીના મનમાં આ એમાંના જ કોઈ એકની થાય છે. ગુજરાતના આ છેડાથી પેલા છેડા સુધી અને બાળ કે યુવાથી વૃદ્ધ પર્યંત સર્વેને જાણીતા એવા તો આ જમાનાના કવિ એ જ છે. બંનેની પ્રસિદ્ધિમાં ફેર હશે; બંનેની પરસ્પર ગણનામાં મતભેદ છે, અને વખતે એકથી મોહિત જનો બીજને દોષપાત્ર જ ઠેરવવા મથતા હશે, તોપણ નિષ્પક્ષપાત ગંભીર બુદ્ધિને તો એ બંને આ જમાનાની કાવ્ય મૂર્તિના પ્રતિબંબ રૂપે સમાનજ પ્રકાશતા માલમ પડે છે. દેશકાળથી પર એવી જે સામાન્ય કવિરૂપ ગણના તેતો એ બંનેની હવે પછીના જમાનામાં યથાર્થપણે થાય, પરંતુ જો એ બંનેની શૈલીનું કાંઈ પ્રથકપણે સ્વરૂપ જાણ્યું હોય, તો મિથ્યા ખેંચાખેંચ કોઈને રહે નહિ. '

'દલપતરામની કવિતા શાંત બુદ્ધિની વ્યવહારમાં કુશળ, ચતુરાઈની ભરી, અને સભારંજની છે. એ નવેરસમાં પ્રસંગોપાત વિચરે છે, પણ તે શાંતિ અને વિવેકની સાથે; વ્યવહારની મર્યાદા એજ આ કવિતામાં રસના સંભવ વા અસંભવની મર્યાદા છે. કોઈ પણ રસની મસ્તી એ આ કવિતાને મન ગાંડાઈ છે. સંસારનું શાંત બુદ્ધિથી અવલોકન કરવું અને તેમાંથી વ્યવહારોપયોગી બોધ લેવો એ દલપત શૈલીને સૌથી વધારે રૂચિકર છે. એ શૈલી જાતે દર્દમુક્ત હોવાને લીધે એ ઘડી નવરાશની વેળાએ વિનોદ કરવો એમાં જ મોટું સુખ માણે છે. ઠાઉકું હાસ્ય, મર્મીળાં કટાક્ષ, વાણીતી

બીદાશ અને રચનામાં વિવિધ પ્રકારનાં ચાતુર્ય, એ વડે દલપત શૈલીનાં શાંત ને સુબોધક વર્ણનો અગ્રગી રહ્યાં છે. દલપતરામની સદા ચોટ સભાનાં મનરંજન કરવા ઉપર જ રહેલી હોય છે, અને તેમાં તે બરાબર ક્ષેત્ર પામે છે, કેમકે શ્રોતાનાં મનમાં ઉતરીને તેને કેમ લાગે છે તે જોવાની શક્તિ આ કવિતામાં છે.”

“પુદ્ગલ નર્મદની શૈલીનું સ્વરૂપ તથા ઉદ્દેશ આથી ઉલટાં જ છે. એ સભાને રંજન કરવા નહિ, પણ પોતાના અંતરનો ઉભરો ખહાર કાઢવા જ કવિતા કરે છે. કવન વેળા દલપતરામની સમક્ષ જેમ શ્રોતાની મૂર્તિ આવીને ઉભી રહે છે અને તે તરફ જોઈ જોઈને જ એ પોતાની શૈલીનો ધાટ ધડે છે તેમ અહિંયાં કવિતા કરવાને સમે અમુક લાગણી કવિની રંગેરંગમાં વ્યાપી રહે છે, અને તે જેમ પ્રેરે છે, તેમ જ એ ઉદ્દગાર કરે છે. નર્મદની લાગણી કવચિત જ વિનોદી, પણ બહુધાતો ગંભીર અને ચાતુર એટલે દર્દથી ઉછળતી હોય છે. વખતે મદોન્મત થઈ ભાષા તથા વ્યવહારનાં બંધનો પણ એ તોડી નાંખે છે. શાંતવૃત્તિમાં પણ નર્મદની કાવ્ય દેવી વ્યવહારના પટને ભેદી શાસ્ત્રીય કે કાલ્પનિક પ્રદેશમાં જ ભ્રમણ કરવાનું પસંદ કરે છે. નર્મદ શૈલીમાં સ્વભાવ તથા શાસ્ત્રનું બળ ઘણું પણ ચાતુર્યનું શોકું જ દીઠામાં આવે છે.”

“કવન વેળા કવિના ચિત્તની સ્વસ્થતા, પદબંધ કળાનું પરિપૂર્ણ કૌશલ્ય, અને શ્રોતાને રંજન કરવાની વૃત્તિ તથા શક્તિ એ ચાતુર્ય શૈલીની કવિતાનાં મુખ્ય લક્ષણ છે; ચાતુર્ય શૈલી રાજદરબાર તથા સભાઓમાં ઠીક પોષાય છે, અને તેથી અમે તેને સભારંજની કહી છે.”

“હુંકામાં એક જ શબ્દમાં કહીએ, તો દલપતરામની શૈલી સભારંજની અને નર્મદાશંકરની તે મસ્ત. આ શૈલીઓ પરસ્પર અપ્રમેય એટલે એક બીજા સાથે માપી શકાય એવી જ નથી. તે પોતપોતાને સ્થળે ઉત્તમ જ છે. દેશ સુધારણાના વિષયમાં આ પ્રથક પ્રથક શૈલીઓ આ બે કવિઓએ વાપરી છે, અને તેમનું કૃણ જૂદે જૂદે રૂપે પણ એક જાતનું અને સમાન જ થયું છે, દલપતરામે હસાવી રમાડી ધીમે ધીમે લોકને વહેમો ઉપર અનાદર

કરાવ્યો; અને નર્મદાશંકરે 'આ હોમ કરીને પડો' એવી મસ્ત વાણીથી તેમને તે છોડવા પ્રવર્તમાન કર્યા. આ બંનેની કવિતાનો કેટલોક ભાગ ગુજરાતી ભાષામાં અપૂર્વ અને લાંબા વખત સુધી રહે એવો છે."*

ઇત્રેજી કવિતાનું અનુસરણ કરવાની પ્રબળ લાલસા કવિ નર્મદાશંકરમાં હતી. તેમની 'લલિતા,' 'વજ્ર,' અને 'વજ્રેશંગ અને ચાંદ્યા' વગેરે એવાં જ કાવ્ય છે. ઇત્રેજી કવિ ખાચરના ડોન જીવ્યાનના ઘાટનું કાવ્ય લખવાનો પ્રયાસ એમણે કર્યો હતો, અને 'રૂદનરસીક' નામના એ ઘાટીના કાવ્યનો આરંભ ધરાધરી કર્યો હતો. પરંતુ આ યત્નોમાં કવિ ફતેહ પામ્યા નથી. ઇત્રેજી કવિતાનું લાલિત્ય, કલ્પના અને મનોહરતા ગુજરાતીમાં ઉતરી શકી નથી. ઘણા કાળ સુધી નર્મદે લીધેલા આ માર્ગનું કોઈએ અનુસરણ કર્યું જણાતું નથી. જેમાં નર્મદાશંકરની ફતેહ નથી થઈ તેવા પ્રકારની કવિતામાં ફતેહ મેળવવાનું ખીબ જ ગૃહસ્થને માટે નિર્માણ થયું હતું તે વિષે અમે અગાડી કહીશું. આ સમયના આ બે ધૂરંધર કવિયોને માટે આટલું ટુંકું જ કહીને ત્યાર પછીના લખનારાઓના સંબંધમાં અને ગુજરાતી કવિતાની શૈલીમાં થયેલા ફેરફારને અંગે બોલીશું.

કવીશ્વર દલપતરામની અને કવિ નર્મદાશંકરની શૈલીનું અનુસરણ કરનારા કેટલાક લખનાર થયા છે. પહેલો કોટીમાં રા. હરજીવન પુરશોતમ જેને ઋષિરાજ કહે છે તે-રા. રણછોડલાલ ગલુરામ, રા. ગણપતરામ રાજરામ, રા. બુલાખી ચકુભાઈ અને રા. છોટાલાલ સેવકરામ વગેરે આવે છે.

શ્રેયઃસાધક અધિકારી મંડળના રા. છોટાલાલ, રા. નગીનદાસ પુ. સંઘવી અને રા. કૌશિકરામ વિદ્યહરરામ વગેરે ગુજરાતી સાહિત્યમાં દાખલ થયેલી નવિનતાથી યત્નસર આઘા તે આઘા રહીને હિંદુ ધર્મનાં મૂળ સિદ્ધાન્તનું પ્રતિપાદન અને ધર્મબોધ કર્યું જાય છે. તેમની શૈલી, તેમની વિચારશ્રેણી અને તેમની વિવરણ કળા દલપતસાઈ જ છે.

ખીજી કોટીમાં રા. વિજયાશંકર, રા. સવિતાનારાયણ અને

* 'કવિજીવન' નર્મ કવિતા. નવલરામ.

શ. બા. મધુવચરામ વગેરે આવી જાય છે. પરન્તુ આ ગૃહસ્થો પછી, આ બંને કોટીમાં કોઈ જાણીતા લખનાર થયા જાણ્યામાં નથી.

સમય જતાં પાઠશાળાના શિક્ષણનો લાભ ગુજરાતીઓ વધારે લેવા લાગ્યા અને એને અંગે સંસ્કૃતનો અભ્યાસ પણ વધ્યો. ગુજરાતી સાહિત્યમાં સંસ્કૃત સાહિત્યની ઝાઝી અસર થવા લાગી. આવી તરેહની કવિતાના અગ્રણી અમને બે જણ જાણ્યા છે. સ્વ. ભીમરામ ભોળાનાથ દીવેટીઆ અને સ્વ. હરિલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ. એમની કવિતા આવા પ્રકારની છે.

સ્વ. મણિલાલ નલુભાઈની કવિતા વળી આનાથી નોંખી છે. સંસ્કૃત સાહિત્યની અસર તો નિર્વિવાદિત રીતે એમાં દષ્ટિએ પડે છે. તેની સાથે સહેજ ફારસી કવિતાની અસરની છાંટ પણ એમની કવિતામાં દેખાય છે.

એમની લખેલી કવિતાનો જથ્થો બહુ થોડો છે. તેમની લેખનશક્તિ બહુધા તત્વજ્ઞાનના વિષયોનાં ગદ્ય લખાણમાં રોકાઈ હતી. પરંતુ જે કાવ્યો તેમણે લખ્યાં છે તે ઉંચા પ્રકારની કવિત્વશક્તિ દર્શાવે છે. તેમનાં કાવ્યોનો વિષય એક જ છે—વેદાન્ત-જ્ઞાન. એ કાવ્યોનો સંગ્રહ ‘આત્મનિમજ્જન’ના નામથી તેમણે સને ૧૮૯૫ માં પ્રસિદ્ધ કર્યો હતો. એ ગ્રંથની પ્રસ્તાવનામાં તેઓ લખે છે તેમ મનુષ્ય પોતાના આત્મામાં હુબકી મારતાં કેવાં નવાં નવાં મોતી રત્ન આદિ લઈને ઉપર આવે છે અને આત્મા પોતાના કેવા વિવિધ રંગે રમી રહ્યો છે તેનું દર્શન આ કાવ્યોથી થાય છે. એ કાવ્યોમાં બે પ્રકારની શૈલી છે. એક શૈલી ફારસી સુફી શાયરોની છે અને તેમાં શૃંગારરસના પ્રેમને અને વેદાન્તની માયાને ગૂઢા દ્વારા ભેળવી દીધાં છે. બીજી શૈલી અખા સરખા જુના ગુજરાતી કવિઓની છે પણ તે કવિઓની પેઠે સંસાર તરફના વૈરાગ્યને પ્રેમ વિમુખ ન કરતાં પ્રેમાનંદમય કર્યો છે. પહેલી શૈલીની “દિલ શું દિલ લાગ્યા પછી ખેંચે શું તું ખીજાઈને”, “તારો દિવાનો તેંજ પાયો મુજને ધરકે શરાબ”, “દગરસભર મોરે દિલછાઈ રહી*”

* આ કવિતા લખાઈ ત્યારે એ સ્વર્ગવાસી વિદ્વાનનો વેદાંતનો પરિચય અમે જાણ્યાં નથી. મૂળ તો માત્ર શૃંગારની પણ પછીથી વેદાંતમાં ઘટાવી છે.

‘નિધાય સનમ નુર્યુ ખુદા કે દયમ આદમ’, ઇત્યાદિ રસભરી કાવ્યોક્તિઓમાં માયા અને બ્રહ્મના ગૂઢાર્થ ન હોય અને કવિતાનો જ આસ્વાદ હોય એમ સહૃદયજનોને ઉત્કંઠા થશે. બીજી શૈલીમાં ‘અમે વહાણે ચઢ્યા પ્રેમાનંદ ને કરી જગત જુહારે,’ એવા સોદાસ પોકાર કરનાર કવિના મુખમાંથી ‘ધૂળ ઉપર લીંપણુ કેમ લાગે’ એવાં શુષ્ક નીરસ પ્રાકૃત વ્યાવહારિક દાખલા ન નિકળતા હોય તો કાવ્યની સુંદરતા વધારે જળવાય એમ રસજ્ઞ વાચકોને લાગશે. પરંતુ આવા અશ છતાં પણ રા. મણિલાલનાં કાવ્યો ઉંચી પંક્તિનાં છે એ નિસંશય છે. કાવ્ય પ્રદેશમાં તેમણે વિસ્તારથી પ્રવાસ કર્યો હોત તો ‘કંઈ લાખો નિરાશામાં અમર આશા છુપાઈ છે,’ ‘કંઈ તું જાય છે દોડી દગાબાજ કરી કીસ્મત’ એ હૃદયના રસિક ઉંડા ભાવથી અનેક પ્રકારનાં રમણીય કાવ્યોનો સમુદાય ગુજરાતી સાહિત્યને સુશોભિત કરત.

દારસી કવિતાની જાતની મસ્તીવાળી અને સંસ્કૃત સાહિત્યની અસર ન જણાય એવી બાનીમાં સ. ૧૮૭૭-૭૮ માં ‘બુલબુલ’ લખાયું હતું. સન ૧૮૮૨ માં એ બહાર પડ્યું હતું. સ્વ. બાલાશંકરને ‘બુલબુલ’નો બહુ પક્ષપાત હતો અને બીજી આવૃત્તિ કાઢવાને એમણે કરેલા આગ્રહ છતાં પણ તે અમે ન કાઢવાથી પૂછ્યા ગાંછ્યા વના એમણે છાપી લીધું હતું. બાલાશંકરે છપાવી છે એમ ન જાણતા હોવાથી અમે છાપનારના ઉપર દાવો કરવાની તૈયારી કરી હતી. એટલામાં બાલાશંકરે પોતે પોતાના વિનોદ માટે છપાવી હતી એમ કહેવાથી અમે એ વાત પડતી મુકી અને ત્રીજી આવૃત્તિ છપાવી. આ જ શૈલીની પણ દારસીનું જ્ઞાન હોવાથી દારસીની વધારે અસરવાળી અને મસ્તી ભરી કવિતા સ્વ. બાલાશંકરની છે. એનું માધુર્ય ઓર જ છે. આ જાતની કવિતાના અગ્રણી પદને એ ભાઈ યોગ્ય છે. સ્વ. કલાપિને પણ અમે આ જ કોટીના લખનાર ગણીએ છઈએ.

કવિ નર્મદાશંકરનો ઈંગ્રેજી કવિતાનો ઉઠાવ ગુજરાતીમાં આણવાનો ઉત્કૃષ્ટ અભિલાષ ફળ્યો નહોતો એ અમે કહી ગયા છઈએ. બીજા જ ગૃહસ્થને હાથે એ કામ થવાનું નિર્માણ થયું હતું એમ પણ અમે સાં કહીએ

હતું. આ ખીબ ગૃહસ્થ તે રા. નરસિંહરાવ ભોળાનાથ દીવેટીઆ છે. એઓ ગુજરાતી વાચકવૃંદને ઈંગ્રેજી કવિતાની શૈલીની મનોહરતા અને માધુર્ય ગુજરાતીમાં અખાડી શક્યા છે. આ જાતની કવિતા તરફ હાલ તરત તો ઘણું વલણ છે; અને એ પ્રવાહને વહેતો કરવાનું માન એ અગ્રણીને ધટે છે. નવા ગ્રેન્થુએટો બહુધા આ શૈલીના ભક્ત છે. કેટલાક માસિકોમાં અને ત્રિમાસિકોમાં છૂટા છવાયા લખે છે. કાન્ત, મકરંદ, સેહેની, લલિત, સુમન્ત વગેરે જૂદાં જૂદાં તખ્તલસ ધારી લખનારાઓ આ કોટીમાં આવે છે.

સ્વ. ગોવર્ધનરામ માધવરામ ત્રિપાઠી કવિ તરીકે નહિ પણ નવલ કથાકાર તરીકે સુપ્રસિદ્ધ છે. તેમના સસ્વતીચંદ્રમાં 'સુખી હું તેથી કોને શું, દુઃખી હું તેથી કોને શું,' 'દિધાં છોડી પિતામાતા, તજી વહાલી ગુણી દારા,' 'જહાંગીરી ફકીરી એ ! લલાટે છે લખાવી મહે,' ઇત્યાદિ દુકાં પદો જેવાં ઉલટથી વંચાય છે તેવાં તેમની 'સ્નેહમુદ્રા'માંનાં કાવ્યો વંચાંતોં નથી. અને તેનું કારણ એ છે કે તેમની કવિતામાં ભાવનો પ્રબળ વેગ અને અલંકારનું બાહુલ્ય છતાં કડોરતા છે અને સૌંદર્ય તથા લાલિત્યની ખામી છે. 'સ્નેહમુદ્રા' અથવા હૃદયમાં મુદ્રાંકિત થતા સ્નેહની છાયા એ કાવ્ય સને ૧૯૯૯ માં તેમણે પ્રથમ પ્રકટ કર્યું હતું. એમાં જુદા જુદા વિષયપર કાવ્યો છતાં તે સર્વ એક કથાનક પ્રસંગમાં જોડેલાં છે. નાયકને 'હૃદયભૂત' રૂપે આણી તેની પાસે વિવિધ વિચારો પ્રકટ કરાવ્યા છે, પણ તેમાં કવિતાની કળા સમાએલી નથી. એ વિચારો તત્ત્વચિંતનથી પરિપૂર્ણ છે. પણ કવિતામાં જે રમણીયતા તથા માધુર્યના પરિવેષનથી તત્ત્વચિંતન રચિકર થાય છે તે રા. ગોવર્ધનરામની શૈલીમાં નથી. અલંકારો ઘણા છતાં સાધારણ વ્યવહારની ઉક્તિઓ સાથે તે ભેળી, નાંખ્યાથી તેમાંથી આસતા જેતી રહી છે. 'દોડ્યો દોડાયું તેમ એ મન ઉંધી ગયું તું' 'બોલે ઓછા બોલેશું? શું તથી હું હોનાર' એવાં વચનો 'અરણ્ય રહિત' 'રસપાન' વગેરે રસ-યોગ્ય વિષયોનાં કાવ્યોમાં આવતાં છતાં તે આકર્ષક થતાં નથી. અલખત ઉચ્ચ સંસ્કારોથી ઘડાએલી ગંભીરતા અને ભવ્યતા તેમનાં કાવ્યોમાં સર્વત્ર નજરે પડે છે, અને 'વિરહ સમાધિલીન ઉદાસીન ઉર ન

ગણે નભ વાણી, ' ' અગાધ ઉદ્ધિ ઉપર તરંગો જતા આવતા મ્હડતાં વ્યોમે, ' ' વિશ્વ નદીમાં એક શમીતો ઘણીક લહરી ખીજી, ' ઈત્યાદિ ઉચ્ચ ભાવગર્ભ ઉક્તિઓથી તેમની કાવ્ય રચનાઓ ભરપૂર છે, તેમ જ ' નીલ લીલમ સમાં લાલ ગાલે ખેઠાં તમે જે તણેરે, ' ' ઉંચા સોહે પ્રભાતના રંગ રાતારાતા આભમાં રે ' એવી મનોહર રસિક કાવ્ય રચનાઓ પણ કોઈ કોઈ સ્થળે આ ગ્રંથમાં છે. પરંતુ બહુધા તેમની કવિતામાં ગંભીર ભાવના ઉક્તિમાં નીરસતા ભરેલી છે અને તેમની શૈલી ક્લિષ્ટ છે. સ્નેહમુદ્રા પ્રગટ થઈ તેવામાં એક વિદ્વાને હસતાં હસતાં કહેલું અમને યાદ છે કે સ્નેહમુદ્રા છે તો મજાની પણ ખરાબર ઉડી નથી.

'ત્રિમલકિત' તખ્તસથી પ્રથમ લખનાર કવિ નાનાલાલ દલપતરામે ગુજરાતી કવિતાને નવું જ રૂપ આપવાનો નિશ્ચય કર્યો હોય એમ જણાય છે. કવિતાને કોઈ પણ તરેહનો બંધ-ઝાંઝર (જાંજીર-ડસકલાં ?) ન જોઈએ અને માત્ર યથેચ્છ પ્રવાહ વહો જાય એવી એમની ઇચ્છા જણાય છે. એમને જરૂર માત્ર ' આન્દોલન ' ઉત્પન્ન થવાની જ જણાય છે. કેટલાક તો એમના કાવ્યને ' આવેશવાળું ગદ્ય ' કહે છે. આન્દોલનની કલ્પના હજી સ્પષ્ટ ન થવાથી એ સંબંધી વધારે લખવાની લાલસાનાં આન્દોલન અમારા હૃદયમાં ઉદ્ભવવા દેતા નથી. છતાં પણ એમની કવિતામાં એર કવિત્વની મજા છે એમ ન કહીએ તો એ ખોલવું ન્યાય પુરસ્કર નથી.

કવિ નાનાલાલને જેમ આન્દોલન રૂચે છે તેમ માત્ર ' મિઝાન યાને વઝન ' ની જ રૂચિ કવિતાને અંગે રાખતી ખીજી શૈલી ઉત્પન્ન થઈ છે. આના ઉત્પાદકો પારસી ગૃહસ્થો છે અને એમનો પ્રયાસ ઇંગ્રેજી ઢબ ગુજરાતી-પારસી ગુજરાતીમાં-દાખલ કરવાનો છે. પહેલી અને ત્રીજી લીંટીનો પ્રાસ, દરબંધે લીંટીનો અર્થ પ્રાસ અગર પ્રાસ વગરની એવી કવિતાઓ આ શૈલીની છે. પિંગળ એ એમને કેદખાના જેવું લાગે છે અને કેટલાક તો એ શૈલીની નહોય તે કવિતા જ નથી એમ કહેવા ધરાધરીની ધૃષ્ટતા કરે છે.

આ સાઠીની શરવાતથી તે હાલ સુધીમાં લખનારના આવા અસ્પૃટ

વર્ગ ખાંધી હવે આ સાહીમાં એ વર્ગોમાં પ્રગટ થએલી કવિતા* પરત્વે કાંઈક કહીશું:—

કવીશ્વર દલપતરામનું 'વેનચરિત્ર' જૂની આખ્યાન શૈલીમાં લખાયલું વિધવા વિવાહની તરફદારી કરતું અને વિધવાના દુઃખનું હૃદયવેધક વર્ણન આપતું મનોહર અને રસભર્યું કાવ્ય છે. કવિયે આ કાવ્યમાં દરેક રસની જમાવટ ખુબી ભરેલી કરી છે. અને વિધવા વિવાહના સંબંધે પુખ્ત વિચાર ભર્યો નિર્ણય આપ્યો, છે. દલપતરામની કવિતામાં એ કાવ્ય ઘણું ઉંચું પદ

* કવીશ્વર દલપત, કવિ નર્મદ અને એ શૈલીના ખીજા કવિઓને ખાદ કરીને કેટલાક નવા લખનારાની કવિતાના સંબંધમાં કાઠીયાવાડના એક કવિયે 'સાક્ષર સમ્પક' નામની રમુજી કવિતા લખી છે. વૃજભાષાના સાહિત્યમાં 'મુકરી' જાણીતી છે. દેખીતો અર્થ જૂદો દેખાય અને માત્ર છેલ્લા ચરણથી જ અર્થ ફરી જન્ય એવી ગોઠવણ આ કવિતામાં હોય છે. આ 'સાક્ષર સમ્પક' ગુજરાતીમાં એવી મુકરી તરીકે લખાયલું છે, અને અમારા વાંચનારાના વિનોદની ખાતર અમે તેને આહિં દાખલ કરીએ છીએ.

સાક્ષર સમ્પક.

૧

અલંકારો અંગે ધરી અવનવા, આસ્ય ખુલતી,
કટાક્ષેથી જ્વેતી, ધ્વનિત સરસા અંગ કુલતી;
મતિ લેતી ઝાલી, અગણિત જનોની ક્ષણગણી,
નિહાળી શું નારી ? નહિ નહિ સુવાણી હરિતણી. ૧

સુવર્ણે શોભંતી, અલિનવ કલા અંગ ધરતી,
સુહાવે હાવેથી, અનુભવી ભલા ભાવ ભરતી;
સુરીતિ વાળી એ પીયૂષ ઝરણી કલેરા હરણી,
નિહાળી શું નારી ? નહિ નહિ સુવાણી હરિ તણી. ૨

સુઅંગી રંગીલી મુદ્ભરણી આમોદ સદની,
રહી રાગે રાચી, શુભ ગુણવતી પૂર્વ પદની;
અદોષી ઓચિન્તી નજર પથ આવી બહુ બણી,
નિહાળી શું નારી ? નહિ નહિ સુવાણી હરિ^૧ તણી. ૩

ભોગવે છે. સૌથી પ્રથમ પદી એની છે કે એમના 'દ્વાર્જસ વિરહ' ની છે એ વાંચનારા નિર્ણય કરશે. 'દ્વાર્જસ વિરહ' માંથી કેટલીક ચાતુર્ય ભરેલી કવિતા બાદ કરીએ તો એ કાવ્ય ચિત્તના ખરેખરા ક્ષોભથી ઉદ્ભવેલું હોવાથી રસભરિત અને મનોહર બન્યું છે. જૂની વાર્તા શૈલીમાં લખાયેલાં 'સંપલક્ષ્મી સંવાદ,' 'રાજવિદ્યાબ્યાસ,' કેફ નિષેધ સારૂ લખાયેલી 'બદવાસ્થળી' એ સારાં કાવ્ય છે. સ્વદેશ અને કળાકૌશલ્ય સંબંધી કાવ્યોમાં 'હુન્નરખાનની

૨

ધરે છે શૃંગારો પણ ન વધતી ભા તન તણી,
જણાયે છે રાગી, પણ અતિ વિરાગી મન તણી;
મીઠાઇને માટે વદતિ કુગિરા મ્હેન્છ ભણિતિ,
વિલોકી શું વૃક્ષા ? નહિ નહિ સખા વાણી મણિની. ૪
ધડીમાંહી રાગી ધડીમાંહી-વિરાગી બની જતી,
ધડી સ્વીયા સાથે ઘડિક પરકીયા તણી ગતિ;
રસે ભીની જોઈ ઘડિક રસહીની રહી બની,
શું દેખી સામાન્યા ? નહિ નહિ સખા વાણી મણિ^૧ની. ૫

૩

અતિ કર્ણ પ્રિય ઉચ્ચાર ચાલે, ચરણમાં ધ્વનિ ધારતી,
પ્રતિ વાક્યમાં વરસાવતી રસ, ગુણભરી, લક્ષણવતી;
પ્રીતિ મહિં પરિપક્વ રીતિ, શુભ ગ્રહે આણુમૂલની,
ઠંડાલા વખાણે ઠંડાલિને ? ના, ખોલી આ બુલ્લુલ્લુ^૨ તણી. ૬

૪

ઝીલી રહી અનહદ રસે, મદદક બનેલી માનિની,
શોભે અલંકારો ખસ્યાથી ચોગુણી ચંદ્રાનની;
પ્રીતિ ભરેલા પ્રસવતી આનંદ કેરા ઉભરા,
આનંદ સંમોહા પ્રિયા ? ના, ચાલ^૩ મસ્ત તણી ગિરા. ૭

૧ રા. મણિલાલ નભુભાઈ દ્વિવેદી.

૨ રા. ડાહ્યાભાઈ પી. દેરાસરી.

૩ રા. બાળાશંકર ઉલ્લાસરામ કાવિયા. *Account M No.*

સાહી નાનું પણ રસભર્યું રૂપક છે. સભારંગની પ્રખ્યાત જોવા કે 'શર્પસ વિલાસ,' 'વિનય વિનોદ' અને 'હંસકાવ્ય સતક' એ પણ બહુ ચાતુર્યવાળાં કાવ્ય છે. દલપતરામ બહુધા ગરખીઓ લખતા અને ઉપહાસમાં એમને સુરત તરફની લોકો ગરખીલટ કહેતા; આ મહેલુ ટાળવાને દલપત કાવ્ય છપાયું તે વખત એમણે ઘણી કવિતા વૃત્ત અને છંદમાં રચી છે. એમની કવિતામાં ગરખીઓની સખ્યાનું પ્રમાણ હવે બહુ ઘટી ગયું છે. પ્રમાણની જ વાત કરીએ તો નર્મદાશંકરની કવિતામાં ગરખીઓ અને પદ વધારે જણાય છે. આવી રીતે નવાં લખેલાં કાવ્યોમાં એમનું 'રતુ વર્ણન' મુખ્ય છે. દલપત કાવ્યોમાંનું 'અંગ્રેજી રાજ પ્રકરણ' વાંચતાં જુગમની સામે એઓ કેવો પોકાર ઉઠાવે છે તે જણાય છે. અને કડવી વાત પણ કેવી યુક્તિથી,

૫

મીઠું બોલી મહારૂં મન હરણ કીધું પલકમાં,
રહી રાગે રાચી ખુશખુબર ખાંતે ખલકમાં;
કહી વાણી કાંઈ કુદરત ભરી શેલ વનની,
મળી'તી શું મધ્યા ? નહિ નહિ કવિતા કુસુમ^૧ની. ૮

૬

સરસ સરળ વાક્યે ચારતી ચિત્ત ખારી,
ચરણ સુવરણેથી સોગુણી કાંતિ ધારી;
સુગુણવતી સુંદરપા સુરીતિવાન શાણી,
નવ તિય ? નહિ, ભાણી કાન્તની^૨ શાન્ત વાણી. ૯

૭

તોડી વછોડી ભૂખણો, કરી દૂર સર્વ સુવર્ણને,
રસ રાગ બેઠી બોધ, ખુબ કહોર કીધા ચર્ણને;
સુતી છપાવી મુખ, દુઃખણીએ ન જોયું અમલણી,
શું મિત્ર માનવતી પ્રિયા ? ના, ગિરા ડગોવર્દનતણી. ૧૦

૧. કુસુમમાળા-સ. નરસિંહરાવ ભો. દીવેટીઆ.

૨. શ. મોહનશંકર રત્નજી ભટ્ટ.

૩. શ. ગોવર્ધનરામ મા. ત્રિપાઠી.

ઠાવકાઈથી, સાદુ કહે છે તે જાણીને આપણા મનમાં એમને માટે માન ઉત્પન્ન થાય છે. સામાન્ય રીતે એમની પૂર્વ થઈ ગયેલા બધા કવિઓ ગરબીઓનો ઉપયોગ શૃંગારના લખાણને માટે જ કરતા આવ્યા છે. ગરબીઓનો નીતિ પરત્વે વિનિયોગ પ્રથમ એમણે જ કર્યો છે. અનેક જૂદી જૂદી બાબતની અને વહેમ વિરુદ્ધ એમની ગરબીઓ પ્રસિદ્ધ છે. એમની કવિતા જનમંડળમાં બહુ પ્રિય છે. એમના રામ વનવાસની ગરબીઓ ઘણી-એ વખત છેક દૂરનાં અને નાનાં ગામડામાં અમે ગવાતી સાંભળી છે. તેમ જ વેનચરિત્રમાંની અમુક એ ગરબીઓ—ભક્તની ભજનની—મંડળીઓમાં ઘણા ભાવથી ગવાય છે. નર્મદ અને એમના વચ્ચે જન્મારા સુધી અંટસ ચાલુ રહ્યો હતો. મ્હોડે તો અમે જેમાંથી કોઈને ખીજનું ઘસાતું ખોલતા સાંભળ્યા નથી. અમારા વાંચનારાઓના વિનોદની ખાતર દલપતરામની સાથે એકવાર થયેલી વાતચીત અહીં લખીશું. નર્મદની કવિતામાં વ્યંગ્યમાં એમની વિરુદ્ધ લખાણ છે. ‘પગે મણિને શિરે કાચ પણ આખર મણિમાં માલ સાહેબો સલામ સૈને હાલ’ એ લીંટીઓ વાંચીને એકવાર અમે પુછ્યું હતું કે આપ કેમ કાંઈ લખતા નથી. થોડીવાર સુધી ન ખોલીને પછી પોતાની આછી ચોટલી ડાબા હાથમાં પકડી ઉંચી કરીને મને પૂછ્યું કે ડાહ્યાભાઈ, આ શું દેખો છો? મેં પુછ્યું સાહેબ શેને માટે પૂછો છો? એઓ કહે આ-આ. મારા હાથમાં શું છે? મેં કહ્યું આપની ચોટલી. એઓ કહે નાના પણ એનો રંગ કેવો છે? મેં કહ્યું ઘોળો, અને એઓ કહે કે લઠાઈ ચાલતી હોય અને બંધ કરવી હોય તો કેવો વાવટો ધરે છે? મેં કહ્યું ઘોળો; એટલે એઓ ખોલ્યા કે ત્યારે જૂવો પરમેશ્વરે આ ઘોળો વાવટો ઉભો કર્યો છે. હવે મને ઘટે નહિ. આ બનાવ બન્યા પછી એ ત્રણ વર્ષે દલપતકાવ્ય બહાર પડ્યું હતું. દલપતકાવ્યનું મંગળાચરણના પ્રકરણ પછીનું પ્રકરણ વાંચીને મને ખૂબ હસવું આવ્યું હતું. આખું પ્રકરણ વ્યંગ્યવાળું અન્યોક્તિથી ભરેલું અને નર્મદ ઉપર હુમલાવાળું છે! ખીજ વાત પણ એવી જ રમુજી છે. રા. ગણેશ શ્રીકૃષ્ણ ખાપડે તેમના પાઠશાળાના કાળમાં અમારા ઈષ્ટ મિત્ર ડા. હ. હ. ધ્રુવના મિત્ર હતા. એને લીધે અમારે પણ મારો પ્રસિદ્ધ હતો. એઓ અહિં એક અઠવાડિયું કોલેજમાંથી આવ્યા

હતાં. કવીશ્વરને મળવાને એમને ઘણી ઉત્કંઠા હતી તેથી અમે બધા એમને ત્યાં ગયા. કવીશ્વર તે વખત ખીલકુલ દેખતા ન હતા. અસ્પર્શ એળખાણ કરાવ્યા પછી એમના ખાટલાની સામે અમે બધા બેઠા અને રા. ખાપડેએ કાંઈ કવિતા બોલવાને વિનતિ કરી. એટલામાં કોઈએ અનાયાસે કહ્યું કે રા. ખાપડે કવિ નર્મદના ઘાડા મિત્ર છે. તરત થોડીવારે એમણે રા. ખાપડે તરફ મોં ફેરવીને પોતાની 'દુરાચારી વ્યભિચારી જો વિચારી' એ ગરબી બૂસ્સાથી ગાઈ! આ ગરબી વ્યંજ્યથી ભરેલી છે એટલું જ નહિ પણ એમાં ખૂદ નર્મદનું નામ પણ ચતુરાઈથી મુક્યું છે! બંને કવિયો વચ્ચે મિનાકેસો કેટલો અને કેવો હશે તેનો ખ્યાલ આપવાને આવી ક્ષુલ્લક વાતો બહુ મદદગાર થઈ પડે છે. કવિ નર્મદે પોતાના પુસ્તકમાં પોતાની છબી મુકી હતી. ત્યારે દલપતરામે પોતાના ગ્રંથમાં જ્યાં છબી મુકાય તે જગ્યાએ એક દોહરો લખ્યો હતો કે:—

શું જ્ઞેશો તનની છબી એમાં નથી નવાઈ,

નિર્જો મુજ મનની છબી ભલા પરીક્ષક ભાઈ.

સુરત તરફના કોઈ ઠોળીઆએ આ દોહરાનો ઉત્તર પોતાના નામ વગર લખ્યો છે પણ અમે તે અહીં લખતા નથી. આવા વિનોદી દુચકા છોડીને અમારા પ્રસ્તુત વિષયપર આવીએ.

આખ્યાનમાં કે વાર્તામાં, ગરબીમાં કે વૃત્તમાં, વહેમને ઠોક પાડવામાં કે સત્પુરૂષના ગુણગાનમાં, સભાને રંજન કરવામાં કે જૂના કવિયોની પેઠે અલૌકિક ચાતુર્ય બતાવવામાં આ વૃદ્ધ કવીશ્વરની સરસ્વતિ સદા તત્પર જ રહેતી. જે કરે તેમાં એમની પ્રાસાદિક વાણી ઓતાને આનંદ જ આપતી. "એક સુધારક તરીકે આપણા કવીશ્વર ઉછાંછળાપણાનો ત્યાગ કરીને વર્તનાર, પોતાના ધર્મને રહસ્યની સમજણ પૂર્વક વિવેક રાખીને વળગી રહેનાર પરંતુ અન્ય ધર્મવાળાઓનો આગ્રહથી તિરસ્કાર કરી મન દુઃખાવવાની મૂર્ખાઈથી વેગળા રહેનાર, શુદ્ધ નીતિને આચરનાર તથા ઉચ્ચારનાર, જૂની અને નવી ખાબતોમાંથી વિવેક રાખી સારાસાર ગ્રહણ કરનાર, સાદાઈ અને ધીરજને પસંદ કરનાર અને ઉછરતી પ્રબળ સંસાર સાગરમાં ખરી

દિશા સૂળડનાર અચળ ધ્રુવના તારા સમાન માલમ પડ્યા છે.”* આવા કલ્યાણકારી નરને હમ્મેશ ધન્યવાદ જ ઘટે છે અને એમનું સ્મરણ ગુજરાતી પ્રબળતા હૃદયમાં ચિરકાળ વાસો કરશે જ.

કવીશ્વર દલપતરામની શૈલીને અનુસરનારાઓમાં દલપતરામ જેવી શક્તિને અભાવે તેમની કવિતા દલપતરામની કવિતાના જેવી અસર કરી શકી નથી. ઘણાં વર્ષ પૂર્વે રણછોડલાલ ગણરામે ‘કાવ્યસુધા’ નામનું પુસ્તક બહાર પાડ્યું હતું. ધર્મ તરફ મનનું વલણ થઈ જવાથી એમણે ત્યાર પછી કશું લખ્યું હોય એમ જણાતું નથી. રા. ગણપતરામ રાબરામે ‘લીલાવતી કથા’ નામનું સાંસ્કૃત આખ્યાન લખ્યું છે; એમનું ‘પાર્વતી કુંવર આખ્યાન’ નાનું પણ રસભર્યું આખ્યાન છે. એમણે પાછળથી ‘લઘુભારત’ નામનાં સરળ અને રસિક પુસ્તકો લખી ગુજરાતી સાહિત્યમાં સારો ઉમેરો કર્યો છે. રા. હરજીવને જૂની ધાટી ઉપર ‘ચાવડા ચરિત્ર’ નામનું વીરકાવ્ય ઘણાં વર્ષ ઉપર લખ્યું હતું. ભાપાની સરળતા અને કેટલીક સુંદરતા છતાં વીરકાવ્ય તરીકે એમાં નિર્માલ્યતા જણાય છે. ચાવડાચરિત્રને બદલે ‘ચાપોતકટ ચરિત્ર’ એવું સંસ્કૃત નામ ધરીને આ કાવ્ય ખીજી આવૃત્તિરૂપે ગુજરાતીમાં આવ્યું છે. લીમડીના કવિ ભવાનિશંકરે પણ આ શૈલીની કવિતા કરી છે. ‘દુનિયાના મોટા શોધ’ નામની એક સારી ચોપડી ઘણાં વર્ષ પૂર્વે પ્રગટ થઈ હતી. ભક્તિરસથી ભરપૂર ‘કેશવકૃતિ’ ધર્મ-નીતિ-વએરેનો બોધદાયક સંગ્રહ છે. સુરતના કવિ દલપતરામ દુર્લભરામે ‘દલપતકૃત કાવ્ય’ નામનું પુસ્તક બહાર પાડ્યું હતું. બુલાખી ચકુભાઈએ પોતાની નાતના હિતને સાંસ્કૃત ‘ઉદ્દીચ્ય જમણવાર અનીતિશતક’ તેમજ ખીજી પરચુરણ કવિતા કરી છે. રા. રમણભાઈએ એમની કવિતામાંથી એક જગાએ સાંસ્કૃત અવતરણ આપ્યું હતું. રમણભાઈ કહે છે તેમ “ પદપૂર્તિ ” ના વિષયમાં ‘કર્યું ભગાના જેવું,’ ‘પેટ કરાવે વેઠ,’ ‘બકડું કાઢતાં પેસે ઉટ,’ ‘રાણીનો સાળો’ એવાં એક પછી એક પદ લેધને તેની પૂર્તિ કરી તેના સંગ્રહને ‘કાવ્ય કૌસ્તુભ’ નો કિતાબ આપે છે.”

માથામાં મગરૂખી રાખી ઠાઠ રચે છે ઠાલો
 દૈવતનું તો દિંટ મળે નહિ એ રાણીનો સાળો.”

કા. કૌ.

આ કોટીની કવિતાની વાત કરતાં ઘણાં વર્ષ પર બહાર પડેલી ‘પાણીપત’ નામની ચોપડીને ભૂલી જવાય એમ નથી. એ નાનું પણ મજાનું કાવ્ય છે. સરળ બાનીમાં લખાયલું, સ્વદેશ પ્રીતિથી ઉભરાતું ‘પાણીપત’ દરેક વાંચનારને યાદ હશે. રા. હરગોવંદદાસે જ લખેલી કેટલીક કવિતા ‘સીતાના કાગળ’ ને નામે પ્રથમ શાળાપત્રમાં આવતી. રસથી છવ્વકાતી આ હોરીઓ પણ આ કોટીની અને તેના સારા નમુના જેવી છે. આવી મધુર કવિતા ઝરણીને સુકવી નાંખીને ગુજરાતી વાંચકોની તેનું પાન કરવાની મજા રા. હરગોવંદદાસે કેમ નિર્મૂળ કરી હશે એ પ્રશ્ન સ્વાભાવિક રીતે ઉત્પન્ન થાય છે. પાણીપતના કેટલાક પ્રસંગ ખરેખાત મનોહર છે.

‘ધર્મ’ વિષયમાં ઉપાલમ્ભ, ચામખા, બોધપ્રધાન શિક્ષાવચનો, કે કૃષ્ણ-લીલોનાં શૃંગારરસમય વર્ણનને બદલે ખરેખરા કવિત્વયુક્ત પદ્ય રચનાર ગુજરાતમાં આપણા ભક્ત કવિ સ્વ. ભોળાનાથ સારાભાઈ જ પ્રથમ છે. હૃદયને પ્રસન્ન કરી ઉન્નત ભાવનાનું ભાન કરાવી ઉપદેશ આપવો એ કવિ-તાનો ધર્મ છે, તે ચામખાઓમાં સચવાતો નથી. એવી કવિતામાંથી આનંદ આપવાની શક્તિ જતી રહે છે. આનંદ આપવાની શક્તિ જતી રહે છે એટલું જ નહિ પણ બોધની સફળતા બાબતે રહી, *ગુણુસા ઉત્પન્ન થાય

* આ વાક્યનું સત્ય બતાવવા અમે એક નજરે જોએલી વાત કહીશું. સુરત-માં અમારા એક મિત્ર હતા. કવિતામાં, ચિત્રમાં, દરેક રસભરી વાતમાં એમની સમજ હડી હતી અને સઘળા લોકોમાં એ વાત જણીતી હતી. કોઈએ નવી કવિતા કરી હોય તો એમને વંચાવવા આવતું. સાંચિત્ર દોરનાર પણ એમને બતાવે. પ્રખ્યાત ચિત્રારા મી. હાંસલ-જેના ચિત્રરેલા અને ભરૂચ પ્રદર્શનમાં ઘણું કરીને મુકેલા એક ચિત્ર વિશે સ્વ. હ-હ-ધુવે-‘ચિત્ર દર્શન’ નામની કવિતા લખી છે તેઓ ધરાધરી અમારા આ મિત્રને નવાં ચિત્ર બતાવીને અભિપ્રાય માગતા. સારો ગવેયો, કથા કહેનાર, ભજન કરનાર સુરતમાં પ્રથમ એમની પાસે આવતો. એ

છે.” જે કવિતા માત્ર બોધપર હોય છે અને બોધને જ પ્રધાન વિષય કરે છે તેમાં કવિતાના મૂળ રસની ખામી રહે છે. બોધ એ કવિતાનો આડકત્રો ઉદ્દેશ છે. કવિતાના રસમાં હૃદય દૂમે, ઉંચા પ્રકારનો આનંદ પામે અને તેની સાથે હૃદય પરભાર્યું બોધ પણ પામે એમાં જ કવિની કુશળતા છે. આપણા આ ભક્ત કવિની કવિતા એ સર્વ દોષથી મુક્ત અને ખરેખરા ભક્તિરસથી પરિપૂર્ણ હોવાથી ગુજરાતી સાહિત્યમાં તેણે એક અપૂર્વ પદ્ધતિ પ્રાપ્ત કરી છે. કવિનું હૃદય ભક્તિથી ઉભરાઇ, ઇશ્વરલીલાથી મોહ પામી ભક્તિ અને પ્રેમનો ઉદ્દગાર વાસ્તાવક સ્વરૂપે પ્રગટ કરે છે; તેમ જ વાંચનારના હૃદયને રસમાં લુપ્ત બનાવી પોતાની જોડે ઇશ્વર તરફ દોરી દિવ્ય અંશનું ગ્રહણ કરાવે છે. ઉચ્ચ કવિત્વનો આનંદ અનુભવતાં સદ્બોધ તો એની મેળે જ પ્રાપ્ત થાય છે. ઉત્તમ બોધ પણપણે મળતો છતાં ચિત્તને તે કવિત્વથી ભિન્ન લાગતો નથી. કાઈ બોધ કરતું હોય એવો ખ્યાલ પણ આવતો નથી. કવિતાનું આજ પ્રયોજન છે.

આનંદ વિના કેવળ શુદ્ધ બોધ આપવો એ કવિનું કર્તવ્ય નથી.

પ્રમાણે ભક્તિથી એક ભજનનીઓ આવ્યા હતો. એનું ભજન સાંભળવા એમણે પોતાના પ્રતિષ્ઠિત મિત્રોને પોતાને ઘર તેડીને સમારંભ કર્યો હતો. બધા આવ્યા, બેઠા, ભજનનો આરંભ થયો અને મહારાજે રસમાં આવી જઈ ભજન ગાવા માંડ્યું. રણભાઈ ભક્તનું “હું તો તને વાંચે રે-તે” તો આ શું કર્યું રે.” એ પદથી ભજનનો આરંભ કર્યો. એ પદમાં ઓછામાં ઓછી પચાસ સાઠ ગાણોનો સંગ્રહ છે ! ભક્તરાજે ગાતાં ગાતાં અદા કરવા માંડી ! શ્રોતાને સંબોધતા હોવાથી નૂદા નૂદા ગૃહસ્થો તરફ લાંબા લાંબા હાથ કરવા માંડ્યા ! મોઢેથી ભજન લલકારીને એકને “હેયા પુટયા” બીજને “તું લૂણહરામ” તો ત્રીજને “તારી માને દીવો નેઈએ ડામ” એમ લલકારવા માંડ્યું ! પ્રથમ કુતુહલતાથી મિત્રોનાં મોંપર સ્મિત છવાતાં મહારાજ વધારે ઉશ્કેરાયા અને ગાળ પર ગાળ ભરેલું આ પદ ગાવા માંડ્યું ! છેવટે મિત્રો થોડી થોડી વાર બેસીને ઉઠી જવા માંડ્યા. શેઠ-ને મુકવા જતી વખત અમારા મિત્રે દાદર આગળ, વહેલા શું ઉઠી જાઓ છો ? વધારે બેસો, એમ આગ્રહ કર્યો. એ બિચારાને બહુ જ ખોટું લાગ્યું હતું તેથી સભ્યતા મુકીને કહેવાઈ જવાયું કે-ભાઈ આ ગાણોનો વર્ષાદ ક્યાં સુધી ખમાય ? ! બધાનાં જવાબ આટાં થઈ ગયાં અને ભક્તરાજને અડધા કલાકમાં ભજન સમેટી દેવાનું કહેલું પડ્યું.

સ્વ. ભોળાનાથની કવિતાની આ એક વિશેષતા છે કે તેમાં વાચક વર્ગને, ઓતાજનોને કે લોક સમુદાયને સંબોધન કવચિત જ લેવામાં આવે છે. જુના ગુજરાતી કવિઓની પેઠે પોતાના મનને સંબોધન પણ ભાગ્યે જ કર્યું છે. કવિતા અને બોધની સાથે જ્ઞાનના અંશ સ્થળે સ્થળે આ ભક્ત કવિની કવિતામાં દૃષ્ટિગોચર થાય છે. સદાચરણ બળની વિશેષતા અને આવશ્યકતાનો ગુજરાતી સાહિત્યમાં પ્રથમ સંસ્કાર એમની કૃતિમાં માલમ પડે છે. એમની 'ધશ્વર પ્રાર્થનામાળા'ની ભાષા પ્રૌઢ, તથા શુદ્ધ અને વિચાર નિર્મળ છે. ગૌરવવાળા વિષય છતાં ભાષા ક્લિષ્ટ ન હોય, અને અર્થ સંદિગ્ધ ન હોય એવી કાવ્ય શૈલી બહુધા એમનાથી પ્રચલિત થઈ છે. એમની કવિતા ગુજરાતી ભાષામાં સંસ્કૃત શબ્દો કેટલે અંશે ઉમેરાઈ શકાય એનો પણ અજબ નમુનો છે.

શ્રીમન્મહારાવની સાથે મહાબળેશ્વરની કરેલી મુસાફરાનું 'પ્રવાસ વર્ણન' નામે કાવ્ય કવિ શિવલાલે બહાર પાડ્યું હતું. ગ્રંથમાં જે વર્ણનો છે તેમાંનાં ઘણાંક સારાં છે, તેમાંએ વિશેષ કરી વઢવાણ આવતાં રાણકદેવી સંબંધે ભોળાવાનું વર્ણન મનોરંજક છે. મુંબાઈ આગળ આગગાડીનું અને પુના આગળ રાત્રિનું વર્ણન છે તે ખરા કવિત્વનું સૂચક છે. તેમજ મહાબળેશ્વરના વર્ણનમાં ઠેકાણે ઠેકાણે સારી ઉક્તિ છે. અક્ષલખાનની કબ્જર લેઈને કાઢેલા ઉદ્ગારો ખરેખાત ચિત્તવેધક છે. શિવલાલની ભાષા શુદ્ધ, વિમળ અને સરળ છે એ તો અમે કહી ગયા છીએ.

નર્મદાશંકર કવિને યોગ થયો હતો તે સાડોદરા નાગર કવિ નભુલાલનાં કાવ્યનો સંગ્રહ 'નભુવાણી' નામથી પ્રગટ થયો છે. એમની કેટલીક કવિતા સુંદર છે. એમની હજમના ઘરમાં થયેલી ચોરી વિશેની કવિતા વાંચવા જેવી છે.

પારસી કવિ મલખારીનો 'નીતિ વિનોદ' પણ આ કોટીમાં જ આવે છે. આ ગ્રંથની ભાષા એક સંસ્કારી ગુજરાતીએ લખી હોય એવી શુદ્ધ છે અને આખું કાવ્ય બોધદાયક છે. આ પુસ્તક પછી મી. મલખારીએ 'અનુભવિકા' નામનો ગ્રંથ બહાર પાડ્યો છે. પ્રસિદ્ધ થવા કાળે ઘણા વખણાયલા નીતિવિનોદ કરતાં અનુભવિકામાં કાવ્યત્વ વધારે દીપી રહે છે.

રા. દોલતરામ કૃપારામ પંડ્યાનું 'ઇંદ્રજીતવધ' કાવ્ય આ કોટીમાં છેલ્લો સારો નમુનો છે. ઐતિહાસિક વસ્તુ લઈ તેના ઉપર જૂદા જૂદા છન્દાદિમાં સર્ગ બધા કાવ્ય લખેલું છે. રાવણનો પુત્ર ઇંદ્રજીત-તેની સ્ત્રી સતી સુલોચના ઇત્યાદિ પાત્ર વર્ગની મહત્તા સાચવીને કાવ્ય તરંગ કવિએ કેમ દોડાવ્યો છે તે જ્ઞેતાં રા. પંડ્યાને અભિનંદન આપવા જેવું છે. કાવ્યમાં રાત્રી, પ્રભાત, વન, વિલાસ, યુદ્ધ આદિ વર્ણનો આપવાં જ જ્ઞેષ્ઠિએ એવો દર્પણકારનો નિયમ છે. આ કાવ્યમાં ઠેકાણે ઠેકાણે કવિની પ્રતિભાનાં દર્શન થાય છે. પ્રતિભાના આનંદમાં નિમગ્ન થઈ આ કાવ્યમાં કવિએ જે કાવ્ય રચ્યાં છે તે રસ અલંકારથી ભરપુર છે, પણ તેમાં તેમના તરંગ એટલા બધા ઉપરા ઉપરી દોડી રહ્યા છે, ને કાંઈ નવીન પ્રકારનું-અસાધારણ કાવ્યત્વ ચમકાવી દેવાની કવિની ઉત્કંઠાને લીધે એવા ગુંચવાઈ પડ્યા છે કે ઘણાં પદો કેવળ ક્ષિપ્ત થઈ ગયાં છે, ને અર્થનો બોધ સ્પષ્ટ રીતે કરી શકતાં નથી. એટલું જ નહિ પણ કોઈ કોઈ વાર તો બહુ મનન કર્યાં છતાં એ સ્પષ્ટ થતાં નથી. કાવ્યમાંના જ્ઞમેલાં રસને પડતો મુકી શબ્દો કે અલંકારની ક્ષિપ્તતાને બધે બેસાડવા માટે થોભી રહી દુઃખ વેઠવું પડે એ રસજ્ઞ વાંચનારને તો કડવું ઝેર જેવું લાગે છે; અને કવિ પણ જ્ઞે ખરો રસજ્ઞ હોય તો એવી ભૂલમાં કદાપિ ન ઉતરે. એટલા જ માટે કાવ્યોમાં પ્રસાદ ગુણને આવશ્યક ગણ્યો છે. ક્ષિપ્તતાની પેઠે શબ્દોની રચનામાં ગ્રામ્યતા આવે એ એથી ઉતરતો પણ એક દોષ જ છે. શબ્દ પ્રયોગમાં ધ્યાન ન આપવાથી રસભંગ થઈ બેસે છે. આવા પ્રકારના સંસ્કાર દોષ તો અનેક છે છતાં આ કાવ્ય પ્રતિભાથી ભરપૂર છે. ઇંદ્રજીતવધમાં શુદ્ધ, પણ સંસ્કારહીન, પ્રતિભા ઝળકી રહી છે, તેથી જ એમાં કાવ્યત્વ આવ્યું છે. ગુજરાતી સાહિત્યમાં આ કાવ્ય આવકાર આપવા યોગ્ય છે. એજ લખનારનો બીજો કાવ્યસંગ્રહ 'કુસુમ ગુચ્છ' તેમનાં રસથી ભરપૂર કાવ્યોનો સંગ્રહ છે. રા. પંડ્યાની કવિતા સારી છે અને જે જે પ્રદેશમાં ઉતરે છે તેને તેના યોગ્ય સ્વરૂપમાં દેખાડે છે. રસ લાવવો, અર્થ સુચવવો અને પ્રસંગને અનુકૂળ કોમળ રાગ-ટાળ વગેરેનું ગ્રહણ કરવું એ ઔચિત્ય એમની કવિતામાં છે. દોષ શોધવા બેસીએ તો તે ન મળી આવે એમ નથી. પણ

એકલા દોષ શોધવા ન જ નોંધએ. સાહિત્યના નિયમોથી કવિતાને તપાસતાં તો મમ્મટને સંસ્કૃત સાહિત્યમાંથી પણ અનેક દોષ મળી આવ્યા છે, તો ગુજરાતી સાહિત્ય દોષ રહિત ક્યાંથી હોય? વળી સાહિત્યના ઠરાવેલા નિયમોથી કવિતા કરવા ખેસે તો તો કોઈ કવિ જ ન થાય; મમ્મટને પોતાને માટે કોઈ એમ કહે છે કે, મુહૂર્ત ચિંતામણિનો કર્તા જેમ લગ્નને અભાવે કુંવારો રહ્યો હતો, તેમ દોષ દષ્ટિને લીધે તેનાથી કવિતા જ થઈ શકી ન હોતી. સુમન ગુચ્છમાં ભાષા ઘણી ખરી મિશ્ર લાગે છે. કવિએ વર્ણવેલી વસ્તુ કોઈ કાળે પણ અરમણીય હોય નહિ અને જ્યારે જ્યારે વાંચીએ ત્યારે ત્યારે તેમાં કાંઈ નવિનતા જ જણાય. કવિ સુખિત વિષય મધુર સર્વાંગ સુંદર હોવો નોંધએ અને એમાં ભાષા તથા ઔચિત્ય વિચાર આદિ યથાર્થ સચવાયલાં રહેવાં નોંધએ. જ્યાં આમ ન થયું તે ઉત્તમ કવિતા કહેવાય જ નહિ. સુમન ગુચ્છમાં ઉચ્ચ પ્રતિના ગદ્ય પદ્ય લેખમાં યોજવાને યોગ્ય ન લાગે એવા ગ્રામ્ય શબ્દોનો ઉપયોગ થયો જણાય છે. શૃંગારમાં જરા વધારે શિષ્ટજન સીમાનું ઉલ્લંઘન થયું છે. દુંકામાં કામ વિષયક રચના હોવાથી શૃંગાર લગાર ઉતરતી પ્રતિનો જણાય છે. આમ હોવા છતાં રા. પંડ્યાના ઉક્ત ગ્રંથો ગુજરાતી સાહિત્યમાં સારો ઉમેરો કરે છે અને એમની કવિતા લોકપ્રિય થાય એવી, લોકને પરિચિત લાગે તેવી, સહેલી અને સરળ છે.

કવિ નર્મદાશંકરનાં ઘણાં ખરાં કાવ્ય ઇંગ્રેજી કાવ્યો ઉપરથી સ્ફુરેલાં છે. અંગ્રેજી કવિઓની ખુબી ઉતારવામાં, તેમ જ વાર્તા શૈલીમાં એ કવિને વિજય મળ્યો નથી. એમની 'કુમુદચંદ્ર પ્રેમપત્રિકા' લીટનના ફેકલ્ટી એન્ડ ઝીસીની ઢપનું નાનું ગદ્યપદ્યાત્મક પુસ્તક છે. એમાંનો કેટલોક ભાગ તેમજ પ્રીતિ સંબંધી કેટલીક કવિતાને માટે અમે અહીં લખી શકતા નથી. એમની 'લલિતા,' 'સાહસ દેશર્ષ,' 'વજ્ર' અને ડોન ગુઆનના ધોરણ ઉપર લખવા ધારેલું વીરકાવ્ય 'રૂદનરસિક' વાંચવાથી વાર્તાશૈલીમાં એમની નિષ્ણતાને માટે અમારા કહેવાનો સાક્ષાત્કાર થશે. પ્રેમ, દેશભક્તિ, અગર જેમખંડન ગમે તે વિષય હશે પણ એમનાં તદ્વિષયે લખાયલાં સંગીતો

સુંદરતા ભર્યા જણાશે. કવિનું ગૌરવ ઇંગ્રેજી ઢખનાં સંગીતો લખવામાં જ સમાયલું છે. ‘હિંદુઓની પડતી’ ની ખુબી પણ તે કાવ્ય છૂટા છૂટા ખંડોનું બનેલું હોવાથી જ છે. એમનું ‘લલુ શતુવર્ણન’ અને ‘પ્રીતિ’ સંબંધી કેટલીક કવિતા બહુ સુંદર છે.

કવિ નર્મદાશંકરને અનુસરનાર શૈલીવાળાં કાવ્યમાં ‘વિજયવાણી.’ મુખ્ય છે. એમાં કેટલીક જગાએ તો કવિના જ વિચાર, ભાષા અને શબ્દો ધરાધરી પેશી જવા પામ્યા છે. લખનાર પોતેજ પોતાની કવિતાને માટે બોલતાં કવિ દયારામના સતસૈયાને

“ દૂર્ગ, કાવ્ય, કુખાંડુ, કુચ, ઉખ, કઠોર ત્યોં સાર; ”

એ દોહરો વાંચનારને દેખાડી દે છે, એટલે એ કવિની બાનીને માટે બોલવાનું રહેતું જ નથી કે એ સરળ નથી. ‘વિજયવાણી’ ની ‘સંક્રાંતિની રહવારે આકાશમાં ચગતા કનકવા’ નામની કવિતા વાંચવા લાયક છે. ટીકા વગર ના જ સમગ્રતય તે કવિતા એમ આ કવિ પોતાની બીજી આવૃત્તિમાં પ્રતિપાદન કરવા પ્રયત્ન કરે છે.

આ જ વર્ગનું બીજું પુસ્તક રા. મધુવચરામ બળવચરામ વહોરાનું ‘મધુર કાવ્ય’ છે. તેમાં સ્વદેશ પ્રીતિ અને શૃંગારની કવિતા છે.

પાઠશાળાના શિક્ષણને લીધે સંસ્કૃતની સંસ્કારી અસર થવાથી નવી તરેહની શૈલીના ઉદય વિશે અમે કહી ગયા છીએ. સ્વ. ભીમરાવ ભોળાનાથનું ‘પૃથુરાજ રાસા’ નામનું કાવ્ય આ ક્રેટીનું છે. લખનારના શો-કબનક મૃત્યુને લીધે આ કાવ્ય અધૂરું રહ્યું છે. પરંતુ છે તેટલું કાવ્ય રસથી પરિપૂર્ણ છે. તેમાં કળાની કેટલીક ખામી છે, વ્યાકરણના કેટલાક દોષ છે, વાક્ય રચના કેટલીક કિચક છે, અલંકાર કેટલાક અસ્પષ્ટ છે, કલ્પનામાં કેટલેક ઠેકાણે અસંભવ દોષ છે, શબ્દો કેટલેક ઠેકાણે રચિને ખિન્ન કરનારા છે. પરંતુ આ દોષથી કાવ્યના ગુણ ઢંકાઈ જતા નથી. સૌંદર્ય, લાલિત્ય, લાવણ્ય એ ભીમરાવની કૃતિનાં અપ્રતિમ લક્ષણ છે. અંહૂતરસ વીરરસ, સમર્થ શબ્દ પ્રભાવનો ચમત્કાર, મહત્વાને બદલે તેની

ઉદારતાની ભાવના આ સર્વ અંશ પણ તેમની કવિતામાં ઉત્તમ અને પ્રશંસનીય છે. વીરરસ અનુભવનાર ઉમદા દિલને ઘટે તેવી દેશ પ્રીતિ પણ તેમની કૃતિમાં અનેક સ્થળે દર્શન દે છે.' ઉપર 'દર્શવિલા ગુણ દોષ ભીમરાવની બધી કૃતિઓમાં છે તેમાંથી એકલા દોષ જ જોઈ શકનારની ગુણ પર થતી વિમુખતા શોચનીય છે.'

ભીમરાવની બીજી કૃતિઓમાં 'લાવણ્યમયી' અને 'ન્યુબિલી' (વિનોદિની) એ બે કાવ્ય બહુ ઉત્તમ પંક્તિનાં છે. લાવણ્યમયી દેશભક્તિથી અને દેશોત્કર્ષના ઉત્સાહથી પરિપૂર્ણ છે. એ કાવ્ય 'સૂતા લોકો' ને ઉદ્ધોધન રૂપે છે. કવિ સર્વને સ્મરણ કરાવે છે કે 'અરણુ તરણુ આ ઉદય થયો' 'સૂર્ય ઉદય આભાસે' અને

'વિભુવર્ણુન ઉપકાર સ્મરણુ કરિ નમન મૂતન દિનરાત,
જનસુખકારક નવ ઉદ્ધારક ઉદય ઉદય વિખ્યાત,
કાર્ય સફળ શુભ કરતો.'

એવો એ અરણોદય છે. એ શુભ ચિન્હ દર્શાવી કવિ 'સંપ સજવાનો' અને 'મહદયશના મહાકાર્યો કરવાનો ઉપદેશ કરે છે.' 'ઉચ્ચ ભાવનાઓથી જોવું આ કાવ્ય ઉત્કૃષ્ટ છે તેવું જ તે રાગવાહી સંગીતથી લાવણ્યમય છે. રચના લાવણીની છે, અને 'લાવણી એટલે જેમાં લાવણ્ય હોય તે' એ વ્યુત્પત્તિ લઈને એ બંધનું નામ 'લાવણ્યમયી' રાખ્યું છે. લાવણીમાં ઉતરતા દરજ્જાની કામવિષયક રચનાઓ સાધારણ રીતે થાય છે તેથી એ શબ્દ પ્રાકૃત વર્ગને જ ઉચિત ગણાતો થયો છે. નામ બદલવાનું એ પણ એક કારણ હોય. લાવણ્યમયીના ચાલ પણ કવિની પોતાની વિશેષ છે. મધુભૂત વૃત્તની બે લીંટીઓ અને પછી બાર માત્રાનો કડકો-એ વૃત્તમાં છે તેવો-એવો આ લાવણ્યમયીનો બંધ છે. કલગી તોરાવાળા મસ્તીમાં જે લવે છે તે માપ આ લાવણીનું છે. ગરબીમાં લાલિત્ય સાથે મૃદુતા હોય છે તેથી પ્રોત્સાહક વિષયો માટે ગરબી અનુચિત હોય છે. લાવણ્ય સાથે સુશક્યતા લાવણીમાં આવી શકે છે, અને લાવણીનું આ સામર્થ્ય કવિને બનાવેલી

આ ચાલમાં પરિપૂર્ણ થયું છે એ તેના સંગીતથી જણાઈ આવે છે. છંદોમાં અને વિશેષે કરી અક્ષરમેળ છંદોમાં આ સામર્થ્ય આવી શકતું નથી. માટે, પદ્યબંધમાં આ નવી પદ્ધતિઓ રચવાનો આ માર્ગ અનુકરણ કરવો યોગ્ય છે. 'જ્યુબિલી' પણ નાનું મનોહર કાવ્ય છે.

સ્વ. હરિલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવનાં કાવ્ય આ શૈલીમાં પ્રથમ છે. એ વિદ્યાને સને ૧૮૯૬ માં પોતાનાં અને મિત્રોનાં કાવ્ય એકઠાં કરીને 'કુંજવિહાર' નામે કાવ્ય સંગ્રહ બહાર પાડ્યો હતો. 'કુંજવિહાર' ના વિભાગ વિલાસમાં પાડેલા છે. કુલ ત્રણ વિલાસ છે. પ્રથમ વિલાસમાં 'શૃંગાર લહરી,' 'શૃંગાર ચંદ્રિકા,' 'વિરહાનલ,' 'વિરહ-જ્વાળા મુખી' અને 'શરત્સંજીવની' એ નામનાં પાંચ ઉત્તમ કાવ્યોનો ગુચ્છ આપ્યો છે. કુંજમાં વહેતાં ઝરણાં રૂપ પ્રથમ કાવ્ય છે, તેથી તેના વિભાગને લહરી નામ આપ્યું છે. આવી ઓગણપચાસ લહરીઓ એમાં છે. ચંદ્ર પ્રકાશથી ખીલતી કુંજનું ખીજું કાવ્ય 'શૃંગાર ચંદ્રિકા' છે. તેના વિભાગને 'કળા' કહી છે અને તે સોળ છે. બાગની કુંજ-વહેતા ઝરણાની લહરીઓ, ચંદ્રની કળાઓના દર્શનથી પ્રગટ થતા 'વિરહાનળ' એ ત્રીજું કાવ્ય છે. એના વિભાગને 'આહૂતી નામ આપ્યું છે. આહૂતીઓ દશ છે. આહૂતીઓ વડે વિરહજ્વાળા સતેજ થઈને 'વિરહજ્વાળા મુખી' નામનું ચોથું કાવ્ય ઉદ્ભવે છે. જ્વાળાની જ્યોતિ બાર છે. આમ વિરહ દબ્ધ થયા પછી મરણ નીવારવાને સંજીવન ઔષધોનો પ્રયોગ છે અને શરદમાં ઔષધીનો જન્મ યોગ્ય ગણી પાંચમું અને એ વિલાસનું છેલ્લું કાવ્ય 'શરત્સંજીવની' છે. આના વિભાગને મંજરી નામ આપ્યું છે.

ખીજા વિલાસમાં પણ 'માલતી સંદેશ,' 'મત્ત ગજેન્દ્ર,' 'કૌમુદી માધવ,' 'સ્થાનિક સ્વરાજ પ્રબોધિની' અને 'પ્રજા ધનગર્જન' એવાં પાંચ કાવ્ય છે. છેલ્લાના એ ખંડ પાડેલા છે પ્રથમ ખંડમાં 'પ્રજા ધનગર્જન' અને ખીજામાં 'પ્રજા રણ ગર્જન' છે.

પ્રથમ વિલાસમાં સંજીવની મળ્યા પછી ખીજા વિલાસમાં વિહારનો આરંભ છે. પ્રથમ માલતી સંદેશ કાવ્યથી પ્રથમાનુરક્ત નાયક નાયિકાના

મેળાપ અર્થે સંદેશા ચાલુ કરીને હૂત કાર્ય બતાવ્યું છે; 'મત્ત ગજેન્દ્રમાં નાયિકા વર્ણન અને કૌમુદી માધવમાં નાયક નાયિકાનો મેળાપ સૂચવ્યો છે; અને અહીં શૃંગાર કુંજની સમાપ્તિ કરી છે. પાંચમું કાવ્ય સ્વદેશ પ્રીતિને લગતું છે, ને વીરરસ પ્રાધાન્ય છે, એ એ વિલાસોથી શૃંગાર અને વીરરસ બતાવેલા છે.

ત્રીજા વિલાસમાં આઠ કાવ્યો છે, જેમાં સ્વ. ધ્રુવનાં છ અને એક રા. માણેકલાલ શાકરલાલનું અને એક અમારું છે.

આખા ગ્રંથમાં શૃંગાર રસની વ્યાપકતા તો છે જ. આ કાવ્ય ગુજરાતી સાહિત્યમાં એક ઉત્તમ પ્રતિનું છે. 'કુંજવિહાર' ગમ્મતનો ગ્રંથ હોવાથી તેમાં રાગ રાગિણી પણ સરસ ગોઠવ્યાં છે. તેથી સંગીત પ્રિય લોકોને પણ તે બહુ રુચિ કર થાય તેમ છે. પ્રાસ મેળવવા બનતો શ્રમ સ્વીકૃત છે. તોપણ એ વાતનો આગ્રહ હોય એમ તો જણાતું નથી જ. સ્વતંત્ર રચનામાં એ આગ્રહ હોય તો બની શકે તેવું હોવા છતાં તેમ શ્રમ સ્વીકૃત હોય તેમ નથી.

વસ્તુતઃ કુંજવિહારના એ ભાગ પડે છે. સ્વ. ધ્રુવની કવિતાનો એક અને દેરાસરીનો બીજો. સ્વ. ધ્રુવની કવિતા પરત્વેજ અત્રે પ્રથમ કહીશું.

તેમની કવિતા ભાવથી ઉછળી રહેલી અને છલકાઈ રહેલી છે. તેમની કલ્પનાઓ ઉમંગ અને ઉત્સાહના ઉભરાથી ભરપૂર છે. 'નાગરઉદય' માં તેમણે લખ્યું હતું કે 'પાંખ કલ્પના મુજ કરે જગજગાર' તે તેમની કલ્પનાના વેગનું યથાર્થ વર્ણન છે. જાતજાતની લાગણીઓના પ્રસંગમાં તેમની કલ્પનાનું નૃત્ય એક સરખું જ છે.

‘અહિં લહરિ શૃંગારનિ ઉલટે ! પણે ચંદ્રિકા મિલે !

આમ ધિકે વિરહ જ્વાળામુખી તહિં કૌમુદી રસ ઝીલે !’

બધે તેમની કલ્પના કોડભરી ગતિથી પગલાં ભરે છે. ભાવના ઉદ્દીપનથી તેમને પોતાને થતા હર્ષના લેહજ્વલભર્યા ચિત્રમાં તેમની કવિતાનો ચમત્કાર રહેલો છે. દેશપ્રીતિની લાગણી પણ શૃંગાર જેટલી જ તેમને 'પરમ મુદાદારી' છે. તેમને થયેલા રસાસ્વાદમાં રસિક જનોને સામીલ

કરવા તેમનું હૃદય ઉલટભર્યો પ્રયાસ કરે છે. એ ઉમંગ, ઉત્સાહ અને હર્ષમાં જ્યાં જ્યાં વિદ્ય આવે છે ત્યાં ત્યાં તેમની ચિત્તવૃત્તિ અધીરાધથી અને વ્યાકુળતાથી સર્વત્ર ગ્લાનીનું દર્શન કરે છે અને 'પળે પળે' 'ઉન્હા ઉન્હા' 'શ્વાસ નિઃશ્વાસ' મુકતી પ્રાર્થના કરે છે કે 'હરિ હરિ સત્વરિ દે ઓવારી મુઘાવારી દયા ધારિ.' તેમના ભાવ પ્રવાહમાં હર્ષ જેમ ઉછાળા મારે છે, દેશભક્તિ જેમ આવેશથી ધુમે છે, તેમ શોક પણ જ્વાલાગ્રસ્ત થઈ હૃદયને ભસ્મીભૂત કરે છે.

'કુંજવિહાર'ના દેરાસરીકૃત વિભાગની કવિતા સ્વ. હ. હ. ધ્રુવની કવિતાથી જૂદી જ શૈલીની છે. સરળતા અને હૃદયની લાગણીનું જ ગાન એ એનાં ખાસ લક્ષણ છે. આ નવીનતા પ્રથમ 'પુલ્કણ' માં દેખાઈ હતી. આ નાના કાવ્યને માટે રા. નરસિંહરાવની કવિતાને અંગે બોલતાં, સાક્ષર શ્રી રમણભાઈ કહે છે કે "ખીજ ખધા રસ મૂકી દઈ શૃંગારનું જ પાન કરનારા 'પુલ્કણ' ની વાણી પણ ગુજરાતી સાહિત્યમાં નવીન કવિતાનો અનુભવ કરાવે છે. એક જ વૃત્તિ અને એક જ વિષયમાં તક્ષીન થયેલા હૃદયના-ભાવને ઘટતી જ ભાષામાં-ઉચ્ચારણનું ગાન પહેલ વહેલું 'પુલ્કણ' જ કર્યું છે. ખીજએ એ વિષયપર કેવા વિચાર કર્યા છે અથવા ખીજ હવે પછી એ વિશે કેવા કેવા વિચાર કરશે એ ચિન્તા કરે મૂકી પોતાનો જ અનુભવ ગાવો એ કવિનું કામ જાણી 'પુલ્કણ' એ જ માર્ગ ગ્રહણ કર્યો છે; અને આવી કવિતામાં એ જ ઘટિત છે. કવિએ દર્શાવેલા વિચાર બાહ્ય સ્વરૂપે ખરા હોય કે ખોટા હોય પણ વાંચનારને લાગે કે કવિના હૃદયમાં આ ભાવ ઉત્પન્ન થયો છે, કવિને આ લાગ્યું છે અને સત્યની સ્થાયી ભાવનાથી અન્તે વિરોધ નહોત્ય, તો ખસ છે. પોતાના વિભાવના આલંબનને 'પુલ્કણ' કહે છે કે:-

'સુખ સૃષ્ટિમાં તુજ વિષે તું સદ્ગુણ ભંડાર;

'નિર્મળ નેહનું રૂપ તું, માટે પ્રભુ અવતાર. /

'રહે કદી દૂર પણ પાસે—જણાયે તું બધે વાસે;

'પુરી રહી નાર એ ભાસે—બધે તું તું છપીલી હા.' "

(પુલ્કણ)

વિચાર શક્તિથી તપાસતાં આ હસવા સરખું ભાસશે, ધર્મ કે તત્વ-
જ્ઞાનના ગ્રંથમાં (ઉદ્દિષ્ટ વ્યક્તિ વિશે) આ મત લેશ માત્ર સમર્થ નહિ
ગણાય, પણ કવિને શિર એ જવાબદારી છે જ નહિ, કવિત્વની પ્રેરણાની
ક્ષણે આ ભાવ થયો છે એ જ કવિતાની કસોટી છે. અમુક વ્યક્તિને
' પ્રભુ અવતાર ' સિદ્ધ કરવાનો અન્ય આશય નથી તેથી સત્ય સાથે
વિરોધ નથી, અને પ્રભુ સુખમય ' સદ્ગુણ ભંડાર, નિર્મળ નેહનું રૂપ છે '
એ સત્ય ભાવનાનું અનુસરણ થાય છે.

ઉપરનું કારણ ખૂતાવીને ' ખુલખુલ ' પુછે છે કે:—

' જોઈ તને આકાશમાં, ભૂમાં ધ્રુમાં તુંય;

' દશદિશ માંહિ તું ભરી, તુજ વિણ છે કહે શુંય ? '

' કંઈજ નહિ ' એ જવાબ સહૃદયને કમુલ રાખવો પડશે. કૃત્રિમ
અલંકાર અથવા સાહિત્યનાં સાંકેતિક પદ કોરે મૂકી હૃદયને લાગે તે લખવું
એ ' ખુલખુલ ' નો નિશ્ચય જણાય છે. અને તે જ એની ખુબી છે. સુંદર
કપાળ સામું જોતાં ચમત્કારજનક દેખાવ નિહાળી નિકળેલી

' વિખરી વાંકી અને કાળી-લલિત લટ શોભતી ખાળી

' અટકી ભાલેજ રૂપાળી ।। અરે જ શું ખસેડે છે ? । '

આ વાણી ભાવનેજ અનુસરે છે અને તેનું જ ભાન કરાવે છે. આ અનુભવ
થતાં આમજ વૃત્તિ થાય, એમ જાણતાં વાંચનારને કેટલો આનંદ થાય
છે. પ્રેમહીન હૃદયને પણ ક્ષણભર પ્રેમના ચમત્કારનો અનુભવ કરાવે એવી
આ લીંટીઓ છે. '

૭ રા. નરસિંહરાવની કવિતાની શૈલી જૂદી છે, અને પાશ્ચાત્ય કવિતાની
ખરી ખુબી ગુજરાતી સાહિત્યમાં ઉતારવાના એમના કેટલેક અંશે ફળીભૂત
થયેલા પ્રયાસને માટે અમે કહી ગયા છઈએ. સુંદર અને રંગબેરંગી-પુસ્તકનું
નામ સૂચવતી-પુષ્પની માળાના ચિત્રવાળું પુસ્તક નીકળતાંજ દષ્ટિને મનોહર
લાગતું હતું. જેમ દષ્ટિને તેમજ વાંચ્યા પછી તેમની ' કુસુમમાળા ' હૃદયને
પણ આનંદ આપનારી નીવડી છે. અંતર્ભાવપ્રેરિત કાવ્ય-સંગીત કાવ્ય-
અગર રા. રમણભાઈના શબ્દો વાપરીએ તો રસધ્વનિ અથવા રાગધ્વનિ

કાવ્ય-થી ભરપૂર કુસુમમાળા એર આનંદ આપે છે. આ દેશની કવિતાની પદ્ધતિથી પાશ્ચાત્ય દેશની કવિતાની પદ્ધતિ કંઈક જૂદી છે. આપણા સાહિત્યમાં અંતર્ભાવપ્રેરિત કવિતાની ખોટ છે. કુસુમમાળા પરત્વે 'પ્રિયંવદા' માં તે કાળે કટાક્ષથી કેટલીક ટીકા થઈ હતી. પશ્ચિમનું તે બધું ખોટું આવી દુરાગ્રહ ભરેલી માન્યતામાં જ સ્વદેશાભિમાન રહ્યું છે એવી સમજથી એ ટીકા લખાઈ હોય એમ અમને લાગે છે. પશ્ચિમની કવિતા-પશ્ચિમનાં કુલો વગેરે માત્ર દેખાવમાં સુંદર છતાં 'રસરૂપ સુગંધ વર્ણત' છે એવું કહેનારનું અંગ્રેજી સાહિત્યનું તેમજ ઉદ્યાનવિદ્યાનું જ્ઞાન અને અનુભવ જ ઉધાડો પડે છે! કુસુમમાળાની અંદરનાં વર્ણનાત્મક કાવ્યોની અંદરનાં વર્ણન લોકોત્તર છે એટલે સાધારણથી ઘણી ઉંચી જાતનાં છે. 'રા. નરસિંહરાવની કલ્પના જેટલી વિશાળ અને દૂર પહોંચનારી છે તેટલીજ તે લલિત અને મનોહર છે. તેનો વાસ જ સુંદરતાના સરોવરમાં છે. એમની કલ્પનાને હૃદયની ઉર્મિ ઘડીઘડી આવી મળે છે, અને જન્મે મળી રસને સમગ્ર કરે છે. ભાવનું દર્શન આપવાની એમની ઘણુંખરું એક જ રીતિ છે' એમની ચિત્રરચનાની કુશળતા ઉત્કૃષ્ટ છે. રા. રા. નરસિંહરાવે 'હૃદય વીણા' નામનું ખીણું કવિતાનું પુસ્તક ગુજરાતી સાહિત્યમાં ઉમેર્યું છે. આમાં ઉત્તમ પંક્તિનાં કાવ્યનો સંગ્રહ છે. આ કાવ્યોમાં રા. નરસિંહરાવનું વિશિષ્ટ કવિત્વ અને કુશળ કળાવિદ્યાન સહૃદય જનોને આનંદ ઉપજાવે છે એમની ભાષા અતિશુદ્ધ અને કાવ્યને ઉચિત માધુર્યવાળી છે છતાં અમુક શબ્દો જેવા કે રાત્ય, આંખ્ય, કાલ્ય, હેવી વગેરેની જોડણી વિચિત્ર રાખી છે. મણિશંકરનું નાનું 'વસંત વિજય' તેમજ ખીણ લેખકોનાં દૃષ્ટાં દૃષ્ટાં સંગીત કાવ્યો, આ જાતનાં છે.

પારસી કવિ ખખરદારે પોતાની શુદ્ધ ભાષાથી વાચકગણને સાનંદાશ્ચર્ય ઉપજાવ્યું છે. એક સમય એવો હતો કે જ્યારે પારસીભાષીઓ શુદ્ધ ગુજરાતી શું તે સમજી શકતા નહિ. શુદ્ધને બદલે 'પૂઠ' લખનાર અને ખોલનારે ગુજરાતી પ્રજાને 'પૂઠ ગુજરાતી' શિખવવાને એકાદ પુસ્તક ધરાધરી બહાર પાડ્યું હતું. આ પુસ્તકમાં પારસીસાઈ ગુજરાતી તે જ

‘પૂઠ’ ગુજરાતી એવું પ્રતિપાદત કરવાનો પ્રયાસ કર્યો હતો । તેવા કાળમાં શુદ્ધ ગુજરાતી લખવાની પહેલ મી. મલખારીએ કરી હતી, એમના દલપત-શૈલીના ‘નીતિવિનોદ’ ત્રી તે કાળે વાહવાહ ખોલાઈ હતી. સારપછી શુદ્ધ ગુજરાતીનો પ્રયાસ પારસી લેખકો તરફથી વખતોવખત થયો છે. તેવા પ્રયાસમાં મી. ખખરદારે ઘણી કૃતેહ મેળવી છે. અબ્બયો માણસ એમની કવિતા જોઈને કોઈ ગુજરાતીએ લખી હશે એવું જ અંતુમાન બાંધે. એમની ‘કાવ્ય રસિકા,’ અને ‘વિલાસિકા’ શુદ્ધ ભાષામાં લખાયલાં પુસ્તક છે. ખેશક. અનુભવી જોનારને તો તરત ખખર પડે કે લખનાર જન્મથી શુદ્ધ ગુજરાતીનો સંસ્કારી નથી. મી. ખખરદારની કવિતામાં કેટલીક દલપત-શૈલીની અને કેટલી નવી શૈલીની છે. તેમની ‘દાદાભાઈને આવકાર,’ ‘ગુણવંતી ગુજરાત’ વગેરે કવિતા ઘણી લોકપ્રિય થઈ પડી છે.

આ સાહીમાં એક પારસી ધનવાન ગૃહસ્થની કવિતા ‘માહારી મજેહ’ નામથી પ્રગટ થઈ છે. એમાંની કવિતા છન્દ અગર વૃત્તમાં નહિ પણ માત્ર ‘મિઝાન યાને વજન’ ના સુમાર ઉપર જ રચાયલી છે. પ્રસિદ્ધ કર્તા પોતાની કૃતમતા માત્ર એ પુસ્તક પ્રગટ કરીને જાહેર કરીને સંતોષ ન પામતાં ગુજરાતી પિંગળ શાસ્ત્ર ઉપર હુમલો કરવાની ગાંડાઈ કરે છે અને એમ કરતાં પોતાની ઉંડાઈ વાંચનારને કળી જવા દે છે. ‘માહારી મજેહ’ માંથી થોડા થોડા નમૂના અમારા વાંચનારાઓના વિનોદની ખાતર આપીએ છીએ.

“કિયા મહાસાગરનું તલિયું હશે,
કે પાકીને તું તેમાં બન્યું હશે ?
થયાં હશે તું પરથી વેપારી વહાન
કંઈ સેંકડો પસાર; જે મોજની હેઠ,

રેતીઓની રજકણમાં, તાહારું બદન,
આપ્યું આએ તીપકીનું રંગીત પેહેરન,
તે મોજમાં કોણ જણે કેટલાં મનખ,
ભાગેલાં મહાનમાંથી પડતાં હેઠલ,

તે દીઠાં હશે.”

‘ માહરી મજેહ ’ માંથી ‘ તપખીરનો સુહરાકો ’ માત્ર વાંચનારને રળ્યું કરીશું ।

‘ માર્યો સુહરાકો તપખીરનો એવો

તેણે નાકની અંદર

કે છીંકથી બેબર થયું, તેનું મગજ

ને કચવાતું નાક તેનું, ગુસ્સાની સાથ,

ઉછલતું દેખાડે ઉપજતો કોથ. ’

તેમજ ‘ નબળો ને દુબળો પણ અરબખી અરપ

બેશક એક ગંધર્વ થકી સરસ મનાયેલો છે. ’

એ કવિતા વાંચીને અમારા વાંચકોને હાસ્ય તો આવશે જ.

કેટલાક લખનારાની કાવ્યશક્તિ અમુક બનાવોને લીધે સ્ફુરી આવીને રાસડા, પરજીયા, મરસીયા, લાવણી વગેરે રૂપે બંધાર પડી છે. અમુક વ્યક્તિના મોતની નોંધ લેવાને આવી ઘણી ચોપડીઓ જન્મ લે છે. આનંદુ-વિરહ, એન્ડ્રીનું મૃત્યુ, સેક્ટરી રૂઘનાથરાવના મોતનું વર્ણન કરતી દિલગીરી-નો દેખાવ, ગૌરીશંકર વિરહ વગેરે આ જાતની ચોપડીઓ છે. આ જાતની ચોપડીઓમાં છેલ્લે એક પરજીયા-દલપતરામે ક્ષાર્બસ વિરહમાં મુક્યો છે તેવો-જરનો થઈ પડ્યો હોય એમ જણાય છે.

અમદાવાદના આગ અને રેલોએ પણ આબહવાલ, બત્રીસાના બગાડની ખૂમો, બત્રીસાની રેલનો ગરબો, સાબરનો સાબો, ચોવીસાના ચોમાસાની ચઢાઈ એવી એવી ઘણી નાની ચોપડીઓ અસ્તિત્વમાં આણી છે.

હિંદુ, મુસલમાન અને પારસી મુસલમાનનાં હૂણડોને લીધે પણ ઘણાની સરસ્વતિએ ઉદ્દગાર કાઢ્યા છે.

છપ્પનભોગ, પ્રદર્શન, ભલુતગરનું ભોપાળું, શેરસદાનો રાંસડો, શેરની સદાખાજ, શેરની હાલત, દરજીની અરજી, દોખમાનો મુકરદ્દમો, નરસી-ભોપાળું, હરકોરનો હેવાલ વગેરે ચોપડીઓ જાણીતા બનાવો અગર ચરચા-યત્ના મુકરદ્દમાને માટે લખાઈ છે.

તુંટીઆનું તોફાન, તુંટીઆનો તડાકો, રંગીલાનો રોળ વગેરે તે તે કાળે ક્ષાટી નીકળેલી ખીમારીની નોંધ રાખનારી નાની નાની ચોપડીઓ છે.

માથે દુધનો તાંબડો લેઈને રસ્તે ચાલતાં,

‘ શીરપર ટપકરીનો ભાર, કાલી હાસનનો અવતાર, ખાંવાડોરે છે ’
ગાતા સુરતના ધાંચીઓ ‘ રાણીના બાગનાં ગરબાની ’ યાદ આપે છે.

આમ અમુક જગાના વર્ણનને માટે પણ કોઈ કોઈ કવિતા (!) સ્તુરી
આવી છે. અમદાવાદના દરવાજા, ખારીયાં વર્ણન, કડીનો ગરબો, વડોદરાનો
ગરબો, ડાકોરનું વર્ણન, આ પ્રકારની ચોપડીઓ છે. ‘ એના દરવાજા ઉપર
ખારી, વિસનગર શહેરની શોભા સારી ’ જાણાવંતી વિસનગરના ગરબાની
ચોપડીએ તો ખૂબ જ કરી છે !

આ બધી ચોપડીઓમાં જોડકણાં સિવાય કવિતા જેવું કશુંએ હતું
નથી. જે બનાવને લીધે એમનો જન્મ થયો હોય તે ભૂલી જવાય એટલે
આ ચોપડીઓ પણ ભૂલી જવાય છે.

રા. દામોદરની ‘ સસ્તી સુખડી ’ અને આ લખનારનું ‘ હરિધર્મશતક ’
ધર્મના પંથોના પરિહાસને માટે લખાયેલાં નાનાં કાવ્યો છે.

(૪) ગીત સંગ્રહ:—નાગર સ્ત્રીઓમાં ગવાતાં ગીતોનો સંગ્રહ કવિ
નર્મદે સન ૧૮૭૦ માં છપાવ્યો હતો. અમદાવાદમાં સૌ. બાળાબહેને
અમદાવાદની નાગરસ્ત્રીઓમાં ગવાતાં ગીતોનો સંગ્રહ સન ૧૮૭૨ માં પ્રગટ
કર્યો હતો. આ સન્નારીએ જનોઈ, વિવાહ અને સિમન્ત વખતે નાગરી નાતના
આપ લેના રિવાજ ખીજી આવૃત્તિમાં ઉમેરીને પોતાના પુસ્તકની ઉપયોગિતામાં
વધારો-કર્યો છે. ખંભાતના હાલના દિવાન રા. માધવરામનાં પુત્રિ સૌ.
અતિલક્ષ્મીએ સુરત જીલ્લામાં ઐદિચ્ય બ્રાહ્મણોમાં ગવાતાં ગીતોનો સારો
સંગ્રહ બહાર પાડ્યો છે. સાઠોદરા નાગરની નાતમાં ગવાતાં ગીત અને ગાવાની
રીત ગુજરાતમાં સર્વત્ર વખાણાય છે. પોતાની ‘ જનાવરની જન ’માં લગ્ન
પ્રસંગે ગવાતાં ગીતને માટે સ્વ. નવલરામ કહે છે કે ‘ કોઈ ભેં ભેં, કોઈ
બેં બેં કરે, કોઈ ભૂંકતી ભૂંકું ’ અને ‘ સાતે સુરને છૂંદે. ’ આ આક્ષેપ
એ નાતનાં ગીત અને ગાવાની રીતને ખીલકુલ લાગુ પડતો નથી. આવાં
સારાં ગીતોનો સંગ્રહ અમદાવાદના વકીલ રા. નવનીતરાયનાં પત્ની સ્વ.
કુંદનગૌરીએ કરેલો એમનાં દિયેર રા. ઇંદ્રવદને પ્રસિદ્ધ કર્યો છે.

પ્રકરણ *Dushyant M. D*

ગંધ ગ્રંથો Swastik Sadan 8th Road K

(૧) કહેવતો ઇત્યાદિ:—

BOMBAY No. 21.

આ સાહીની શરૂવાતમાં જ જમાનાના જમાનાથી સૂત્રરૂપે પ્રચલિત કહેવતો સંગ્રહ કરવા તરફ લખનારાઓનું ધ્યાન ગયું હોય એમ જણાય છે. ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી તરફથી સ્વ. મગનલાલ વખતચંદે સને ૧૯૫૧ માં 'કથનાવણિ' નામે નાની ચોપડી બહાર પાડી હતી. થોડાં વર્ષ પછી 'કથન સમ્પ્રદાય' ગુજરાતી સાહિત્યમાં ઉમેરાઈ હતી. સને ૧૯૬૦ માં ગુજરાતી કહેવતો અને તેને મળતી ઇંગ્રેજી કહેવતોની ચોપડી પ્રગટ થઈ હતી. સુરતવાળા મંછારામ અને કીકાભાઈએ 'ગુજરાતી કહેવતોની ચોપડી' લખી હતી. ત્યારબાદ કહેવતો સંબંધી સાંઝ અને મોટું પુસ્તક રા. દામુભાઈએ પ્રસિદ્ધ કર્યું હતું. આ પુસ્તકમાં એ વિષયનો એક સારો નિબંધ પણ ઉમેર્યો હતો. 'કહેવત માળા', 'કહેવત સંગ્રહ' વગેરે પુસ્તકો પણ બહાર પડ્યાં છે. કોઈ પારસી ગૃહસ્થ તરફથી 'કહેવતોનાં મૂળ' નામે કેટલીક અશ્લીલતાભરી વાતોવાળું પુસ્તક પ્રગટ થયું હતું.

(૨) નિબંધો અને બીજા પુસ્તકો વિષયના ગ્રંથો:—

આ સાહીમાં ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી તરફથી ઘણા નિબંધો લખાવાયા છે. મહૂમ કરશનદાસ મૂળજીની 'નિબંધમાળા', રા. રણછોડભાઈનો 'વિપત્તિ વિશે નિબંધ', મહૂમ મન:સુખરામનો 'અસ્તોદય' અને મહૂમ યાજ્ઞિકનો 'દેશીરાજ્ય અને મનુસ્મૃતિમાંનો સાર' એ પુસ્તકો ઘણાં વર્ષ પહેલાં પ્રગટ થયાં હતાં. ઓનરેબલ ડા. મેક્ષમ્યુલરના 'ધર્મની ઉત્પત્તિ'નું ભાષાન્તર થયું છે. 'અવસ્તા જમાનાની પારસી સંસારની બાબત' નામે પારસી કલમથી ભાષણ તરીકે લખાયેલો નિબંધ પ્રસિદ્ધ થયો છે. 'શંકરાચાર્યના સમયનો નિર્ણય' નામે વિદ્વા અને શ્રમભર્યો

નિબંધ રા. કૃષ્ણલાલ દેવાશ્રયીએ બહાર પાડ્યો હતો. આ પ્રમાણે ઘણા નિબંધો પ્રગટ થયા છતાં પણ વિષયની સાધારણ ચર્ચા કરતાં વિશેષ નિરૂપણ કર્યું હોય એવાં પુસ્તકો લખાયાં નથી. તેમજ એક વિષયના વિસ્તારવાળા વિવેચનવાળાં નવાં સ્વકલ્પિત પુસ્તકો લખાયાં જણ્યામાં નથી. એવા સાહિત્ય તરફ વલણ હોય એમ જણાતું નથી.

(૩) ગદ્ય ગ્રંથો:-નવલકથા વગેરે:-

ગુજરાતીમાં ગદ્ય ગ્રંથોને અભાવે શરવાતમાં શૈલીનું કાંઈ ધોરણ નહતું. એકે નર્મદાશંકરની પરેલાં કેટલાક ગ્રંથો અસ્તિત્વમાં આવ્યા હતા, પણ લેખક તરીકે જ જીંદગી અર્પણ કરનાર તો એજ પહેલા હતા. એમના જૂદે જૂદે સમયે લખાયલા ગદ્ય ગ્રંથોની શૈલી જૂદી દેખાય છે. કોઈ નર્મદની શૈલીના ત્રણ વર્ગ પાડે છે. પ્રથમ વર્ગમાં એમના પ્રથમ લખેલા લેખ-જેવા કે 'મંડળી મળવાથી થતા લાલ', 'સ્વદેશાભિમાન' અને 'કવિ અને કવિતા' જેવાં લખાણો, બીજામાં એમનો 'રાજ્યરંગ' અને ત્રીજામાં એમનો 'ધર્મવિચાર' અને કેટલાંક નાટકોનો સમાવેશ થાય છે. પહેલાની ભાષા ઉછળતી, ઉત્સાહ, ઉન્માદ ભરેલી અને જૂસ્સાદાર છે; બીજાની કાંક ગંભીર, પ્રૌઢી, સમયતા અને રસની જમાવટવાળી અને ત્રીજાની ગંભીર, ટૂંકી સૂત્રરૂપ અને અર્થવચ્છદ છે. સ્વ. નવલરામ આ છેલ્લીને 'એકાગ્ર શૈલી' કહે છે.

સ્વ. નવલરામે નર્મદ વિશે એક જગ્યાએ કહ્યું છે કે ગદ્યમાં તો એનું (નર્મદનું) હસાવવાનું જોર જખરૂં છે. વળી કોઈ આવી હાસ્યરસ ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિના ઉદાહરણમાં 'દાંડીઆ'નો દાખલો આપે છે. દાંડીઆ મુખ્યત્વે એમની કલમથી લખાતો. અમારો અદના અભિપ્રાય એવો છે કે દાંડીઆનો હાસ્યરસ એ રસ જ નથી. ગંજેરી અને ફક્કડ લોકોની અશ્લીલતા ભરેલી મજાકો માત્ર એમાં છે. વખતે કોઈક લેખ શુદ્ધ સમ ખાવા હશે તો હશે. દીલગીરી સાથે કહેવું પડે છે કે 'અશ્લીલતા' તરફ કવિનું વલણ જ લગાર વધારે જણાય છે. જેને અમારા કહેવાની લગીરે શંકા થાય તેમણે એમનો અભિચાર વિશે નિબંધ, અને નર્મદકવિતાની પ્રીતિ વિષયની ઘણી ખરી અને

તેમાંએ ' શી આ તગતગતી તસ્વીર ' એ લીંડીથી શરૂ થતી લાવણી અને ' કુમુદચંદ્ર પ્રેમપત્રિકા ' વાંચી જોવી.

સ્વ. દલપતરામના સઘળા ગદ્ય ગ્રંથો જેતાં એમની પણ શૈલી જૂદી પડે છે. સાદી સરળ ભાષા, મર્માળાં અને ઠાવકાં હાસ્ય અને ઓધ—ધણી મીઠી વસ્તુમાં મેળવીને આપેલી દવા જેવો—પ્રતિપક્ષીના ઉપર એક પણ કટાક્ષ કથન વગરની અને ધાર્યો મુદ્દો સચોટ સર કરે એવી એમની શૈલી છે.

જેમ વ્યક્તિ વ્યક્તિમાં હોય છે તેમ વ્યક્તિ વ્યક્તિની શૈલીમાંએ તફાવત હોવો જોઈએ. કોઈ જે માણસનું જ્ઞાન, ભાષાજ્ઞાન, વિચારશક્તિ, અને છેવટે પોતાના વિચાર ભાષાદ્વારા ખીજને સમજાવવાની શક્તિ એકબી સરખી હોય નહિ; અને તેથીજ કોઈ જે માણસની શૈલી—સઘળી બાબતમાં—સમાન હોતી નથી. વ્યક્તિપરત્વે હોતા આવા વિશિષ્ટ તફાવતને ન ગણીએ તો વનરાજ ચાવડો, અને સઘરાજેશંગની શૈલી ધણે અંશે દલપતશાઈ છે.

— નવલશૈલી વળી એરજ તરેહની છે. ધીમાશથી કહેતાં છતાં પણ તે ઉત્સાહી અને ઉન્માદક છે. રસિકપણું વાક્યે વાક્યે દષ્ટિગોચર થાય છે. કેટલીક વખત મસ્ત જણાય છે પણ સર્વત્ર ઠરેલ—વિચારશીળ—અને તૂલના શક્તિવાળી છે. એમનાં લખાણમાં બહુધા અર્થવચ્છદ ન હોય એવો—નકામો મુકેસો હોય એવો—શબ્દ મળશે નહિ. એમની લખવાની રીત અમે જાણીએ છઈએ. એમનાં લખાણોની મૂળ પ્રત જોઈ હોય તો જણાય કે એક વાક્ય લખીને તેમાં એટલા બધા ફેરફાર કરેલા જણાય કે અપરિચિત વાંચનારને તો ઉકલેએ નહિ. એક શબ્દ લખીને તેને ચાર પાંચ વાર ફેરવ્યો હોય. આમ તોળી તોળીને લખવાની એ વિદ્યાને ટેવ હતી. વિષયપરત્વે અને વાંચક-પરત્વે આમ તૂલના થઈ થઈને મનન કરાઈને લખાયલું એમનું લખાણ છે.

સ્વ. ગોવર્ધનરામની પણ અજબ વિશિષ્ટ શૈલી છે.

સ્વ. મન:સુખરામની પ્રત્યયાન્તરની મોહક શૈલીને સાટે અગાઉ બોલી ગયા છઈએ. વધતાં વધતાં આ શૈલી કેવી આડંબરી થઈ ગઈ છે તેનું ઉદાહરણ એજ વિદ્યાનના પુત્ર રા. તનસુખરામે લખેલા ' સમાલોચક ' માંના એક લેખમાંથી અમે આપીએ છઈએ.

“ ગુજરાતી બ્યારથી લિખાતી થઈ ચારથી તે દેવનાગરી લિપિમાં જ લખાતી હતી, અને સ્તોત્ર પાઠાદિ-સુધર્મનિરત સ્ત્રીવર્ગ પણ તેથી સુપરિચિત હતો. પરંતુ અલ્પ જ્ઞાનથી સંતુષ્ટ રહેનાર પ્રાકૃત વર્ગમાં જેમ ભાષાનાં બ્યાકરણ, શબ્દકોશ, હસ્વાદિ ભેદ, સંયુક્તાક્ષર આદિ અંગો પણ અલ્પિત થઈ લઘુભાવ તથા ભ્રષ્ટતા પામતાં ગયાં તેમ લિપિ પણ હીનવિકાર પામતી ગઈ. બ્યારે ગુજરાતીની જે મોટી સહોદરા ભાષાઓ-હિંદી તથા મરાઠી-ના અંગે એજ બાલબોધ લિપિમાં મુદ્રાપિતા થાય છે, ત્યારે એ ત્રણે સહોદરા ભાષામાં શબ્દરૂપ પ્રાણુ સમાન છે અને વિભક્ત્યાદિ અંગોમાં ભેદ છતાં તેઓનો કૌટુંબિક સંબંધ દશ્યમાણ અને અનુભૂત છે, ત્યારે-લિપિરૂપ વૈધર્મ્ય જે નિરક્ષરો દ્વારા અલ્પકાળથી પ્રવિષ્ટ થયું છે તેને દૂર કરી મૂલાગત નિકટ સંબંધિત પ્રકાશવું એ જ સાક્ષરોને ઘટિત છે અત્ર કિં બહુના ? જે ઇંગ્લિશ લિપિમાં એકજ શબ્દ ચાર અત્યંત ભિન્નરૂપની લિપિમાં નયનગોચર થાય છે-તથા જેનાં ઉપાંગભૂત છત્રીસ અક્ષરોને એકસો ચાર રૂપે જાણવા પ્રયત્ન કરવો ગણે પતિત થાય છે તે જાણવા પારસી મુસલમાને અને આર્યવર્ગને શ્રમ પડતો નથી તો ગુજરાતીની પ્રાયઃસમાનકારા અને શાસ્ત્રીયા એવી બાલબોધ લિપિનું જ્ઞાન સંપાદન કરવામાં કોઈને ચત્કિચિત્ત પણ શ્રમ નથી કે ‘કંઠાજો’ ન આવવો જોઈએ એ એકજ વિચારથી હાસ્યોત્પાદકતર્કોર્મિલો દેવનાગરી લિપિ વિરોધીઓ અલં અપસ્તિત છે. ”

શક્તી સંબંધી વિચાર કરતાં એક બાજુ વાત લક્ષમાં રાખવા જેવી જાણાય છે. ‘અધેરી નગરી અને ગર્ધવસેન’ લખનારા વિદ્વાને ભાષાને છેક તળપટ્ટી કરવાનો પ્રયોગ કર્યો હતો ! એથી ઉલટું સંસ્કૃત શિખેલા હાલના લેખકો ભાષાને સંસ્કૃતમયી કરવા પ્રયાસ કરે છે. ‘સંસ્કૃતમયી’ ગુજરાતી ઘણા જૂના કાળથી ટીકાનો વિષય છે. ‘કુંજ વિહાર’ ની મનાહર રચના કરનાર અમારા ઇષ્ટ મિત્ર સ્વ. હ. હ. ધ્રુવની ભાષા એક કાળે કેવળ સંસ્કૃતમયી હતી. ‘ચિત્ર દર્શન’ નામના એમના એક કાવ્યનાં છૂટે મોંએ વખાણ કર્યા પછી સ્વ. નવલરામે ‘સંસ્કૃતમયી’ ગુજરાતી ઉપર એક લેખ લખ્યો હતો. અમારા મિત્રે પોતાની ભાષા તરત જ બદલી નાંખી

હતી. સ્વ. નવલરામે સંસ્કૃત શબ્દ વાપરવામાં જ્ઞે કે પોતાને વિરોધ નથી એમ કહ્યું હતું; પણ તે રૂઢ, પ્રચલિત, પ્રેમાનંદાદિ કવિઓએ વાપરેલા એવા જ્ઞેષ્ઠ એમ એમનો અભિપ્રાય હતો. સંસ્કૃત શબ્દના ભરણાવાળી છતાં સુંદર ભાષાના નમૂના દાખલ 'ધૃશ્વિર પ્રાર્થના માળા' ને ગણાવી હતી. એમનો અભિપ્રાય શબ્દશઃ અમને માન્ય છે. હાલ સામાન્ય રીતે સમગ્ર શૈલી તરફ ધણાનું વલણ છે.

૨ ગદ્યગ્રંથો અને તેમાંએ નવલવાર્તા તરફ હવે નજર કરીએ. ગુજરાતી ભાષામાં 'નવલકથાનું સાહિત્ય ઇંગ્રેજી કેળવણી પછી ઉત્પન્ન થયું છે, અને ઇંગ્રેજી નવલકથાઓની આકૃતિ લઈને જ ગુજરાતી નવલકથાઓ રચાઈ છે. 'પ્રાચીન' ગુજરાતી સાહિત્યના સમયમાં એ પ્રકારની કથારચના જાણવામાં નહોતી.' રા. ચતુરભાઈના 'અપ્રસિદ્ધ ગુજરાતી ગ્રંથો' માં એક જૂનો ગુજરાતી ગદ્યગ્રંથ પ્રસિદ્ધ થયો હતો. સંસ્કૃત સાહિત્યમાં પણ નવલકથાનો નમૂનો નથી અને નવલકથા રચવાના નિયમો નથી. સાહિત્યદર્પણકારે 'આવ્ય' કાવ્યની વ્યાખ્યા કરતાં કહ્યું છે કે: શ્રોતવ્યમાત્રંતત્પદ્યગદ્યમયંદ્વિધા।

'કથામાં' વસ્તુ રસવાણું અને ગદ્યમાં રચેલું હોય. 'આખ્યાયિકા' કથા જેવી હોય; 'કાદમ્બરી' ને સાહિત્ય દર્પણમાં 'કથા' કહી છે અને 'હર્પચરિત' ને 'આખ્યાયિકા' કહી છે. દંડીના મત પ્રમાણે કથા અને આખ્યાયિકામાં કાંઈ ભેદ નથી. આ પ્રકારની સંસ્કૃત સાહિત્યની કથા કે આખ્યાયિકાના નમૂના ઉપર હાલની નવલકથાઓ રચાઈ નથી.

પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્યમાં કથાના એ પ્રકાર ઉદ્ભવ પામ્યા હતા. આખ્યાન અને વાર્તા. પ્રેમાનંદનાં 'આખ્યાનો' માં દેવકથાના પ્રસંગ હતા. પુરાણોનાં કહેલી અદ્ભૂતતાના અંશવાળી કથાઓ એ આખ્યાનોમાં વર્ણવેલી છે; મનુષ્યોના વ્યવહારમાં દેવોના પ્રભાવવડે અલૌકિક વૃત્તાંત અને, એવી તેઓમાં રચના છે. સામળભટ્ટની વાર્તાઓમાં એવી દેવકથાને બદલે માનવ-કથા છે અને પુરાણોમાંના પ્રસંગ તેમાં નથી. આખ્યાનો અને વાર્તાઓ એ બંને શાખાઓ પદ્યમાં હતી. કથા વર્ણવવી એ બંનેનો ઉદ્દેશ હતો. સામળભટ્ટના પહેલાં ઇ. સ. ના સોળમા સૈકામાં જંબુસરના વહરાજ નામે

કપીરપંથી લેખકે 'રસમંજરી' ની વાર્તા પદ્યમાં લખી હતી, અને તે એ રીતે પહેલો વાર્તા લખનાર છે. પ્રેમાનંદના પહેલાં પણ વસ્તો, તુલસી એમણે દેવ કથા લખેલી. પરંતુ આખ્યાન અને વાર્તાની શાખાના પ્રવર્તાવનાર તો પ્રેમાનંદ અને સામળભટ્ટ જ છે.

યૂરોપની કથાઓમાં 'રોમેન્સ' અને 'નોવેલ' એવા જે પ્રકાર છે તે વચ્ચેનો કેટલોક ભેદ આ-આખ્યાન અને વાર્તા વચ્ચે છે. 'રોમેન્સ' માં પાત્ર અમાનુષ કે ઐતિહાસિક હોય છે, અને તેમાં અલૌકિક ચમત્કારો-વાળો અદ્ભુત વૃત્તાંત હોય છે. 'નોવેલ' માં વર્તમાન સમયના સાંસારિક મનુષ્યોની લૌકિક જીવન કથા હોય છે. સામળભટ્ટની વાર્તામાં દેવની નહિ પણ ભૂતપિશાચની અમાનુષ કથા કદી કદી આવે છે ખરી, પરંતુ એકંદરે તેની વાર્તા રોમેન્સ કરતાં નોવેલને વધારે મળતી છે. પ્રેમાનંદનાં આખ્યાન-માં સામાન્ય સાંસારિક પાત્રો નથી અને તે રોમેન્સને વધારે મળતાં છે!

જ 'વર્તમાન' ગુજરાતી નવલકથા આ 'આખ્યાન' કે 'વાર્તા' ના નમૂનાને આધારે પણ રચાઈ નથી. રોમેન્સ અને નોવેલના મિશ્રણથી શરૂ થઈ હાલની ગુજરાતી નવલકથા નોવેલનું રૂપ ગ્રહણ કરતી જાય છે. નવલ-કથા શબ્દમાંનું નવલ પદ ઇંગ્રેજી નોવેલ ઉપરથી ઉપજવેલું છે, અને સંસ્કૃત શબ્દ 'નવલ' નો આભાસ તેને આપી દેવામાં આવ્યો છે. આ શબ્દ આ અર્થમાં પ્રથમ કાણે વાપર્યો તે જણાતું નથી. અલબત્ત 'નવલ' સંસ્કૃત શબ્દ લેતાં 'નવલ કથાનો' કાંઈ વિશેષ અર્થ થતો નથી, અને સંસ્કૃતમાં 'નવલકથા' એવો શબ્દ પણ નથી. પરંતુ એ શબ્દ ગુજરાતી ભાષામાં હવે નોવેલ' ના અર્થમાં રૂઢ થયો છે, અને તે સામે વાંધો લેવાનું કાંઈ કારણ નથી. ઇંગ્રેજી નોવેલ (Novel) શબ્દ લેટિન નોવમ્-નવું-ઉપરથી થયો છે; અને તે ઉપરથી ઇંગ્રેજી ભાષામાં 'નોવેલ' નો જે લાક્ષણિક અર્થ થયો છે તે જ 'નવલકથા' નો ગુજરાતીમાં સમજવાનો છે.

કરજીવેલો પ્રસિદ્ધ થયાની પૂર્વે રા. સા. મહીપતરામે હિંદુ ગૃહ-સંસારની હાલત વર્ણવતી 'સાસુ વહુની લઢાઈ' નામે નાની હાસ્યરસ કથા પ્રસિદ્ધ કરી હતી. સાંસારિક વૃત્તાંતની એ પહેલવેહલી જ નવલકથા છે.

અને તેમાં સામાન્ય હિંદુ કુટુંબમાં રહેતાં સ્ત્રીપુરુષોના સ્વભાવ અને લાગણી-
ઓનું હાસ્યજનક ચિત્ર ઉપહાસમાં આલેખ્યું છે. આ પુસ્તક પ્રસિદ્ધ થયું
ત્યારે ગુજરાતી વાંચનારી પ્રજાએ એને સારો આવકાર આપ્યો હતો.
હાથમાંથી પુકું કર્યા વગર મુકવું ન ગમે એવું મઝા આપનારૂં આ પુસ્તક
ખીજી આવૃત્તિમાં કદમાં મોટું થયું છે. પણ કદના વધારા સાથે જાણે એની
મઝા ઘટી હોય એમ ખીજી આવૃત્તિ પહેલી આવૃત્તિ કરતાં ઉતરતી થઈ
છે. વાંચનારાઓને પહેલી આવૃત્તિ મળતી નથી. અમે ઈચ્છીએ છઈએ કે
રા. રમણભાઈ પ્રથમ આવૃત્તિ વધારા ઘટાડા સિવાય ફરી છપાવીને વાંચ-
નારાઓની આ ઈચ્છા પૂરી પાડશે.

ગુજરાતી ભાષામાં પહેલવહેલી લખાયેલી 'નવલકથા' તે સ્વ.
નંદશંકરનો 'કરણધેલો' છે. વસ્તુતઃ એ ગુજરાતીમાં ખીજી નવલકથા
છે પણ કોણ જાણે કેમે પહેલી ગણાઈ છે. પોતાની પ્રસ્તાવનામાં સ્વ.
નંદશંકર લખે છે કે 'આ પ્રાન્તના ઘણાખરા લોકોને ગુજરાતી કવિતામાં
લખેલી વાર્તાઓ વાંચવાનો ઘણો શોખ છે. પણ હજી સુધી વાર્તાઓ
પદમાં લખાયેલી ગુજરાતી ભાષામાં ઘણી જ થોડી છે, અને છે તે લોકોમાં
પ્રસિદ્ધ નથી. આ ખોટ પુરી પાડવાને તથા ઇંગ્રેજી ગાથા તથા વાર્તાનાં
જેવાં ગુજરાતીમાં પુસ્તકો તૈયાર કરાવવાને આ પ્રાન્તના માજી એન્યુકેશનલ
ઈન્સ્પેક્ટર મહેરબાન રસલ સાહેબે મારી આગળ પોતાની મરજી જણાવી
તથા એવી એક વાર્તા બનાવવાને તે સાહેબે મને કહ્યું. આ ઉપરથી આ
પુસ્તક મેં રચ્યું.' આ પ્રમાણે આ પુસ્તક સન ૧૮૬૮ માં પ્રસિદ્ધ થયું.
ઇંગ્રેજી નવલકથાનો નમૂનો ગુજરાતી સાહિત્યમાં દાખલ કરવાના ખાસ
ઉદ્દેશથી આ પુસ્તક લખાયું હતું. અત્યારસુધીમાં 'સાસુ વહુની લઢાઈ'
નામે હાસ્યરસ વાર્તા' સિવાય જે જે પ્રસિદ્ધ થયું હતું તે પરબાષાના
તરજુમા જ હતા. ગ્રંથકર્તાનો આ પહેલો જ પ્રયાસ હતો તેમ ભાષામાં
એ પહેલું જ નવલકથાનું પુસ્તક હતું, તેથી તેમાં ખામીઓ હતી. સ્વ.
નંદશંકરની રીતભાત વર્ણવવાની શક્તિ ખરેખરી અદ્ભુત છે. માધવના
મહેલનું વર્ણન વાંચતાં તે આપણી નજર આગળ આવીને ખડો થઈ

જ્ય છે. રાજદરબાર, સમીપૂજન, લશ્કરી રમતો, વાધને હાથીની સાદ-
 મારી, આતશબાહ, સ્મશાન, સતી થતી વખતનો દેખાવ, વગેરે વર્ણનો ઘણી
 રસભરી ભાષામાં જોઈએ તેવાં કર્યાં છે. આમ છતાં પણ કેટલાંક વર્ણનો
જોઈએ તેથી વધારે લાંબાં અને લખાણ તાલમેલીયું છે. ચોપડી વાંચવા
 પછી હાથમાંથી છોડવી ગમે નહિ એને સાધારણ રીતે રસ પડવો એમ
 કહે છે. નવલરામ એને મઝા કહે છે. આ પુસ્તકમાં મઝા સાધારણ છે,
 પણ મનોવિકારનાં ચિત્રોમાં સચ્ચાઈ જોવામાં આવતી નથી. અને મનોવિકા-
 રનાં સચોટ ચિત્રોને રસ કહીએ તો આ પુસ્તકમાં રસ નથી. કરણે રૂપસુંદરીનું
 હરણ કર્યું તે વખતનો દોઢ પાનાનો વિલાપ કેવળ તાલમેલીઓ છે. હિંદુ સ્ત્રીઓ
 કૂટલી વખત મલાવીને જૂઠા રાગડા તાણે છે તેના જેવા ઢાંગ ભરેલા
 અને દિલ વગરનો છે. તેમજ રૂપસુંદરીના હૃદયમાં માધવના વિયોગનું
 દુઃખ અને એ વિયોગના પંડાવનાર દુષ્ટ કરણનો પ્રેમ જતો રહેશે એવી
 ચિંતા એ એ મનોવૃત્તિઓ એક સાથે હોય નહિ. કરણના મરણના સમાચાર
 વખતે એ કીર્તિ વિશે નિબંધ ભણી જતી હોય એવું દેખાય છે. સતી
 થવા જેવું ઉચ્ચ કર્મ આરંભી એકેલી સ્ત્રીને વિધવાપણાનાં દુઃખ, શૃંગાર
 અને સારાં સારાં લૂગડાંનો નાશ સાંભરી આવતો નથી. તેમજ સતી થતી
 ઐરીને ઈશ્વરપ્રાર્થના કરતાં સૂત્રે કે હે પરમેશ્વર, ભાનુ, ચંદ્ર, સાગર, ગિરિ
 ઝાડપાન એ સઘળાં તારી કૃતિ છે; તેમજ લાંબી પ્રાર્થના કરે એ પણ
 સ્વાભાવિક નથી. નવલરામ કહે છે તેમ સતી થવાના અહમ્મત ભયાનક
 રસની સાથે વનનું લલિત વર્ણન મુકવું એ સ્મશાનમાં બળતી ચિતા આગળ
 દાદરા હુમરી ગાવા જેસવા જેવું રસિકતાની વિરૂદ્ધ છે. વાર્તામાં જ્યાં જ્યાં
 અંતકર્તા જતે ચિત્ર છે અથવા વિચાર આપે છે—અને આવો ભાગ ઘણો
 જ છે—ત્યાં અક્ષરે અક્ષરે પણ થોડી ઘણી રમૂજ પડ્યા વગર રહેતી નથી,
 પણ જ્યાં એ ખીજને બોલાવવાનું કરે છે કે ગડબડગોટા વળવા માંડે
 છે. કરણે રાજા સિવાય ઘણું કરીને સઘળાં ગુણ-ચિત્રોનાં છૂટાં છૂટાં
 અંગને શણગારવામાં જેટલો શ્રમ લીધો છે તેટલો તે એકએકને અનુકુળ
 કરવામાં લીધો નથી. ઘણે ઠેકાણે રસભંગ થવાનું કારણ આ છે. આમ
 હોવા છતાં પણ ભાષા સાદી પણ અર્થવાહક છે અને શૈલી સખળ તથા

અસરકારક છે. ગ્રંથકર્તાના વિશેષ યુદ્ધિપ્રભાવને લીધે એ પુસ્તક ધણું રચિકર અને ચિતાકર્ષક બન્યું છે. કરણુદેલામાં રોમેન્સ અને નોવેલ બન્નેનાં અંશનું મિશ્રણ છે. આ પુસ્તક પછી ગ્રંથકર્તાએ બીજું કોઈ પુસ્તક રચ્યું નહિ એ શોચનીય છે. પરંતુ એ એકજ નવલકથાએ ગ્રંથકર્તાને નવલકથાકારનું ઉપપદ યોગ્ય રીતે અપાવ્યું છે. આ નમૂના પ્રમાણે ઐતિહાસિક વૃત્તાંતોને આધારે 'વનરાજ્યાવડો' અને 'સુધરાજેશંગ' નામની એ નવલકથાઓ રા. સા. મહીપતરામે લખી છે. જે જનમંડળને સારૂ લખાઈ છે તેને રચતી સરળ ભાષા એ નવલકથાઓમાં છે. કેટલાંક વર્ણનો મજા ઉત્પન્ન કરે એવાં અને કેટલાંક જોઈએ તે કરતાં લાંબાં છે. આખી કથાઓમાં જે કાળે એ લખાઈ છે તે કાળનો સુધારાનો ઉત્સાહ વ્યાપ્તમાન દેખાય છે. લોકોમાં ચાલતી વાતો, ટુચકા, જોડકણાં વગેરેનો એમાં છૂટથી ઉપયોગ કર્યો છે. કેટલીક જગાએ અશ્લીલતા પેસવા પામી છે છતાં પણ એ એ નવલકથાઓ લોકોને રચિકર થઈ પડી હતી. અને ધણી વંચાઈ છે.

— ઈતિહાસના પાયા વગરની છતાં તેના આભાસવાળી 'અંધેરી નગરીનો ગર્ધવસેન' નામની નવલકથા રા. સા. હરગોવિંદદાસ કાંટાવાળાએ લખી હતી. 'દેશી કારીગરી' અને 'પાણીપત' વાળા રા. હરગોવિંદદાસની બીની આ પુસ્તકમાં નજર પડતી નથી. ઉક્ત પુસ્તકોથી તદ્દન જૂદી અને વિચિત્ર શૈલીમાં આ નવલકથા બહાર પડી છે. ગુજરાતી ભાષાનો શબ્દભંડોળ વધારવા ગામડીઆ અને પ્રાંતભેદના શબ્દો વાપરવાનો પ્રસ્તાવનામાં લાંબો ખોધ કર્યો છે. ગામડીઆ બોલથી સુશિક્ષિત વાંચનારના મનમાં તિરસ્કાર ઉત્પન્ન થાય જ અને તેથી ગમે તેવા ગ્રંથની પ્રૌઢીને ભંગ જ થાય. ધરખુણીઆ શબ્દોને વાક્યો વાપરવાની પોતે જ પ્રતિજ્ઞા કર્યા છતાં આ પુસ્તકમાં કર્તાની હમેશની સરળતા જતી રહીને આડંબર અને ક્લિષ્ટતા પેશી ગઈ છે. આ વાર્તાનું પહેલું વાક્ય જ અડધું પાનું મરાય એવું છે !

કલ્પિત અંધેરી નગરીમાં ગર્ધવસેન કરીને રાજા હતો. ક્યારે હતો તે સમય આજો નથી. તેમજ કાળચિત્ર આલેખવા કોઈ પણ રીતનો બંધ રાખ્યો

નથી, કે તેથી વાંચનાર કાળની અટકળ પણ કરી શકે. દેશકાળ વગરની આ વાર્તા 'ઉટંગ' જ છે. ગર્ધવસેન ખરેખરે ગધેડો અને નગરી ખરેખરી અંધેરી જ છે. પાત્રના ઉપર અંધકારનું કાંઈ પણ લક્ષ જણાતું નથી. પુસ્તકમાં લખેલી મૂળ વાત છેક અસંભવિત છે, એમ તો રજવાડાથી કોઈ વાકેફગાર હશે તે કહી શકશે નહિ, પણ દુનિયાનું સઘળું નહાઈ એક ઠેકાણે ખતાવ્યું છે. આ પ્રમાણે દુનિયામાં ન હોય અથવા કવચિત જ હોય એવા જ દુર્ગુણમય આ સૃષ્ટિને વર્ણવવાથી આ પુસ્તક આસુરી કાવ્યની પંક્તિમાં આવે છે; અને નિંદા ફેરે છે. દુર્ગુણનાં રસભર્યા ચિત્રોથી (પરિણામે દુઃખ વર્ણવ્યું હોય તોપણ) જીવાન માણસોના મન ઉપર નહારી અસર થાય છે, અને પ્રૌઢ બુદ્ધિવાળાને તો એ ચિત્ર રચતાં જ નથી. ઈંગ્રેજીમાં આ કોટીનો લખનાર રેનલ્ડ છે. આ પુસ્તકની સરખામણી રેનલ્ડ જેડે માત્ર આ એક જ પ્રાચીન-વસ્તુ-ને લઈને જ થાય. બાકી રેનલ્ડની અહમ્મત ચિત્રણશક્તિ અને પાત્રભેદજ્ઞાનને ઠેકાણે અહિંયાં તો શૂન્ય જ છે. મૂળ વાતમાં ગર્ધવસેનને છેક ગધેડો જન્માવવા કરતાં માણસ રાખ્યો હોત તો ફાયદો થાત. જો રાજવર્ગને બોધ કરવાની ઇચ્છા રાખી હશે તો તે ફળીભૂત થવાની જ નહિ. તેઓ તો પુસ્તકનું નામ સાંભળીને જ ચીડાશે અને અમારી નકામી નિંદા કરી છે એમ સમજશે.

કરણુધેલાથી મોહ પામીને એ ધાટીપર લખાયેલી બે ત્રણ નવલકથાઓમાં સર્વોપરી સ્થાનને યોગ્ય રા. અનંતપ્રસાદની ' રાણકદેવી ' છે. વર્ણન-શૈલી લગભગ કરણુધેલા જેવી પણ કલ્પનાજનિત રસ કાંઈ ઓછો, બોધ પણ વણો છતાં ઉંડાણ ઓછું. સંહાર પ્રકરણોમાં સારો રસ હોઈ આ પુસ્તક વાંચવા લાયક બન્યું છે.

ઐતિહાસિક વસ્તુ અને સ્વકલ્પિત કલ્પનાના મિશ્રણવાળી, રા. મણિલાલ છપારામની ' પૃથુરાજ ચોહાણુ અને ચંદ બરદાસી ' અને ' અંસીની રાણી ' બે સારી નવલકથાઓ છે. પહેલીનું શબ્દશઃ હિંદુસ્થાનીમાં ભાષાન્તર થયું છે; શુજરાતીમાં પણ સહજ ફેરફાર કરી પોતાનું નામ ધાલી ખીજાએ છપાવી કાઢી છે, એ એની લોકપ્રિયતા ખતાવે છે. ભાષા શુદ્ધ

અને મનહર વર્ણનોવાળી હોવાથી આ નવલકથાઓ ગુજરાતી સાહિત્યમાં સારો ઉમેરો કરે છે.

ઐતિહાસિક વસ્તુ ઉપરથી થયેલી આ નવલકથાઓની પૂર્વે ભાટ ચારણોને મહોડે રહેલી કથાઓનો મોટો ભંડાર અસ્તિત્વમાં હતો. 'ગુજરાત અને કાઠીયાવાડ દેશની વાર્તાઓ', અને 'ગુજરાતની જુની વાર્તાઓ' નામનાં ઉપયોગી અને સુંદર પુસ્તકોમાં એવી કેટલીક વાર્તાઓનો સંગ્રહ થયેલો છે. 'ગુજરાતની જુની વાર્તાઓ' એ જુની વાર્તાઓ સાંભળીને પોતાની સરલ અને રસભરી ભાષામાં રા. મણિલાલ છપ્પારામે લખેલી ત્રણ વાર્તાઓનો સંગ્રહ છે. 'ગુજરાત અને કાઠીયાવાડ દેશની વાર્તાઓ' એક જાણીતા પારસી લેખકે સંગ્રહી છે. આ ગૃહસ્થ ઇંગ્રેજીમાં બે ત્રણ નાનાં પુસ્તકો લખીને જાણીતા થયેલા હતા. કેળવણી ખાતાના નિયમને અનુસરી અનીતિ તથા ધર્મભેદને લગતા વિચારોથી એ વાર્તાઓને મુક્ત કરવાની સારી મહેનત કરી છે. પણ તેમ કરતાં તેનો રસ ઉડી ન જાય તે ઉપર પૂરતું લક્ષ રાખ્યું છે.

આવી વાર્તાઓનો સંગ્રહ કરવો એ મહા મહેનતનું તથા ભારે ખર્ચનું કામ છે. એને માટે દેશના જૂઠા જૂઠા ભાગમાં રખડવું પડે છે. ભાટ ચારણોનાં મન મનાવવાં પડે છે; અને તેમ કરતાં કેટલી મહેનતે એક વાર્તા પૂરી પાંસરી હાથ લાગે છે. લોકોની રૂચિ એવી વાર્તાઓ ઉપરથી ઉઠી જવા લાગી હતી, ભાટ ચારણો ભૂખે મરવા લાગ્યા હતા અને કેટલીક વાર્તાઓ ગુજરાતના કેટલાક ભાગમાંથી તદ્દન ગૂમ થઈ ગઈ હતી; અને થોડાં વર્ષ ખીજાં જાય તો એ જનવાર્તાઓ દેશમાંથી ખીલકુલ નાશ થશે એમ દહેશત હતી. આ પ્રમાણે આવી વાર્તાઓનો સંગ્રહ કરવાનો ખરેખરે સમય હતો તે કાળે આ ગૃહસ્થે આ સંગ્રહ કરવા માંડ્યો હતો. જનવાર્તાઓનો સંગ્રહ એ મહા ઉપયોગી અને નાના પ્રકારનું જ્ઞાન આપનાર છે. એની ખોટ પ્રંડિતાઈના ગ્રંથોથી પૂરી પડતી નથી. પાછલા સમયમાંનું જ્ઞાન મેળવવામાં એ એક મહા અગત્યનું સાધન છે, અને તેથીજ યુરોપના મોટામોટા પ્રંડિતો જે વાર્તાઓ ઘેરાંને તથા છોકરાંને, ગામડીઆને તથા અલણુને વંશપરંપરાથી આનંદ આપતી આવે છે તેનો સંગ્રહ કરવો અને તે ઉપર વિચાર કરવો એ કામ પોતાની યોગ્યતાને અનુકૂળ સમજે છે.

સ્વ. નવલરામ આ પુસ્તકની ભાષા સંબંધી લખે છે કે ‘આવું શુદ્ધ આજ પર્યન્ત કોઈ પારસીએ લખેલું અમે જોયું નથી.’ તેઓ વળી ઉમેરે છે કે ‘ભાષા એ જ આ ગ્રંથોની ખુબી હોય એમ નથી. લખનારની વિક્ષતા તથા રસિકતા ડગલે ડગલે જણાઈ આવે છે. એ લખનાર કક્ષા વાર્તાઓનો સંગ્રહ કરનાર જ હોય એમ નથી. જનવાર્તાઓ જે રૂપે આલતી હોય તે જ રૂપે પ્રગટ થાય તો સાઈ કે તેમાં તેના સંગ્રહ કરનારે પોતાના વિવેક પ્રમાણે ફેરફાર કરી તેને ખીજે આકાર આપવો એ સાઈ એ સવાલ જૂદો છે, પણ આ ગ્રંથકારે તો ખીજે માર્ગ પસંદ કીધો છે. અને તેથી તેણે પોતાનું રસજ્ઞાન તથા પાંડિત્ય જણાવવો વાંચનારને યથાસ્થિત અવકાશ આપ્યો છે. એ કાવ્યશાસ્ત્રનો જાણ, દેશદેશની વાર્તાઓનો સારો અભ્યાસી તથા જાતે રસનો ખરો અનુભવી જણાય છે. એણે જે જે વાર્તાઓ સાંભળી તેના રંગમાં ખરાખર ઉતરીને જ તેને પાછી પોતાની વિક્ષતાવાળી વાણીમાં જન્મ આપ્યો છે. ઠેકાણે ઠેકાણે ગ્રંથકારની ઉલટ અને મસ્તી પ્રત્યક્ષ જણાઈ આવે છે.’”

આ ગ્રંથકારે પોતાના સંગ્રહને માટે કાંકડી પ્રસ્તાવના લખીને પોતાને પડેલી મહેનત વગેરેનું રસિક ખ્યાન કરતાં હિંદુ અને પારસીના જીવન વૈભવની તુલના પણ કરી છે ! આ પુસ્તકો પ્રગટ થયાં ત્યારે એમાંની શુદ્ધ ગુજરાતીને માટે ઘણી વાહવાહ થઈ હતી.

આ તો નાટકની રંગભૂમિ ઉપરની વાત થઈ. બધા પ્રેક્ષકો આ જોઈ શકે છે. પ્રેક્ષકો, પાત્રવર્ગ જ્યાં પોતાનો શણગાર સજે છે ત્યાં જઈ અગર જોઈ શકતા નથી. વિનોદની ખાતર અમે અમારા વાંચનારાઓને પડદાની પાછળ પાત્ર વર્ગને તૈયાર થવાના ઓરડામાં લઈ જઈશું ! આ પુસ્તકના સંબંધમાં પડદા પાછળ શું બન્યું હતું તે જોવાનો અમને પ્રસંગ મળ્યો હતો ! ગ્રંથકર્તા ગામેગામ ફરીને ભાટ ચારણો અને વાતોડીઆની પાસેથી વાતો સાંભળતાં અને પોતે તેની ટુંકી નોંધ કરી લેતા. “એક રાજ-બે રાણીઓ-એક અણુમાનીતી-કુંવર થાય નહિ-ફીકર-દુઃખ-કુંવર થયો-ખખર જ નહિ-મોટો થયો-પરાક્રમી-શીકાર-રાજા જોડે અચખુચ મેળાપ-

ઓળખવું. ઈ. ઈ'. આવી આવી ઢુંકી નોંધ પોતે ઉતારી લેતા. એઓ પોતે કારકુનો-લખનારા રાખતા. આ લોકો એમની નોંધ ઉપરથી પોતે પોતાની ભાષામાં વાતો ઉપજાવી કાઢતા ! મી. ખખરદાર જેવા શુદ્ધ ગુજરાતી લખનારની ભાષામાં પણ જન્મના સંસ્કારી ગુજરાતી જેવી શુદ્ધતા ન આવતાં લખનાર ખીણ જાતના છે એ જણાઈ આવે છે. પરંતુ આ પુસ્તકોની ભાષા શુદ્ધ ગુજરાતી હોઈને તેમાં પારસીસાંધનો સહજ ગંધ પણ નથી એનું કારણ અમારા વાંચનારા હવે જાણી શકશે. એમાંની કેટલીક વાતો જાણીતા ગુજરાતી લખનાર સ્વ. કેશવલાલ મોતીલાલ વડીલની છે. ગ્રંથ-કર્તાને ગુજરાતી લખે એવો કારકુન જોઈતો હોવાથી અમારો એક ઓળખાણવાળો ઉમેદવાર તરીકે ગયો હતો. એની નોંધ ઉપરથી વાત લખી કાઢવાની શક્તિની પરીક્ષા કરવા એમણે એને આપેલી એક નોંધ ઉપરથી અમે પોતે પણ એક વાત લખી આપી હતી. આ વાત ખીજા કે ત્રીજા ભાગમાં પ્રસિદ્ધ થઈ છે. આ ગ્રંથોની ભાષા આ પ્રમાણે જૂદા જૂદા હિંદુ લખનારાઓની છે. લક્ષપૂર્વક વાંચવાથી જૂદી જૂદી કલમથી લખાયેલી વાર્તાઓ જૂદી જણાઈ આવે એમ છે. ગમે તેમ હો પણ ભાષામાં આ પુસ્તક બહુ આદરણીય વધારો છે.

દિવસે દિવસે ઈંગ્રેજી કુળવણીના વધારાથી ઈંગ્રેજી નવલકથાનો ભંડાર વાંચનારાની દૃષ્ટિએ પડ્યો અને એવી કથાઓના પાયા ઉપર ગુજરાતીમાં નવલકથાઓ લખવાનું વળણ સાધારણ રીતે થયું. કરણધેલો, સાસુવહુની લડાઈ, કુમુદા-સુરતમાં એક કાયસ્થ ગૃહસ્થે પ્રકટ કરેલી નાની પણ મજાની વાર્તા-વગેરે પુસ્તકોથી ઉત્તેજિત થઈ નવલકથા લખવા તરફ લોકોનું ધ્યાન ખેંચાયું. એકવાર એ તરફ લક્ષ ગયા પછી સારાં, સામાન્ય અને નઠારાં એમ ઘણાં પુસ્તકો બહાર પડ્યાં. મહૂમ ગીરધરલાલ દયાળદાસે 'રાસેલાસ' નું ભાષાન્તર કર્યું અને 'નવી પ્રજા' નામની નવલકથા લખી. ભરૂચમાં કોઈએ 'ત્રણુરત્ન' નામની નાની પણ રસિલી ચોપડી મરાઠી ઉપરથી તે અરસામાં લખી હતી. નવલકથા તરફ વૃત્તિ દોરાવાથી નાટક લખવાનું એટલું મંદ પડ્યું. નાટકને બદલે ઠેરઠેર બધાંની ચોટ નવલકથા ઉપર થઈ. નાટકના સાહિત્ય કરતાં નવલકથાનું સાહિત્ય ઘણું જ વધી ગયું. પોતાની

એક ભાષણમાં રા. રમણભાઈ, ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીના જ્ઞાનચંદ્રાલયની હકીકત આપે છે કે તેમાં સને ૧૯૦૯ ના માર્ચ માસમાં ૯૮ નાટકો અને ૨૧૨ નવલકથાઓ હતી.

ઇંગ્રેજી નવલકથાના પરિચયને લીધે તેમાંની ઘણીકાં ગુજરાતીમાં ભાષાન્તર, પ્રતિકૃતિયો અથવા રૂપાંતર, અને એમની ઘાટીપર ઘણી નવલકથા થઈ છે. ઘણાં વર્ષો ઉપર “ પોલ અને વરજીનિયા ” ‘ ઈલિજબેથ અથવા સૈબિરિયાનું દેશપાર થયલું કુટુંબ ’ અને ‘ ઓત્રાંતોનો ગઠ ’ એ નવલકથાઓ ભાષાન્તર રૂપે બહાર પડી હતી.

નિઝામ સરકારની નોકરીમાંના કર્નલ મેડોઝ ટેલરે સને ૧૬૫૭, ૧૭૫૭, ૧૮૫૭ એમ સૈકાવાર બનેલા બનાવનું રસિક વર્ણન આપતી નવલકથાઓ ઇંગ્રેજીમાં લખી હતી. તેમની ‘ તારા ’ માં શિવાજીને હાથે માર્યા ગયેલા અક્ષુબ્ધખાનની અને વિજયપુરના રાજ્યની હકીકત બહુ સારી વર્ણવી છે. બીજી નવલકથા ‘ સીતા ’ માં પ્લાસીના સમયની વાત છે. અને નાયક મી. સીરીલ બ્રેન્ડને હિંદવાણી સાથે લગ્ન કરાવ્યું છે. ‘ રાલ્ફ ડાર્નેલ ’ માં બે વાર્તા બેડે બેડે ચાલે છે અને રસની જમાવટ ઠીક છે. ‘ નોબલ કિવન ’ ચાંદબીબીની હકીકત આપે છે. ‘ ટીપુ સુલતાન ’ એ પણ ઐતિહાસિક ‘ વસ્તુ ’ વાળી નવલકથા છે. આજ લખનારનું ‘ કન્ફેશન્સ ઓફ એ ઠગ ’ એ પણ હિંદુસ્થાનમાં તે દાબે ધમધોકાર ચાલતી ‘ ઠગી ’ નો ઇતિહાસ પૂરો પાડે છે. આ બધી નવલકથાઓનાં ભાષાન્તર ધણું કરીને થયાં છે. કર્નલ મેડોઝ ટેલરની નવલકથાઓમાં ઐતિહાસિક ‘ વસ્તુ ’ આ દેશનું હોવાથી, પાત્રો પણ આ દેશના હોવાથી, સ્થળચિત્રો અને વર્ણવેલી રીત રસમ લોકોનાં પરિચિત હોવાથી અને લખનારની લાગણી દેખીતી રીતે દેશીઓ તરફ હોવાથી આ પુસ્તકો પ્રજાને બહુ પસંદ પડ્યાં હતાં અને ઘણાં ખરાંનાં ભાષાન્તર થવાનું કારણ પણ એજ હતું. ‘ પાંડુરંગ હરિ ’ નામની રમુજી નવલકથાનું પણ ભાષાન્તર થયું હતું. લોર્ડ બુલ્વર લિટનની ‘ લાઇલા ’ અને ‘ ઝેનોની ’ નામની નવલકથાનાં ભાષાન્તર થયાં છે. સ્વ. મણિલાલે ‘ ઝેનોની ’ ને બદલે ‘ ગુલાબસિંહ ’ નામ આપ્યું છે. એમણે

પોતાની કૃતિમાં મૂળની છાયા માત્ર લીધી છે. ચાર્લ્સ ડિકન્સના પ્રખ્યાત 'પિકવિક પેપર્સ' નું ભાષાન્તર પણ નામ બદલાઈને થયું છે. મી. મર્ઝબાનનું 'મ્યુક લુંટારો' એ એક બહુ વંચાયલું પુસ્તક છે. પ્રતિકૃતિ સંબંધી બોલતાં મહૂમ કે. ન. કાબરાજી અને બ. ન. કાબરાજીનાં નામો ગુજરાતી સાહિત્યના ઇતિહાસમાં તોંધવા યોગ્ય છે. એ બન્ને ગૃહસ્થોએ ઘણી અને તેમાંએ-મીસીસ હેન્રી વુડની-નવલકથાઓની પ્રતિકૃતિયો કરી છે. તેમની 'ગુલી ગરીબ,' 'ભીખો ભરભરીઓ,' 'ભોલો દોલો,' 'વેચાયલો વર,' શિરિનનાં સંકટ,' 'ધિરજનું ધન,' 'દેલજંગ દલેર,' 'દીની ડાંહી,' અને 'કાવલાની કંહાણી,' વગેરે સંખ્યાબંધ વાર્તાઓ બહાર પડી છે. આ પુસ્તકોમાં ઇંગ્રેજ પાત્રોને બદલે પારસી પાત્રો આબ્યાં છે. ખીન્ને ફેરફાર સહજ અને નજીવો છે. ખરા પારસી સંસારનાં ચિત્ર ન હોતાં માત્ર નામફેરથી ઇંગ્રેજ સંસારચિત્ર જ હોવાથી ઘણી કૃત્રિમતા જણાઈ આવે છે. વાર્તામાંથી મળતા બોધનો લાભ ખરચાળા જીવનવૈભવની તૃષ્ણા ઉત્પન્ન થવાથી ગૌણ થઈ જાય છે. ભાષા, શૈલી, વગેરે. વખાણવા લાયક નથી. સ્વાભાવિક નવી કલ્પનાનો ઉહાલવ પણ ન હોતાં માત્ર તેના કથાભાગને લીધેજ મૂળ વાર્તા રસિલી હોય અથવા ન હોય તેના પ્રમાણમાં વંચાય છે અને વખાણાય છે. પારસી પાત્રો યૂરોપિયન સંસાર ચલાવતાં હોય એમ દેખાય છે. આવાં આવાં પુસ્તકોનાં ઘણાં વાંચનથી વાંચનારની અભિરૂચી પણ એવી થઈ જાય છે અને એવાં વાંચનની માગણી જારી રહે છે. આ માગણીની તૃપ્તિ થાય એટલી ઝડપથી આવા લખનારાઓ આવું સાહિત્ય પૂરું પાડે છે. આમ દિવસાનુદિવસ આ જાતનું સાહિત્ય વધતું જાય છે.

ઇંગ્લંડમાં સુશિક્ષિત વર્ગમાં રેનલ્ડની નવલ-કથાઓ વંચાતી નથી, તેમજ પ્રતિષ્ઠિત પુસ્તક વેચનારાને ત્યાં મળતીએ નથી. રસિલી ભાષા, વિષયોત્તેજક ચિત્રવર્ણન, અને પાત્રતા જાળવવાની વિચિક્ષણ કળાને લીધે રેનલ્ડ જાણીતો છે. અમે અગાઉ એક વખત કહી ગયા છઈએ તેમ એની કથાઓનાં વાંચનથી લાભ કરતાં ગેરલાભ વધારે જાય છે. એ શૈચનીય છે

કુ આપણા લોકોમાં એની નવલકથા તરફ અભિરૂચી ઉત્પન્ન થઈ છે. અમારા ઝોળખાણવાળા એક વકીલને ત્યાં પાંચ છ કાયદાનાં પુસ્તકો અને સાહિત્યમાં માત્ર રેનડનાં મિસ્ટરીઝનાં સુશોભિત પૂંદાવાળાં પુસ્તકો જ ભર્યાં છે. વાંચનથી જ ન અટકતાં એવી નવલકથાઓનાં ભાષાન્તરો પણ થયાં છે. એના 'લવક ઓફ ધી હેરમ'નાં 'જનાનખાનાની ખીખીઓ' અને 'અંતઃપુરની રમણીઓ' એવાં બે ભાષાન્તર છે. 'લંડન રાજ્ય રહસ્ય,' 'લંડન રહસ્ય,' 'સીપાઈબચ્ચાની સજની,' 'એગ્નીસ,' 'એની બેન,' વગેરે ઘણી નવલકથાઓ ગુજરાતીમાં પ્રગટ થઈ છે.

કર્નલ મેડોક્સ ટેલરની વાર્તાઓને નમુને મી. જહાંગીર તાલિયા-રખાંએ 'મુદ્રા અને કુલીન' અને 'રત્નલક્ષ્મી' નામની નવલકથાઓ લખી છે. આ પુસ્તકોમાં શુદ્ધ ગુજરાતી ભાષા લખવાનો સખળ યત્ન કેટલેક અંશે ક્ષણીભૂત પણ થયો છે. ગુજરાતીનો અભ્યાસી હોય, અને હિંદુઓ જોડે ગાઠ સંબંધમાં આવેલ હોય તો પારસી લેખક કેટલે અંશે શુદ્ધ ગુજરાતી લખી શકે એનો આ વાર્તાઓ ઉપરથી ખ્યાલ આવી શકે છે. એવી જ ઢબની નવલકથાઓ ખીજી પણ નીકળી છે. 'અદારમી સદીનું હિંદુસ્થાન,' ને 'વિક્રમની વીસમી સદી' વગેરે નવલકથાઓનો સમાવેશ આ વિભાગમાં થાય છે. 'સુંદર અને વિદ્યાનંદ' નામની મઝાની નવલકથા ગુજરાતી વાંચક-વૃંદને આનંદ આપે છે.

આ સાહીત્ય પાઠલા ભાગમાં ઉદ્ભવેલા ગુજરાતી સાહિત્યની જોડે જહાંગીર પણ સંબંધ ધરાવનાર ગૃહસ્થને સ્વ. નારાયણ હેમચંદ્રનું નામ જાણીતું છે. એ સાધુપુરૂષે પોતાની જહાંગીનો મોટો ભાગ બંગાળામાં બંગાળી વિદ્વાન લેખકોના સમાગમમાં વ્યતિત કર્યો હતો. એમની મારફત અને એમના અનુકરણથી ગુજરાતી સાહિત્યપર બંગાળીના સાહિત્યની અસર થઈ છે. આમ એમના વડે બંગાળી સાહિત્યની સહેજ ઝાંખી થઈ હતી, તેવામાં વળી બંગાળને લીધે બંગાળી પ્રજા હિંદુસ્થાનની દરેક પ્રજાના સહવાસમાં આવી; આમ આપણા સહવાસ વધવાથી ગુજરાતી સાહિત્યપર બંગાળી સાહિત્યની કેટલીક સ્થાયી અસર થઈ છે. બંગાળી માસિકોમાં

આવેલા લેખોનાં ભાષાન્તર તેમ જ બંગાળી પુસ્તકોનાં ભાષાન્તર થયાં જાય છે. સાધુ નારાયણ સિવાય રા. કૃષ્ણલાલ ઝવેરી, અને મહુમ કૃપાશંકર દોલતરામે બંગાળીમાંથી ભાષાન્તર કર્યો છે. રા. કૃષ્ણરાવ દીવેટીઆની સ્વતંત્ર કલ્પનાની નવીન નવલકથા 'મુકુલ મર્દન' માં આ અસર સાફ જણાઈ આવે છે.

નવલકથાની વૃદ્ધિ કરનારે ખીજું બળ તે સંસારસુધારાની ભાવના રૂપ હતું. મહુમ કરશનદાસ મૂળજી, રા. ભવાનીશંકર કવિ અને ખીજા ઘણાક લખનારાઓએ એ ઉદ્દેશથી કેટલીક કથાઓ લખી છે. આ જ ભાવનાથી લખાયેલી સ્વ. કેશવલાલ મોતીલાલની 'બુદ્ધિ અને રૂઢીની કથા' કદમાં નાની, પણ ગુણમાં મોટી છે. માત્ર બત્રીસ પાનાની છતાં આજકાલનાં ઘણાંખરાં પુસ્તકો છપાય છે તેનાં ત્રણસેં અને વીસ પૃષ્ઠ કરતાં પણ એ વધારે કિંમતી છે એવો સ્વ. નવલરામનો અભિપ્રાય હતો. 'વાર્તા' ના રૂપમાં છતાં એ વાર્તા નહિ પણ રૂપકગ્રંથી એટલે મહારૂપક છે.' રૂપકગ્રંથ અને મહારૂપક એ નામો સ્વ. નવલરામનાં છે; એનાં લક્ષણ એમના જ મોલમાં આપીશું.

'રૂપકગ્રંથ એટલે માણસના ગુણ, સ્વભાવ, આચાર વિચાર, વગેરે અદૃશ્ય નિરાકાર ભાવમાં સજીવનારોપણ કરી તે હરતા કરતા દેહધારી જ હોય તેમ તેનું વર્ણન, તેનાં લક્ષણ તથા કાર્ય કારણોને અનુસરીને કરવું તેને અમે રૂપકગ્રંથ કહીએ છીએ. ખીજો વિષય ચાલતો હોય તેમાં પ્રસંગોપાત કોઈ ગુણને આવું રૂપ આપવું તેનો માત્ર રૂપકલંકાર જ થાય છે, પણ જ્યારે આ રૂપક સર્વોગે વિસ્તાર પામી એક વાર્તાનું રૂપ રૂપકરૂપિણીને તે રૂપકગ્રંથી કહેવાય. આપણી ભાષામાં સર્વજનપ્રિય આવી રૂપકગ્રંથોનું પુસ્તક પ્રેમાનંદકૃત 'વિવેક વણુઝારો' છે. સંસ્કૃતમાં પ્રમોદિય ત્રોહસ્ય મોહક અને ઇંગ્રેજીમાં પેલા અભણુ પણ ભક્તિમસ્ત કંસારા બનીયતનો 'લિક્તપર્ગટણુ' (Pilgrim's Progress) છે. રસશાસ્ત્રમાં આવાં રૂપકોને પ્રથમ પંક્તિ મળતી નથી એ વાજબી છે પણ જો સાચા લખતાં આવડે તો મહારૂપક સરસ કાવ્ય છે.' *

‘સારી રૂપકગ્રંથી ગુંથની એ કાવ્યકળામાં અધરામાં અધરૂં કામ છે. એમાં રસ કલ્પનાદિનો જોટલો અપ પડે છે તેટલો જ બલકે તેથી પણ વધારે તોલન પ્રથક્કરણાદિક શક્તિનો પણ પડે છે. રૂપક ગુંથનાર એક કવિ તેમ જ સારો તત્ત્વવેત્તા જોઈએ. એ કારણથી દુનિયામાં થોડી જ રૂપક-ગ્રંથીઓ સારી નિવડેલી છે, અને દોષ રહિત હોવું એ તો મહા દુર્લભ છે. કવિશિરોમણિ પ્રેમાનંદ પણ ‘વિવેક વણુઝારા’ માં કેટલેક ઠેકાણે લખી ગયો છે, પણ રસભાગ એનો આખાદ હોવાથી તે સાધારણ વાંચનારના લક્ષ્યામાં આવતું નથી. રૂપકગ્રંથનું પહેલું ખોખું શાંત અવલોકન અને ખારીક તોલનશક્તિની જ સહાયતાથી ઘડાય છે, એમાં પછીથી રસકલ્પના આવી તેમાં જીવ મુકે છે, ત્યારે તે મૂર્તિ તેજોમય થઈ રહે છે. ગમે એવાં રૂપાણાં પણ નિર્જીવ મુડદા કરતાં કાંઈક બદ્દશીકલ પણ આરોગ્યતા ને તેજીથી ભરપૂર એક ચહેરો ઘણો વધારે મનોહર લાગે છે તેમ જ આ મહારૂપકનું પણ છે. જો એમાં રસરૂપી જીવ નથી તો તત્ત્વજ્ઞાને આપેલાં હાડપાંસણાં કેવળ મિથ્યા અને કંટાળો ઉપજાવનારાં છે. એજ કારણથી ‘જીવરાજની મુસાફરી’ માં તત્ત્વજ્ઞાનની ચોટ સઘળે ઠેકાણે આખાદ છે, તોપણ તે કોઈ પણ કવિતાના ભોગીને વાંચવી ગમતી નથી. એ કરતાં ‘હુન્નરખાનની ચઢાઈ’ જેમાં મહારૂપકની છાયા જ માત્ર છે તોપણ તે બહુ રસિક લાગે છે.’ ‘રંગ પૂરીને ઘટતાં વર્ણુનથી આ રૂપકને (યુદ્ધિ અને રૂઢિની કથાને) કેટલું રસિક કરવામાં આવ્યું છે તે જાણવને માટે અમે એ ચોપડી જ વાંચવાની ભલામણ કરીએ છીએ.’ આ પુસ્તકની ‘ભાષા અત્યંત રૂઢ, સરળ, બહુધા શુદ્ધ અને રસભરી છે. રસની સાથે એ ચોપડી વાંચવાથી ડગલે ડગલે ખોધ ને વિચાર કરવાનું મળે એવી છે. * * * એ સઘળાંએ વાંચવાનેગ છે એમ તો.....અમારે કહેવાની જરૂર જ નથી.’*

અમારા સ્વ. મિત્ર કેશવલાલ નાનપણુમાંથી જ ગુજરાતી સાહિત્યના ભક્ત હતા અને તેમને લખવાનો પરિચય હતો. છેક નાનપણુમાં ગુજરાતી લખીને જ જીંદગી ગાળવી એવા ઉદ્દેશથી એઓ મુંબાઈ જઈ રહ્યા હતા.

ઉત્સાહી તરણુ અવસ્થામાં સંસારની મુશ્કેલીઓનો ખ્યાલ આવી શકતો નથી. આ અરસામાં જ એમણે 'ગુજરાત અને કાઠિયાવાડ દેશની વાર્તાઓ' માં કેટલીક વાતો લખી હતી. છેવટે એઓ પાછા આવી અભ્યાસમાં જોડાયા હતા. ઉદ્યોગ, ખંત અને પ્રમાણિકપણે પોતાનો વકીલાતનો ધંધો કરતાં એમણે ગુજરાતી સાહિત્યમાં આવું સુંદર પુસ્તક ઉમેર્યું છે, એને સારૂ એમને ધન્યવાદ ધટે છે. કેટલાંક વર્ષ ઉપર રૂપકગ્રંથોનો ખીજો એક ગ્રંથ ગુજરાતી સાહિત્યમાં ઉમેરાયો છે. ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીના સંબંધવાળા રા. જીવનલાલ અમરશીએ 'ધર્માજીરાવનું કુટુંબ અથવા વડોદરામાં મહારાજા મહારાવની કારકીર્દીનાં સહસ્રાબ્દી વર્ષ' નામના રૂપકનું મરાઠીમાંથી દેશભક્ત નામના વર્તમાનપત્રની ભેટ તરીકે ભાષાન્તર કર્યું છે. આ રૂપકનો આશય સ્પષ્ટ છે. મહારાવ ગાદીએ આવ્યા પછી દામોદરપંતરૂપી વિષય સંગમાં રહેતાં ધર્મ (ધર્માજીરાવ) અધિકારભ્રષ્ટ થયો; ધર્મની પત્ની સુમતિ, પુત્ર સહગુણ અને કન્યા નીતિની દુર્દશા થઈ. ધર્મની મા સુખ્યુદ્ધિને પચારી વશ કરી. આના પરિણામે મહારાવ પદભ્રષ્ટ થયો. સર. ટી. માધવરાવે સુખ્યુદ્ધિને સચેતન કરી, ધર્મને પાછો આણ્યો અને તેનું તેમ જ સહગુણ અને નીતિનું રક્ષણ કર્યું. ગાયકવાડી રાજ્ય થાળે પડ્યું. આવાં અર્થવચ્છેદ નામે આપીને આ રૂપકગ્રંથી ગુંથાઈ છે. ભાષાન્તરકર્તાએ સરળ ભાષામાં મઝા પડે એવું આ પુસ્તક બનાવ્યું છે. જોકે એક બે જગાએ રૂપકમાં કાંઈ ન્યુનતા આવે છે પણ તે મૂળ ગ્રંથની જ છે. ભાષામાં મરાઠી રૂઢ પ્રયોગો વખતે નજરે પડે છે. યુદ્ધિ અને રૂઢિની કથા જેવી તો નહિ જ પણ એક રસિલી નવલકથાની આ રૂપકગ્રંથથી ગુજરાતી સાહિત્યમાં વૃદ્ધિ થઈ છે.

જેમ સંસાર સુધારાની ભાવનાને લીધે કેટલીક નવલકથા લખાઈ છે, તેમ રાષ્ટ્રીય ભાવનાને લીધે પણ નવલકથાઓ ગુજરાતી સાહિત્યમાં ઉમેરાઈ છે. આવા ઉદ્દેશથી લખાયેલી કથાઓમાં રા. ઇન્દ્રારામ દેસાઈકૃત 'હિંદ અને ઓરિયાનિયા' મુખ્ય છે. ચાલીશક વર્ષ પહેલાં ભાવનગરમાં 'મનોરંજક રત્ન' નામનું માસિક નીકળતું હતું. સુરતમાં રહેનાર એક

યુરોપિયન ગૃહસ્થ જેમણે મુસલમાની ધર્મ અંગિકાર કરીને મુરાદઅલ્લિ બેગ એવું નામ ધારણ કર્યું હતું તેમણે પોતાની છટાદાર ભાષામાં ' માઉટન ટ્રાપ ' નામે એક લેખ લખ્યો હતો. ગમે તે કારણથી આ વિષય લખાતો અંધ પડ્યો અને મુરાદઅલ્લિબેગના મૃત્યુને લીધે તે સદાને માટે અધુરો જ રહ્યો. આ લેખના વિસ્તાર રૂપી આ નવલકથા લખાઈ છે. એ પુસ્તકનો વિષય, તેની સંકલના અને તેની ગ્રંથી એવા પ્રકારની છે કે કોઈપણ દેશાનુરાગી પુરૂષના ચિત્તને તે પ્રકૃલ્લિત કર્યા વિના રહે એમ નથી. વર્ણન આંખવામાં ગ્રંથકારે જે શક્તિ વાપરી છે તે સારી છે, તેમ જ લખવામાં તેના આવેશ અને તેના ભાવ એવા જેશબેર ઉછળે છે કે આપણે ઘણી વાર તેમાં તણાઈ આપણા પોતાના નિશ્ચયસ્થાનથી પ્રચ્યુત થઈ એ છીએ. લેખકની આ ખુબી છે, ને તેમાં સ્વતંત્રતાનું છેવટનું લાંબું ભાષણ એક સારા લખાણનો નમુનો છે. એમાં આપેલા વિચારો એવી શાણી દીર્ઘદષ્ટિના છે કે તે રાજભક્તને પણ તેટલું જ આનંદદાયક થઈ પડવાનો સંભવ જણાય છે. આ પુસ્તક લોર્ડ રીપન જેવા ઇંગ્લંડના ખરેખરા રાજ્યસ્થંભ અને હિંદમાં ત્રાતારૂપે સર્વત્ર પૂજાયેલા ધર્મવીરને અર્પણ કરવામાં આવ્યું છે. એમનું શુભ નામ જેમ આ ગ્રંથને શોભા આપે છે તેમ જ એ ગ્રંથ તે નામને પણ છાજતા અને શોભા આપતા વિષય ઉપર જ સુંદર છટાથી લખાયો છપાયો છે. ' ગોડ સેવ્ ધી કિન્ ' એ ઇંગ્લંડના રાજગીતનું ગુજરાતી ભાષાન્તર કરવાનું રાસ્તગોફતારના અધિપતિ જાણીતા લખનાર મી. કાબરાજને સરકાર તરફથી સોંપાયું હતું. એમણે ભાષાન્તર કરીને બહાર પાડતાં તેના ઉપર ઘણા આક્ષેપ થયા હતા. ગુજરાતી પ્રજા તરફથી આવું ભાષાન્તર કરવાનો મી. કાબરાજનો અધિકાર ચરચાયો. ' ગુજરાતી ' ખત્રે આ ચરચા ઉઠાવીને તેમાં ખૂબ ભાગ લીધો હતો. આને લીધે ઉભય પક્ષનાં દિગ્ગ ખાટાં થયાં હતાં. તેના વખતમાં ' હિંદ અને બ્રિટાનિયા ' બહાર પડવાથી રાસ્તગોફતારે એ પુસ્તકને રાજદ્રોહી કહીને હુમલો કર્યો હતો. ગુજરાતીના એડીટરને-તંત્રીને ચગદી મારવાનો સખળ પ્રયત્ન થયો હતો. આ પુસ્તકનું વાર્તિક ' ગુજરાત શાળાપત્ર ' માં લખવા બદલ સ્વ. નવલરામ

પણુ કેટલીક વિટંબણામાં આવી પડયા હતા. કેળવણી ખાતાનાજ કેટલાક દેશી દેશી અમલદારોએ આ બાબતમાં બળતામાં ધી હોમ્યું હતું. પણુ આખરે સત્ય તથુ અને 'હિંદ ને ઓરિયા' રાજકોષી પુસ્તક નથી એમ ઠર્યું હતું.

રા. છગનલાલ હરિલાલ પંડ્યાએ 'કાદમ્બરી' નો અનુવાદ કરીને ગુજરાતી ભાષાના ટુંકા ગ્રંથભંડોળમાં અગત્યનો વધારો કર્યો છે. એ મૂળ ગ્રંથનો સંસ્કૃતમાં કર્તા બાણપંડિત છે; એણે પોતાના કાવ્યમાં શોધી શોધીને એટલા બધા અલંકાર ભર્યા છે કે હવે પછીના કવિને નવું એક પણુ ઉપમાન ઉપમેય મળવું મુશ્કેલ થઈ પડ્યું છે. એ ઉપરથી વિદ્વાન વર્ગમાં એક કહેવત ચાલે છે કે બાણોચ્છિષ્ટજગત્સર્વમ્ એટલે દુનિયામાં બીજા કવિઓમાં જે જે અલંકાર હોય તે બાણના ઉચ્છિષ્ટ એટલે તેના ગ્રંથમાં વપરાયલા જ હોય.

આ ગ્રંથ રસચાતુર્ય શૈલીનો એક સર્વોત્તમ જ નહિ, પણુ અનુપમ નમુનો છે. એની જગતમાં જેડી જ નથી. જેમ દુનિયામાં તાજુમહેલ, ધજીમના પિરામીડ, અને ચીનનો કોટ તેમ આ 'કાદમ્બરી' ગ્રંથ તે સાક્ષર વિષયમાં એકો જ, અનુપમ ને જેનો વિચાર વાંચ્યા વિના બંધાઈ જ શકે નહિ, એવો એક ગ્રંથ છે.

આ ભાષાન્તર અસાધારણ કાળજી, સમજ, તથા ચતુરાઈથી કરેલું જણાય છે. કાદમ્બરીની ગુંથણી સંક્ષિપ્ત અને ડગલે ડગલે શબ્દાલંકારથી ભરપૂર હોવાને લીધે એનું ભાષાન્તર કરવું બહુ જ મુશ્કેલ અને સંસ્કૃત સાથે નિકટ સંબંધ ધરાવનારી આપણી પ્રાકૃત ભાષાઓ સિવાય બીજીઓમાં તે તે થવું જ અશક્ય. તે છતાં આ ભાષાન્તર તે ગુજરાતી વિદ્વાનને હર્ષથી વાંચવા યોગ્ય થયું છે, તે આ ભાષાન્તરકારની અત્યંત કાળજી તથા ચતુરાઈનું જ ફળ છે. ભાષા સર્વત્ર પ્રૌઢ, શુદ્ધ અને રૂઢ પણુ છે. ભાઈ છગનલાલે પોતાના અથાગ શ્રમના ફળ તરીકે ગુજરાતી સાહિત્યમાં અપૂર્વ ગ્રંથનો ઉમેરો કર્યો છે. પાટણના કવિ શ્રી ભાલાણનો રચેલો આ ગ્રંથનો અનુવાદ પદ્માત્મક છે અને ઘણો ઉત્તમ છે. એની સાથે

આવૃત્તિ ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી સાક્ષર શ્રી. કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ પાસે કહડાવનાર છે. આ સમર્થ ગ્રંથથી કાદમ્બરી અને ભાલણુ બન્નેનો રસ અનુભવવાની અમુલ્ય તક ગુજરાતી વાંચનારી પ્રબને મળશે.

કાદમ્બરી પર વાર્તિક લખતાં સ્વ. નવલરામજીએ લખનારાઓને ચેતવણી આપી હતી કે જે જે એ શૈલીનું અનુસરણ કરશે નહિ. છતાં એનાં અનુસરણ થયાં છે. દાલતરામ પંડ્યાની 'કુસુમાવલિ' આ કાઠીમાં આવે છે.

સંસ્કૃતમાંથી 'દશકુમાર' ચરિત્ર અને 'બૃહત્કથાસાગર' નાં સુંદર ભાષાન્તરો થયાં છે. અરેબિયન નાઇટ્સનાં ભાષાન્તર જે બૂદા બૂદા ગૃહસ્થો તરફથી થયાં છે. ઘણાં વર્ષો ઉપર કોઇ પારસી ગૃહસ્થે પારસી ગુજરાતીમાં એક ભાષાન્તર બહાર પાડ્યું હતું. ગુજરાતી પ્રેમે પોતાનું ભાષાન્તર સુંદર આકારમાં પ્રગટ કર્યું છે. એમાં ભાષામાં ઘણી ભૂલો ધુસી ગઇ છે. સંસ્કૃત શબ્દોની ટંકશાળમાંથી ખરા સિક્કા ન પડતાં વગળવાળા અને ખેડોળ શબ્દરૂપી સિક્કાઓ બહાર પડ્યા છે; છતાં રા. ઇચ્છારામનાં પુસ્તક વાંચવા લાયક અને જે ઘડી આનંદ ઉપજાવે એવાં થયાં છે.

ધ્રુપી પોલીસની બાહોશી વર્ણવતી નવલકથાઓ હાલ ઇંગ્લંડમાં ઘણી નીકળે છે. આપણા લોકોમાં પણ એ વાંચન તરફ વલણ થયું છે. 'સોનેરી દોળી,' 'પંદર લાખપર પાણી,' 'વિધવા લીરૂજ' વગેરે જથાબંધ પુસ્તકો આ કાઠીનાં થાય છે.

માસિકોમાં અને વર્તમાનપત્રોમાં કથાઓ પ્રસિદ્ધ થાય છે, અને એમની તરફથી પ્રતિ વર્ષે ભેટ દાખલ નવલકથાઓ નીકળે છે, આ ઉદ્દેશે પણ નવી નવલકથાઓ પ્રગટ થાય છે.

ગુજરાતી ભાષાના નવલકથાના સાહિત્યમાં શ્રેષ્ઠ પદ્ધતિએ પહોંચેલી અને એ સાહિત્યના અને સદ્ગત ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠીના કીર્તિસ્થંભ રૂપ નવલકથા તે એમની રચેલી 'સરસ્વતીચંદ્ર' છે. આ સાહીના પાછલા ભાગમાં પ્રગટ થઇને પ્રબમાં ઘણી જ વંચાઈ અને ચરચાઈ છે. આમ હોવાથી એની રચના સંબંધી બોલવું નિરર્થક છે. એ વાર્તા ચાર બૂદાં

બૂદ્ધાં પુસ્તકોમાં કેટલાંક વર્ષને આંતરે આંતરે બહાર પડી છે. કુશળતા ભર્યું નવલકથાસ્વરૂપ પ્રથમ ભાગમાં છે. બીજા ભાગમાં હિંદુ ગૃહસંસારનું સાદું યથાસ્થિત અને રસભર્યું ચિત્ર છે. ત્રીજા ભાગમાં દેશી રાજ્ય, રાષ્ટ્રીય ઉદ્ધય સાથે તેનો સંબંધ, તેમાં રચાતાં અને ભજવાતાં કાવ્યનાં વગેરેનો ભાગ ધણો અને મૂળ કથાભાગ થોડો અને ચોથામાં અનેક વિષય ઉપરના અંતઃકર્તાના મહાન્ વિચારોનો સંગ્રહ છે. આ નવલકથા ભાષામાં અને સાહિત્યમાં કેટલું ભારે બંજ પ્રવર્તાવે છે તે 'સરસ્વતિચંદ્ર'ને જે જ્યોષ્ઠી ગુજરાતી વાંચનાર વર્ગે વધાવી લીધો છે તે ઉપરથી જણાય છે. સરસ્વતિચંદ્ર, કુમુદસુંદરી, કુસુમસુંદરી, ગુણસુંદરી, વિદ્યાચતુર, બુદ્ધિધન વગેરે પાત્રોનાં ચિત્ર હાલના કાળમાં વિચાર અને ભાવનાના અંધારણમાં ચર્યાનાં અને ઉદાહરણનાં સાધન થઈ પડ્યાં છે. અનેક અનુકરણોમાં તેની પડેલી છાપ ઉપરથી નવલકથાના સાહિત્યને તેનાથી કેવું પ્રેરકબળ મળ્યું છે તે બતાવી આપે છે. 'સુંદર અને વિદ્યાનંદ', 'વિક્રમની વીસમી સદી' વગેરેમાં આ પુસ્તકની છાપ દષ્ટિગોચર થાય છે. સરસ્વતિચંદ્રનાં પાત્રોનાં નામ ઉપરથી કેટલાંક છોકરાંના નામ ધરાધરી પડ્યાં છે. આ પુસ્તકની અસર હજી ચાલુ રહેશે એમ ભાસ થાય છે.

મુસલમાન અને પારસી લેખકો ઇંગ્રેજીપરથી માત્ર ભાષાન્તર કરવાને બદલે નવીન કથા રચવાના પ્રયાસમાં પણ જોડાયા છે એ શુભ ચિન્હ છે. મી. કરીમઅદ્દિ નાનજીઆણીનું 'દુનિયાં દર્પણ' શુદ્ધ ગુજરાતીમાં લખાયેલું છે. મુસલમાન અંતઃકારો તો કોઈ કાળે પણ શુદ્ધ ગુજરાતીની વિરુદ્ધ હતા જ નહિ. કેટલાક મુસલમાન ગૃહસ્થો દલપતશૈલીની કવિતા લખનાર તરીકે જાણીતા છે. અમે જુલતા ન હોઈએ તો મહેતાજી મી. નનામીયાં એમાંના એક છે. આ ગૃહસ્થોનો ગુજરાતી સાહિત્યવૃદ્ધિ કરવાનો યત્ન આદરણીય છે. પારસી લેખકોમાં શુદ્ધ ગુજરાતીની અગત્ય સમજાઈ છે અને ઘણા પારસી ગૃહસ્થો શુદ્ધ લખવાનો યત્ન કરી રહ્યા છે. નવલકથા તરફ આ લખનારાઓનું ખાસ વલણ પરિણામે ગુજરાતી સાહિત્યને બહુ લાભકારક નિવડશે.

આપણા સંસારજીવનમાં કૌતુકમય વિચિત્રતા ઓછી છે એમ રા. રામણુભાઈ પોતાના એક ભાષણમાં કહે છે એ અમને વિચારતાં ખરૂં લાગે છે. એથી અમને સ્વ. નવલરામની સાથે થયેલ એક વાર્તાપ્રસંગ યાદ આવે છે. નવલકથા અગર નાટક વિષે વાત કરતાં એમણે કહેલું કે આપણામાં નવલકથા અગર નાટકમાં લખવા જેવી પ્રેમકથા અને પ્રેમપ્રસંગ યત્ના નથી. આપણી રૂઠિને લઈને યાજ્ઞલક્ષ્મીના માઠા ચાલને પરિણામે પ્રેમ એ શું એ સમજવા જેટલી ઉમ્મર પહેલાં તો લાકડે માંકડું જોડાઈ જાય છે. પ્રેમની ભુખ જણાયા પહેલાં તો યાજ્ઞાવરનો સંસાર આરંભાઈ ચૂક્યો હોય છે. જીંદગી સુધી અને આપણા ધર્મ પ્રમાણે તો જીંદગી પછી પણ સાથી તરીકે જે વ્યક્તિ નિર્માણ થઈ હોય છે તેની પસંદગી જ કરવાની રહેતી નથી. અને પસંદગી કરી શકે એટલું વય જ પ્રાપ્ત થયું હતું નથી. આથી ઉચ્ચ મનોવિકારો અને ભાવનાઓ જન્મ જ પામતી નથી. પ્રેમપ્રસંગ આવે એવા આપણા જન્મકાળના રિવાજ જ નથી. માત્ર રેતીના રણમાં લીલાછમ ભાગ જેવું એક જ સ્થળ જણાય છે; અને તે વિધવાવિવાહનું છે. ઉમ્મર યોગ્ય થઈ હોય તો પ્રેમપ્રસંગ મળી શકે અને પ્રેમકેલીઓ એવાં નાયક નાયકાની વર્ણવાય. એમનું કહેવું અમને સર્વથા ખરૂં જણાય છે. આપણી પ્રજા ગરીબ છે. તેથી આપણા જીવનમાં અંદુલતા ઉદ્ભવતી નથી. વળી આપણું જીવન ચોતરફ રૂઠિના બંધનમાં સંકડાયેલું હોવાથી કંટાળો ઉત્પન્ન થાય એવું એકસંરખું છે. આ બંધાં કારણો નવલકથાના સાહિત્યના ઉદ્ભવમાં અંતરાયરૂપ થઈ પડે છે. આપણા સંસારજીવનમાં જૂદી જૂદી ભાવનાઓ ઉલ્લાસ પામશે અને વિસ્તાર પામશે ત્યારે હૃદયના વિકાસની સાથે ગૌણ રૂપે પણ અસ્તિત્વમાં રહેલી ખાસ શક્તિઓ પણ ખીલી નીકળશે.

(૪) વિનોદ, બોધ, પરિહાસ, તથા હાસ્યરસ (હુમર):—

વિનોદ ઉપજાવે એવી વાર્તા, સ્મુજ દુચકા, હાજરજવાબી, અને શિખામણનાં વાક્યો વગેરેની ઘણી ચોપડીઓ આ સાઠીમાં પ્રગટ થઈ છે. આવી રચનામાં સુચિન્દ એ છે. કે તેમાં અનીતિનો અંશ જણાતો નથી.

એશક આ પુસ્તકોમાં નવી કલ્પના દેખાતી નથી અને જે છે તે બહુવાક શરસી અને ઇંગ્રેજીમાંથી ભાષાન્તર રૂપે લીધેલું છે. કેટલાંક પુસ્તકો તે ખરેખાત આનંદ ઉપજાવે એવાં છે.

આ જાતનાં પુસ્તકોનો ઘણો વધારો પારસી લેખકોએ કર્યો છે. ગુફ લીવરની મુસાફરીનાં ત્રણ ચાર ભાષાન્તર થયાં છે. કોઈમાં એક તો કોઈમાં ચારે મુસાફરીઓનાં તરજુમા છે. પ્રસિદ્ધ 'ડોન કિવો' નું 'મહેરમસ્તની મુસાફરી' એ નામથી ભાષાન્તર થયું છે. ડિકન્સનાં પ્રસિદ્ધ ને લોકપ્રિય 'પિક્વિક પેપર્સ' નો છાયા કોઈ પારસી ગૃહસ્થ તરફથી બહાર પડી છે. તેમજ સ્વ. રતીલાલ શ્રીજલાલ મજમુદાર, ખેરીસ્ટર એટ-લો એમણે એરન મંચોઝનનું ભાષાન્તર 'સાહસ સંગ્રહ' નામથી કર્યું છે. ગાળ્પો તરીકે તો એમાંની વાર્તાઓ એવી રમુજ અને ગમ્મત કરાવનારી છે કે નવરાશની વખતે થઈ આવતા કંટાળાને હસી ગાળવાનો શૌખ રાખનારને તે ઘણી ઉપયોગી થાય એમ છે. આ પુસ્તકની ભાષા શુદ્ધ અને સરળ છે. આ વિભાગમાંના પારસી ગૃહસ્થોએ લખેલાં પુસ્તકોની ભાષાને માટે એ-લવાની જરૂર નથી.

'રમુજે દિલ પસંદ,' પાદશાહ અને લડવાની વાતોથી ભરપૂર છે. 'હાજર જવાબી પ્રધાનની વારતા,' 'રમુજે દિલઆરામ' વગેરે ઘણાં પુસ્તકો આ કોટીમાં આવે છે.

કેટલાંક વર્ષ ઉપર સુરતવાળા સ્વ. મંદારામ ઘહેલાભાઈએ લોકોમાં ચાલતી-ને જાણીતી વાતોને ચતુરાઈથી સાંકળી ને 'મૂરખો' નામની એક સળંગ વાત બનાવી હતી. આ પુસ્તક પ્રગટ થયું ત્યારે બહુ વચ્ચાયું હતું.

કેટલાંક વર્ષો ઉપર જાણીતા પારસી લેખનાર મી. મી. મર્ઝબાને તરફથી 'કોતક સંગ્રહ' નામે સુંદર સચિત્ર પુસ્તક બહાર પડ્યું હતું. આ પુસ્તકમાં ચિત્રો પણ હાસ્થજનક છે. મત માગવા ગયેલો ઉમેદવાર ધર-ઘણીને ખૂશ કરવાને તેની બદસુરતીના નમુના જેવી ખુચી-ઢોકરી-ને વાહ-થું રૂપાળી ખુચી છે કહી ગીલી ગીલી કરે છે તે બેઈને. સુમડા જેવો પણ હસવું આવ્યા વગર રહે નહિ. હોડીવાળાએ 'જેનેરે ભાઈ પુલનો

થાંભણે આવ્યો ભાઈ' કહીને કરેલી ચેતવણીને, કાંઈ જોવા જેવું આવ્યું જણીને જોવાને ડોકું બહાર કાઢનાર ગામડીઆને માથામાં વાગતાં એના મોંમાંથી ઝરેલાં પુલ દરેક વાંચનારને હસાવ્યા વગર રહે જ નહિ! આ કાઠીનાં પુસ્તકોમાં શ્રેષ્ઠ આ પુસ્તકમાંની કેટલીક વાતો વાંચનારને પેટ પકડીને હસાવે એવી છે. કૌતક સંગ્રહના અનુસરણુ રૂપ 'કૌતક માળા અને ઓધ વચન' નામે પુસ્તક લિમડીના એક વાણીઆ ગૃહસ્થે પ્રસિદ્ધ કર્યું હતું. પણ વાણીઆ અને પારસીના ટિપ્પણી સ્વભાવમાં જેટલો અંતર હોય એટલો અંતર આ બંને પુસ્તકોમાં છે. આર્યસમાજસ્ટો તરફથી 'સ્વર્ગમાં સખજેકટસ્ કમિટિ' નામની નાની ચોપડી બહુ રમુજી, અને હિંદુ દેવોનું પાદરીઓ કરે છે એવા ઉપહાસથી ભરેલી છે. કેટલાંક ઇંગ્રેજી વર્તમાન પત્રોમાં રમુજી દુચકા નિયમિત આપવામાં આવે છે. બહુધા આવા દુચકાનાં ભાષાન્તરવાળું 'હસાહસ' નામનું ચોપાનીયું પણ નીકળ્યું હતું.

હુમર-પરિહાસના સાહિત્યનો ઉદય મૂળ ગ્રીક ભાષામાં થયો હતો. લેટીન ભાષામાં એ સાહિત્ય વધારે ખિલ્યું હતું. ઇંગ્રેજીમાં સ્વિફ્ટ, સ્ટીલ, ગોલ્ડસ્મિથ, સર્વેન્ટિસ, થાકરે અને ડિકન્સ વગેરે ધણા સમર્થ લખનારા એવું સાહિત્ય લખી ગયા છે પરંતુ સર્વોપરી પદ તો એડીસનનું જ છે. કાંઈ પણ અત્યાચારને, દુરાચારને કે રીતરસમને સુધારવાના હેતુથી તેનું હાસ્યોત્પાદક રીતે વર્ણન કરતાં તેની અસર સચોટ થાય છે. આમ કરવામાં જોનો પરિહાસ કરતા હોઈએ તેની તરફ દયા ભાવના તેમ જ તેને સુધારવાનો ઉચ્ચ આશય મનમાં હોવો જ જોઈએ. માંહોમાંહેના દ્રષ્ય, વૈર વગેરે લાગણીઓ ભળવાથી એવું સાહિત્ય ઉતરતી પંક્તિનું બને છે, નિરસ થાય છે અને પરિણામે એવું સાહિત્ય જ અપ્રિય થઈ પડે છે. લખનાર પોતાના હૃદયની વૈર આદિ બંધી લાગણીઓ કાંઈ બધા વાંચનારના હૃદયમાં ઉત્પન્ન કરી શકતો નથી.

આપણી ભાષામાં પરિહાસનાં સાહિત્યની ખોટ છે અને એવું સાહિત્ય ઉપજવવાના હેતુથી 'ભદ્રંભદ્ર' નામે પુસ્તક લખાયું હતું. પરંતુ તેમાં એ આશય સાંગોપાંગ સચવાયો હોય એમ જણાતું નથી. અમને તો

એ પુસ્તકના એ ભાગ પડી જતા લાગે છે. પ્રથમ ભાગમાં અમુક બાબત સુધી અમને એ સારા હુમરનો-પરિહાસનો નમુનો જણાય છે. પાછળનામાં જાણે હેતુ તેમ જ તે બર લાવવાની રીત બધી ખપી ગઈ હોય એમ એના રસની ક્ષતિ થાય છે. કોઈ પણ અમુક વ્યક્તિનું ઉપહાસ કરવાને એ પુસ્તક લખાયું છે એમ અમે માની શકતા નથી. આવા ગ્રંથોમાં સહજ બને છે તેમ અમુક ભાગ વખતે અમુક વ્યક્તિને લાગુ પડી જાય છે અને એ વ્યક્તિ પોતાની ક્ષતિ પોતાને માલમ હોવાથી આ મારે માટે લખ્યું-કહ્યું વગેરે માની લે એ સ્વાભાવિક છે. પરિહાસના ગ્રંથોમાં અતિ-શયોકિત જરૂરની છે, અને આ પુસ્તકમાં જરૂર કરતાં પણ વધારે અતિ-શયોકિત છે. આવી અતિશયોકિતને લીધે એ પુસ્તક કોઈ પણ એક વ્યક્તિને લાગુ પડતું જણાતું નથી. સ્વ. મણિલાલે પણ એક વખત લખ્યું હતું કે 'એ પુસ્તક કોઈને પણ લાગુ ન પડે અને તેથી કશી અસર ન કરે, એવું લગભગ થઈ રહ્યું છે.' છતાં આ પુસ્તક પ્રગટ થયું ત્યારે વિવેક વીસરાવનારો ખળખળાટ થઈ રહ્યો હતો.'

ખરાં મર્મવાળાં હાસ્યરસનો આ સાઠીમાં થયેલા સાહિત્યમાં અભાવ છે. પ્રેમાનંદના મામેરામાં છે તેવો મર્મીનો હાસ્યરસ ખીજે ક્યાંઈ એ જડતો નથી. કવીશ્વર દલપતરામના 'વેનચરિત્ર' માં કેટલીક જગાએ આવા રસની ઝાંખી થાય છે. જે કે એ પ્રેમાનંદ જેવો શુદ્ધ અને સચોટ નથી પણ આનંદજનક છે. દીલગીરી છે કે કોઈ પણ લખનારે એનું અનુસરણ કર્યું નથી. જનસ્વભાવનું બહોળું જ્ઞાન, લોકનાં અંતરની અને તેના અન્ય વ્યાપારોની ખરી પરીક્ષા અને તેની સાથે પોતાને લાગે તેવું બરાબર ચિત્ર આલેખવાની શક્તિ એ બધું હોય તો જ આવો હાસ્યરસ ઉત્પન્ન કરી શકાય. 'જ્ઞાન સાથે અજ્ઞાન, મહાન સાથે ક્ષુદ્ર, હર્ષ સાથે શોક, ગાંભીર્ય સાથે લઘુતા, વગેરેનાં મિશ્રણોની વિષમતાથી હૃદયને મુદ્દિત કરવાનાં સ્થાનો-પ્રસંગો જાણવાની શક્તિ એમાં રહેલી છે. એવા ઉંચા હાસ્યરસને અભાવે જ અશ્લીલ કલ્પનાઓ, અનીતિમય વાર્તાઓ, રૂપકો અને મશ્કરીઓ પ્રવર્તે છે.' અશ્લીલતાનું ઉદાહરણ કવિ રણછોડલાલ ગલુરામની 'કાવ્ય સુધા' ના એક કાવ્યમાં સ્થાયી થઈને રહ્યું છે. આ હાસ્યરસ તરફ ગુજરાતી સાહિત્યમાં વલણ નથી તે ઉત્પન્ન થવાની ઘણી જરૂર છે.

પ્રકરણ ૫.

ઇતિહાસ અને ભૂગોળ.

(૧) જન્મચરિત્ર અને વંશાવળી.

મહાન પુરુષોનાં ચરિત્ર લખવાં જ જોઈએ. એવા પુરુષો ધડીએ ધડીએ જોવામાં આવતા નથી. તેઓ પુરુષત્વના નમુના છે અને કુદરત એવા નમુના પ્રસંગે પ્રસંગે જ માણસોને અનુસરણ કરવા સારૂ તેમની આગળ મુકે છે. તેઓનાં મહત્ કૃત્યો અને ઉચ્ચ મનોભાવ જાણ્યાથી માણસ પોતાનાં ઉચ્ચ કર્તવ્ય સમજે છે. આપણા દેશમાં જન્મચરિત્ર લખવાની રીત ન હોવાથી આપણને ઘણું નુકસાન થાય છે. લોકોને સારા નમુના માલમ પડતા નથી અને તેથી પોતાની ક્ષુદ્ર યુદ્ધિને અનુસરી ક્ષુદ્ર ગતિનું કૃત્ય જાય છે. જ્યારે મહત્ કર્મનાં દષ્ટાંત આપવાં હોય છે ત્યારે આપણને ઘણી વાર પેલે છેડેના દેહ યુરોપખંડમાં તે ખોળવા જવું પડે છે. કમકે આપણા દેશના જોઈએ તેવાં ઐતિહાસિક ઉદાહરણો મળતાં નથી. અને મુખ્ય કારણ તો એ છે કે આપણામાં વાસ્તવિક ચરિત્રો લખવાનો ધારો નથી; અને તેથી મહાપુરુષો હોય છે ત્યાં સુધી તેના દાખલાનો લાભ મળે છે અને પછીથી તે જન્મ્યા જ નહોય તે પ્રમાણે તે મળતો અંધ પડે છે. અથવા કોઈ વખતે મહાકર્મો આપણી પતીત પ્રબને પોતાની શક્તિ બહારજ એટલે દરજ્જે લાગે છે કે તેને અલૌકિક ગણે છે; અલૌકિક ગણતાં તેમાં અદ્ભુત કથાઓ ઉમેરે છે; અને એ પ્રમાણે તેને સંપૂર્ણ અદ્ભુત રૂપ આપી પૂજવા મંડે છે. પણ તેઓ નક્કલ કરવા જોગ પુરુષો થઈ ગયા છે એ વાત તો તેમની કલ્પનાથી પણ દૂર રહે છે. આપણા દેશની કરુણામય સ્થિતિનું આ પણ એક કારણ છે, અને તેથી મહા પુરુષોનાં મહત્કૃત્યો મનુષ્યભાવે વર્ણવવાની એટલે સ્વાભાવિક જીવનચરિત્રો લખવાની હાલને સમયે બહુ જ જરૂર છે. આ પ્રમાણે કોઈ પણ પ્રબલી ઉન્નતિ થવામાં આ વિષયનું સાહિત્ય એક જરૂરનું અંગ છે; તેથી ભાષામાં આવું સાહિત્ય ખેડાવું જ જોઈએ. ઇતિહાસપર અભિરૂચી અને વિવેચક યુદ્ધિ હોય તો જ ખરી યોગ્યતાવાળું.

એ નામને યોગ્ય, જીવનચરિત્ર લખાય છે. ટુંકામાં જીવનચરિત્ર લખનારમાં શોધ, સત્ય, વિવેક અને વર્ણનશક્તિ એ ચાર ગુણ અવશ્ય જોઈએ છઈએ. તેમાં જે વ્યક્તિનું જીવનચરિત્ર લખતા હોઈએ તેના જીવનથી મોહિત થયા હોઈએ અને તેના જીવનનો પૂર્ણ અભ્યાસ હોય તો જીવનચરિત્ર ઉત્તમ લખાય છે. અમુક જીવનપર મોહ પામી માણસના મનમાં એ વ્યક્તિને માટે સ્નેહ, મમતા અગર પૂજ્ય ભાવ ઉત્પન્ન થાય છે. આવી અસર થયેલા માણસ જે પોતાની ઇષ્ટ વ્યક્તિનું ચરિત્ર લખે તો તે સર્વશઃ ઉત્તમ થાય છે. આપણી ભાષામાં પરભાષામાંથી જીવનચરિત્રોનાં ભાષાન્તર ઘણાં થયાં છે. પારસી ગૃહસ્થોએ અસલના જમાનાના વખલાયલા ઇરાની નરોનાં જન્મચરિત્રો લખ્યાં છે તેમ જ ભાષાન્તરો કર્યાં છે. ઇંગ્રેજ જન્મચરિત્રો ઉપરથી પણ ઘણાં ભાષાન્તર થયાં છે. આમાં મોટી સંખ્યા ઇનામો આપીને લખાયલાંની જ છે. ઇનામની જ ઇચ્છાથી લખેલાં ગ્રંથોમાં બહુધા ગ્રંથકારત્વ હોતું નથી. ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી ઇનામ આપી ઘણા જન્મચરિત્રના ગ્રંથો લખાવે છે. સોસાયટીનો પ્રયાસ બેશક સ્તુતિપાત્ર છે. પરંતુ જ્યાં સુધી ગ્રંથકાર પોતાની આત્મવૃત્તિથી ગ્રંથ લખે તેમાં સુધી ત્યાં સુધી તે શુદ્ધ જ રહે છે. તેમ જ જ્યાં સુધી ભાષાના માત્ર પૂર્ણભાવથી અથવા ખીજી લાગણીથી ઇરાઈને જન્મચરિત્ર લખાયાં નથી ત્યાં સુધી આ જાતના સાહિત્યનો શોખ ઉત્પન્ન થયો છે એમ કહેવાય નહિ.

પારસી ગ્રંથકારોએ ફીરદોસી, અરદેસર કાટવાળ, સર જમશેદજી દા. બહાદુરજી વગેરેનાં જન્મચરિત્રો લખ્યાં છે. અંગ્રેજોમાંથી લખાયલાંનાં રલ્ફ ઓફ ઇન્ડિયા સિરિઝ નાં 'ટિપુ સુલતાન', 'એલિઝાબેથ વોર', 'અકબર', 'રણજીતસિંહ', 'ચાર ગજેબ', 'મોઘલરાજ સિંધીયા', 'કેનીંગ', 'મેયો', અને 'હર્સ્ટોગ્સ' વગેરેનાં ભાષાન્તર થયાં છે.

'રલ્ફ ઓફ ઇન્ડિયા સિરિઝ' નાં ભાષાન્તર ગુજરાતી પ્રેસ અને ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી એમ બંને સંસ્થાઓએ લખાવ્યાં છે. શીખ લોકોના ઇતિહાસનું મનન કરીને ગુરમુખી ભાષા શિખીને, શીખ

વૃદ્ધર નાં પુસ્તકોને સારી નું વાક્ય ગમ્ય. ૧૨૫૫ ૧૨૫૬ ૧૨૫૭ ૧૨૫૮
પ્રાણવદ્ધભદ્રાસનુ' શ્રીમદ્ વદ્ધભાચાર્યનું ચરિત્ર' સારી

લોકોનો અંથ 'અંથ સાહેબ' વાંચીને અને શીખ અમલદારોની જોડે શંકાઓ
અને શીખ દંતકથા વગેરેનો તપાસ કરીને લખાયલું ગુજરાત વર્નાક્યુલર
સોસાયટીએ લખાવેલું 'રણજીતસિંહ' નું ભાષાન્તર એજ પુસ્તકના ગુજરાતી
પ્રેસના બીજા ભાષાન્તરની સ્પર્ધા હતાં પ્રજામાં વધારે પોશાયું છે, અને ઘણાં
વર્ષ ઉપર એની બીજી આવૃત્તિ થઈ ગઈ છે. રા. મણિલાલનો 'લોરેન્સ'
વાંચવા લાયક અંથ છે. આ અંથાવળીનાં થયેલાં ભાષાન્તરોમાં કેટલાંક મૂળ
લખનાર જોડે તદ્દેકવૃત્તિથી લખાએલાં અને કેટલાંક તે તરજુમાં જ છે.

'કોલંબસનો વૃત્તાંત' સન ૧૮૫૨ માં પ્રગટ થયેલો વાંચવા લાયક
સરળ અંથ છે. એવું જ બીજું ચરિત્ર ધર્મવીર 'રાજા રામમોહનરાય' નું
છે. 'ફ્રાંકિલન, ગેરિબોલ્ડીનાં બોધક જીવનચરિત્રો પણ ગુજરાતીમાં
ઉતર્યા છે. મહાવીર સ્વામી, શંકરાચાર્ય, જરથોસ્ત વગેરેનાં જન્મચરિત્રો
પણ પ્રગટ થયાં છે.

આજ કોટીમાં અમદાવાદની સ્મોલકોલ કોર્ટના જજ સ્વ. રા. બા.
લલ્લુભાઈ પ્રાણવદ્ધભદ્રાસનુ' 'શ્રીમદ્ વદ્ધભાચાર્યનું ચરિત્ર' સારી
રીતે લખાયલું પુસ્તક છે. આ અંથમાં લખનારના હૃદયનો ભક્તિરસ સરળ,
સ્વ અને રસિક ભાષામાં વાક્યે વાક્યે રેલાતો નજરે પડે છે. ^{સ્વ. રા. બા.} ૨૧૫૦ ૫૧

જન્મચરિત્રની કોટીમાં મુકાય એવાં બીજાં એ પુસ્તકો ગુજરાતી
ભાષામાં સન ૧૮૬૯ માં બહાર પડ્યાં હતાં. રા. બાપાલાલ અને પંડિત
ડાહ્યાભાઈ ઘેલાભાઈ એમનાં 'કવિચરિત્ર' માં જૂના કવિયોનાં જીવનનો
મળી શકે એવા અહેવાલ અને તેમને માટે લોકોમાં વપરાતી કિંવદન્તિ
આપેલી છે. રા. ડાહ્યાભાઈનું પુસ્તક વધારે સુંદર છે.

સ્વ. મહીપતરામે ગુજરાતી ભાષાના ભંડોળમાં જન્મચરિત્રનાં એ
પુસ્તકોનો વધારો કર્યો છે. એમના જ બોલમાં 'ઉત્તમ કપોળ કરશનદાસ
મૂળજીનું ચરિત્ર' એમણે પ્રગટ કર્યું હતું. સ્વ. નવલરામ કહે છે તેમ 'એ
અંથનો વિષય, વાણી, અને વિવેક એ ત્રણે વિવેચકના ચિત્તને આકર્ષણ કરે
એવાં છે.' એ અંથ પ્રગટ થયાં પહેલાં ગુજરાતીમાં સારો કે નહારો ચરિત્ર-
નિરૂપણનો એકે અંથ ન હતો. કરશનદાસ જેવા સુધારાવાળાનું જન્મચરિત્ર

મહીપતરામજીને હાથે જ લખાવું જોઈએ. પોતાની જાતમાં એ વિષયની મસ્તી હોય નહિ તો તેનાથી એ વિષય સારો લખાતો નથી. ભાષા શુદ્ધ, સરળ અને રસભરી છે. એક સુધારાના આવેશની નિર્મળ અને વિવેક-યુક્ત ધારા આખા પુસ્તકમાં અખંડ ચાલી જાય છે; અને પ્રસંગોપાત 'સાસુ વહુની લડાઈ'ના લખનારનો હાસ્યરસ મર્યાદામાં રહીને ઠીક રમુજ આપે છે. જૂરસાની તાણુમાં તણાઈ જઈ કોઈ જગાએ સત્ય કે નિષ્પક્ષપાતપણાનો ભંગ થવા દીધો નથી; પોતાના વિચાર જૂદા હોય ત્યાં તે બતાવતાં આંચકા ખાધો નથી, પણ તે ખરી નમ્રતાની સાથે દર્શાવ્યા છે. આ ગ્રંથમાં વિવેક અને ક્ષમા બહુ વાપરી છે. સત્ય, ક્ષમા અને પરમાર્થ ઉપર દૃષ્ટિ રાખીને મહીપતરામે લખેલો આ ગ્રંથ સુખોદકારક અને દેશ કલ્યાણની ગતિ ઉત્પન્ન કરનારો નિવડ્યો છે.

એ જ વિદ્વાને જન્મચરિત્રનો ખીજો ગ્રંથ 'મહેતાજી દુર્ગારામ મંછારામનું ચરિત્ર' એ નામે લખ્યો છે. ગુજરાતના આ આનોદક એક મહાન પુરુષ હતા. એમનું નામ ગુજરાતના આ છેડાથી પેલા છેડા સુધી વિખ્યાત છે. હજુ પણ એકલો 'મહેતાજી' શબ્દ કહેતાં દુર્ગારામની જ અતિતી થાય છે. એમણે પોતાની કીર્તિ અધિકાર, પૈસો કે કુળને બળે નહિ પણ પોતાની બુદ્ધિ, ખંતને હિંમતને બળે જ મેળવી હતી. એઓ હતા તો ઘણા કાળ સુધી સુરતમાં માત્ર ગુજરાતી નિશાળના મહેતાજી પણ તેમને ઘણું જ માન મળતું. એમણે ગુજરાતમાં પહેલવહેલો સુધારાનો પોકાર ઉઠાવ્યો હતો. એમના બોધથી બધો દેશ ખળભળી ઉઠ્યો હતો. એમના નામથી જ વહેમ અને જુલમ થયેલી જતા હતા. એક તરફ એઓ પોતે અને ખીજી તરફ નાનાં મોટાં સઘળાં છતાં મહેતાજી નિડરપણે સુધારાની વાતો કરતા અને લોકોને અર્ચીકર હોવા છતાં એકાગ્ર ચિત્તથી સાંભળતા અને એમના ખરાપણાને માન આપતા. મહેતાજીને સુધારાની લહેર ઝૂંએ ઝૂંએ વ્યાપી રહી હતી. એનું પરિણામ એટલું થતું કે વખતે પાત્રનો વિચાર કર્યા વિનાજ જે મળે તેને બોધ કરવા મંડી જતા. * કતલની રાત્રે હજારો મુસલમાનોને છાતી

* કાઠીઆવાડમાં મુસાફરી કરતાં પોતાને રાત્રે મળેલા મિયાણા લૂંટારાઓને મહેતાજીએ ચોરી કરવાના પાપને માટે બોધ કર્યો હતો ! પણ અસંસ્કારી

કૂટતા-જોઈ દયા આણી ઓધ કરવા જવાનુંજ મહેતાજીને મન થયું હતું, અને હોડીમાં બેઠાં બેઠાં એક ઘરડી ડોશીને જતિભેદ તોડવાનો ઓધ કરીને ખુબ ભડકાવી હતી. જાદુગરોની જોડેની એમની ઝુબેસની વાત અમે અહિં લંબાણ થવાના ભયને લીધે કહી શકતા નથી. આ રમુજ હેવાલ જાણવાને એમનું જન્મ ચરિત્ર વાંચવાની સૂચના કરીએ છીએ. આવા મહાન નરનું ધણુંજ મનોરંજક અને સુખોદકારી જીવનચરિત્ર લખીને સ્વ. મહીપતરામે ગુજરાતી પ્રજા ઉપર ઉપકાર જ કર્યો છે. સ્વ. નવલરામના જ બોલમાં અમે કહી શું કે 'સુધારા અથવા દેશ કલ્યાણને સાર જોઓ કાંઈ પણ કાળજી રાખતા હોય, જેને ધર્મની બાબતમાં સત્ય મેળવવાની ઈચ્છા હોય, જેને અધ્યાત્મ વિષયોમાં કાંઈ પણ રસ લાગતો હોય તે સઘળાને અમે આ પુસ્તક પોતાની પાસે હમેશાં રાખવાની ભલામણ કરીએ છઈએ. એ પુસ્તક ઉંડા સદ્વિચારોનો ભંડાર છે.'

દેશને અજ્ઞાનતા અધારામાંથી કાઢવાનો સુખજ અને મહા પ્રયત્ન કરનાર મહાત્મા સદુપદેશક અને સત્ય સ્વરૂપ સ્વ. ભોળાનાથ સારાભાઈના મનોરંજક અને સર્વથા અનુસરણ કરવા યોગ્ય જીવનને દરેક અંગમાં વિવેક અને સત્યથી રસભરી રીતે વર્ણવીને ભાઈશ્રી કૃષ્ણરાવ દીવેટીઆએ પોતાની માતૃભાષાની આ વિષયની સંપત્તિમાં આદરણીય ઉમેરો કર્યો છે.

સુદ્ધ ગોકળજી ઝાલાનું સ્વ. મનઃસુખરામનું લખેલું જન્મ ચરિત્ર પણ મનન કરવા યોગ્ય ગ્રંથ છે. સ્વ. ભગવાનલાલે સ્વ. રા. બા. રણછોડલાલ છોટાલાલ સી. આઈ. ઈ નું જન્મ ચરિત્ર પણ લખ્યું છે.

રા. માનકરના ઈંગ્રેજી પુસ્તકને આધારે લખાયેલું રા. સૂર્યરામના 'ન્યાયમૂર્તિ રાનડેનું જીવનચરિત્ર' નામના પુસ્તકની નોંધ લેતાં અમને આનંદ થાય છે. એ પુસ્તકનો વિષય મહર્ષિ માધવ ગોવિંદ રાનડે, ભાષા-સરળ અને શુદ્ધ અને નિરૂપણ રસિક છે.

લૂંટારા ઉપર કાંઈ અસર થઈ નહિ અને 'છડૂ ધી.....' કરી તેમનાં સઘળાં લૂંગડાં ધરાધરી ઉતારી તેમને ઝાડની જોડે બાંધી જતા રહ્યા ! આખી રાત એવી હાલતમાં ગાળી. સવારે મુસાફરોએ લુગડાં આપી, ઝાડેથી છોડી સન્માન કરીને રાજકોટ આણ્યા હતા !

(૨) ઇતિહાસ.

દરેક પ્રજાની ઉન્નતિને સારૂ તે પ્રજામાં ઇતિહાસના સાહિત્યની અગત્ય છે. દુનિયામાં મોટી મોટી પ્રજાઓ કેઈ હતી, તેમનો ઉદય કેવી રીતે થયો અને ચઢતીની ટોચે પહોંચ્યા પછી તેમની પડતી કેવી રીતે અને શાશ્વત કારણોને લઈને થઈ વગેરે જ્ઞાન દરેક પ્રજાને અને તેથી વ્યક્તિમાત્રને હોવું જ જોઈએ. હાલમાં આપણા લોકોમાં ઇતિહાસના ખરા સાહિત્યનો જન્મજ થયો નથી એ ખરેખર શોચનીય છે.

સાહીની શરૂવાતના પ્રવૃત્તિના પ્રારંભમાં બીજી બાબતોની પેઠે આ સાહિત્ય તરફ પણ લક્ષ દોરાયું દેખાય છે. સૌથી પ્રથમ સન ૧૮૪૮ માં હિંદ રાજસ્થાન નામથી બ્રિટિશ હિંદુસ્થાનનો ઇતિહાસ પ્રગટ થયા પછી સન ૧૮૫૨ માં બાળગંગાધર શાસ્ત્રી-જેમના હાથથી શરૂવાતમાં કેળવણીનાં ધણાંખરાં પુસ્તકો લખાયાં હતાં એમણે લખેલા ગ્રંથનું 'હિંદુસ્થાનનો ઇતિહાસ' એ નામે સ્વ. રણછોડદાસ ગીસ્થરભાઈએ લખાતર કર્યું હતું. આ પુસ્તક પણ બ્રિટિશ હિંદુસ્થાનનો ઇતિહાસ આપે છે. સન ૧૮૬૨ માં સ્વ. વિશ્વનાથ નારાયણ મંડળીકે એલ્ફીન્સ્ટનના લખેલા ઇતિહાસમાંથી હિંદુ અને મુસલમાની સમયનું ભાષાન્તર કર્યું હતું. ઈ. સ. ૧૮૭૧ માં નિશાજોમાં ચલાવવા સારૂ મોરીસના ઇતિહાસનું ભાષાન્તર કેળવણીખાતા તરફથી સ્વ. ડો. ડા. લાલ સેવકરામે કર્યું હતું. આ પુસ્તક પણ માત્ર બ્રિટિશ હિંદુસ્થાનના જ ઇતિહાસનું હતું. એના મુખપૃષ્ઠ ઉપર મુકેલા સૂત્ર 'Try us by our own actions' થી જ આ આ ઇતિહાસનો સાર સમજાઈ જાય છે; છતાં રસભરી ભાષા અને છટાદાર વર્ણનો વડે આ ઇતિહાસ મનોરંજક લાગે છે. સન ૧૮૭૫ સુધીમાં એની ચાર આવૃત્તિઓ થઈ ગઈ હતી અને તે નિશાજો-ખાંચસ્કુલોમાં શિખવાતો હતો. ઇંગ્રેજીમાં લેખકીજનો હિંદુસ્થાનનો ઇતિહાસ લખાયો અને એનો અનુવાદ કેળવણી ખાતા સારૂ સ્વ. મહીપતરામે કર્યો ત્યારથી મોરીસનો ઇતિહાસ શિખવાતો બંધ થઈને આ 'ભરતખંડનો ઇતિહાસ' શિખવાતો લાગ્યો. સન ૧૮૮૦ માં આ ઇતિહાસની બીજી આવૃત્તિ નીકળી હતી.

અને ત્યારબાદ એની ઘણી આવૃત્તિઓ થઈ છે. છેવટે સર. ડબ્લ્યુ. ડબ્લ્યુ. હંટરે પોતાનો ઇતિહાસ બહાર પાડ્યો. આ ગ્રંથનું ગુજરાતી ભાષાન્તર મી. વિહટવર્થ આઇ. સી. એસ. એમણે કર્યું છે અને સરકારી નિશાળોમાં શિખવાય છે. પ્રથા જ એવી પડી હતી કે દરેક ઇતિહાસ લખનારા પોતાના પુસ્તકનો આરંભ સિંધ ઉપર મહમદ કાસિમે કરેલી સ્વારીથી કરે. આ બાબત સર ડબ્લ્યુ. ડબ્લ્યુ. હંટરે પોતાના ગ્રંથની પ્રસ્તાવનામાં ટીકા કરે છે. મહમદ કાસિમની સ્વારીથી મુસલમાનોની સ્વારીઓનો આરંભ થયો; એક પછી એક મુસલમાન વિજેતા દેશપર ચઢી આવ્યા; કેટલાક વંટોળીઓની માફક આવી લૂંટફાટ કરીને આવ્યા એમજ પાછા ગયા; કેટલાકે અહીં રાજ્યની સ્થાપના કરી; એક પછી એક નવા મુસલમાની વંશોએ અહીં રાજ્ય કર્યું; છેવટે ઈશ્વરકૃપાથી બ્રિટિશ સલ્તનતની સ્થાપના થઈ ને દેશ થાળે પડ્યો. આ પ્રમાણે શરૂવાતથી જ પોતાના દેશની પરતંત્રતા અને વિદેશીઓનાં ત્રાસદાયક કૃત્યો શિખતો આવેલો મનુષ્ય સ્વતંત્ર વિચારનો ક્યાંથી હોય? પોતાની જન્મભૂમિનું ગૌરવ જ ન્ણેયું-જ્ણયું જ ન હોય તો તેના ઉપર પ્રીતિ શી રીતે ઉત્પન્ન થાય? માત્ર ભૂતકાળના મુસલમાની રાજવંશો-જેમાં કેટલાક મોટા જુલમગાર રાજ્યો થઈ ગયા છે, તેની કારકીર્દી જાણવી અને સાલવારી ગોખવી એને ઇતિહાસનું શિક્ષણ જ ન કહેવાય. હિંદની પ્રજા શી રીતે થએલી છે, તેની પ્રાચીન મહત્તા કેવી હતી, તેઓમાં પ્રાચીન કાળમાં વિદ્યા, કળા કૌશલ્ય કેવું હતું વગેરે બાબતો છોકરાંઓએ જાણવી જોઈએ. આથી પોતે જે પ્રજાનો એક અંશ છે, તેનું ગૌરવ તે જાણે, પ્રાચીન ગૌરવ જાણીને પોતે મહત્વાકાંક્ષી થાય. પોતાના ઇતિહાસમાં એઓ સાહેબ છેક મૂળ આર્યસ્થાનમાંથી નીકળ્યા ત્યારથી મળી આવતી હકીકત આપે છે. આર્ય લોકોની નિતિ, વિદ્યા, કળા કૌશલ્ય, ધર્મ સાહિત્ય, અને જ્ઞાન સંવળાનું ટુંકામાં સાંક્ષેપિત દર્શન કરાવે છે. પોતાના ગ્રંથનું નામ જ એમણે 'હિંદના લોકોનો ઇતિહાસ' એવું રાખ્યું છે. બીજા પણ ઇતિહાસના ગ્રંથો બહાર પડ્યાં છે જેમાં રા. વિઠ્ઠલ-દાસ ધનંજીનો ઇતિહાસ ઘણાં પુસ્તકોનું દોહનરૂપ છે. બાકી દુર્ભાગ્યે આ

સમય દરમ્યાન ઇતિહાસનાં ટાંચણુ, સાલનારી, સાર, સંક્ષેપ, કવિતારૂપ ઇતિહાસ એવી નમાલી ચોપડીઓ તો ઘણી નીકળી છે.

ગુજરાતના ઇતિહાસ, સૌરાષ્ટ્રનો ઇતિહાસ, અમદાવાદના મુસલમાન પાદશાહોનો ઇતિહાસ વગેરે પુસ્તકો પણ થયાં છે. સ્વ. એદલજી ડાસાભાઈના ઇતિહાસનાં વખાણુ મી. ફ્રાન્સે ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીના પોતાના રીપોર્ટમાં કર્યાનું આગળ કહી ગયા છીએ.

ઇંગ્લાંડના ઇતિહાસનાં એ-ત્રણુ પુસ્તકો ભાષામાં ઉતર્યાં છે. એક પારસી ગૃહસ્થે છેક સન. ૧૮૩૯ માં તેમ જ સ્વ. મોહનલાલ રણછોડદાસે ડેવીસના ઇંગ્લાંડના ઇતિહાસનાં ભાષાંતર કર્યાં છે. સ્વ. મહાપતરામે સ્મીથના ઇતિહાસની છાયારૂપ ઇંગ્લાંડના ઇતિહાસનું મોટું પુસ્તક લખ્યું છે. સ્વ. નવલરામે ગ્રીનના ઇંગ્રેજ લોકના ઇતિહાસનું અવલંબન લઈ તેમ જ ખીજ ઘણા ઇતિહાસના અંથોને આધારે પોતાનો 'અંગ્રેજ લોકનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ' લખ્યો છે. આ પુસ્તકે કંકડે કંકડે શાળાપત્રમાં છપાયું છે. એની બાની ઘણી જ રસભરી અને મોહક છે. વિષયની ચર્ચા એવી મનોરંજક રીતીયે કરી છે કે પૂરી વાંચવાની આપણને લેહ જ લાગે. પોતાના વ્યવસાયને લીધે આ અંથ ત્વરાથી લખાતો નહોતો. મહિનાના મહિનાને આંતરે શાળાપત્રમાં દેખા દેતો. અમને સ્મરણુ છે કે એક વખત કોલેજની ટપાલ જેતાં એક નનામું પોસ્ટકાર્ડ અમને મળ્યું હતું. એમાં લખનારે સ્વ. નવલરામની વિનતિ કરી હતી કે એમણે એ ઇતિહાસ જલદી પૂરો કરવો કે વખતે એમને રાજકર્તૃવક થાય તો અંથ અધુરો ન રહે. એમનું મન ન દુઃખાય માટે આ કાર્ડ આપવું કે નહિ એવો લોવિલંબ કરીને આખરે કાંઈકે વાત છેડીને અમે એમને આપ્યો હતો. વાંચીને એ મહાનુભાવે કહ્યું હતું કે ખરી વાત છે, મારાથી એ ઇતિહાસ પર લક્ષ અપાયું નથી, પણ હવે જલદી પૂરો કરીશ. દૈવધૃષ્ટિ બળવાન છે. થોડા માસ પછી એમને અસાધ્ય મંદવાડ આવ્યો અને એમણે અરલોકગમન કર્યું, અને ગુજરાતીમાં એક અપૂર્વ અંથ પૂર્ણ થતો રહી ગયો.

રામના રાજ્યનો ઇતિહાસ એવું નાનું પુસ્તક સ્વ. છોટાલાલ

સેવકરામે પ્રગટ કર્યું હતું. સ્વ. મહીપતરામે 'જગતનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ' લખ્યો છે.

સ્વ. કવિ નર્મદે પોતાની રસિક બાનીમાં 'રાજ્યરંગ' નામે સુંદર પુસ્તક લખ્યું છે.

દેશી રાજ્યમાં ગોંડળ, ઝૂનાગઢ વગેરેના ઇતિહાસ લખાયા છે. લખતરનો ઇતિહાસ લાંબા ચંચળ કારભારી રા. મગનલાલ ત્રીભુવનદાસ વકીલે લખ્યો છે. શરવાતમાં ૧૮૫૧ ની સાલમાં સ્વ. મગનલાલ વખતચંદે અમદાવાદનો ઇતિહાસ લખ્યો હતો. સૌરાષ્ટ્રના ઇતિહાસના કર્તા રા. ભગવાનલાલ સંપતરામે 'વાઘેર લોકોનો ઇતિહાસ અને બંડ' સંબંધી નાનું પુસ્તક બનાવ્યું હતું.

સ્વ. કિન્લોક ફ્રાન્સે ગુજરાતના ઇતિહાસનું વસ્તુ લઈને પોતાની 'રાસમાળા' રચી હતી. એ ઇંગ્રેજી ગ્રંથનું ગુજરાતી ભાષાંતર ફ્રાન્સે ગુજરાતી સભાએ રા. રણછોડભાઈ ઉદયરામ પાસે કરાવ્યું છે. એમણે ભાષાંતરમાં પુષ્કળ સૂચના અને સુધારા ઉમેર્યા છે. રસિક, સરલ અને પ્રસાદવાળી શૈલી, તેમ જ ઉત્તમ વસ્તુને લીધે 'રાસમાળા' ગુજરાતીમાં એક સમર્થ અને ઉપયોગી ગ્રંથની પદ્ધતિ ભોગવે છે. રાસમાળા જેવા પ્રસિદ્ધ ગ્રંથને માટે વધારે કહેવું જરૂરનું નથી. 'લમ કાર્યસ સાહેબ વિના, નવ ઉધરતું ગુજરાત' એ ઉક્તિ ઓછી નથી.

પૃથુરાજ રાસાને આધારે 'પૃથુરાજ ચોહાણુ' નામનાં એ પુસ્તકો અસ્તિત્વમાં આવ્યાં છે.

પારસી ગ્રંથકારોએ 'પુરાતન પારસીઓની તવારીખ,' 'ઈસ્તમખાનું,' 'તારીખીશાહાનઈ ઇરિન,' તવારીખ ઇહિખામનીયાં,' 'તવારીખ ઇકિદમ ઇરિન,' અને તવારીખ ઇસાસાનીયાં, નામે ગ્રંથો લખ્યા છે. 'ફ્રાન્સ અને જર્મની' તેમ જ 'તર્કી અને રશીયા'ના વિગ્રહનાં સચિત્ર દળદાર પુસ્તકો પારસી ગ્રંથકારે બહાર પાડ્યાં છે.

આ ઉપરાંત એમ જણાય છે કે આ વિષયપર સારા ગ્રંથોની ખોટ હજી પુરાઈ નથી અને કોઈ વિદ્વાન સમર્થ પુસ્તક લખીને ભાષાની સ્મૃત્તિમાં ઇતિ. વધારો કરે એવી આશા ડળીભૂત થાય.

(૩) નાતોની હકીકત:—

ગુજરાતની જૂદી જૂદી નાતોના મુખ્ય રિવાજો વગેરેનું પુસ્તક મી. ઘોરોડેદાસ—અમદાવાદના માણ કલેક્ટરના પિતા, અને જેઓ પોતે પોતા અમદાવાદના કલેક્ટર હતા, તેમણે લખ્યું હતું. તે સિવાય 'ઉદ્વિચ પ્રકાશ,' 'ટાળકનિબંધ,' 'ટાળકીઆ ઉદ્વિચની સ્થિતિ,' 'ઝાલાવાડના દશા અને વીશાશ્રીમાળી વાણીઆના નિયમો' અને 'રૈકેત્રપુરાણનો સાર' એવાં એવાં પુસ્તકો આ સાહીમાં પ્રગટ થયાં છે. નાગરોના 'નગરખંડ'નાં ભાષાન્તરનો આરંભ થયો છે. સુરતની કોઈ સન્નારીએ પોતાની વડનગરા નાગરની નાતના રીતરીવાજ સંબંધી પુસ્તક લખ્યું છે. સૌ. આળાખહેને અમદાવાદના નાગરમાં લક્ષ્મ, જનોઈ, સીમંત વગેરે પ્રસંગે ચાલતા રીવાજો સંબંધી એક પ્રકરણ પોતાની પ્રસિદ્ધ 'ગીતાવળી'માં ઉમેર્યું છે. કોઈ પારસી ગૃહસ્થે આફ્રીકાના શીઆપોસ કાશીર લોકોનો ઇતિહાસ, રીતરીવાજ અને ધર્મ વિશેનું નાનું પુસ્તક લખ્યું છે.

(૪) ભૂગોળ-સ્થળ વર્ણન:—

ઈ. સ. ૧૮૩૩ માં મુંબઈની નેટીવ એજ્યુકેશન સોસાયટી સાથે 'ભૂગોળ અને ખગોળ' નામની ચોપડી લખાઈ હતી. આરંભથી 'ભૂગોળનું વર્ણન' નામનું પુસ્તક ગુજરાતી ટ્રાન્સલેટર તરફથી પ્રગટ થયું હતું. તેમ જ 'ગાયકવાડી ઈલાકાની ભૂગોળ,' 'કચ્છની ભૂગોળ,' 'રેવાખંડની ભૂગોળ,' 'પંચમહાલની ભૂગોળ,' 'સુરત જિલ્લાની,' 'ભરૂચ જિલ્લાની એવી એવી ચોપડીઓ પ્રગટ થઈ હતી. છોકરાંઓને પોપટ બનાવવા સાથે સવાલ જવાબના રૂપમાં પણ કેટલીક ભૂગોળની ચોપડીઓ કમનસીબે પ્રગટ થઈ હતી. સરકારી કેળવણી ખાતા તરફથી થએલી ચોપડીઓ સાથે અમે બીજે સ્થળે કહી ગયા છીએ. સન ૧૮૬૭ માં 'ભૂગોળનો ઉપયોગ' એ નામે નાનું ઉપયોગી પુસ્તક રા. સહ. હરિલાલ મોહનલાલે બહાર પાડ્યું હતું. સ્થળ વર્ણનનાં પુસ્તકોમાં 'ગીરનાર મહાત્મ્ય,' 'મહાબળેશ્વર,' 'યાત્ર' ની હકીકત જણાવતું 'કંડોળ પુરાણ' અને 'રાણપુરની મુખ્તેસર હકીકત' એવી એવી ચોપડીઓ આ સાહીમાં થઈ છે.

(૫) પ્રવાસ-લોભીયા-પંચાંગ:—

સામળભટની ઘણી વારતાઓમાં તે આપણે વાંચીએ છીએ કે ફલાણા શેઠનો દિકરો વેપાર અર્થે દેશાંવર ગયો. માલથી ભરેલાં વહાણની હારો—દરિયાની મુસાફરી-પરદેશમાં મળતો લાભ-નવો માલ ભરેલાં વહાણો લઈને પાછું આવવું, એ બધું સામળ ઠેકાણે ઠેકાણે વર્ણવે છે. આ બધું સામળની કલ્પનામાં જ જન્મ્યું હોય, એમ જણાય છે. સમુદ્રપર્યટણની પૃથા એટલી બધી હોય તો સામળ પોતે પોતાના લખાણમાં ક્ષિપ્રા નદીમાં મોટાં વહાણ છિપાવવાની ભૂલ ન જ કરે! વળી બસે અઢીસે વર્ષમાં આપણી પ્રજામાંથી પ્રવાસનો મોહ આટલો બધો ઉતરીએ ન જાય. ગમે તેમ હો પણ હાલ તો આપણી પ્રજામાં મુસાફરીનો મોહ બિલકુલ દેખાતો નથી. સૃષ્ટિસૌંદર્ય નિરખવા અને લોકોની રીતરસમ જોવાને પ્રવાસ કરનાર આપણી પ્રજામાં ભાગ્યે જ જણાય છે. આવા લોકોને પ્રવાસનાં વર્ણન વાંચવાની ઉત્કંઠા પણ શાની જ થાય? તેથી જ આપણામાં પ્રવાસ સંબંધી કોઈ જૂનું પુસ્તક જણાતું નથી. ખેશક ધર્મનિમિત્તે યાત્રા કરનારા તો ઘણા હતા. પ્રતિ વર્ષે અંબાજી, કાશી, જગન્નાથ, ગોકુળ મથુરા, નાશિકત્ર્યંબક વગેરે જત્રાનાં સ્થળે તો હજારો માણસો જતાં હશે. પણ કોઈએ એવી જત્રાનું વર્ણન લખ્યું જણ્યું નથી. તેમ જ જત્રાએ જઈ આવનાર કોઈને મોઢે અમે જત્રામાં જોએલા કુદરતી સૌંદર્યનું વર્ણન સાંભળ્યું નથી. અમુક જગામાં પંડ્યાનો અને અમુક જગાએ ગોરનો જુલમ, અમુક જગાનો ગોર હાથીએ ખેશીને માગવા આવે છે, અમુક જગાએ આવા હિંડોળા થાય છે તો અમુક જગાએ આવી પુલવાડી ભરાય છે એ સિવાય જત્રાણુઓ ખીજું જોઈ આવ્યા જણાતા નથી. પ્રવાસનાં જૂનાં પુસ્તકો ગુજરાતીમાં નહોતાં અને સ્વ. કરશનદાસ મૂળજીએ પોતાની ઇંગ્લાંડની મુસાફરી સંબંધે સન ૧૮૬૬ માં પોતાનું પુસ્તક લખ્યું ત્યાં સુધી ગુજરાતીમાં પ્રવાસનું એકે પુસ્તક નહોતું. એ વર્ષમાં એમણે ‘ઇંગ્લાંડમાં પ્રવાસ’ એ નામે મોટું અને સુંદર પુસ્તક ભાષાના ભંડોળમાં ઉમેર્યું. એ એક વાંચવા લાયક ગ્રંથ છે. ઇંગ્લાંડના મનોહર સ્થળોનાં મઝા પડે એવાં વર્ણનો કર્યાં છે, સમભૂત

આપી છે અને ઇંગ્લંડની પ્રજાની ખરી ખુબીઓ વાંચનારની સમક્ષ મુકીને એ પ્રજા ઉપર માન અને મમતાની લાગણી ઉત્પન્ન થાય એવી રીતે આ પુસ્તક લખાયું છે. સુંદર સ્થળોનાં વર્ણન જ માત્ર નહિ પણ રંગબેરંગી નમુનેદાર ચિત્રો આપીને અંથને ઓર ચિત્તાકર્ષક બનાવ્યો છે. ઇંગ્લંડની કુદરતી લીલાની જોડે અંગ્રેજી ધરસંસાર, ધર્મ, કૃષિવણી, વેપાર, ઉદ્યોગ, રીત રસમ, અને રાજપ્રકારણ વગેરે ઘણી ઘણી બાબતો યથાયોગ્ય ટૂંકાણુ-માં વર્ણવીને વાંચનારના મનમાં ઇંગ્લંડ અને ઇંગ્રેજો ઉપર સ્નેહભાવ ઉત્પન્ન કર્યો છે. સાત વર્ષની નાની ઉમ્મરે, નવા જ બહાર પડેલા આ અંથે અમારા મનમાં તો ઇંગ્લંડના પ્રવાસની પ્રબળ આકાંક્ષા ઉત્પન્ન કરી હતી. સમગ્ર રીતે બોલતાં આ અંથ જેવો એ કોટીમાં બીજો કોઈ અંથ ગુજરાતીમાં થયો નથી. સ્વ. મહાપતરામે, તેમ જ શેખ યુસફઅલ્લિએ પોતપોતાની ઇંગ્લંડની મુસાફરીનાં પુસ્તકો લખ્યાં છે. પણ એ પુસ્તકો કરસનદાસના અંથ જોડે સ્પર્ધા કરે એવાં નથી. સ્વ. મહાપતરામે પોતાનો અંથ વિસ્તારથી લખ્યો જ નથી. મી. યુસફઅલ્લિ તો એક પોલીસ ઇન્સ્પેક્ટર હતા અને એમનો અંથ તો લખનારને અંથકર્તૃત્વ જોડે ઝાઝો સંબંધ જ નથી એ ખુલ્લું દેખાડી આપે છે.

કરસનદાસનો પ્રવાસ નીકળ્યા પછી જેએક વર્ષ દામોદરદાસની સ્ત્રીની મુસાફરીનું પુસ્તક બહાર પડ્યું હતું. બીજાં જેએક વર્ષ પછી એક પારસી ગૃહસ્થે 'દક્ષિણ હિંદુસ્થાનમાં મુસાફરી' છપાવી હતી. ત્યાર-બાદ એકાદ વર્ષ મી. અરદેશર ફરામજી મૂસ અને મિત્રોએ કરેલી 'હિંદુસ્થાનમાં મુસાફરી' નામે પુસ્તક નીકળ્યું હતું. આ પુસ્તક સચિત્ર અને સારી રીતે લખાયલું છે. 'મોદીબંદરથી માર્સેલ્સ' નામે રસુજી મુસાફરીનું પુસ્તક મી. મર્ઝબાને પ્રગટ કર્યું હતું. એમાં ઘણી હકીકતો સમાયલી છે. જર્મની અને ઇંગ્લંડ બન્ને દેશોનું વર્ણન-કૌતુક સંગ્રહતરી ભાષામાં આપ્યું છે. આ સિવાય બીજાં કેટલાંક પુસ્તકો થયાં છે તેમાં હાજી મુલેમાન શાહમહમદ નામના મુસલમાન ગૃહસ્થની 'પૃથ્વીની પ્રદક્ષિણા' નોંધ લેવા લાયક છે. અમે ભુલતા ન હોઈ એ તો ઇંગ્રેજી કૃષિવણીનો લાભ

ન મળેલો એવા સાહસિક મુસલમાન વેપારી પૃથ્વિ પ્રદક્ષિણા કરે અને તેનું આર્થિક પુસ્તક પણ પ્રગટ કરે એ સાનંદાશ્ચર્ય ઉપજાવે એવું છે.

આ શીવાય 'મુબાઈનો ભોમીયો', 'ડાકોરનો ભોમીયો', 'શ્રી નાથદારાનો ભોમીયો', તેમ જ 'જૈનતિર્થાવલી પ્રવાસ' નામનાં નાનાં નાનાં પુસ્તકો પ્રગટ થયાં છે. તેમ જ 'જ્ઞાનનિધિ' નામ આપી કોઈ એ ચીનની મુસાફરી પણ લખી છે. સર મંચેરજી ભાવનગરીએ 'મહારાણી વિક્ટોરિયાએ સ્કાટલેન્ડના પહાડી મુલકમાં કરેલા પ્રવાસોનું વર્ણન' અને એક પારસી સંતારી બાઈશ્રી પુતળીબાઈ વાડિયાએ 'મહારાણી વિક્ટોરીયાએ હાયલેન્ડમાં ગુજરેલી જીંદગીની વધુ નોંધો'નું ભાષાન્તર કર્યું છે.

સમુદ્ર પર્યટનનો પ્રતિબંધ ઘણી રીતે આપણા ઉત્કર્ષની આડે આવે છે. સ્થળ અને જળપ્રવાસોમાં ઘણી અડચણો પડે છે એ વાત ખરી, છતાં એ દુઃખદ બંધી દૂર થાય, લોકોમાં પ્રવાસનો પ્રેમ વધે અને એની જ સાથે પ્રવાસના માન્ય ગ્રંથોની પણ વૃદ્ધિ થાય એવું દરેક દેશ-દાઝવાળો મનુષ્ય ઇચ્છતો જ હશે.

(૬) પંચાંગ.

આ સાઠીમાં કેટલાંક પંચાંગ પ્રગટ થયાં છે. આપણા ઈલાકામાં જાપાનનાં દાખલ થતાં સહુથી પ્રથમ પુસ્તક તરીકે એક પારસી ગૃહસ્થના સાહસથી પંચાંગ જ પ્રસિદ્ધ થયું હતું એ વિષે અમે ખીજી જગ્યાએ કહ્યું છે. પારસીઓ તરફથી 'ચંદ્રજ્વરતી તારીખ', 'જરતોરતી પંચાંગ', અને 'પારસી પંચાંગ' વગેરે નીકળ્યાં છે. કદમી અને શહેનશાહી ગણતરી સંબંધી તકરાર સંબંધે પણ નાનાં ચોપાનીયાં નીકળ્યાં જણાય છે. વિકમાર્ક સંવત્ ઉપરથી ઈસ્વીસન માસ અને તારીખો જોળી કાઢવાની મુગમતા સારૂ સો વર્ષનું પંચાંગ નીકળ્યું છે. સામાન્ય રીતે 'મુબાઈ સમાચારનું પંચાંગ' ઘણાં વર્ષથી દર વર્ષે નીકળે છે અને લોકોમાં વપરાય છે. મુબાઈના ગુજરાતી પ્રેસે પણ જ્યોતિષ અને ખીજી ઘણી બાબતોની માહેતી આપનારું પંચાંગ પ્રગટ કરવા માંડ્યું છે. આ ગુજરાતીના પંચાંગમાં પ્રતિ વર્ષે એકાદ સચિત્ર.

ચૌરાશિક કથા આપવામાં આવે છે. હાલ ગુજરાતી પ્રજામાં આ પંચાંગનો બહોળો પ્રચાર થાય છે. પૈસે પૈસે અને બખ્ખે પૈસે વેચાતાં દક્ષિણીઓનાં કાઢેલાં પંચાંગો પણ વપરાય છે.

હાલનાં સમયને અનુકૂળ નોંધપોથીઓ-અગર સ્મરણ પોથીઓ ડાયરીઓ-રોજનીશીયો પણ નીકળી છે. મુંબાઈના પુસ્તક વેચનાર ત્રિપાઠી અને કંપનીની આવી રોજનીશી ઘણી વપરાય છે. એમાં સંવત, સન, મહિના, તારીખ, તિથિ, સૂર્યોદય અને સૂર્યાસ્તકાળ વગેરે આપીને તેને વધારે ઉપયોગી બનાવી છે. જાહેર ખખરોનો ઉપયોગ અને કિંમત આપણા વેપારીઓ હવે સમજતા થયા છે અને પ્રતિવર્ષ ઘણા વેપારીઓ અને મંડળો તરફથી રોજનીશીયો, પંચાંગ વગેરે જથ્થાબંધ નીકળવા માંડ્યાં છે, જેમને માટે લખવાનું બની શકે નહિ એમ છે. રાસ્તગોફતાર પ્રથમ નીકળ્યું તે કાળે પોતાના ધંધાને માટે વર્તમાન પત્રમાં જાહેર ખખર આપવી એટલે શું એ જ લોકોને ખખર ન હતું એ વિશે અમે બીજે સ્થળે કહ્યું છે.

પ્રકરણ ૬.

ધર્મ અને તત્વજ્ઞાન.

(૧) બ્રાહ્મ ધર્મ અને એકેશ્વર મત.

આ વિષયમાં અમદાવાદની પ્રાર્થના સમાજને અંગે પ્રસિદ્ધ થયેલી 'ઇશ્વર પ્રાર્થનામાળા' સંબંધે અમે કવિતાના વિભાગમાં કહી ગયા છીએ. તે સિવાય બંગાળમાંથી 'બ્રાહ્મધર્મના સિદ્ધાન્ત' અને પ્રાર્થનાનાં કેટલાંક પુસ્તકો ગુજરાતી સાહિત્યમાં ઉમેરાયાં છે. 'ધર્મ વિવેચન' નામે વિદ્વાત ભર્યો નાનો ગ્રંથ સ્વ. ભોળાનાથે પ્રાર્થનાસમાજ તરફથી ઘણાં વર્ષ પૂર્વે કાઢ્યો હતો.

(૨) હિંદુપંથો તત્વજ્ઞાન વગેરે:—

આ જાતનાં પુસ્તકોમાં 'આચારપ્રદીપ', 'આહ્નિક પ્રકાશ' વગેરે

કર્મકાંડનાં પુસ્તકોનાં ગુજરાતી ભાષાન્તર થયાં છે. સંધ્યા, રૂદ્રી, મહિમ્ન, વિષ્ણુસહસ્રનામ, રામરક્ષા વગેરે પણ ગુજરાતીમાં થયાં છે. શ્રીમદ્ભાગવત પૂરાણ વગેરે ગ્રંથનાં ભાષાન્તર થયાં છે. જૂદી જૂદી ટીકાઓને આધારે જૂદા જૂદા મતાવલંબીઓએ શ્રીમદ્ભાગવતનાં પાંચ છ ભાષાન્તર કર્યાં છે. સ્વ. મણિલાલનું ભાષાન્તર સમર્થ છે. શંકરાનંદીને આધારે થયેલું શાસ્ત્રી જીવરામવાળું ભાષાન્તર પણ સુંદર છે. વિષ્ણુખાવા બ્રહ્મચારીનું એક પારસી ગૃહસ્થે બહાર પાડેલું ભાષાન્તર સામાન્ય વર્ગને વાંચવા જેવું છે. રામખાવા, રામગુરૂ અને સ્વ. હર્ષદરાય મહેતાખરાય ધ્રુવે મુમુક્ષુને સારૂં 'પંચીકરણ' પ્રગટ કર્યું છે. સમર્થ ગ્રંથ 'પંચદશી' નાં 'ગુજરાતી પ્રેસ' અને સાધુ પુરૂષ મહી. વિશ્વનાથ સદારામ પાઠક એમણે ભાષાન્તર કર્યું છે. વિશ્વનાથનું પુસ્તક વિદ્વતા ભર્યું છે. ગુજરાતી પ્રેસનું ભાષાન્તર લોકોમાં ઘણું વંચાય છે. રા. વિશ્વનાથે 'શંકરભાષ્ય-ભગવદ્ગીતા, અને મહિમ્નનાં સારાં ભાષાન્તર ભાષામાં ઉમેર્યાં છે. તેમનું 'નચિકેતા કુસુમગુચ્છ' કઠોપનિષદનું ઘણી રસિક વાણીમાં લખાયેલું ભાષાન્તર છે, વેદાન્ત જેવા ગહન વિષયનું દિગ્દર્શન થવા સારૂં વાંચવા લાયક પુસ્તક છે. 'પારાશર ધર્મશાસ્ત્ર' અને 'માનવધર્મ શાસ્ત્ર'ના સારા અનુવાદ થયા છે. જૂદાં જૂદાં કૃપિનિષદો 'શંકરમહાત્મ્ય' અને 'શંકર દ્વિગ્વિજય'નાં ભાષાન્તર પણ હયાતીમાં આવ્યાં છે. રા. કૃ. ગો. દેવાશ્રયીનું 'શંકર દ્વિગ્વિજય' નું ભાષાન્તર એક સારો ગ્રંથ છે. ગ્રંથના આરંભમાં શ્રીમદ્શંકરાચાર્યના કાળનિર્ણયનો વિદ્વતા ભર્યો નિબંધ મનન કરવા યોગ્ય છે. એ લખવામાં એમને ઘણો શ્રમ વેઠવો જોઈએ. સ્વામીનારાયણના પંચતી 'શિક્ષાપત્રી,' 'વચનામૃત' તેમ જ ખીજા પંથોનાં પુસ્તકો પણ વાંચવા મહત્ત્વાં છે. શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્યના પંથાનુયાયીઓએ 'ભામિની ભુષણ' અને ખીજા ઘણા ગ્રંથો ગુજરાતીમાં ઉમેર્યાં છે. 'શ્રીમદ્દક્ષિણાચાર્ય પ્રતિપાદિત બ્રહ્મવાદ અથવા શુદ્ધાદ્વૈત સિદ્ધાન્ત' નામનું વિદ્વતા ભર્યું પુસ્તક મહત્ત્વ જળજળ લલલુભાષ્યએ ગુજરાતી પ્રગતી રૂપરૂ મુક્યું છે. એજ ગૃહસ્થે 'શ્રી કૃષ્ણલીલામૃત,' 'શ્રી તત્ત્વાર્થદીપ' વગેરે પુષ્ટિ.

માર્ગનાં પુસ્તકો વૈષ્ણવ મુમુક્ષોને માટે લખ્યાં છે. હિંદીમાંથી 'વિચાર સાગર,' 'યોગવાશિષ્ઠ'ના અનુવાદ થયા છે. સાધુ નિશ્ચળદાસના ગ્રંથનું સુંદર ભાષાંતર બહાર પડ્યું છે. 'શરીર સાલેહ મહમદ' નામના વેદાન્તના અભ્યાસી ખોળ ગૃહસ્થે પણ કેટલાંક પુસ્તકો ગુજરાતીમાં ઉતાર્યાં છે. 'વેદસ્તુતી', 'વેદ વિરુદ્ધ મત ખંડન' નામે ગ્રંથો બહાર પડ્યા છે. સ્વ. મણિલાલે 'પડદર્શન સમુચ્ચય' અને 'સિદ્ધાન્તસાર' નામે વિદ્વાતા ભર્યાં સારા ગ્રંથોનો આપણા ગુજરાતી સાહિત્યમાં વધારો કર્યો છે. હાલતો હિંદીમાંથી નહિ પણ ખૂદ સંસ્કૃતમાંથી આવા ગ્રંથોનાં ભાષાન્તર થવાનું વલણ વિશેષ જણાય છે. સમયની પ્રવૃત્તિએ જૈનખંડુઓને પણ સતેજ કર્યાં છે; અને થોડાં વર્ષોથી જૈન સાહિત્ય ધમધોકર પ્રગટ થાય છે. જૈન સાહિત્યને માટે અમે જૂદું પ્રકરણ જ આપવું ઇષ્ટ ધાર્યું છે.

(૩) ખ્રિસ્તી ધર્મ:—

સુવાર્તા—સન ૧૮૨૦ માં સીરામપોરના ખ્રિસ્તી ધર્મગુરુઓએ બાઈબલ-સુવાર્તાનું ભાષાન્તર કર્યું હતું. સુરતના ધર્મગુરુઓએ સન ૧૮૨૭ માં 'નવી સ્થાપના,' સન ૧૮૫૩ માં 'નવોખંદોખસ્ત,' સને ૧૮૬૭ માં 'નવો કરાર' નામથી ધર્મ પુસ્તકના ગુજરાતી તરજુમા કરેલા છે. શ્રી ઇસુખ્રિસ્તના જૂદા જૂદા શિષ્યોએ લખેલી સુવાર્તાના પણ તરજુમા થયા છે. તેમ જ 'ખ્રિસ્તોનાં કૃત્ય' પણ બહાર પડ્યાં છે.

ધર્મ પુસ્તકોનું સાહિત્ય—'દૈનિકપ્રસાદ,' 'ઇસુખ્રિસ્તના ચમત્કાર,' 'ખ્રિસ્તી ધર્મકથાઓ,' 'પરમેશ્વરના દશ હુકમ,' 'પવિત્ર લેખની વાર્તા' એવા એવા ખ્રિસ્તી ધર્મશાસ્ત્ર સંબંધી ગ્રંથો થયા છે.

પંથના ઇતિહાસ—અને અન્ય ધર્મ ખંડન:—'હિંદુ ધર્મનો ખુલાસો,' 'ઇસામસીહા અને મહમદની ખાખતની વાત,' 'જૈન મતની પરીક્ષા,' 'પારસી ધર્મની દલીલોની તપાસ,' 'સત તથા અસતની પરીક્ષા' નામના ગ્રંથો આ કોટીના છે. કેટલાક તો વિતંડાવાદથી ભરેલા છે.

સિદ્ધાન્ત અને રૂપકો:—'આદમાખ્યાન,' 'બ્રમણ તોડનારની વાણી,' અને 'ખોધપર ખોધ,' વગેરે પુસ્તકો સન ૧૮૭૩ થી ૧૮૭૭ મુઘીમાં લખાયાં છે.

પ્રાર્થના-સ્તુતી વગેરે:—‘કાવ્ય રચના,’ ‘મંડળીના લજનની રીત,’ ‘કાવ્યાર્પણ,’ અને ‘પદમાળા’ એ પ્રાર્થના સાર લખાયલાં પુસ્તકો છે.

વાર્તાઓ:—નીતિ અને ખ્રિસ્તી ધર્મબોધ થાય એવી નાની વાર્તાઓ ઘણી પ્રગટ થઈ છે. ‘એક પાછની શી ચિંતા છે,’ ‘એક ડાશીને બ્રાહ્મણ’ની વાત, ‘પાનસોપારી’ વગેરે નાની અને થોડી કિંમતની ઘણી ચોપડીઓ આ કોટીમાં આવી જાય છે. બધામાં નીતી સાથે ખ્રિસ્તી-ધર્મ જ્ઞાન આપવાનો પ્રયત્ન જણાય છે.

આ બધાં પુસ્તકો ખ્રિસ્તી ધર્મગુરુઓએ અને કેટલાંક ખ્રિસ્તી ધર્મ અંગિકાર કરેલા એતદેશીય જનોએ લખેલાં છે. ખ્રિસ્તી ધર્મના આગ્રહની વાત કોરાણે રહેવા દઈએ તોપણ આ પુસ્તકોમાંથી સહબોધ અને નીતિ-જ્ઞાન મળે એમ છે.

(૪) મુસલમાની ધર્મ:—

‘સહીશત અલ કામિલત’ નામે અરબી પ્રાર્થનાઓનું ગુજરાતી ભાષાન્તર મુદલાં અબ્દઅલ કાદીરે કર્યું છે. મી. અલારખીઆ નામના ખોળ ગૃહસ્થે સર એડવિન આર્નોલ્ડના પર્સિયો ઓફ ફેઈથ નામના ગ્રંથનો ‘મુસલમાનાં મોતી’ નામે સુંદર અનુવાદ કર્યો છે.

(૫) પારસી ધર્મ:—

‘અર્વા વિરાહનામુ’, ‘આશીર્વાદ’, ‘પુન્દ્રહેશ’, ‘દશાતીર’, ‘જામાસ્પી’, ‘જેહશેડન’, ‘પુર્વેહ અવસ્તા’, ‘વંદીદાદ’, ‘હારોસ્તી મહજબ’ વગેરે ઘણાં પુસ્તકો આ ધર્મના જૂદા જૂદા વિષયનાં બહાર પડ્યાં છે.

કેટલાંક વર્ષ ઉપર ગાથાઓના રોજની ગણતરી સંબંધે તકરાર જન્મ પામી હતી, અને તેને લીધે કેટલું સાહિત્ય ઉદ્ભવ પામ્યું હતું. ઝરથોસ્તી ધર્મની વાચને અને ધર્મ વિષયનાં ભાષણો પણ પ્રસિદ્ધ થયાં છે.

BOMBAY No. 21. પ્રકરણ ૭.

ભાષા અને વિજ્ઞાન.

અ ભાષા

(૧) કોષ:—

દરેક ભાષામાં વ્યાકરણ અને કોષની ખરેખરી અગત્ય છે. જ્યાં સુધી કોઈ ભાષામાં તે ભાષાનું વ્યાકરણ હોય નહિ ત્યાં સુધી તે ભાષા થાળે પડેલી ક્ષેત્રમાં જ નહિ. તેમજ જ્યાં સુધી કોઈ ભાષામાં કોષ લખાયો હોય નહિ ત્યાં સુધી તેની શબ્દ સ્મૃદ્ધિનો ખ્યાલ ધરાધરી આવે નહિ. સ્વ. કૃષ્ણના મત પ્રમાણે આપણી ભાષા આ સાડીના આરંભકાળે ખજર ભાષા જેવી હતી. ખેશક મી. કૃષ્ણે પ્રાચીન કવિયો વગેરેના સાહિત્યની વાત કોરાણે રાખીને તે કાળની જ વસ્તુસ્થિતિનો વિચાર કરી અભિપ્રાય જાહેર કર્યો છે. આવી અવસ્થામાં ભાષા હતી તેમાં વ્યાકરણ અને કોષ વગેરેની આશા જ ક્યાંથી રખાય? ઇંગ્રેજી રાજ્યની ઉદારતાએ જનસમાજની કળવણીના રોપેલા પાયાને પ્રતાપે દેશમાં જેમ ખીજી બાબતોમાં તેમ ભાષા પ્રકરણમાં પણ એક તરેહનું ચાંચલ્ય આવ્યું હતું. ગુજરાતી ભાષામાં કોષ લખવાનો વિચાર પ્રથમ સુરત નિવાસી સ્વ. માસ્તર દલપતરામ ભગુભાઈને થયો હતો. એમણે એક કોષ તૈયાર કર્યો હતો. આ કોષ સરજમસેદજી જીભાઈએ ખરીદી લીધો હતો. એમણે મીરઝા અહમદ કાજીમ અને નવરોજી ફરહનજીને સ્ત્રાધીન કર્યો હતો. આ ઉપરથી તેઓએ જે કોષ તૈયાર કર્યો તે તેમના નામથી જાણીતો છે. એ કોષમાં પંદર હજાર શબ્દો છે. તેમણે તે વિદ્વાનોને ખપ લાગે એવો યોડોજ છે. તેમજ આપણી હાઈસ્કૂલનો કોઈ વિદ્યાર્થી ગુજરાતી વાંચનની ચોપડીમાંનો શબ્દ તેમાં શોધવા જાય તો તે કેવળ નિરાશ થયા વગર રહે નહિ. ટુંકામાં એ કોષ અંચસ્થ શબ્દ આપતો નથી પણ માત્ર વ્યવહારમાં વપરાતા શબ્દો આપે છે; અને તે પણ બધા નહિ. એ કોષકારનું માન અમે કોઈ પણ રીતે

કમી કરવા માગતા નથી પણ અમારે કહેવું પડે છે કે એ કોપ થવાથી વિદ્યા પ્રકરણમાં કોપની જે ખોટ હતી તે તેનીને તેની જ રહી હતી.

ચાર પછી કરસનદાસ મૂળજી અને શાપુરજી એદલજીના નાના શાળોપયોગી કોપ રચાયા હતા. કરસનદાસના કોપની ખીજી આવૃત્તિમાં સુધારો વધારો ઠીક થયો છે. તે પણ એ બંને કોપ શાળોપયોગી જ છે. ભાષાની ઘણી સ્મૃત્તિ ભોંયરામાં દટાયલી જ રહી હતી. વળી એ ત્રણે કોપ 'ગુજરાતી-ધંત્રેજી' હતા એટલે ગુજરાતી શબ્દના અર્થ ગુજરાતીમાં નહિ પણ અંગ્રેજીમાં સમજાવવામાં આવ્યા હતા.

ઈ. સ. ૧૮૭૦ માં કવિ નર્મદે રામાયણ, મહાભારત અને ભાગવતમાં આવેલાં નામો સંબંધી 'નર્મ કથાકોપ' બહાર પાડ્યો હતો. સાડા ત્રણસે પાનાનો આ ગ્રંથ કવિયે પોતાની રસભરી વાણીમાં લખ્યો છે; અને ભાષામાં એ જાતનું એ એક જ પુસ્તક છે. પહેલાના વારામાં કથા, પૂરાણ, પારાયણ વગેરે સાંભળવાના પ્રચારને લીધે આ બાબતની ઘણી માહિતી અનાયાસે પ્રાપ્ત થતી. પરંતુ હાલની ઉછરતી પ્રજા—લોકોની રહેણીકરણીમાં તેમ જ કોળવણીની પદ્ધતિમાં ફેરફાર થવાથી—આપણા જૂના ગ્રંથો, દેવદેવો, રૂપિ-મુનિયો અને પૌરાણિક આખ્યાયિકાઓ સંબંધી સામાન્ય રીતે કશું જ્ઞાન ધરાવતી નથી. એ ધારીનાં પુસ્તકોની જરૂર છે. આવા સમયમાં તે ખાસ જરૂર છે. નર્મદેનો આ પ્રથમ પ્રયત્ન હતો. એ કાળ પણ જૂનો હતો. હાલના સમયને અનુકૂળ અને વિસ્તારવાળા એવા કોપની જરૂરીઆતની કોઈથી પણ ના કહેવાશે નહિ.

ગુજરાતી શબ્દના ગુજરાતીમાં પર્યાય આપતા અતિ ઉપયોગી કોપનો વિચાર અને એ કામ કરવાની પહેલ તે સ્વ. કવિ નર્મદેને માટે જ નિર્માણ અર્ધિ હતી. છેક ઈ. સ. ૧૮૬૧ માં એમણે પોતાના ધારેલા કોપનો પ્રથમ ભાગ પહેલો બહાર પાડ્યો. આ કોપ છૂટક છૂટક ભાગમાં બહાર પાડવાનો કવિનો વિચાર હતો. આ પ્રમાણે ચાર ભાગ બહાર પડીને એ કામ અટક્યું. ઇંગ્લંડ વગેરે દેશોમાં કેટલાંક પુસ્તક પ્રગટ થાય તે પ્રહેલાં ખપી જાય છે; અને પ્રગટ થયા પછી ખીજા અઠવાડિયામાં તે

ખીજી આવૃત્તિ કાઢવી પડે છે। વર્તમાનપત્રો વગેરેની કરોડો નક્કલો રોજ નીકળે છે અને ખપી જાય છે. આપણે અહિં તો નવી ચોપડી વાંચવાની ઉત્કંઠા જ ઓછી અને તે પણ વેચાતી લઈને વાંચવાની તો વાત જ ક્યાંથી ! પુસ્તકશાળાઓમાં એક વર્તમાનપત્ર વાંચવા ધણાંએ માણસો ટમટમી રહ્યાં હોય છે। ખીજી વાંચી રહે ત્યાં સુધી પહોળા મોંએ બેસી રહે છે. તેમ જ નવી ચોપડી વાંચવા લેવાની મારામાર થાય, પણ કોઈ ગાંઠથી ખર્ચ કરીને વેચાતી લે નહિ. હજુ પણ આવી સ્થિતિ છે. સાહિત્યની સેવા બળવીને, પુસ્તકો લખીને કોઈ પોતાનો વ્યવહાર ચલાવવા ધારે તો હાલ પણ તેમ કરી શકે નહિ તો તે કાળની વાત તો થાય જ ક્યાંથી ? આલું મહાભારત કામ એ વિદ્વાને એકલા પોતાને માથે લેવાની મહાભારત હિમ્મત ચલાવી પણ આસપાસથી કાંઈ આશ્રય મળ્યો હોય અથવા શ્રમની કોઈએ કદર કરી હોય એમ જણાતું નથી; અને એમ એમ ધારીએ છીએ કે એ કામ અટકી પડ્યું તેનું એક કારણ પણ એ જ હશે.* તો પણ એ ખંતી વિદ્વાને પોતાનો ઉદ્યોગ છોડી દીધો નહિ, અને સઘળી મુશ્કેલીઓને પાર કરી પોતાના દેશને એક મોટો કોષ અર્પણ કરી દીધો છે.

આલું અપૂર્વ સાહસ કોઈ રાજની કે ધનાઢય ગૃહસ્થની મદદથી બહાર પડીને તેનું નામ કોષની સાથે જોડાયું હોય એમ જણ્યું નથી. પરંતુ એ કોષ ગુજરાત પ્રાન્તને જ અર્પણ થયો છે। અને 'જય જય ગરવી ગુજરાત' એ પ્રબને જાણીતી અને જહાલી કવિતાની લીંટી એ કોષના અર્પણ પત્ર ઉપર જગહળી રહી છે. ખરેખાત જ્યાંના વિદ્વાન-પોતે પૈસાની સંકડામણમાં છતાં પણ-આવા સંમર્થ ગ્રંથ જાતે પ્રસિદ્ધ કરવાની હિમ્મત આશ્રય વિના ચલાવે છે તે ગુજરાતનો ખરેખર જય જય જ છે. આ કોષ કાવના ખારખાર વૃર્ષના પરિશ્રમનું, ઘણા શુદ્ધિ બળનું તથા અનુભવનું ફળ છે.

* અમારી સન્નિધમાં કવિયે પોતાના કોઈ મિત્રને હસતાં હસતાં કરેલી વાત અમને સાંભરે છે. કવિ કહે મને એમ થાય છે કે હું મારા કોષની કિમ્મત હજાર કે દોઢ હજાર રૂપીયા રાખું એટલે સરકાર ફરજયાત ત્રણ નકલ ખરીદે છે તેમાં મને ત્રણ ચાર હજાર તો મળે !

આ કોષ સંપૂર્ણ નથી. અને એના જેવો ગ્રંથ પ્રથમ પ્રયાસે સંપૂર્ણ થાય એ વાત જ અશક્ય છે; તો પણ જ્યારે મોટો મરાઠી કોષ રચાયો ત્યારે હામ હામ સરકારે તરફથી કેવી ખોળ ચાલી રહી હતી; પંડિતોની સભા શબ્દ પારખવાને અને તેના અર્થ નિર્માણ કરવાને કેવી ખેશી રહી હતી; અને પ્રત્યેક શબ્દ કેટલા કેટલા હાથમાંથી ઘડાતો ઘડાતો આવી કોષકારની કલમમાંથી ઉતરતો હતો એ વાતનો જ્યારે વિચાર કરીએ, અને ખીજા હાથ તરફ આ કોષકાર એકલો જ કોઈ વિદ્વાનની મદદ વિના કોઈ શ્રીમંતની હુકમ વિના અને જાતે શ્રીમંત ન હતાં આવા કામમાં મંડી રહ્યો અને સિદ્ધિને પામ્યો એ વાતનો જ્યારે વિચાર કરીએ ત્યારે એમ તો કહ્યા વિના નહિ ચાલે કે નર્મદાશંકરે ઘણા ઉદ્યોગ, વિદ્વતા અને સૂક્ષ્મ બુદ્ધિ આ ગ્રંથમાં દર્શાવી છે, અને આ ગ્રંથ રચી બધા ગુજરાતીઓને અત્યંત આભારી કીધા છે.* સમર્થ વિદ્વાન ડા. જોન્સને ઇંગ્રેજી કોષ પ્રથમ લખી કેવી કીર્તિ સંપાદન કરી હતી તે સઘળાંની જાણમાં છે. સ્વ. નર્મદનો પરિશ્રમ તેમ જ સંપાદન કરેલું ઇજ-કોષ-કોષ પણ રીતે ડા. જોન્સના પરિશ્રમ અને ઇજ કરતાં ઉતરતું નથી.

કવિનો કોષ થયા પછી ખીજા એક જે કોષ નીકળ્યા છે પણ તેઓ કવિના ગ્રંથની સ્પર્ધા કરી શકે એવા નથી. એવા ગ્રંથોનું નમાલાપણું સહજ ઉપરચોટીઆ જેવાથી જ જણાઈ જશે.

મુંબાઈના એક શા. બાહુરાવ તાત્યારાવજી રણજીત એમણે સને ૧૮૭૧ માં સંસ્કૃત શબ્દના ગુજરાતી અર્થ દર્શાવતો એક કોષ કાઢ્યો હતો.

ઈ. સ. ૧૮૭૯ સ્વ. છોટાલાલ સેવકરામે 'ગુજરાતી શબ્દ મૂળદર્શક કોષ' પ્રસિદ્ધ કરી પોતાના ઘણા વર્ષના શ્રમ અને ખંતનું પરિણામ પ્રજા સમક્ષ મૂક્યું હતું. એ ગ્રંથની તૈયારી ઘણું વર્ષ પહેાંચી હતી. 'બુક કમિટી' અને સમર્થ વિદ્વાન ડા. બ્યુલર તરફથી સહયનાઓ મળી હતી અને તે પ્રમાણે વર્તવામાં પણ આવ્યું હતું. આ ગ્રંથમાં પહેલી હારમાં

સંસ્કૃત શબ્દો વર્ણાનુક્રમે આપી તેની સામાં તે શબ્દ ઉપરથી ઉત્પન્ન થયેલા ગુજરાતી શબ્દો આપ્યા છે. એ સંસ્કૃત શબ્દની વ્યુત્પત્તિ કોઈ ઠેકાણે સમજાવી છે અને કોઈ ઠેકાણે નથી એ સમજાવી. સંસ્કૃત શબ્દના અર્થ કોઈ જગાએ આપ્યા છે અને ઘણી જગાએ નથી એ આપ્યા. વ્યુત્પત્તિકારની કલ્પના કેટલે દરજ્જે ખરી છે તે સમજાય માટે જ્યાં જ્યાં સંસ્કૃત અને પ્રાકૃતના અર્થ જૂદા થતા હોય ત્યાં તે ખામુખા અર્થ આપવા જ જોઈએ. તેમ જ જે શબ્દો સંસ્કૃત વ્યાકરણના નિયમે બનાવી શકાય ખરા પણ તે ભાષામાં વપરાયલા જણાતા નહોઈ કેવળ સ્વકલ્પિત હોય ત્યાં એમ પણ ખુલ્લું જણાવવું જ જોઈએ કે વાંચનાર ઠગાય નહિ. સમગ્ર રીતે જોતાં આ કોષમાં કોઈ પણ શાસ્ત્રીય રચના નજર પડતી નથી. સંસ્કૃતનો પ્રચાર તે કાળે જોઈએ હતો. તેમ જ એકલાં સંસ્કૃત જાનથી જ વ્યુત્પત્તિ નક્કી થઈ શકતી નથી. પ્રાકૃતનો અભ્યાસ તો તે કાળે હતો જ નહિ. આ ગ્રંથ ઉપરથી એટલું જ માત્ર જણાય છે કે તે કાળે પણ વ્યુત્પત્તિ જાણવાની ઉત્કંઠા હતી. એ ઉત્કંઠા એટલી તો તીવ્ર હતી કે જ્યાં ખરી વ્યુત્પત્તિ સમજાઈ ત્યાં તે અને ન સમજાઈ ત્યાં સ્વકલ્પિત ઉપજાવી પણ કાઢી છે ! **સ્વાતવત્સ** ઉપરથી **ખાખોચીઉં**, **તામ્રકૂટ** ઉપરથી **તંબાકુ**, **અફેન** ઉપરથી **અફીણુ**, **લહુ** ઉપરથી **લૂંડો** વગેરે વ્યુત્પત્તિ જોઈને વાંચનારને હસવું આવ્યા વગર રહેતું નથી ! આ ગ્રંથ જોઈને અમને કાઠીઆવાડનો એક સહેજ ટળીએલ મહેતાજી સાંભરી આવે છે. વ્યુત્પત્તિ શાસ્ત્રનું એનું જ્ઞાન એવું અગાધ હતું કે ગમે તે શબ્દની વ્યુત્પત્તિ એને ન આવડે એમ બને નહિ ! વાંચનારના વિનોદની ખાતર એની કહેલી 'ટપાલ' શબ્દની વ્યુત્પત્તિ અમે કહીશું. ટપ એટલે ઉતાવળથી અને આલ આપવું. ઉતાવળથી-તાકીદે કાગળ આપે તે ટપાલ ! !

ઈ. સ. ૧૮૮૦ માં રા. પ્રભાકર રામચંદ્ર શાસ્ત્રી તરફથી 'અપભ્રંષ્ટ શબ્દ પ્રકાશ' નામનો કોષ બહાર પડ્યો હતો. તેમનો આ પ્રયાસ સ્તુત્ય હતો. પણ પુસ્તકમાં કેટલીક જગાએ કલ્પનાનાં ઘોડાં દોડાવ્યાં છે; છતાં આ પુસ્તકથી ભાષામાં એક ઉપયોગી ઉમેરો થયો છે.

નર્મકોષમાં ન આવી ગએલા શબ્દોનો એક નાનો કોષ સન ૧૮૮૮ માં નીકળ્યો હતો. આ ગ્રંથ વાંચનમાળાના અર્થની ચોપડીઓ નીકળે છે તેનાથી સહજ જ ઉચ્ચી પ્રતિભા છે.

અમદાવાદની સ્મોલકોલ કોર્ટના વાનપ્રસ્થ જર્જ, શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્યનું જીવન ચરિત્ર અને પુષ્ટિમાર્ગનાં ઘણાં પુસ્તકો લખનાર જાણીતા વિદ્વાન લલ્લુભાઈ પ્રાણવલ્લભ તરફથી સન ૧૮૯૧ માં ગુજરાતી ભાષામાં એક ઘણા ઉપયોગી પુસ્તકનો ઉમેરો થયો હતો. આ ગ્રંથ એમનો શબ્દાર્થ સેદ છે. ઘણી ખંત અને પ્રયાસથી લખાયેલો આ ગ્રંથ પ્રથમ પ્રયત્ન હોવા છતાં ઉપયોગી નીવડ્યો છે. એમના ગ્રંથને નીકળ્યે લગભગ વીસ વર્ષ થવા આવ્યાં છે છતાં ગુજરાતી ભાષામાં એ જાતનો ખીજો ગ્રંથ જ થયો નથી એ શોચનીય છે. અમે ઈચ્છીએ છઈએ કે એ વિદ્વાન પોતાના વાનપ્રસ્થાશ્રમનાં થોડાં વર્ષ ગુજરાતી ભાષાને અર્પણ કરી પોતાની શક્તિનો ક્ષાભ પોતાના આ ગ્રંથની, ઘણા ઈ પ્સિત સુધારા વધારા સાથેની ખીજી આવૃત્તિ કાઢીને આપશે.*

‘મમ્યા સગા અર્થાવણિ’ નામનો બ્રહ્મદેશની ભાષાનો તેમજ જાપાની ભાષાનો એવા એ નાના નાના કોષ નવા થયા છે.

‘ગુજરાતી શબ્દાર્થ સિંધુ’, કડીપ્રાન્તમાં વપરાતા ખાસ શબ્દો વાળો ‘પ્રાંતિક શબ્દ સંગ્રહ’ અને ‘રૂઠી પ્રયોગ કોષ’ વગેરે નવા લખાયા છે. આમાંનો ‘રૂઠી પ્રયોગ કોષ’ મહેનત અને સંભાળથી લખાયેલો પ્રયત્ન છે.

કવિ નર્મદે પોતાના કથાકોષને અંતે આપેલા વધારાને અનુસરીને મી. રતનજી કરામજી શેઠનાએ મુંબઈમાં ‘સંજ્ઞાદર્શક કોષ’ નામનો ઉપયોગી નાનો કોષ પ્રગટ કર્યો છે. મરાઠીમાં આવેલો સંજ્ઞાદર્શક કોષ છે તેમજ કવિ દયારામે ‘વસ્તુવ્રંદ દિપિકા’ નામે આવેલો ગ્રંથ વૃજભાષામાં કવિતામાં કર્યો છે. એજ વિદ્વાન મી. શેઠનાએ ‘જ્ઞાનચક્ર’ નામના ગ્રંથ લખી ભાષામાં ઘણો અભિનંદન આપવા યોગ્ય વધારો કર્યો છે. એમની આ કૃતિને—પારસી

* જાણીને ઘણો ખેદ થાય છે કે એ વિદ્વાને અમણાં જ ગોલોકવાસુ કર્યો છે.

ગુજરાતી ભાષા છતાં પણ-ખરેખત આવકાર ધટે છે. આવા ગ્રંથ લખવામાં ઘણી ઘણી બાબતોના અભ્યાસ, ઘણી રંજ, ઘણા કાળ અને ઘણી ખંતનો ખર્ચ પડે છે અને એવી રીતે લખેલા ગ્રંથો-ખેશક સર્વ રીતે સંપૂર્ણ નહોય તોપણ-સર્વદા સત્કાર યોગ્ય જ છે.

ઇંગ્રેજ શબ્દોના ગુજરાતી પર્યાય આપનારા કોપની સંખ્યા નવ દશની થવા બંધ છે. સ્વ. ઝવેરીલાલ યાજ્ઞિકે આવો કોષ લખવાની પહેલ કરી હતી; અને ઘણા કાળ સુધી તેમના ગ્રંથે અકબે રાજ્ય કર્યું હતું. મી. રાણીનાનો એ પ્રકારનો ગ્રંથ ઉત્તમ રીતે લખાયો છે. ઘણા સુધારા વધારા સાથે એની બીજી આવૃત્તિ થઈ છે. મેસર્સ મોટગમરી, મણિધરપ્રસાદ અને અંબાલાલનો આ પ્રકારનો કોષ ઘણા શ્રમ અને કાળજીનું પરિણામ છે. આ ગ્રંથના બે લખનારાનો સ્વર્ગવાસ થયો છે અને ત્રીજા લખનાર દિ. બા. અંબાલાલ સાકરલાલ દેસાઈ એમણે એકલાએ એની બીજી આવૃત્તિ પ્રગટ કરી છે. ગુજરાતી પર્યાય આપતાં આ ગ્રંથમાં નવા શબ્દો ઘડી ઘડીને મુક્યા છે એવો પ્રથમ આવૃત્તિ ઉપરનો કેટલેક અંશે યોગ્ય આક્ષેપ ધોઈ નાંખવાને આ આવૃત્તિમાં સ્તુત્ય પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે.

આ વિષયનો હુંડો તપાસતાં ગુજરાતી ભાષામાં સંપૂર્ણ અને સમર્થ કોષની ખોટ હજી પૂરાઈ જણાતી નથી. ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી આ કામને માટે ઘણા વર્ષથી શબ્દ સંગ્રહ કરે છે અને દર વર્ષે અમુક રકમ ખર્ચે છે; તેની સ્તુત્ય મહેનત અને ખર્ચના બદલામાં ભાષાની સાહિત્ય સ્મૃત્તિમાં એક સારા સમર્થ અને લગભગ સંપૂર્ણ કોષનો ઉમેરો થશે એવી આશા છે.

(૨) પિંગળ-અલંકાર-વગેરે:—આ સાહીની પૂર્વે અને શરવાતમાં વૃજભાષાનો પ્રચાર હતો તે વિશે અમે આગળ સહજ ખોલી ગયા છઈએ. જૂની કવિતાનું સાહિત્ય આવું બહોળું છતાં આપણી ભાષામાં પિંગળશાસ્ત્ર સંબંધી એક પણ ગ્રંથ ન હતો. ભક્ત કવિયો બહુધા જૂની પ્રચલિત દેશીઓ અને રાગમાં જ કવિતા લખતા. પ્રેમાનંદ અને એના શિષ્યો, શામળ અને બીજા જૂજ કવિયોએ વૃત્ત અગર છંદમાં કવિતા લખી છે. કેટલાક

તો અમુક છંદની ચાલ એટલું જ લખીને સંતોષ પામ્યા છે. આમ હોવાથી આ સાહીમાં ગુજરાતી કવિતા છંદ અને વૃત્તમાં લખનારને પિંગળનું જ્ઞાન થવાને કશું સાધન હતું નહિ. સંસ્કૃતનું જ્ઞાન હોય અગર વૃજભાષામાં અંચુ પ્રવેશ હોય તેને તો તે ભાષાઓમાંથી મદદ મળતી. પરંતુ એકલી ગુજરાતી જ જાણનારને કેવી વિટંબણા પડતી તે કવિ નર્મદની અડચણો જાણીને આપણે સમજી શકીએ છઈએ. સુરતના એક જદુરામે કવિને પ્રથમ 'દોહરા'નું માપ શિખવ્યું હતું. આ જદુરામ છાપખાનામાં નોકર હતા; સ્વભાવે આનંદી અને વૃજભાષાના અભ્યાસી હતા. પાછલા વખતમાં આંખે અંધ થયા હતા. અને ઘણીવાર હસતાં હસતાં કહેતા કે 'હું કવિનો ગુરુ છઉં, દોહરો કરતાં તો મેં શિખવ્યું હતું.' પિંગળનો અભ્યાસ કરવાને કવિને કેવાં કેવાં ક્ષાંક્ષાં મારવાં પડ્યાં હતાં તે કવિએ પોતે જ કોઈ જગાએ કહ્યું છે. પોતાને પડેલી અડચણ અને અગવડ ઉપરથી કવિને ગુજરાતિમાં પિંગળ લખવાને પ્રિયાર થયો. કવીશ્વર દલપતરામ તે અરસામાં પોતાનું પિંગળ બુદ્ધિપ્રકાશમાં છૂટક છૂટક છાપતા હતા. કવિએ પોતે 'પિંગળપ્રવેશ', 'રસપ્રવેશ' અને 'નાયકપ્રવેશ' નામે નાના નાના ગ્રંથો લખ્યા છે. શરવાતમાં લખાયલા ગ્રંથો હોવાથી તેમને સંભારવા ઘટે છે. બાકી કવિની કીર્તિ આ પુસ્તકો વડે નથી થઈ. રાજકોટના રહીશ કવિ હીરાચંદ કાનજીએ કવિના 'પ્રવેશો' ઉપર જહુમલો કર્યો હતો. કવિ હીરાચંદ વૃજભાષાનો અભ્યાસી હતો અને એણે 'પિંગળાદર્શ' નામનું પિંગળનું મોટું પુસ્તક લખ્યું હતું; 'સુંદર શૃંગાર' નામનો વૃજભાષાનો ગ્રંથ છપાવ્યો હતો, અને 'હીરાશૃંગાર' નામનો ગ્રંથ વૃજભાષામાં લખ્યો હતો. વૃજભાષામાં હોવાથી પાછલા ગ્રંથને માટે અત્રે બોલવાનું પ્રાપ્ત થતું નથી. હીરાચંદ દલપતરામને અને નર્મદને વગોવતો અને 'દલો' અને 'નરમો' કહીને જ વાત કરતો. એણે 'મિથ્યાભિમાનમતખંડન ગ્રંથ' એવા મોટા નામનું નાનું છપાનીયું છપાવી તેમાં વિવેકસજ્જને પેટભરીને ઉભરા કાઢ્યા છે।

* અવિનિ પદે કવિ ચે કવિ, અલંકાર પરવેશ,

રસ, પિંગળ પરવેશમાં, યો કાઢ્યા છે વેશ.

મિથ્યાભિમાન મત ખંડન ગ્રંથ.

કવીશ્વર દલપતરામનું પિંગળ તેમની સાદી પ્રાસાદિક વાણીમાં લખાયું છે. ટુંકાણુમાં છંદોનાં લક્ષણ-ઉદાહરણુ અને છેવટે પ્રસ્તારાદિ ગણિત વિષય આપેલા છે. દરેક છંદના ઉદાહરણુમાં યુક્તિથી તે છંદનું નામ આણ્યું છે. શાળોપયોગી ગ્રંથ હોઈ તે ઘણું વંચાયું છે. અને તેની ઘણી આવૃત્તિયો થઈ છે. આપણી ભાષામાં પિંગળનો સારામાંસારો ગ્રંથ એ જ છે. પાછલી એકાદ આવૃત્તિ રા. કેશવલાલ ધ્રુવે સુધારી હતી એવું અમને સ્મરણુ છે. *

ભાનુદત્તની સંસ્કૃત 'રસમંજરી' અને મતિરામના વૃજભાષામાં લખાયેલા 'રસરાજ' નામના ગ્રંથોને આધારે રા. વાલજી લક્ષ્મીરામ દવેનો 'રસમંજરી' નામે ગ્રંથ સન ૧૮૭૭ માં બહાર પડ્યો હતો. અમદાવાદનાં રહીયે અને પાલીટાણામાં કવિપદે પોશાયલા નાગર કવિ હર્ષદેરાય મુનશીએ વૃજકવિ કેશવદાસની 'રસિક પ્રિયા' ઉપર ગુજરાતીમાં સારી ટીકા લખી મૂળ સાથે છપાવી હતી. સન ૧૮૭૮ માં સુરતના કવિ દલપતરામ દુર્લભરામે 'ભાષાભૂષણુ' નામે પુસ્તક લખ્યું હતું. અધ્યયદિક્ષિતના 'કલવયાનંદ કૃષ્ણુ કારિકા' નામે ગ્રંથનું ભાષાન્તર થયું છે.

ગુજરાતી ભાષામાં પ્રચલિત દેશીઓ, ગરબીઓ, પદ, ઢાળ વગેરેને લગતું પિંગળ લખવાની સ્વ. નવલરામની પ્રબળ ઈચ્છા હતી. સન ૧૮૭૫-૭૬ માં એમણે 'બાળલગ્ન બત્રીસી' લખી ત્યારથી તેા વિશેષે એ પુસ્તકને માટે સામગ્રી એકઠી કરવા માંડી હતી. પોતે એકઠા કરેલા નમુના ઉપરથી ટાંચણુ ધરાધરી કરી મુક્યું હતું. ચોચોક્કા, છઠ્ઠાકા એવી સંજ્ઞાઓ પણ મુકરર કરીને એનું સ્મરણુ રહેવાને ઉદ્દેશે 'નવલ ગરબાવળી' ની ગરબીઓને મથાળે દાખલ ધરાધરી કરી હતી. દુર્ભાગ્યે એમના શોકજનક મૃત્યુને લીધે આ ગ્રંથ લખાયો નહિ, અને ભાષામાં એક વિરલ સુંદર ગ્રંથનો ઉમેરો થતાં થતાં રહી ગયો.

રા. રણછોડભાઈ ઉદયરામે પિંગળનો 'રણપિંગળ' નામે ઘણું વિસ્તારવાળો ગ્રંથ ગુજરાતી સાહિત્યમાં ઉમેર્યો છે. એમના દર્શનવર્ણના

પ્રયાસના ક્ષણ તરીકે આ ગ્રંથનાં મોટાં મોટાં પુસ્તકો બહાર પડ્યાં છે. એ પુસ્તકની એકસો અને વીશ પાનાની અનુક્રમણિકા જ અમારા વાંચનારને એના વિસ્તારનો ખ્યાલ આપશે.

અદ્ભુત ચાતુર્યની અને અગાધ શ્રમની સાક્ષી આપનારાં દલપત પિંગળ અને રણુપિંગળ વિષે કહી ગયા, તે બંને છંદશાસ્ત્રમાં જૂના વિચારની કોટિના ગ્રંથો છે. પરંતુ જે સાઠીનો હેવાલ આપવા અમે પ્રવૃત્ત થયા છીએ તે નવા વિચારની-નવા સ્વતંત્ર વિચારની સાદી છે. સાહિત્યમાં અને સંસારમાં એની વધતી ઓછી પ્રવૃત્તિ સર્વ દિશામાં જેવામાં આવે છે, અને તેની તે તે સ્થળે અમે નોંધ પણ લેતા આવ્યા છીએ. એ નવા વિચારનો પ્રકાશ સાઠીના અંત ભાગમાં બુદ્ધિપ્રકાશમાં છપાયલા “પદ્યરચનાના પ્રકાર” માં પહેલવહેલો દ્રષ્ટિ ખેંચે છે. આ નહાનો નિબંધ રા. કેશવલાલ હર્ષદ-રાય ધ્રુવની કલમથી લખાયલો છે. જૂના પ્રસ્થાનમાં છંદના જે જ વર્ગ પાડવામાં આવે છે, અક્ષરમેળ ને માત્રામેળ. તેને ઠેકાણે રા. કેશવલાલ ત્રણ વર્ગ પાડે છે, અક્ષરબંધ, રૂપબંધ અને માત્રાબંધ. પહેલા વર્ગના જે ભેદ એઓ ગણાવે છે:-સંધિ રહિત અને સંધિયુક્ત. આ ભેદ પૈકી સંધિરહિત ચરણના છંદ માત્ર વેદમાં વપરાયલા છે. વર્તમાનકાળમાં આ છંદોનો ઝાઝો વપરાટ છે નહિ તેથી અમે તેને મૂકી દેઈશું. બીજા ભેદમાં કવિત પ્રકરણ આવે છે. તેમાં દરેક ચરણના આપો આપ સાત આઠ વિભાગ પડતા જણાય છે. એ વિભાગને રા. કેશવલાલ સંધિ નામ આપે છે. કવિતનો સંધિ ચાર અક્ષરનો બનેલો:જેવામાં આવે છે. એના બધા સંધિ સરખા માપના છે. તેથી કવિત પ્રકરણ આવૃત્ત સંધિથી રચાયલું છે એમ નિબંધકાર જણાવે છે. બીજા વર્ગ જે રૂપબંધ, તેનું બંધારણ લક્ષુ ગુરૂ રૂપને આધારે છે. નિબંધકાર આ વર્ગના છંદને જે ભાગમાં વહેંચી દે છે. અખંડ ને સખંડ, જે છંદના ચરણમાં યતિ એટલે વિરામ કોઈ સ્થળે હોય નહિ તે અખંડ. આ ભાગમાં અગિયારથી માંડી સત્તર રૂપ સૂઝીના છંદો પ્રસિદ્ધ છે:-(૧૧) ઈદ્રવંજા, ઉપેદ્રવંજા, સ્વાગતા, રથોદ્ધતા, (૧૨) ઈદ્રવંશા, વંશસ્થ, કુતંવિલખિત, પ્રમિતાક્ષરા, (૧૩) મંજુભાષિણી, પ્રભા, પ્રભાવતી, રૂચિરા,

કલહંસ, (૧૪) વસંતતિલકા, મંજરી, પ્રમદા, (૧૫) રમણીયક (૧૬) વા-
ણિની અને (૧૭) પૃથ્વી. જે છંદમાં ચતિને લીધે ચરણનાં એ કે વધારે ખંડ
એટલે નોંખા કડકા પડી જાય તે સખંડ. આ ભાગમાં અગિયારથી એ-
કવીસ રૂપ સૂઝીના છંદો વિખ્યાત છે. (૧૧) શાલિની (૧૨) જલોદ્ધતગતિ,
વૈશ્વદેવી, (૧૩) મહર્ષણી, ક્ષમા, (૧૪) મધ્યક્ષામા, (૧૫) માલિની, (૧૭)
મંદાકાંતા, શિખરિણી, હરિણી, (૧૯) શાદ્દલવિક્રીડિત, (૨૦) સુવદના ને
(૨૧) સ્વઘરા. અખંડ અને સખંડ રૂપનાં અનેક સંધિ પાડી શકાય છે.
એમાં કોઈ પણ છંદ એકના એક સંધિના આવર્તનથી બનેલા નથી,
એ કારણને લીધે રૂપખંધ વર્ગ કેવળ અનાવૃત્ત સંધિનો છે. એ એની વિ-
શિષ્ટતા છે. ત્રીજો વર્ગ જે માત્રાખંધ તે ખીજા એ વર્ગની અપેક્ષા જેવો
અર્વાચીન છે તેવો જ વિસ્તારશાળી છે. અક્ષરખંધ જેમ અક્ષરની તેમ
માત્રાખંધ માત્રાની ગણતરી ઉપર આધાર રાખે છે. માત્રાના એકલ, દુકલ,
ત્રિકલ, ચતુષ્કલ, પંચકલ, છકલ ને સપ્તકલ એમ સાત પિંડ છે. છેલ્લા પાંચ
પિંડ પહેલા એ પિંડની જ નીપજ છે. આ એ પિંડને લ અને દા ખીજની
સંગ્રાથી નિખંધકાર ઓળખાવે છે. એ એ ખીજની છેલ્લા પાંચ માત્રા
પિંડમાં ભિન્ન ભિન્ન ગોઠવણથી અને તે ગોઠવણમાં જોરના પલટાથી અનેક
માત્રાસંધિ થાય છે. એ માત્રાસંધિના આવર્તનથી બનેલા છંદ તે કેવળ
માત્રા છંદ. માત્રાના આવર્તનમાં દુકલ તરીકે એ લઘુ ને એક ગુરુ રૂપના
સર્વદેશી કે એકદેશી પ્રયોગથી થયેલા છંદ તે ચિત્ર માત્રા છંદ. દાખલા
તરીકે સવૈયો એ દા દા સંધિના આવર્તનથી થયેલો કેવળખંધ અને ઈંદ્રવિ-
જય તે ચિત્રખંધ. ઉક્ત માત્રા પિંડના વિવિધ સંધિવડે થનારા કેવળ અને
ચિત્ર છંદનું પત્રક નીચે આપીયે છિયે.

પિંડ.	સંધિ.	વિશેષ.	છંદ.
ત્રિકલ.	દાલ	કેવળ.	મહીદીપ-હીર.
		ચિત્ર.	સમાનિકા-સેનિકા-ચામર.
	લદા	કેવળ	૦

यत्कुल.	दादा	चित्र.	प्रमाणिका-नाराय.
		कुवण.	आलीर-तुरग-डालक-योपाठ- योपाया-रुयिरा-सवैया.
		चित्र.	शेषा-माणवक-त्वरितगति-तरल- विघ्न-माला-पंढरमोहक, किरीट- विशेष महिरा-चित्रपदा-दोधक- ध्रुविजय-कुसुम विचित्रा-ता- भरस-मत्तमयुर-भाणा-सारंगी- शंभु-हंसी.
	दादा	कुवण	०
		चित्र.	तोटक-तिलका-नलिनी-दु- मिला-तारक-अरविंद मुष्मी-किशोर.
	दादा	कुवण	०
		चित्र	मोतीदाम-कणाकुशण-सुमुष्मी सुभदा.
यकुल	दादा	कुवण	०
		चित्र	सोभराज, लुङ्गी, यंद्रकीडा, देव, शैल, वर्णु वागीश्वरी.
	दादा	कुवण	जणतरण, सुलखा छंदनो मोटोलांग.
		चित्र	महालक्ष्मी-अग्निणी-पडधमी-नि- शिपाण-वैकुण्ठधामा, शारदा.
	दादा	कुवण	०
		चित्र	सारंग-आभार-हारी-केतुमाण ग्राही, स्वर्गामी.
	दादा	कुवण	दीपक.
	(म. य.)	चित्र	०

છકલ	દાદા	કેવળ	૦
		ચિત્ર	નારી-રમુહી-માણવકાકીડ
સમકલ.	દાદાલદા	કેવળ	હરિગીત.
		ચિત્ર	સંગતિકા-ગીતક.
	દાલદાદા	કેવળ	રૂપમાલ
		ચિત્ર	૦
	દાદાદાલ	કેવળ	ઉદ્ધોર.
		ચિત્ર	૦

ઉપરના પત્રકમાં ગણાવેલા છંદોના ચરણમાં કોઈ એ ઠેકાણે યતિનથી; અર્થાત્ અંધ અખંડ છે. ગાથા, દોહા, સોરઠા, ઉડિયાળા, પ્લવંગમ, રોલા, મરહટ્ટા, લીલાવતી, પદ્માવતી, ત્રિભંગી અને મદનગ્રહા છંદ સખંડ માત્રા-અંધના દષ્ટાંત છે.

અતિ પ્રાચીન અક્ષરઅંધ અને પ્રાચીન રૂપઅંધ ભારત રામાયણના રૂપગર્ભ અક્ષરઅંધથી સંધાય છે અને પ્રાચીન રૂપઅંધ અને અર્વાચીન માત્રાઅંધ માત્રાગર્ભ રૂપઅંધનથી સંકળાય છે. આ બેડી દેનાર આંકડો તે વૈતાલીય છંદ છે, જેની અપરવકત્ર, પુષ્પિતાગ્રા, સુંદરી અને માલ્યભારા ચિત્રાત્મક વિકૃતિઓ જ છે.

આ ટુંકા નિઅંધમાં સંવાદ, યતિ, પ્રકૃતિવિકૃતિ, સંવાદનું બદલાકું છંદોની સંસૃષ્ટિ, કુંડળી, યમક, પ્રાસ, પ્લુતનો ઉપયોગ, વગેરે અનેક ઉપયોગી બાબતો વિશે સ્વતંત્રજ લખાણુ છે. વળી તેમાં પિંગળ ડિંગળના ઘોળ બહારના પ્રયત્નઅંધ વિશે અને એ ઘોળમાં ઘુસી ગયેલા અધગણિત વિશે પણ મુદ્દાની ચર્ચા છે. ઉપરાંત અક્ષરઅંધના સંઅંધમાં જે એક કીમતી સૂચનાઓ છે. આ અને બીજી બહુ બહુ બાબતોની નોંધ અહીં લેવી અશક્ય છે. જીજ્ઞાસુએ મૂળ નિઅંધ વિચારી જવો એવી વિનંતિ માત્ર કરી વિરામીશું.

આ વિષય સમાપ્ત કરતાં આ સાહીમાં ગૂંજસતી બાપામાં બીજી

ભાષાઓમાંથી નવા દાખલ થયેલા અગર નવા યોજાયલા જેવા દેખાતા કેટલાક છંદ, વૃત્ત, દેશી-લાવણી-ગઝલ વગેરેને માટે એ બોલ બોલવા અનુચિત નહિ ગણાય. 'પદરચના' વિશે અમે ઉપર કહી ગયા છીએ એ રીતે જોતાં આ વૃત્ત, છંદ, વગેરે નવા નથી. પણ જૂના પ્રચલિત છંદ વૃત્ત વગેરેના અંધમાં ફેરફાર કરીને તેનો કોઈ ભાગ ઓછો કરીને અગર બેવડાવીને નવિનતા દેખાય એવું જ માત્ર બન્યું છે. કવિ નર્મદે પોતાનું વીરકાવ્ય લખવાને 'નર્મવૃત્ત' યોજ્યું હતું. સ્વ. ભોળાનાથે દક્ષણિયોનાં દિંડી અને અભંગ પોતાની પ્રાર્થનામાળામાં દાખલ કર્યાં હતાં. દિંડી બહુ લોકપ્રિય વૃત્ત થઈ પડ્યું છે. દિંડીને આ લખનારે કાઠીઆવાડમાં પ્રથમ દાખલ કરી હતી. કાળીદાસના મેઘદૂતનું ભાષાન્તર કરવાને સ્વ. નવલરામે 'મેઘ છંદ'ની યોજના કરી હતી. એમણે એ આખું કાવ્ય એ છંદમાં જ લખ્યું છે. આ છંદમાં 'તાઈ ગોકુળ જોવાને આવરે મથુરાના વાશી' એ ગરબીને માત્ર ઉલટાવી છે. આંતરાની કંડીઓની પેઠે છેલ્લી બે લિંટીઓ ગાવાથી એ છંદ સારા લયમાં ગવાય છે. અંગ્રેજી પ્રાસ વગરની કવિતામાં લાંબાં વાક્યો લખાઈ શકાય છે તેમ એવું પ્રાસ સહિત વૃત્ત યોજવાની લાલસા આ લખનારને અને ડા. હ. હ.-ધ્રુવને થઈ હતી. એમની સૂચનાને અનુસરીને 'મધુભૂત' (તે વખતે, મધુભૂતા નામ રાખ્યું હતું) નામે માત્રામેળ છંદ બનાવી એમાં અમે મધુભૂત નામનું ખંડ કાવ્ય લખ્યું હતું. પ્રથમ અંતની છેલ્લી અર્ધા લિંટી ઉથલાવીને એ છંદ સાડા છ લિંટીનો બનાવ્યો હતો. સ્વ. ધ્રુવે આ છંદ થોડો વાપર્યો છે. એક સાખી અને ત્રણ પ્રાસાન્ત પદવાળી ગઝલ બનાવીને તેમાં અમે 'બુલબુલ' લખ્યું હતું. રા. નરસૈંરાવે આ ગઝલ પોતાની 'હૃદયવીણા'માં વાપરી છે. કોઈ ષજવાસીને મોઢે સાંભળીને તવી તરેહની લાવણી લખી હતી જે સાક્ષર શ્રી કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ જેઓ એમના સહાધ્યાયી હતા તેમની પાસેથી સાંભળીને સ્વ. મણિલાલે પોતાના ઉત્તરરામચરિતના ભાષાન્તરમાં કેટલાક ફેરફાર સાથે દાખલ કરી છે. સ્વ. બાલાશંકરે કેટલીક તરેહની ગઝલોને ગુજરાતણુ બનાવી છે. પોતાના રણમિગ્નમાં રા. રા. રણછોડભાઈએ 'રણોદય', 'રણજાતિ' અને 'શ્રી બેંગારવૃત્ત'ની યોજના કરી છે. સ્વ. ભીમરાવે લાવણીને

સંસ્કારી કરી 'લાવણ્યમયિ' બનાવી છે. રા. રા. નરસૈરાવ અને મી-
ખખરદારે વૃત્તોના કડકા પાડીને-વિષમતા આણીને મનહર રચનાઓ રચી
છે. તેમજ સ્વ. દલપતરામજીના પુત્ર રા. રા. નાનાલાલે વૃત્તોના સરવાળા,
બાદબાકી, ગુણાકાર, ભાગાકાર વગેરે કરીને કાંઈ ઓરજ નવિનતા ઉત્પન્ન
કરી છે. એમણે ગદ્ય જેવું પદ્ય ઉપજાવ્યું છે એ વિશે અમે બીજે સ્થળે
સ્હેજ કહી ગયા છીએ.

ઉપર જે 'પદ્યરચના'ના સંબંધમાં અમે સાર માત્ર આપી ગયા તે
અંતરૂપે થઈ પિંગળના નવિનકલ્પનાવાળા સમર્થ અંતરૂપે પ્રજ્ઞને મળે
એમ દરેક ભાષાભક્ત ઈચ્છા રાખશે જ.

જ વિજ્ઞાન.

(૧) અર્થશાસ્ત્ર:—ઈ. સ. ૧૮૭૪ માં એક પારસી ગૃહસ્થ તરફથી
અર્થશાસ્ત્રના ભાષણ રૂપે નાનું ચોપાનીયું બહાર પડ્યું હતું. સન ૧૮૭૫માં
દિ. બા. અંબાલાલે પોતાનું 'અર્થશાસ્ત્રનાં મૂળતત્વ' નામનું પુસ્તક
ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી સાઈ લખ્યું હતું. મીલના ઇંગ્રેજ અર્થશાસ્ત્રના
અનુસરણુ રૂપ આ અંતરૂપે ભાષા સાદી અને સરલ છે. આ અંતરૂપે
ભાષામાં એ વિષયના એક ઉત્તમ અંતરૂપે વધારો થયો છે. મીસીસ ફાસેટના
અર્થશાસ્ત્રનું 'અર્થશાસ્ત્રનાં મૂળતત્વો' એ નામથી ઓ. ચમનલાલ
સેતલવાડે ભાષાન્તર કર્યું છે. અંબાલાલનાં 'અર્થશાસ્ત્રનાં મૂળતત્વ'ની પેઠે
આ અંતરૂપે પણ સરકારી ટ્રેડિંગ કોલેજોમાં શિખવાતો. એજ ગૃહસ્થે
'અર્થશાસ્ત્રની વાતો' નામનું નાનું પુસ્તક બહાર પાડ્યું છે.

રા. ડાહ્યાભાઈ દેરાસરીના 'સરલ અર્થશાસ્ત્ર' નામના જ્ઞાના
પુસ્તકની ભાષાથી અને વિષયના નાનાં છોકરાંઓ સમજે એવા વિવરણુ-
થી મોહામી સ્વ. મી. ચેસ્ટર મેકનોટને પોતાની રાજકુમાર કોલેજના
ક્રમમાં વાંચનના પુસ્તક તરીકે કેટલાંક વર્ષ ચલાવ્યું હતું. આ શિવાય આ
વિષયનાં બીજાં પુસ્તકો ભાષામાં હોવાનું જાણ્યામાં નથી.

(૨) સમાજશાસ્ત્ર:—

છેક ઈ. સ. ૧૮૪૮ માં મુંબાઈના પ્રખ્યાત ડા. ભાઉદાજીએ સ્ત્રી
બાળ હયા' સંબંધી નાનું પુસ્તક લખ્યું હતું. ત્યાર પછી નાનાં પુસ્તકો

જૂદે જૂદે નામે પ્રગટ થયાં છે. ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાટીએ ખાસ આવા સમાજના ઉપયોગના ઘણા નિબંધો રચાવ્યા છે. નાનાં નાનાં ઉપયોગી પુસ્તકો પ્રગટ કરવા તરફ જ એ સોસાટીની શરૂવાતમાં વૃત્તિ હતી એ આપણે સ્વ. ફ્રાન્સિસના રિપોર્ટપરથી જાણીએ છઈએ. જમણવાર, કન્યાવિક્રય બાળવૈધવ્ય, પેન્શન ફંડ, સ્ત્રીકેળવણી, સ્ત્રીનીતિ, સ્ત્રીઓનું કામ, સ્વદેશહિત, ગુજરાતના બિખારીઓ વગેરે ઘણી ઘણી બાબતો ઉપર નાનાં પુસ્તકો લખાયાં છે. રા. રેવાશંકર અંબારામે 'નીતિ સિદ્ધાંત' નામે ગ્રંથ મરાઠીમાંથી ગુજરાતીમાં આણ્યો છે. લોકોમાં પ્રચલિત વહેમના વિદારણ સારૂ પણ ઘણું લખાયું છે. દલપતરામનો 'ભુત નિબંધ', 'બાળ વિવાહ નિબંધ', 'દૈવજ્ઞદર્પણ', અને 'તાકીક બોધ' તેમ જ રા. બા. ખુશાલરાયનો 'ડાકણ નિબંધ' અને સાંકળેશ્વર જોશીના 'કિમિયા-ગર ચરિત્રો' અને 'સોની વિષે નિબંધ', વગેરે વાંચવા લાયક નિબંધો સરલ ભાષામાં લખાયા છે. કરશનદાસનું 'સંસાર સુખ' મુંબાઈગરી ભાષામાં લખાયલું વાંચવા યોગ્ય પુસ્તક છે. સ્વ. નારાયણ હેમચંદ્રે આ વિષયનાં ઘણાં નાનાં ને મજાનાં પુસ્તકો લખ્યાં છે. ઇશ્વરચંદ્ર વિદ્યા-સાગરના બંગાળીપરથી લખાયલા વિષ્ણુપરમ્પરામ શાસ્ત્રીના મરાઠી 'વિધવા વિવાહ'નું ભાષાન્તર રા. બા. લાલશંકરે કર્યું છે. સ્વ. ફ્રાન્સિસ સાંહેબને દેશી સ્ત્રીઓની વાંતચીત અને રીત રસમનો ખ્યાલ આપવા સારૂ લખાએલી 'સ્ત્રી-સંભાષણ' નામની નાની ચોપડીને સારૂ અમે અગાઉ કહી ગયા છઈએ. મનઃસુખરામનો 'અસ્તોદય' તેમ જ 'અવસ્તા જમાનાની ધરસંસારી બાબત', 'ભિક્ષુક વિષે નિબંધ', 'બુદ્ધિપ્રકાશક નિબંધ', 'ધર્મનીતિ તથા સંસાર', અને કરશનદાસની 'નિબંધમાળા' વગેરે પુસ્તકો સારાં લખાયાં હતાં.

સ્માધલિના સુંદર અને સુબોધકારક ગ્રંથોનાં ઇંગ્રેજીમાંથી ભાષાન્તરો વ્યાપક છે. 'મીઠી મીઠી વાતો' લખનાર રા. ગણપતરામ ત્રવાડી ગુજરાતી સાહિત્યમાં જાણીતા છે. એ ગૃહસ્થે સ્માધલિના સેલ્ફહેલ્પ નામના ગ્રંથનું 'જાતિ મોહનત' નામથી સારૂ ભાષાન્તર કર્યું છે. રા. ગણપતરામની

ભાષા સરલ, શુદ્ધ અને રૂઠ છે. 'કર્તવ્ય' એ નામથી એ વિદ્વાનના ખીજા અંથ 'કુટૂંબી'નો અનુવાદ સાક્ષર શ્રી કમળાશંકરે કર્યો છે. એમના પુસ્તકની ખીજી આવૃત્તિ થઈ છે. આ આવૃત્તિ વધારે સારી અને સરલ થઈ છે. એ જ અંથકારના ત્રીજા 'કેરેક્ટર' નામના અંથનું ભાષાન્તર કરી સ્વ. ખલસારેએ એને 'સદ્વર્તન' નામ આપ્યું હતું. સ્વ. મણિલાલે એ નામ ઉપર કેટલાક કટાક્ષ કર્યા હતા અને પોતે એ જ અંથના અમુક ભાગનું ભાષાન્તર કરી 'ચારિત્ર્ય' એ નામથી પોતાના માસિકમાં પ્રગટ કર્યું હતું. આ ત્રણે અંથ ગુજરાતી ભાષામાં એ જતના અથોમાં ઉચ્ચસ્થાન ભોગવે છે.

(૩) ન્યાય અને દર્શન સંબંધી અથો:—

આ સાહીમાં શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતાનાં સાત-આઠ જૂદાં જૂદાં ભાષાન્તરે થયાં છે. જૂદી જૂદી ટીકાઓનાં થએલાં આ ભાષાન્તરોને માટે અમે ખીજા વિષયને અંગે બોલી ગયા છઈએ. જૂનું જાણવાની જાણાસા હાલના સમયમાં ખાસ વધી છે અને ગુજરાતી પ્રજા સામાન્ય રીતે જૂના ધર્મ-ધર્મ પુસ્તકો તરફ વધારે વળવા લાગી છે. કેટલાક નવા પંથ, નવા મહાત્મા, નવા ભક્ત પેદા થવાથી લોકોના વિચારનો પ્રવાહ બદલાયો છે. વડોદરાવાળા શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્યની અસરથી ઘણા કેળવણી લીધેલા અને ગ્રાન્થ્યુએટોના મનનું વળણ જૂની ખાખતો, જુનો ધર્મ એમની તરફ થયું છે. ધર્મ, તત્ત્વ-જ્ઞાન વગેરેનાં કેટલાંક સારાં પુસ્તકો આવી અસરથી જન્મ્યાં છે.

શ્રીમન્નથુરામ શર્મા જેઓ પ્રથમ મહેતાજી હતા તેમની તેમજ તેમના શિષ્ય ગણાતા રા. વિશ્વનાથ સદારામ પાઠકની તરફથી વૈદ્યાન્તનાં કેટલાંક સારાં પુસ્તકો અસ્તિત્વમાં આવ્યાં છે. વિશ્વનાથના સુંદર પુસ્તક 'નચિકેતાસુમનગુચ્છ' તે માટે અમે કહી ગયા છઈએ.

ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી તરફથી 'દર્શનશાસ્ત્ર સંબંધી અથો' અને 'પાતંજલ યોગદર્શન' પ્રગટ થયા છે. સ્વ. મજસુદાર મણિશંકર કીકાણી અંથમાળામાં યોગ્ય અથો પ્રગટ થયા છે. એ અંથમાળામાં છેલ્લો અંથ જાણીતા વિદ્વાન રા. કમળાશંકર પ્રાણશંકર ત્રિવે-

દીની અનુભવી કલમથી લખાયલો છે. શ્રીમદ્ બાદરાયણ પ્રણીત બ્રહ્મસૂત્રો ઉપર શ્રી શંકર ભગવાને રચેલા શારીરક મીમાંસા ભાષ્યનો ગુજરાતી અનુવાદ એક સમર્થ ગ્રંથ બન્યો છે. અમારી સાઠીમાં એ ગ્રંથ પૂરો થયો નથી. એનું એક પુસ્તક જ બહાર પડ્યું છે.

સુરતના સનાતન ધર્મ મંડળે પણ કેટલાંક પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ કર્યાં છે. 'યોગવાશિષ્ઠ', 'યોગ કૌસ્તુભ', 'યોગચિંતામણિ', 'સાંખ્ય-દર્શન', તેમજ 'સર્વદર્શન' નામના ગ્રંથો જીજ્ઞાસુઓને માટે પ્રગટ થયા છે. માનસશાસ્ત્ર નામનું એક પુસ્તક પણ લખાયું છે. આ કોટીના ગ્રંથો હજુએ વધારે બહાર પડશે એમ જણાય છે.

(૪) નીતિ

ઈ. સ. ૧૮૫૩માં ઉમેદરામ ઇન્દુજીરામ તરફથી લઘુહિતોપદેશ નામનું નાનું પુસ્તક બહાર પડ્યું હતું. તે કાળમાં કેવી કેવી બાબતો તરફ લોકોનું લક્ષ્ય ખેંચાયું હતું તે સમજવાને આ નાની ચોપડી સંભારવાની જરૂર છે. ત્યારબાદ જૂનાં પુસ્તકોનાં ભાષાન્તરો થયાં છે. સને ૧૮૭૬ માં ખંભાતના હાલના દિવાન રા. માધવરામે ભર્તૃહરિનાં શતકોનું ભાષાન્તર કર્યું હતું, તે પછી ૧૮૭૮ માં ખીજું, અને કેટલાંક વર્ષ બાદ ખીજાં બે, એ પ્રમાણે આ શતકોનાં ચારેક જૂઠાં જૂઠાં ભાષાન્તરો ભાષામાં થયાં છે. ખીજા ઘણા કવિઓનાં મુક્તકો ભર્તૃહરિને નામે ચાલે છે. પ્રસિદ્ધ થયેલાં શતકોમાં પાદ શંશોધિત કરીને, ભર્તૃહરિનાં ક્રિયાં તે નક્કી કરીને અનુવાદ થયો હોય એમ જણાયામાં નથી. આ શતકોની સારી આવૃત્તિની જરૂર છે.

ઈ. સ. ૧૮૭૯ માં રા. હરગોવંદદાસ કાંટાવાળાએ 'નીતિ અને જૈનિક ધર્મ' નામે એક ઇંગ્રેજી પુસ્તકનું ભાષાન્તર કર્યું હતું. એક દક્ષણી પૃથ્થકે ૧૮૭૩ માં વૃદ્ધ ચાણાક્યનો અનુવાદ કર્યો હતો. ત્યારપછી ખીજું માંધાન્તર પણ થયું છે. સ્વ. હ. હ. ધ્રુવે કરેલું 'લઘુચાણાક્ય'નું ભાષાન્તર સ્વ. માણેકલાલ ભવાનિલાલે સન ૧૮૭૫ માં પ્રસિદ્ધ કર્યું હતું.

'નશંચતે પાલન', 'સ્ત્રીજ્ઞાન દીપિકા', વગેરે પારસી ગૃહસ્થોની કલમથી લખાયાં છે. તેમજ શેખશાદીની નશચતનું ફારસીમાંથી એક હિંદુ

ગૃહસ્થે ભાષાન્તર કર્યું છે. એક પારસી સન્નારીએ 'લોર્ડ ચેસ્ટરફીલ્ડની પોતાના દિકરાને શીખામણ' પણ ગુજરાતીમાં આવ્યું છે.

અમદાવાદના જૂના કાળના એક મેજસ્ટ્રેટ, સુરતવાસી રા. રાજભાઈ એ પોતાની અનુભવી કલમે 'લાંચ વિશે નિબંધ' લખ્યો હતો. આ નિબંધે તે કાળમાં ઠીક કુતુહલ ઉપજાવ્યું હતું. આ વિષયમાં એક પારસી લખનારનું 'જીંદગી જોગવવાની જુક્તિ' નામનું પુસ્તક, પારસી ગુજરાતી ભાષા છતાં પણ આવકાર આપવા યોગ્ય છે. આ પુસ્તક મૂળ સંસ્કૃતમાંથી ટીબેટની ભાષામાં, તેમાંથી ચીનાઈ ભાષામાં, તેમાંથી ઇંગ્રેજીમાં અને તેમાંથી પાછું એતદેશીય ગુજરાતીમાં આવ્યું છે અને ઘણું મનોરંજક છે.

આ વિષયનાં નાનાં મોટાં બીજાં ઘણાં પુસ્તકો થયાં છે પણ બધાને અહિં સંભારવાનું પરવડતું નથી.

૫. કેળવણી અને શિક્ષણશાસ્ત્ર:—

શેઠ કેમ્બુશરો હોરમજી આલપાઘવાળાએ સને ૧૮૫૫ માં 'મુંબાઈમાં દેશીઓની કેળવણી' નામે નિબંધ લખ્યો હતો. સને ૧૮૭૫ માં મુંબાઈમાં 'મુક્તાબોધ' નામે કોઈ મુક્તાબાધ નામની સન્નારીએ લખેલા દેશી સ્ત્રીઓની નીતિ અને કેળવણી સંબંધી પત્રો પ્રગટ થયા હતા. રા. ગણપતરામ ત્રવાડીની 'મીઠી મીઠી વાતો' ના નાના પુસ્તકને પણ અમે આ કોટીમાં જ મુકીએ છઈએ. નીતિનો રસદારા બોધ કરવાને સાર મીસ એન્ડવર્થ નામની સન્નારીએ લખેલા ઇંગ્રેજી પુસ્તકનું આ સુંદર રૂપાંતર છે. આ ભાષાન્તર બરાબર રસાનુસારી જ છે, અને તે એટલે દરજ્જે કે જે એ વાત એમણે પ્રસ્તાવનામાં સૂચવી નહોત તે અબજ્યા વાંચનારને કદી પણ એમ ન લાગત કે આ વાર્તાઓ મૂળે ઇંગ્રેજીમાંથી લીધેલી છે. ભાષા અતિશય સંભાળયુક્ત સરળતા, શુદ્ધિ અને રૂઢિથી જ રચાયેલી છે.

ખાસ કેળવણીના ધંધાને લગતાં પુસ્તકો તે સરકાર તરફથી જ પોતાની નિશાળોના ઉપયોગ સારૂ લખાયાં છે. 'કેળવણી પ્રકાર અને નિશાળ પદ્ધતિ' અને 'શિક્ષા પદ્ધતિ' નામના ગ્રંથો સ્વ. મહાપદક

રામે અંગ્રેજી ઉપરથી લખ્યા છે. આ પુસ્તકો સરકારી ટ્રેનિંગ કોલેજોમાં શીખવાય છે. સ્વ. નવલરામે પોતાના શિષ્યો સાથે તૈયાર કરેલી પોતાનાં વ્યાખ્યાનોની નોંધ શાળાપત્રમાં છપાઈ છે. આ નોંધ બહુ વિસ્તારવાળું નહિ પણ સમર્થ પુસ્તક બન્યું છે. કેળવણીના કાયદા બતાવતું 'વિદ્યાબોધ' નામનું નાનું પુસ્તક સ્વ. કવીશ્વરે લખ્યું હતું.

રા. બુલાખીદાસ ગંગાદાસે 'હર્ષદેસ્યેન્સરના એજ્યુકેશન' નામના મહાગંભિર પુસ્તકનું ભાષાન્તર 'કેળવણી' એ નામથી કર્યું છે. સ્પેન્સર જેવા સર્વોત્તમ શીલસુદ્ધના મનની, નીતિની અને શરીરની કેળવણી સંબંધી ઉમદા વિચારો જાણવાની ગુજરાતી વાંચનારને આ પુસ્તકથી તક મળી છે. આ પુસ્તક એ ભાઈએ અસાધારણ કાળજીથી કર્યું છે એમ એની પ્રત્યેક લીટીથી જાણાય છે. સ્પેન્સર જેવા તત્ત્વજ્ઞાની ગૂઢ વિચારો ભરેલી વાણી ભાષાન્તર કર્તાએ તેનું ગાંભિર્ય કે યથાર્થતા કાંઈ પણ જવા ન દેતાં એવી તો સરળ, શુદ્ધ અને રૂઢ ગુજરાતીમાં ફોલ્ડમંદીની સાથે ઉતારી છે કે આપણને સાનંદાશ્ચર્ય થાય છે. વાંચનારને આ પુસ્તક ન સમજાય તો તેમની સામાન્ય કેળવણીનો જ વાંક.

આ સાહીમાં આ ટ્રાટીનો એક 'શિક્ષણનો ઇતિહાસ' નામે સમર્થ ગ્રંથ પ્રસિદ્ધ થયો છે. વડોદરાના કલાભવનના માજી પ્રિન્સિપાલ રા. મણિશંકર ર. ભટ્ટે, શ્રી મન્મહારાજ ગાયકવાડ શ્યામરાવે સ્થાપિત કરેલી 'શ્રી સયાજી જ્ઞાન મંજુષા' ને સાથે આ ગ્રંથ લખ્યો છે. એ ગ્રંથમાં આર્યાવર્ત, ગ્રીસ, રોમ, ચીન, ઈજિપ્ત, ઈઝરાયલ, અર્બસ્તાન, યૂરોપ, ઈત્યાદિ દેશોમાં શિક્ષણ જે પ્રકારે ચાલેલું, શિક્ષણ શાસ્ત્રીઓએ તે તે દેશોમાં જે જે ઉદ્દેશો ઉપજાવેલા અને જે જે યોજનાઓના માર્ગ સૂચવેલા, તેનો સારો સંગ્રહ થયો છે. વિષયને અનુકૂળ સાદી ભાષામાં લખાયેલો આ ગ્રંથ દરેકને વાંચવા યોગ્ય છે.

આ શીખાય કેળવણી સંબંધી ખીજા ગ્રંથો પ્રગટ થયા જાણાતા નથી. આ અગત્યના વિષય તરફ ગુજરાતી લેખકોનું વલણ જાણાતું નથી એ દુઃખ જ છે.

૬ વ્યવહાર અને ધર્મશાસ્ત્ર:—

અ. અંગ્રેજી કાયદા:—

અંગ્રેજી ભાષામાં ધર્મશાસ્ત્ર એટલે કાયદાનાં ઘણાં પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ થાય છે. એ દેશમાં ઘણા કાયદા આપણા દેશમાં ચાલતા કાયદાની પેઠે કલમવાર બનાવેલા નથી. તેથી એ વિષયનાં નાનાં અગર મોટાં વિવેચન-વાળાં પુસ્તકો પ્રગટ થાય છે. સરકાર તરફથી મંજૂર થયેલા કાયદા કાનુનો-નાં ભાષાન્તરો ગુજરાતીમાં થયાં છે. દિવાની કામ ચલાવવાની રીતનો કાયદો, પુરાવાનો કાયદો, મુદતનો કાયદો, કરારનો કાયદો, ફોજદારી અને ફોજદારી કામ ચલાવવાની રીતનો કાયદો એ પ્રમાણે ઘણાં ભાષાન્તરો ગુજરાતીમાં થયાં છે. સદર અદાલત અને હાઈકોર્ટોએ ચુકવેલા ફેસલાઓ-નાં ભાષાન્તરનાં પણ કેટલાંક પુસ્તકો બહાર પડ્યાં છે.

સ્વ. કેશવલાલ મોતીલાલ વકીલ અને સ્વ. ભોગીલાલ વકીલના 'અપકૃત્ય' ઉપર સારાં પુસ્તકો પ્રગટ થયાં છે. મી. તાલેચારખાં અને રા. પ્રાણુશંકરે પોલીસને જરૂરનાં પુસ્તકો લખ્યાં છે.

સ્વ. ગીરધરલાલ કોઠારીએ 'એચીસનનાં તહનામાં' માંથી ગુજરાતને લગતા ભાગનું ભાષાન્તર ઘણા વર્ષ ઉપર કર્યું હતું. આવી ઘણી ખરી ચોપડીઓ વકાલત કરનારા અગર સરકારના 'ઓરીએન્ટલ ટ્રાન્સલેટર' ની તરફથી પ્રસિદ્ધ થઈ છે.

બ હિંદુધર્મશાસ્ત્ર.

અમદાવાદના વકીલ સાંકળચંદ રતનચંદનું 'હિંદુધર્મશાસ્ત્ર,' ગીરધરલાલ દયાળદાસનો 'હિંદુધર્મશાસ્ત્ર સંગ્રહ,' છોટાલાલ ભટ્ટનાં 'વ્યવહાર મયુખ' અને સ્વ. ભોળાનાથ સારાભાઈની 'મિતાક્ષરા' આ જાતના ગ્રંથોમાં મુખ્ય છે. 'પારાશર સ્મૃતિ' અને 'મનુસ્મૃતિ' અથવા 'માનવ ધર્મશાસ્ત્ર'નાં સારાં ભાષાન્તરો થયાં છે એ કહી ગયા છીએ. વકીલોનો વર્ગ અંગ્રેજી જાણનારો થવાથી હવે આવાં પુસ્તકો નીકળવાનો સંભવ ઓછો છે.

ક મુસલમાની.

સન ૧૮૭૧ માં મુસલમાની સરેહ નામનું પુસ્તક દિ. બા. મહિલાબાઈ જશભાઈએ પ્રગટ કર્યું હતું. ત્યાર બાદ બીજાં એક બે એ વિષયનાં પુસ્તકો બહાર પડ્યાં છે. માત્ર ગુજરાતી જ બાલ્યનારા વકીલોને અભાવે આવાં પુસ્તકો પ્રગટ થવાનો હવે સંભવ જણાતો નથી.

ડ દેશીરાજ્ય.

ભાવનગર, પાલણપુર, રાધનપુર વગેરે રાજ્યોએ પોતાનાં રાજ્યનાં નાનાં નાનાં કાયદાનાં પુસ્તકો છપાવ્યાં છે. શ્રીમન્ત ગાયકવાડ સરકારે પોતાના રાજ્ય સાથે કાયદા બનાવવા માટે ખાસ મંડળ નીમ્યું હતું. સહજ ફેરફાર-વાળા છતાં આ કાયદાઓ બહુધા અગ્રેજી કાયદાના અનુસરણ રૂપે જ છે. એ કાયદાઓમાં એતદેશિય ભાષામાં નવી પરિભાષા ઉપજવી કાઢવાનો સારો યત્ન કર્યો છે; તેમજ ઇંગ્રેજી કાયદા કરતાં આપણી પ્રજાને વધારે અનુકુળ થાય એવો સહેજ ફેરફાર પણ કર્યો છે. ઉક્ત રાજ્યો સિવાય બીજાં કોઈની તરફથી પોતાના રાજ્યના કાયદાનાં પુસ્તકો પ્રગટ થવાનું જાણવામાં નથી.

૭ પ્રકૃતિવિજ્ઞાન કિંવા ભૌતિક વિદ્યા:—

આ સાહીની શરવાતમાં પાંડુરંગ ગાનોબાએ ‘ સૃષ્ટિજન્ય ઇશ્વર જ્ઞાન ’ નામનો અગ્રેજી ઉપરથી સારો ગ્રંથ તૈયાર કર્યો હતો. આ ગ્રંથમાં જરૂરનાં થોડાં થોડાં ચિત્રો પણ આપવામાં આવ્યાં હતાં. ત્યાર બાદ નિશાજો અને ટ્રેનિંગકોલેજ સાથે કેળવણીખાતા તરફથી રા. સા. મહીપતરાએ ‘ ભૂસ્તર વિદ્યાનાં મૂળતત્ત્વો ’, ‘ પદાર્થ વિજ્ઞાન ’ વગેરે નાની નાની ચોપડીઓ ઇંગ્રેજી સૂળ ઉપરથી તૈયાર કરી હતી. તેમની ‘ ભૂસ્તર ’ સ્વ. ડા. થીઓડોર કુકની નાની ચોપડીનું ભાષાન્તર હતું. ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીએ ‘ સરળ પદાર્થ વિજ્ઞાન ’ નામની નાની ચોપડી આ લખનાર પાસે લખાવી છે. આ પુસ્તક કાઠીઆવાડ ટ્રેનિંગકોલેજમાં ધણાં વર્ષ સુધી શિક્ષવાયું છે. આ લખનારનો ‘ વિદ્યાર્થીનો મિત્ર ’ ભૂસ્તર વિદ્યા, રસાયનશાસ્ત્ર અને સાંવજનિક આરોગ્યનું નાનું પુસ્તક છે. ધણાં વર્ષ પૂર્વે રા. બા. લાલશંકરે પેનના ઇંગ્રેજી ગ્રંથને આધારે ‘ ભૂતળવિદ્યા ’ નામનું પુસ્તક પ્રગટ કર્યું હતું.

‘વિજળી’ વિશે પણ કેટલીક ચોપડીઓ પ્રગટ થઈ છે.

૮ રસાયનશાસ્ત્ર.

સન ૧૮૫૦ માં એક પારસી ગૃહસ્થે ‘રસાયનશાસ્ત્ર સંબંધી વાંત-ચીત’ નામના ઇંગ્રેજી ગ્રંથનું ગુજરાતીમાં ભાષાન્તર કર્યું હતું. રસાયન-શાસ્ત્રની મૂળ ઉત્પત્તિ કિમિયામાંથી થઈ છે. આપણા સાહિત્યમાં પણ ખાસ રસાયનશાસ્ત્રનાં પુસ્તકો પ્રગટ થવાની પૂર્વે ‘કિમિયાગર ચરિત્ર’ નામનો નિબંધ પ્રસિદ્ધ થયો હતો. અમદાવાદના સ્વ. જ્ઞેશી સાંકળેશ્વરે સન ૧૮૬૯ માં ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી સાર આ નિબંધ લખ્યો હતો. આ કાળમાં વખતે આપણા મનમાં એમ આવે કે આવા વિષય ઉપર નિબંધ લખવા લખાવવાની જરૂર શી? દિવસે દિવસે વિદ્યા અને જ્ઞાનના વધારાને લીધે કિમિયાથી ઠગનારાં હાલ ઓછાં નીકળે, પણ જે કાળની વાત અમે કરીએ છીએ તે કાળે કિમિયો સાચો માનનારા, ઠગનારા અને ઠગનારાનો તોટો ન હતો. ડેર ડેર કિમિયાગરો દેખાવ દેતા. કોઈને હિમાલયપરથી તો કોઈને ગિરનારપરથી સિદ્ધિ મળેલી કહેવાતી. કોઈ પાંચ પચ્ચીશ રૂપીયાની તો કોઈ સેંકડો રૂપીયાની ભઠ્ઠી ચઢાવી ભોળાઓને ભરમાવી ઠગી જતા. કોઈને આગીઓ વૈતાળ તો કોઈને સાક્ષાત્ આદિભવાનિ પ્રસન્ન હતાં અને તેમની પ્રાર્થનાથી હલકી ધાતુમાંથી સોનું બનાવી આપતાં. આમ હોવાથી આ ઠગાઈનું ભોપાળું ઉઘાડું પાડવાનું કામ ખરેખર પારમાર્થિક હતું. એ પુસ્તકમાં કિમિયાગરો કેવે વેશે આવે છે, કેવા કેવા ઢાંગ કરે છે અને છેવટે લોકોને કેવી રીતે ઠગીને પાયમાલ કરે છે તેનું વર્ણન આપ્યું છે. ઈ. સ. ૧૮૭૨ ની સાલમાં રસાયનશાસ્ત્રના સહેલા અને રમુજ પ્રયોગોનું એક નાનું ચોપાનીયું પ્રસિદ્ધ થયું હતું.

એક સન ૧૮૭૫ ની સાલ સુધી ખાસ રસાયનશાસ્ત્રનાં પુસ્તકો પ્રગટ થયાં નહોતાં. તે અરસામાં મુંબાઈ સરકારે દેશી ભાષામાં શિક્ષણ આપીને ઓસ્પીટલ એસિસ્ટન્ટો તૈયાર કરવાને મુંબાઈની ઍન્ટમેડીકલ કોલેજમાં ગુજરાતી અને મરાઠી એવા નવા વર્ગ ઉઘાડ્યા હતા. આ વર્ગને સાર જરૂરમાં પુસ્તકો લખવાનું કામ ત્યાંના શિક્ષકોને માથે આવી પડ્યું હતું. એમણે

રસાયનશાસ્ત્ર, પદાર્થવિજ્ઞાન, શારીરશાસ્ત્ર અને વૈદ્યક વગેરેના ગ્રંથો લખ્યા હતા. 'નહાની કેમીસ્ટ્રી' નામનું એક લઘુ પુસ્તક સુરતવાળા ઠા. ધીરજરામ દલપતરામે લખ્યું હતું. તેમ જ ઉક્ત વર્ગના એક શિક્ષક ઠા. કે. ખુશરો રૂસ્તમજી વિકાળએ રસાયનશાસ્ત્ર, સિદ્ધ પદાર્થ વિજ્ઞાન વગેરે લખ્યાં હતાં. અમદાવાદ અને પુનામાં નવા ઇંગ્રેજીમાં શિક્ષણ આપતા વર્ગ કાઠીને સરકારે આ વર્ગ બંધ કરવાથી એતદેશીય ભાષામાં વૈદ્યકનું શિક્ષણ અપાતું બંધ થયું હતું. કોઈ પણ સંસ્થામાં શિક્ષણને માટે મુકરર ન થયાં હોય તો આવાં પુસ્તકો માત્ર શોખની ખાતર વાંચનારા મળતા નથી. રાજકોટની કાઠીઆવાડ ટ્રેનિંગ કોલેજમાં શિખવવાના જ ઉદ્દેશથી અમે 'સરળ રસાયન' ઘણાં વર્ષ પૂર્વે લખ્યું હતું; આ પુસ્તક એ કોલેજમાં ઘણાં વર્ષ શિખવાયું છે. સ્વ. મહિપતરામે 'વિદ્યાપ્રવેશ ગ્રંથાવલિ' માંથી 'રસાયન' વગેરે પુસ્તકોનાં ભાષાન્તર કર્યાં છે. વિજ્ઞાનનાં પુસ્તકો લખતાં અને ભાષાન્તર કરતાં પારિભાષિક શબ્દોની ઘણી અડચણ પડે છે. જૂદા જૂદા લખનાર જૂદા જૂદા શબ્દોની યોજના કરે છે. રસાયનશાસ્ત્રના ગ્રંથોમાં પ્રથમ જ રસાયનિક ચિન્હોનો વાંધો આવીને ઉભો રહે છે. ઇંગ્રેજ અને યુરોપની બધી ભાષાઓમાં રસાયનિક ચિન્હ એક જ ધોરણનાં વપરાય છે. જે ધોરણે રસાયનિક ચિન્હ કલ્પવામાં આવે છે તે ધોરણ પ્રમાણે ગુજરાતીમાં નવાં ચિન્હ કલ્પવાં કે ઇંગ્રેજી વગેરેમાં પ્રચલિત છે તે કચુલી લેવાં એવો મહત્વનો સવાલ ઉઠે છે. પદાર્થોમાં પણ તેમનાં નામ નવાં કલ્પવાં કે પ્રચલિત રાખી લેવાં એ વિચારવા જેવું છે. ખીજી રીતે કહીએ તો હૈરોજન અને ઓક્સિજનને એજ નામે ઓળખવાં કે કેટલાંક કરે છે તેમ 'ઉદકજન્ય' અને 'પ્રાણવાયુ' એવાં બદલવાં ?

રસાયનિક ચિન્હોને માટે પ્રો. ગજજરે વિદ્વતા ભરી યોજના કાઢી હતી. અમે ભૂલતા ન હોઈએ તો પોતાના કળાભવનના શિષ્યોને એ રીતી શિખવીએ હતી. ઠા. નારાયણ દાજી જેમણે વૈદ્યકના મરાઠી વર્ગને સાફ રસાયનશાસ્ત્ર લખ્યું હતું તેમણે વળી જૂદી જ યોજના પસંદ કરી હતી. જે ધોરણે યુરોપની ભાષાઓમાં નામો યોજાય છે તે જ ધોરણે, પણ દેશી નામો ઉપરથી

આ ચિન્હ કદખ્યાં હતાં. લોહાનું લેટીન ભાષમાં નામ ફેરમ છે અને એ ઉપરથી એનું રસાયનિક ચિન્હ 'એફ' એવું કદખ્યું છે તેને બદલે એતદેશીય નામ લોહું લોખંડ-ઉપરથી એનું ચિન્હ એમણે 'લો' એવું રાખ્યું હતું. બેશક આ રીતથી વિદ્યાર્થિઓને શિખીને યાદ રાખવાની સુગમતા થતી. આવી સુગમતાથી લોભાઈને અમે અમારા પુસ્તકમાં એ ધોરણુ રાખ્યું હતું. યુરોપનાં રસાયનશાસ્ત્રનાં પુસ્તકોમાં પારાને સર્વત્ર-સઘળા દેશોમાં '(Hg) એચ,જી' લખાય છે. ડા. નારાયણુની યોજનાને અનુસરીને સરલ રસાયનમાં અમે પારાનું ચિન્હ પા રાખ્યું હતું. વિદ્યાપ્રવેશ ગ્રંથાવલિમાં સ્વ. મહીપતરામે વળી વિલક્ષણુ ધોરણુ રાખ્યું છે. એમણે પારાનું ચિન્હ 'એચ જી' નહિ, પા નહિ, પણ 'હગ' એવું રાખ્યું હતું. હિંગળોક એ પારાનો ઓક્સાઈડ છે અને સઘળા દેશના રસાયનિક શાસ્ત્રીઓ એનું રસાયનિક ચિન્હ 'HgO. એચ જી ઓ' સુખે છે. ડા. નારાયણુની પદ્ધતિ પ્રમાણે એ ચિન્હ 'પાઓ' લખાય. સ્વ. મહીપતરામની પદ્ધતિ પ્રમાણે લખતાં 'હગઓ' લખાય. 'એચ જી ઓ' લખવાથી આખી દુનિયાના રસાયનશાસ્ત્રીઓમાં એ પદાર્થની પ્રતિતી થાય. પણ ખીજી રીતે લખવાથી માત્ર એ પદ્ધતિ શિખેલામાં જ સમજાય. તેમાંએ 'હગઓ' માં તો દરેક અક્ષરના ઉચ્ચારના ભાષાન્તર છે. ટ્રાંસ્લેટરની ઓપીસમાંથી નીકળતાં અક્ષરે અક્ષરનું ભાષાન્તર થયા વગર ન રહે એ સિવાય ખીજું કંઈ ધોરણુ જણાતું નથી. અમારા 'સરલ રસાયન' ની ચિન્હની પદ્ધતિ ઉપર સ્વ. ડા. ટેલરે ટીકા કરી હતી. આ ટીકા અમને વખૂદવાળી જણાયાથી અમે એ રીત બદલીને મૂળ ઇંગ્રેજી ચિન્હો જ રાખ્યાં હતાં. અમારો આધીન અભિપ્રાય એવો છે કે પ્રાણુવાયુ એવો નવેશ શબ્દકદખીને એકદેશી કરી નાંખવા કરતાં, ઓક્સિજન શબ્દને જ ગુજરાતી કરી નાંખ્યો હોય તો શી હરકત છે? પગાર, તમેલો એવા એવા શબ્દ દેશી બની ગયા છે, તો ઓક્સિજનનો શો બાધ છે?

વિજ્ઞાનના ખીજા વિભાગોની પેઠે આ વિભાગોમાં પણ જૂજ ગ્રંથો છે અને ખાસ જરૂર પડયા વગર નવા લખાય એમ લાગતું નથી.

૯. પ્રાણિવિદ્યા.

કોઈ પારસી ગૃહસ્થે પ્રાણિવર્ણનનો મ્હોટો ગ્રંથ લખ્યો છે. ગુજરાત

વર્નાક્યુલર સોસાયટીએ રા. બળવંતરામ પાસે પ્રાણિવર્ણનના ત્રણ ભાગ ધણા વર્ષ ઉપર લખાવ્યા હતા. રા. ભાનુસુખરામે 'પ્રાણિવર્ણન'નો એક અથ થોડાં વર્ષ ઉપર ગુજરાતી સાહિત્ય ભંડોળમાં ઉમેર્યો છે.

૧૦. ખેતીવાડી અને વનસ્પતિશાસ્ત્ર કિંવા વાનસ્પત્ય.

સન ૧૮૫૨ની સાલમાં 'કપાસના ઝાડની વાત' એ નામનું ચૈદ પાનાનું નાનું પુસ્તક સ્વ. મગનલાલ વખતચંદ તરફથી પ્રગટ થયું હતું. ખેતીવાડી અને વનસ્પતિ વિષે છપાયેલું આ નાનું પુસ્તક એ વર્ગમાં પહેલું જ હતું, એમ અમારું ધારવું છે. ત્યારપછી છેક ૧૮૭૦ની સાલમાં રા. રેવાશંકર અમ્બારામ અને પ્રાણુગોવિંદ મહેતાજીએ તરફથી ખેતીવાડીનું પુસ્તક પ્રગટ થયું હતું. શરવાતમાં થયેલાં આ પુસ્તકો સ્તુત્ય પ્રયત્ન રૂપે જ હતાં. અગાઉ જતાં ભાવનગરમાં મી. જનીની તરફથી ખેતીવાડી સંબંધી પુસ્તક અને ચોપાનીયું નીકળ્યું હતું, મદ્રાસમાં ખેતીવાડીની કોલેજ અને પુનામાં ખેતીવાડીનો વર્ગ ઉઘડવાથી ત્યાંની કૃંગવણીની અસરથી અને 'ખેતીવાડી'નો વિષય સરકારે ઐચ્છિક તરીકે હાઈસ્કૂલોમાં દાખલ કરવાથી એ વિષયનાં કેટલાંક પુસ્તકો ભાપામાં જન્મ પામ્યાં છે. મદ્રાસની કોલેજના ગ્રેજ્યુએટ અને મીણખત્તીના કારખાનાને સારૂ પ્રસિદ્ધ થયેલા રા. મોતીલાલ કશખંચંદ શાહે ખેતીવાડીનાં ખેએક સારાં પુસ્તક લખ્યાં છે. આ બધાં પુસ્તકો યુગે યુગે અનુસરણ રૂપે જ છે. રા. મોતીલાલે પોતાના પુસ્તકમાં આ વિષયને લગતી કેટલીક બાબતો આપી છે. મુંબાઈની 'એગ્રીકલ્ચરલ સોસાયટી'ની તરફથી 'ખાતર અને ઝાડ પાલાની વનસ્પતિ વિશે' એ નામે પુસ્તક પ્રગટ થયું છે. આ પુસ્તકમાં ખાતરની જાતો અને પાકમાં આવતા રોગોનું વર્ણન છે. પાકમાં આવતા ગેર વગેરે કેટલાક રોગનાં વર્ણન વગેરેનાં છટાં ચોપાનીયાં સરકાર તરફથી પણ નીકળ્યાં છે.

ગોંડળના રાજ્યના બગીચાના અધિકારી એક દક્ષણી ગૃહસ્થે 'બગીચાનું પુસ્તક' અને 'ખેતીવાડી' એ નામનાં સુંદર મોટાં પુસ્તકો બહાર પડ્યાં છે. બગીચાના પુસ્તકમાં એતદેશીય ફળ, ફુલ, અને બગીચાતાં ઝાડ વર્ગેરેની સારી માહિતી આપી છે.

‘વનસ્પતિશાસ્ત્ર’ નામનું નાનું પુસ્તક મુંબાઈના કેળવણીખાતાએ આ લખનાર પાસે ઘણા વર્ષ પહેલાં લખાવ્યું છે. આ પુસ્તકમાં એતદેશીય વનસ્પતિના જ સચિત્ર દાખલા આપ્યા છે. આથી પુસ્તકના ઉપયોગમાં ખાસ વધારો અને સુગમતા થઈ છે. આ પુસ્તક ટ્રેનિંગ કોલેજોમાં કેટલાંક વર્ષ શિખવાયું છે. વનસ્પતિશાસ્ત્રના પાઠ્ય પુસ્તકો

આપણા દેશમાં યુરોપના જેવો વિજ્ઞાનનો ફેલાવો નથી તે શોધકોની તે આશા જ ક્યાંથી ? આમ હોવાથી જે જે પુસ્તકો વગેરે લખાય છે તે યુરોપિયન પંડિતોનાં પુસ્તકોને ઓછાં વતાં અવલંબીને જ લખાયલાં હોય છે. આથી તેમને ખરું જોતાં મૂળ પુસ્તક કહી શકાતાં નથી. આ વિભાગની મહત્તાના પ્રમાણમાં એવી ઢબનાં પણ પુસ્તકો ઝાઝાં લખાયાં નથી એ શોચનીય છે.

૧૧ ખગોળવિદ્યા-જ્યોતિષ.

એક ઈ. સ. ૧૮૫૦ માં મી. ઝીન અને દુરગારામ મહેતાજીએ ખગોળના પુસ્તકનું પ્રથમ ભાષાન્તર કર્યું હતું. અમદાવાદના હિતેચ્છુ પત્રના માલિક સ્વ. પીતાંબરદાસ ત્રીભોવનદાસ મહેતાજીએ સન ૧૮૬૮ માં ખગોળનું એક પુસ્તક લખ્યું હતું. ત્યારબાદ કેળવણીખાતા તરફથી સ્વ. મહીપતરામે ૧૮૭૩ અને ૭૮ માં એમ એ નાનાં પુસ્તકોનાં ભાષાન્તર કર્યાં હતાં. એ સિવાય આ ગહન અને મનોરંજક વિષય ઉપર ભાષામાં ખીજાં પુસ્તકો લખાયાં હોય એમ અમારી જાણમાં નથી.

લોકોમાં સાધારણ રીતે પ્રચલિત જોડકણાં, જે સાધારણ રીતે ‘ભડલીની વાણી’ કહેવાય છે તેનો સંગ્રહ બહાર પડ્યો હતો. એવું અમને સ્મરણ છે. પરંતુ એ પુસ્તક હાથ આવતું નથી અને એતા વિશે ખીજા માહિતી પણ મળતી નથી.

અશાહા સુદ પંચમી, જે સંમૂકે વીજ

દાણા વેચી ધન કરો, રાખો બળદને ખીજ

આવી આવી ઘણી સૂચનાઓ લોકોમાં પ્રચલિત છે. કહીઆવાડીના

એક મહેતાજી દેવજી ઉકા પાસે નાગજી કવિના કુંડળીઆ છે. સંવત્સરોના આખા ચક્રની સંખ્યાને સાર એ કવિએ અગમચેતી ભાખી છે. રા. દેવજી દેશી વાયુચક્રશાસ્ત્રી એ ઉપનામથી પ્રતિવર્ષે એ સંવત્સરના નામનો કુંડળીઓ છાપી એ વર્ષનું ભવિષ્ય જણાવે છે.

લીમડીના કોઈ જ્યોતિષીએ અને ભંડ્યનિવાસી કોઈ વાનપ્રસ્થ વધીલે ડ્રુણાદેશનાં પુસ્તકો બહાર પાડ્યાં છે, અને તે ઘણાં વંચાયાં છે.

ડ્રુણાદેશ વિશે ખેલતાં કવીશ્વર દલપતરામના 'દૈવજ્ઞદર્પણ' સંબંધે ખેલવાનું પ્રાપ્ત થાય છે. એ નિબંધમાં ડ્રુણાદેશ કહેનારા જ્ઞેશીઓને કવીશ્વરે વધાવી લીધા છે. જ્ઞેશીઓ શું શું કહે છે, અને ભોળાં માણસોને કેવી રીતે ભરમાવે છે વગેરે એમની સાદી અને ઉત્સાહભરી ભાષામાં ઠીક ઠીક કહ્યું છે. એ નિબંધના મુખપૃષ્ઠ ઉપરનો શ્લોક અમારા વાંચનારાના કંતુહલની ખાતર આપીએ છીએ.

गणिकागणकौ समानशीलौ

निजपञ्चाङ्गनिदर्शकावुभौ

अधमोत्तमयोः प्रकामतुष्टयैः

विधिना वित्तहरौ विनिर्मितौ ॥ ૧ ॥

આ શ્લોક જ નિબંધમાં શું શું કહ્યું હશે તેનો સહજ ખ્યાલ આપશે ! કવીશ્વરની

'તમે એકે જઈ નહિ આપશો જઈ જ્ઞેશીને,

'દઈ દેજો પૈસા પાંચ ડોસા ડોશીને

'કાંઈ ઠાલા કુવામાં દેલીએ જઈ જ્ઞેશીને

'નિતનિત કરીએ નમસ્કાર ડોસા ડોશીને' ઈ. ઈ.

એ રમુજી ગરખી તો અમારા વાંચનારાઓને યાદ હશે.

ખોળ કરતાં શુકન વિશે સુભાગ્યે 'નજીમનામું' અને 'શીયાળ-શુકનાવળી' નામનાં એ નાનાં ક્રટાકીયાં, તેમ જ 'નેપોલિયનની શુકનાવળી' એવા મોટા નામનું છપાનીયું એટલું જ માત્ર આ વહેમનું સાહિત્ય ઉદ્ભવ થવા પામ્યું છે.

૧૨ વૈદ્યક-આરોગ્ય.

છેક ઇ. સ. ૧૮૫૦ માં મી. રૂસ્તમજી સોરાબજી તરફથી ડા. મેકલી-
નના શારીરશાસ્ત્રનું ભાષાન્તર થયું હતું. ૧૮૭૫-૭૬ માં ડા. ધીરજીરામે
શારીરવિદ્યાના-૧ અસ્તિવિદ્યા અને ૨ માંસપિંડ એવા બે જૂદા જૂદા
ભાગ બહાર પડ્યા હતા. ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીએ સરવાતમાં
શીળી કઢાવવા સંબંધી લોકોમાં વહેમ હોવાથી સ્વ. મગનલાલ વખત-
ચંદ પાસે 'શીળી વિષે નિબંધ' લખાવ્યો હતો. આટલા વર્ષ પછી
આપણને વખતે એમ લાગે કે એ વિષયના નિબંધની શી જરૂર? દરેક
માખાપ પોતાનાં છોકરાંને શીળી તો કઢાવે જ. પણ તે કાળે તેમ નહોતું.
શીળી કાઢનાર આવ્યો જાણીને લોકો પોતાનાં બચ્ચાં સંતાડી દેતાં.
શીળી કાઢનારથી ભડકીને વખતે આખા ગામના લોકો નાશી જતા. શીળી
વિશે સામાન્ય લોકો શું માનતા એનો ખ્યાલ દલપતરામના રાજ્યવિદ્યાભ્યાસ-
માંથી આપેલી નીચેની કવિતાની લીંટીઆથી સમજશે.

બળિયા કાઢે નિસરે ફરી, માતા મારે કોપજ કરી,
જેને ફરિ બળિયા નિસરે, એને દાકતર એવું કરે
ખૂબ ખાટલા સાથે ધસે, જ્યાં સુધી જીવથી તે જશે.

(રાજવિદ્યાભ્યાસ.)

સુનાની વૈદ્યકના પુસ્તક 'ત્રીબેસાહબી' નાં ભાષાન્તર થયાં છે. પણ
તેમાં ઝાઝો માલ નથી.

સંસ્કૃત વૈદ્યકના ગ્રંથ 'હારીતસંહિતા,' 'સુશ્રુત,' 'ચરક,'
'વૈદ્યામૃત,' વગેરેનાં ભાષાન્તરો બહાર પડ્યાં છે. 'વૈદ્યજીવન' અને
'વૈદ્યાવતંસ' નામનું પુસ્તક રા. કૃ. ગો. દેવાશ્રયીએ બહાર પાડ્યું છે. એ
પુસ્તકનું ભાષાન્તર સાંઈદરા નાગર સ્વ. પ્રાણુલાલ બળદેવજી મુનશીએ
કર્ચું હતું. એ મૂળ ગ્રંથ ઘણો નામીયો છે. એની કીર્તિ એમાં સમાયલા
વૈદ્યકજ્ઞાનને માટે જ નહિ પણ એનાં સુંદર પદલાલિત્ય અને શ્લેશાદિક
યુક્તિઓને લીધે છે. આમ કરીને ગ્રંથને શૃંગારમય કરી દીધો છે. ભાષા-

નતરમાં મૂળના જોડો ઉઘાડો શૃંગાર નથી અને પદ્યપદ કૌશલ્યથી કર્યું છે. વૈદ્યકના ગ્રંથ તરીકે અગર કાવ્યગ્રંથ તરીકે એમ ગમે તે ઉદ્દેશે પણ આ ગ્રંથ વાંચવા લાયક છે. દેશી વૈદ્યાની અવનતિ થવાથી એવાં પુસ્તકો પર અભિરૂચી ઓછી છે.

મુખ્યાધના સુવિખ્યાત વૈદ્ય પ્રભુરામજી અને સર. ડા. ભાલચંદ્ર વગેરેના સ્તુત્ય પ્રયાસથી દેશી વૈદ્યકનો પુનરુદ્ધાર કરવાની પ્રવૃત્તિ ચાલુ થઈ છે. જૂના દેશી વૈદ્યકના ગ્રંથોનો અભ્યાસ એથી વધશે અને જૂના ગ્રંથોનાં ભાષાન્તરો પણ વધશે એવી આશા ધૂળીભૂત થવાનો સંભવ છે.

સન ૧૮૬૯ માં સુરતના પણ ભાવનગરનિવાશી ડા. ખરજોરજીએ 'વૈદ્યક જ્ઞાન' નામનો સુંદર અને મોટો ગ્રંથ પ્રસિદ્ધ કર્યો હતો. પોતાના ગ્રંથમાં એમણે શારીરવિદ્યા, ઇન્દ્રિયવિજ્ઞાન, રોગનાં લક્ષણું અને ચિકિત્સા સાદી ભાષામાં ઠીક સમજાવ્યાં છે. ઇંગ્રેજી દવાની સાથે સાથે યુનાની વૈદ્યક પ્રમાણે નસકા પણ આપીને પોતાના કિંમતી ગ્રંથને ઓર કિંમતી બનાવ્યો છે.

જૂનાગઢ વાળા પ્રખ્યાત સ્વ. ડા. ત્રિભુવનદાસ શાહે શારીરવિદ્યા, વૈદ્યક, શસ્ત્રવિદ્યા, પ્રસુતીકળા, સાર્વજનિક આરોગ્ય, રોગનાં લક્ષણું, ચિકિત્સા વગેરે બાબતોનો એક મોટો ગ્રંથ ગુજરાતી સાહિત્યભંડોળમાં ઉમેર્યો છે. દેશી વૈદ્યકશાસ્ત્ર પ્રમાણે ચિકિત્સા અને દેશી દવા વગેરે બનાવવાની સમજૂત પણ આપી છે. દેશી તેમ જ ઇંગ્રેજી દવાના ગુણદોષ, માત્રા વગેરે આપીને ગ્રંથને ઘણા ઉપયોગી કર્યો છે. ડા. ખરજોરજીના ગ્રંથમાં યુનાની વૈદ્યકની તો ડા. ત્રિભુવનદાસનામાં સંસ્કૃત વૈદ્યકશાસ્ત્રની ખાસ ખુબી છે. એ બંનેના પુસ્તકોની સ્પર્ધા કરે એવું એકે પુસ્તક ભાષામાં થયું નથી.

સરકાર તરફથી ઘણી મોટી રકમ આપીને લખાયલા ડા. કનિંગહામના આરોગ્ય સંબંધી નાના પુસ્તકનું ભાષાન્તર થયું છે. તેમજ ડા. ત્રિભુવન-દાસ, અને ખીબા ઘણાઓએ આરોગ્ય સંબંધી પુસ્તકો લખ્યાં છે.

સી ઉપેચણી સુચના નામે ખાસ સ્ત્રીઓના રોગ વગેરેને લગતી સારી ચોપડીઓ ડા. ધીરજીરામે ઘણા કાળ પૂર્વે લખી હતી. ત્યારબાદ

૩૧. રવિશંકર અંબરિયાએ અને ખીન્નઓએ પણ એવિષયપર પુસ્તકો લખ્યાં છે. સગર્ભા સંરક્ષણ વગેરે ઉપયોગી પુસ્તકો પણ ઉમેરાયાં છે.

અકસ્માત અને તે વખતે શું કરવું વગેરે સૂચનાવાળાં ઘણાં ઉપયોગી પુસ્તકો પ્રગટ થયાં છે. તેમાં વડોદરાના પારસી ડા. ધનજીભાઈનાં પુસ્તકો ઘણાં વખણાયાં છે.

ઠારના રોગ સંબંધી નાનાં પુસ્તકો સરકાર તરફથી વહેંચાયાં છે. આમ છતાં પણ વૈદ્યકની કેળવણી ઇંગ્રેજીમાં અપાતી હોવાથી અને ઇંગ્રેજીનો પ્રચાર વધારે થવાથી આવાં પુસ્તકો ઝાઝાં લખાવા વંચાવાનો સંભવ બહુ જણાતો નથી.

૧૩ રમતો.

આ વિષયની નાની ચોપડીઓ પ્રસિદ્ધ થઈ છે. 'શેત્રાંજની રમત' અને 'દેશી રમતો' નામનાં પુસ્તકો હયાતીમાં આવ્યાં છે. શ્રીમંત ગાયકવાડ સરકાર તરફથી રમતોનાં કેટલાક સુંદર પુસ્તકો પ્રગટ થવાં છે.

૧૪ હૂનર અને કળાઓ.

સાંઘીના શરવાતના કાળમાં રા. ઉત્તમરામ પુરૂષોત્તમે 'પાકશાસ્ત્ર' નામનું નાનું પુસ્તક લખ્યું હતું. આ વિષયમાં પ્રથમ થયેલું પુસ્તક એ જ છે. એની ત્રીજી આવૃત્તિ સન ૧૮૬૯ માં થઈ હતી. આ પુસ્તક માત્ર હિંદુઓને જ ખપ લાગે એવું છે. સન ૧૮૭૮ માં ખીન્નું એક 'પાકશાસ્ત્ર' બહાર પડ્યું હોય એમ જણાય છે. તે જ વર્ષમાં 'પકવાન પોથી' નામનું પુસ્તક એક પારસી ગૃહસ્થે બહાર પાડ્યું હતું. નામદાર ગાયકવાડ સરકારે પોતાની "જ્ઞાનમંજૂષા" માં પાકશાસ્ત્રનો સારો ગ્રંથ લખાવ્યો છે. આ ગ્રંથનાં ત્રણ મોટાં પુસ્તક બન્યાં છે; તેમાં દક્ષિણી, તે ગુજરાતીઓ વગેરે નિરામિષ આહાર કરનારાને ખપ લાગે એવા પ્રકારનાં ભોજન બનાવવાની અને તેમાંએ મદ્રાસ તરફની રીતીઓ મોટે ભાગે વર્ણવેલી છે. મૂળ પુસ્તક મરાઠીમાં રચાવ્યું છે અને રા. જગનલાલ મોદીએ તેનું ગુજરાતી ભાષાંતર કર્યું છે. આ વિષયમાં એ ગ્રંથની સ્પર્ધા કરે એવો ખીન્ને ગ્રંથ નથી.

આ સાહીમાં દેશદાઝવાળા ઘણા વિદ્વાનોનું લક્ષ દેશી કારીગરીની દિવસાનુદિવસ અધમ થતી દશા તરફ દોરાયું છે. જૂદા જૂદા ધંધાની જરૂરીઆતની માહિતી આપનારાં પુસ્તકોની ખાસ જરૂર હતી અને તેમ કરવાનો ખાસ પ્રયાસ પણ થયો હતો. ઈ. સ. ૧૮૬૮ માં સુરતમાં કોઈ એ 'મોતીના હિસાબની ચોપડી' એ નામે ઝવેરીઓનો ધંધો કરનારને ઉપયોગી થઈ પડે એવી સમજૂત સાથે કોષ્ટકો છપાવ્યાં હતાં. દેશમાં મીઠોના ઉદ્યોગનો વધારો થવાથી તેમાં જૂઠી જૂઠી જાતની કારીગરીનો ખપ પડવા લાગ્યો. કાંતનાર, ખરાદી, વણનાર, વગેરેના ધંધાની હકીકત જણાવતાં પુસ્તકો ભાષામાં ન હોવાથી ઘણી મુશ્કેલી પડતી. આમ વસ્તુસ્થિતિ હોવાથી એ ધંધામાં પડેલા કેટલાક ગૃહસ્થોએ પોતાના ધંધા સંબંધી પુસ્તકો લખ્યાં છે. છેક ઈ. સ. ૧૮૭૦ માં '૩ કાંતનારનો મદદગાર' એ નામની ચોપડી લખવાની પહેલ એક પારસી ગૃહસ્થે કરી હતી. ત્યારપછી 'ટર્નર અને શ્રીટરનો ભોમીઓ' એ નામનું પુસ્તક પ્રગટ થયું હતું. સ્વ. લલુભાઈ મથુરાંદાસે પોતાની 'કાપડ બનાવવાના હુન્નરની ચોપડી ઈ. સ. ૧૮૭૯ માં પ્રસિદ્ધ કરી હતી. મી. એલચીદાના નામના પારસી ગૃહસ્થે મીલના ઇન્જેરોને માટે પણ એક દળદાર પુસ્તક લખ્યું છે. અમુક અમુક ધંધાની પરીક્ષાઓ માટેની ચોખ્ખતા સંપાદાન કરવામાં આવી ચોપડીઓ મદદગાર થઈ પડે છે. આ સિવાય 'દોળ ચડાવવાના હુન્નર' નાં પણ એ એક પુસ્તક લખાયાં છે. સૂર્ય કિરણથી છપી પાડવાની કળા-કેટોગ્રાફી વિશે પણ એકાદ પુસ્તક અસ્તિત્વમાં આવ્યું છે. અમદાવાદના એક સૂતારે પણ પોતાના ધંધામાં જરૂર જોવાં જ્યોતિષ, કળાદેશ અને ગણિતનું એક નાનું પુસ્તક બહાર પાડ્યું છે. ઉપર ગણાવેલા ધંધા સિવાય ખીજા કોઈ ધંધાના સંબંધમાં કોઈ પુસ્તક લખાયાનું જાણમાં નથી. એક ખીજી જાતનાં જેમાં પરચુરણ નુસકાઓ અને ઘણા ઘણા ધંધા તેમજ બાબતો સમાવી હોય એવાં કેટલાંક પુસ્તકો બહાર પડ્યાં છે. માણસાની કન્યાશાળાનાં મહેતી સૌ. ગંગાબાઈએ આવી 'હુન્નર રતનાકર' કાઢ્યો છે. રા. મોતીલાલ કશબચંદ શાહે પણ આવી એક 'હુન્નરનો ખબનો' ગુજરાતી પ્રબ્ધ આગળ ખૂલ્લો કર્યો છે. ઇંગ્રેજીમાં 'ઈન્કવાયર વુધીન અપ્ ઓન એવરી થીંગ' નામની ચોપડી

છે તે આ બધાં પુસ્તકનો મૂળ પાથો છે. આવાં પુસ્તકો અમને તો માત્ર નવરાશની વખતે અબ્બયખી દાખલ પાંચ મિનિટ વાંચવા જેવાં જ જણાય છે. એ દરીઆમાંથી અગર ભંડારમાંથી અમુક ધંધો લેવાય એ સંભાવ્ય જ દેખાતું નથી.

અમુક ધંધા અગર હુત્તરનું વર્ણન ન આપ્યા છતાં પણ આ વર્ગનું એક જ સુંદર પુસ્તક આ સાડીમાં થયું છે. આ પુસ્તક તે રા. રા. હરગોવંદદાસ કાંટાવાળાનું 'દેશી કારીગરીને ઉત્તેજન ભાગ. ૧ લો' છે. દેશી કારીગરીની અદ્યમ અવસ્થા, દેશી કારીગરોની દુર્દશા અને પરદેશી કારીગરીથી દેશમાંથી દ્રવ્ય પરદેશ તણાઈ જાય છે એ વાતની કોઈથી ના કહેવાતી નથી. સ્વ. નવલરામ આ પુસ્તકને આવકાર આપતાં કહે છે તેમ આ દુઃખના એ જ ઉપાય છે. એક તો યૂરોપના હુત્તરો શિખવા અને આપણા દેશમાં દાખલ કરવા, અને બીજો અને ત્યાં સુધી પરદેશી માલ ન લેવો. એઓ પોતે જ પોતે કરેલી સૂચનાના સંબંધમાં કહે છે કે આ બીજો ઉપાય એકદમ અમલમાં આવે એવો નથી. વિદ્યાકળામાં આપણે એટલા બધા પછાત છેએ કે પહેલો ઉપાય અમલમાં લાવી શકીએ નહિ. તેમજ છેક સોય દોરાથી માંડીને યૂદ્ધના શસ્ત્ર સુધી દરેક વસ્તુને માટે આપણે આધાર પારકા ઉપર છે. માટે પરદેશી માલ ન જ લેવો એ બની શકે એવું નથી. પણ જો રક્ષતે રક્ષતે અને થોડી થોડી બાબતમાં આપણે દઢતાથી આગ્રહ લઈએ તો આપણે ધીમે ધીમે કારીગરીની બાબતમાં સ્વતંત્ર થઈ શકીએ. આ બાબતમાં પ્રથમ જરૂર લોકોનાં મન આ તરફ વાળવાની છે; અને આ જરૂર મનમાં દસાવવી જોઈએ છે. છેક ઈ. સ. ૧૮૭૫-૭૭ સુધી આવી મહત્વની બાબત ઉપર કોઈનું લક્ષ ગયું હોય એમ જણાતું નથી. આ સાલમાં ઉપર કહેલા સ્તુત્ય ઉદ્દેશથી રા. સા. હરગોવંદ દાસે પોતાનું પુસ્તક લખ્યું હતું. એ ઉદ્દેશ એ વિદ્વાને પોતાની અલેક કૃત્રી રીતે જગાવી હતી તે તે સમયના માણસોના મનમાં તાજ જ હશે. એ ચોપડીમાં પ્રથમ રસભરી રીતે હિંદુસ્થાનની પ્રાચીન સ્મૃત્તિનું વર્ણન કર્યું છે. અને પછી હાલની નિર્ધનતા ઉપર ઉતરી પડે છે; કદાપિ કોઈને

આપણે નિર્ધન થતા જઈએ છઈએ એ વિષે કાંઈ સંદેહ હોય—અને કેટલાક એવો સંદેહ લઈ જનારા પણ-દેશમાં છે—તેના પ્રતિબોધને અર્થે જૂદી જૂદી વર્ણની અવસ્થા વિસ્તારથી વર્ણવી છે. કોળી વગેરે કેટલાક ગરીબ ગામ-ડીઆનાં દુઃખનું જે વર્ણન કર્યું છે તે વાંચતાં આપણી રૂવાંટી ઉભી થાય છે. અને એમ જ મોંમાંથી નીકળી જાય છે કે અરે પ્રભુ આ તે માણસ જાતની શી અવસ્થા ? પછી યૂરોપના ઇંગ્લંડ વગેરે દેશની સ્મૃદ્ધિ સાથે મુકાબલો વિધવિધ રીતે કરી બતાવ્યો છે. અને તેના કરતાં તો આપણે ઉત્તરતા છઈએ તેની કોઈ પણ અર્થવિધાના જાણનારથી ના કહી શકાતી નથી. એ રીતે એ ચોપડીનો પહેલો ભાગ પૂરો થાય છે. બીજા ભાગમાં આપણી નિર્ધનતાનું મુખ્ય કારણ જે કારીગરીની પડતી તેનું વર્ણન કરે છે. એ વાંચતાં તો એમ જ થાય છે કે પરદેશી માલ વિના બીજું આપણે વાપરી-એ છઈએ જ શું ? બધું જ પરદેશી ? આ ઠેકાણે પરદેશી માલ ન વહોરવાની ભલામણ અથકર્તા સરસ છટાથી કરે છે. અને કેટલાક તે કામને અર્થવિધાના નિયમોની વિરુદ્ધ જવા જેવું ગણે છે તેનો અર્થવિધાના નિયમથી જ સારો ખુલાસો કરે છે. અર્થવિધાનો જ નિયમ છે કે જે કોઈ દેશમાં કોઈ એકાદો હુન્નર બચપણમાં હોય તો તેને ઉછેરવાને માટે ચોડાં વર્ષ સુધી પરદેશના માલને આવતો અટકાવવો જોઈએ. હાલ આપણા દેશમાં સંચાઈને નવા દાખલ થવા લાગ્યાં છે તેથી તેને આવા આશ્રયની જરૂર છે. બંધા પોતાનું રાજ્ય હોય ત્યાં તો રાજ્ય તરફથી જ એવી જકાત પરદેશી માલ ઉપર મુકવામાં આવે છે કે તે આવતો બંધ પડે છે, અને એટલામાં દેશી હુન્નરને પુષ્ટિ મળે છે. પણ હાલ હિંદુસ્તાનમાં તો એ કામ લોકોને માથે આવી પડ્યું છે. અને તેથી એ કેમ અને તેનો વિચાર પડે છે. તેને માટે નિબંધકાર સમજાવે છે કે લોકો સોંધો જાણી વિલાંચતી માલ લે છે, પણ વિચાર કરે તો તેમાં ખોટ છે. ત્રીજા ભાગમાં આપણાથી કેટલું બની શકે તે વિષે ચર્ચા ચલાવી છે. અહીં એ પુસ્તકની સહેજ નોંધ શીવાય બીજું કંઈ શકાતું નથી, એ શોચનીય છે. તેમ જ આખા રસમય નિબંધ-માંથી અવતરણ તારવી કાઢવાં એ મુશ્કિલ છે. વાંચનારને એ પુસ્તક આખું

વાંચવાની ભલામણ કર્યા વગર રહેવાતું નથી. સ્વ. નવલરામના જ ખોલમાં કહીએ છઈએ કે 'અમને નિશ્ચય છે કે જે એકવાર એ હાથમાં વાંચવું લેશે તેનાથી તે નિબંધ પૂરો કર્યા વિના હેઠે મૂકાવાનો નથી.' આપણા દેશમાં ઘણા હુન્નર અને ધંધા છે પણ તેના સંબંધી માહિતીને સારું પુસ્તકોની ધણી જ જરૂર છે. આવું વિશાળ ક્ષેત્ર છતાં નવાં પુસ્તકો થતાં નથી એ શોચનીય છે.

જે સાહીની હકીકત અમે આપીએ. છઈએ તેમાં લોકો કળવણીમાં ઘણા પછાત હતા તે અમે કહી ગયા છઈએ. ઘણી ઘણી તરેહના વહેમો આવા કાળમાં પ્રચલિત હોય જ. તે કાળમાં લોકોની શ્રદ્ધા જાદુ, મુઠ, ચોટ વગેરે ઉપર વિશેષ હતી. માણસ માંદુ પડે કે કીચા વૈધને ખોલાવવો એના કરતાં કોની પાસે દોરો કરાવવો કે પાણી મંત્રાવવું એ વિચાર પહેલો થતો. આવી સ્થિતિ હોવાથી જાદુનું ભોપાળું ઉઘાડવાને માટે સ્વ. દુરજીરામ મહેતાજીએ ઘણા પ્રયાસ કર્યો હતો. 'એમના પ્રયાસથી 'જાદુ' પક્ષે વ્યવહારી પ્રલક્ષ ક્ષણ થયું હતું. વિચાર પ્રસિદ્ધ કરવાની શુક્તિ દુરજીરામમાં સરસ હતી. જાદુના વહેમમાંથી લોકને મુક્ત કરવા સારું તે ખોટો છે અને જે કોઈ ખરો ઠેરવી આપે તો તેને અમે ઈનામ આપવા તૈયાર છઈએ એવી મતલબની જાહેરખબરો છપાવી (સુરતમાં) ભાગોળે, દરવાજે અને ચકલે ચકલે ચોડી દીધી અને જે મોટા મોટા ભુવાઓ કહેવાતા તેને ઘેર પણ મોકલી. મહેતાજીની સો જાહેરખબરો કરતાં પણ જખરી જીભે એ વાત ફેલાવી હશે તે તો જૂદી જ. શહેરમાં હોહા થઈ ગઈ. સુરતમાં મળતી માનવધર્મ સભાની ત્યાર પછીની બેઠકને દિવસે એકદમ બે હજાર આદમી ભેળું થઈ ગયું. સો બસે સભાના માળમાં માયા, અઢીસેંક તે માળની. અગાસીમાં બેઠા, અમે બાકીના બધા બારણે જ ઉભા ઉભા ધક્રામુકી કરવા લાગ્યા. જાદુનો ફાંકો ધરાવનારા પણ આવ્યા હતા; મહેતાજીએ એ બધી ઠઠ સાંભળે તે પ્રમાણે જાદુ ખોટો છે એવું હમેશની હમે ભાષણ આપ્યું, જાદુથી ઠગાયલા ચારપાંચ જાણીતા માણસો (જેને સભામાં ખસુસ સમજાવી આપ્યા હતા) તેઓએ ઉઢીને પોતાની જાતની વીલેલી હકીકત કહી સંભળાવી.

અને છેવટે મહેતાજીએ બારીએ જઈ યુમ પાડી કે કોઈ જાદુગર કે મંત્ર શાસ્ત્રી છે? હોય, તો આવે અને જાદુ ખરો કરી આપે. જાદુગરો સામા ઉભા હતા. પણ, કોઈની હિમ્મત ચાલે નહિ. એમ કેટલીકવાર યુમ પાડ્યા પછી, તથા રાહ જોયા પછી સભામાં એકે પોકારીને કહ્યું કે જાદુની વાત ખોટી છે અને તેથી કોઈ આવી શકતું નથી! આ રીતે પહેલે તડાકે જ સુધારાનો ડંકો થયો. લોકને આ વાતનો રસ વધ્યો, અને તેમાં વળે કરીને એક જૂસાવાળો પણ ભોળો ભૂલો હતો તે પોતાની પાસે તો જાદુ નહિ છતાં જાદુ ખોટું કેમ હોય એવા ભરમની ખાતર જ સામેા થયો, લડ્યો, આથડ્યો, ને બહુ બહુ તરફડીયાં માર્યાં. આથી મહેતાજીની જીત સંપૂર્ણ થઈ. સામસામા જાહેરનામાંઓ ચાલ્યાં, ચાર પાંચવાર સભાઓ મળી. સુલેહનો ભંગ થવાનો વખત પાસે આવવા લાગ્યો, મારામારીની તૈયારીઓ થઈ. ફ્રેજદારે ડરીને એ બે પક્ષવાળાને તકરાર કરતા અટકાવવા ઉપરી-પર લખાણ કર્યું. અને છેલ્લી સભાને દહાડે તો છૂ થઈ ગએલા ધૂમંતર-વાળા બસે ઠગારાઓનું ટોળું તાળીઓ અને ચીસો પાડતું મહેતાજીની મૂંઠે લાગ્યું. અને મહેતાજીનાં ભાગ્ય કે ચાલતાં સ્વ. દાદોબાનું ધર આવી પહોંચ્યું, નહિ તો પેલા દુષ્ટો હાડકાં ભાગી જ નાંખત! 'જેઓ માનવધર્મ સભાના સભાસદોને તથા તેમના આગેવાનોને નાસ્તિક તથા ધર્મબ્રષ્ટ કરી નિંદતા અને ધિક્કારતા હતા તેઓ આ જયથી તાજુબ થઈ નરમ પડ્યા. ભૂત, ડાકણ, અને જાદુના વહેમને મોટો ધોક્કો લાગ્યો. ઉગતી પ્રબળતા મન ઉપર સારી અસર થઈ અને મોટી ઉમરના જે માણસો થોડો ઘણો વિચાર કરી શકે તેવા હતા તેઓ પણ કાંઈક ચેત્યા. ઉચ્ચવર્ણની સ્ત્રીઓમાં ભૂત ઓછાં આવવા લાગ્યાં. તેમના મનમાં ફજેતીની ધારતી પેઠી.'

સુરતમાં આવો સ્હોર મચ્યો હતો, તેમ અમદાવાદમાં પણ કવીશ્વર દલપતરામના 'ભુતનિબંધે' અને ખુશાલરાયના 'ડાકણનિબંધે' આ વહેમને સારા ફટકા લગાવ્યા હતા. આ નાની ચોપડીઓએ પ્રબળનું બહુધા કહ્યાણુ કર્યું છે. લગભગ આવા જ સમયમાં અમદાવાદના વ્યાસ ઇન્દ્રાશંકરે 'જાદુકપટ પ્રકાશ' નામનું પુસ્તક સન ૧૮૬૮ માં પ્રગટ

કર્ચું હતું. તેમાં સાદી અને સમુજ્જ ભાષામાં 'બાજીગર,' 'બહુગર,' 'કિમિયા-ગર,' 'વાદી' વગેરેનાં ભાષાળાં દીક કહાડયાં છે. એ પુસ્તકે પ્રગટ થતાં સારો ખળભળાટ મચાવ્યો હતો. ઈચ્છાશંકર પોતે પ્રથમ ગુજરાત વર્ના-કચુલર સોસાઈટીમાં કારકુનની નોકરીપર હતા. પછવાડેથી એમણે બહુના ખેલ કરવામાં અને કથા કહેવામાં સાઈં વિત્ત અને આખર સંપાદન કર્યો હતાં. એમના બહુના ખેલ બહુ આનંદદાયક થઈ પડતા. એઓ ખેલ કરી રહ્યા પછી અગર શરૂઆતમાં નાનું ભાષણ કરી બહુના ખેલના ખોટારા વિષે—એ બધું બહુ નહિ પણ હાથ ચાલાકી છે એવું ભાષણ કરતા. કેળવણી પામેલા અને ખીબઓ એમને જૂદે જૂદે ઉદ્દેશે મદદ આપતા. પોતાના પુસ્તકના ખીબ એ ભાગ એમણે ખીબનાં પાંચ છ વર્ષ પછી કાઢ્યા હતા. એમનું જોઈને જે એક પારસીઓએ પણ 'બહુ ચરિત્ર પ્રકાશ' અને 'જમશેદી તીલસમ' નામનાં પુસ્તકો ૧૮૭૩-૭૪ માં પ્રગટ કર્યો હતાં. પરંતુ ઈચ્છાશંકરનાં પુસ્તકોને ભુલાવે એવું કાંઈ આ વિષયમાં પ્રગટ થયું નથી.

૧૫ સંગીત:—આ મનોરંજક વિષયનાં સંસ્કૃત પુસ્તકોનાં ઝાઝાં ભાષાન્તરો થયાં જણાતાં નથી (શ્રીમંત ગાયકવાડ સરકાર તરફથી સંગીત પારિબતનું ભાષાન્તર થયું છે તે શિવાય) પચ્ચીશ ત્રીશ વર્ષની પૂર્વે લોકોની અભિરૂચી હાથનાં વાળાં-કાન્સર્ટીના-તરફ વિશેષ હતી; તેવામાં 'કાન્સર્ટીનાની ચાવી' 'કાન્સર્ટીનાનો ભોમીઓ' વગેરે નાનાં પુસ્તકો નીકળ્યાં હતાં. કાન્સર્ટીનાના શોખના મરણની જોડે આવાં પુસ્તકોનો પણ અવસાન કાળ આવી ગયો છે.

મી. કાખરાજીએ દેશી સંગીત ખીલવવાને સારો પ્રયત્ન કર્યો હતો. એઓ એમના વ્યાખ્યાનોમાં અને રાસ્ત ગોફતરમાં લખેલા સંગીત વિશે લેખોમાં સંગીતના સંસ્કૃત પુસ્તકના ઉતારા વખતે આપતા અને એ સંસ્કૃત ગ્રંથનાં ઇંગ્રેજી ભાષાન્તરના ઇસારા કરતા. પણ દેશી સંગીત શાસ્ત્રનું કાંઈ પુસ્તક લખાયું હોય એમ જણાતું નથી.

વડોદરાવાળા પ્રો. મૌલાબક્ષે દેશી સંગીતના ઉદ્ધાર અર્થે સારો પ્રયાસ કર્યો હતો. એમની તરફથી સંગીત લખવાની રીત યોગ્ય કાઢવાને ક્ષેત્રે યત્ન થયો હતો. તથાપિ ગુજરાતી સાહિત્યમાં એ ચોપડીઓ પ્રવેશ થવા પામી હોય એવું અમારી જાણમાં નથી. એ વિદ્વાન પ્રોફેસરના દીકરા મી. પદ્માણુ વિલાયત જઈને ઇંગ્રેજી મ્યુઝિકની ઉંચી ડીગ્રીઓ સંપાદન કરી આવ્યા છે. પણ તેમની તરફથી પણ કંઈ લખાયું જાણવામાં નથી.

ચોડાં વર્ષ અગાઉ 'તાળચક્ર' નામે 'તાલશાસ્ત્ર'નું નાનું પુસ્તક પ્રગટ થયું હતું. કાઠીઆવાડના જામનગર નિવાસી પ્રખ્યાત તાલશાસ્ત્રી સ્વ. આદિતરામજીએ રાગ અને તાળ પ્રકરણનો 'સંગીતાદિત્ય' નામે સુંદર ગ્રંથ ભાષામાં ઉમેર્યો હતો. એક મદ્રાસી ગૃહસ્થ રા. મીનાપ્પાએ પણ નવાં સ્વરચિન્હ કદખીને ગાયન લખાય એવી સુગમતા કરી છે. રા. મિનાપ્પાનો ગ્રંથ વિક્રતા ભરેલો છે. અમારા જાણુવા પ્રમાણે એમણે વડોદરાની સંગીતશાળામાં અભ્યાસ કરેલો છે. એજ સંસ્થામાંથી સંગીત શીખનાર રા. ખર્ચે એ વિષય ઉપર છટા છવાયા લેખો લખે છે, પણ તેમનો કંઈ ગ્રંથ જાણુવામાં નથી. દેશી સંગીતની હાલની સ્થિતિ બહુ શોકજનક છે. નીચ પેશો કરનાર સ્ત્રીઓ અને વગર કેળવાયલા અજ્ઞાન ગાયકો હાલમાં આ દિવ્ય કળાનાં આચાર્યપદ ભોગવે છે. દેશી સંગીતની સ્થિતિ આવી શોકજનક છે. આવી વસ્તુસ્થિતિમાં એ વિષયના સાહિત્યનું ચણુખાટું હોય એ સ્વાભાવિક જ છે.

પ્રકરણ ૯.

જૈન સાહિત્ય.

છેલ્લી સાઠીમાં પ્રસિદ્ધ થયેલા જૈન ગ્રંથોમાં ધણા ખરા તો જુના વખતમાં લખાયેલા ગ્રંથોના મૂળ કે ભાષાન્તરો જ છે. સ્વતંત્ર ગ્રંથો એટલે આ સાઠીમાં રચાયેલા મૂળ ગ્રંથો તો ધણાજ થોડા છે. તથાપિ તે પ્રમાણે પણ ગ્રંથ પ્રકાશનનું જે કાર્ય થયું છે તે ધણું થયું છે એમ ગણવા જેવું છે.

બુદ્ધી બુદ્ધી જૈન સંસ્થાઓએ તથા જૈન લેખકોએ જૈન સાહિત્ય ક્ષેત્રની કેવી સેવા બજાવી છે તેનું દિગ્દર્શન માત્ર કરાવવાની અમે કોશિષ કરીશું. તેમજ જૈન સાહિત્યના ઉદ્ભવ અને ઉદયને સારું જોમણે જોમણે ભાગ લીધો છે તેમને માટે પણ ધણાજ ટુંકાણુમાં કહીશું. જે જે પુસ્તકો કે ચોપાનીઓએ જેવા કે બાણુવામાં આવ્યાં છે તે ઉપરથી આ પ્રકરણુ ઉપજાવી કાઢ્યું છે અને એને માટે અમે અમારા મિત્રો અને તેમાંએ રા. પોપટલાલ કેવળચંદ શાહના આભારી છઈએ.

આ સાંઠીમાં ગુજરાતી ભાષામાં જૈન ગ્રંથો રચી બહાર પાડનાર તરીકે નીચેના ગૃહસ્થો અને સંસ્થાઓ જેવામાં આવે છે.

શતાવધાની કવિ રા. રાજચંદ્ર રવળ.

વવાણીઆ-મોરખી-કાઠિઆવાડ.

જૈન ધર્મપ્રસારક સભા, ભાવનગર.

જૈન આત્માનંદ સભા, ”

જૈન ધર્મવિદ્યા પ્રસારક વર્ગ, પાલીતાણા.

જૈન પત્રની ઓફિસ-અથવા રા. ભગુભાઈ કૃતોદયંદ કારભારી,
અમદાવાદ.

જૈન સમાચારનીઃ ઓફિસ-અથવા રા. વાડીલાલ મોતીલાલ શાહ,
અમદાવાદ.

મુનિરાજ શ્રી પુલ્કિસાગરજી.

મુનિરાજ કેશરગણિજી.

„ ચારિત્ર વિજયજી.

„ ખોડીદાસજી.

„ કપૂર વિજયજી.

શેઠ વેણીચંદ સુરચંદ, જૈન શ્રેયસ્કરમંડળ-મેસાણા.

શ્રીમદ યશોવિજયજી જૈન પાઠશાળા-ખનારસ.

રા. પોપટલાલ કેવળચંદ શાહ-રાજકોટ.

રા. ખાલાભાઈ છગનલાલ શાહ-અમદાવાદ.

ડા. જીવરાંજ ઘેલાભાઈ દોશી-અમદાવાદ.
 જૈન જ્ઞાન પ્રસારક મંડળ-મુંબાઈ.
 પરમ શ્રુત પ્રભાવક મંડળ-મુંબાઈ.
 સ્વેત. જૈન કોન્કર-સ-મુંબાઈ.
 શ્રાવક ભીમસિંહ માણેકની પેઢી.
 શ્રીયુત કૃતેહચંદ કર્પુરચંદ લાલન.
 શાહ હરજીવન રાયચંદ
 વડોદરા રાજ્યનું દેશી કુળવણી ખાતું.
 માંગરોલ જૈન સભા, મુંબાઈ.
 અમદાવાદ જૈન વિદ્યાશાળા.
 શેઠ અમરચંદ તલકચંદ તરફથી શ્રીયુત મનસુખ.
 શા. રવજીભાઈ દેવરાજ મોરખી જૈન સ્કોલર્સ.
 ઝવેરી માણેકલાલ ઘેલાભાઈ, વડોદરા.
 ઉમેદચંદ્રજી મહારાજ, ભાવનગર.
 રા. બા. ભીમજી મોરારજી, રાજકોટ.
 રા. રા. અમરચંદ પી. પરમાર.
 સવજીભાઈ રાયચંદ, અમદાવાદ.
 મગનલાલ હટીસીંગ, અમદાવાદ.
 પ્રોફેસર જ્ઞેકોખી, ડોક્ટર સ્યુએલી વગેરે યૂરોપીઅન સ્કોલરો.
 એસીઆટીક સોસાઈટી ઓફ બેંગોલ, કલકત્તા.
 શેઠ મનસુખભાઈ ભગુભાઈ.
 બોમ્બે ગવર્નેન્ટ સંસ્કૃત સીરીઝ.

ઉપર મુજબ આ સાહીમાં જૈન ગ્રંથ સ્યનારાઓનાં નામે ગણાવ્યાં
 પણ ખાસ કહેવાની જરૂર છે કે તે બધાઓમાંથી ખાસ સ્વતંત્ર ગ્રંથ
 ગણીએ તો તે તો ઘણા જ થોડા છે. બાકી તો ઘણાખરા ગ્રંથો જુના
 વખતમાં લખાઈ ગયેલાનાં ભાષાંતર જેવા અથવા તો ચર્વિત ચર્વાણુ
 જેવા છે.

શ્રીમદ્ રાજચંદ્રે રચેલી મોક્ષમાળા અને પાછળથી તેમના ભાઈ શ્રીયુત્ મનસુખલાલ રવજીભાઈ મહેતાના શ્રમથી પ્રકાશિત થયેલો “ શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર ” નામનો તેમનો મોટો ગ્રંથ એ સ્વતંત્ર લેખો છે. દીગંબર, શ્વેતાંબર, અને સ્થાનકવાસીની એકત્રતા કરવાને ઈચ્છતા એ મહાશયનાં વયનોના ભંડાર જેવાં એ પુસ્તકની કીંમત રૂ. ૭) રાખવામાં આવી છે. તેથી ઘણું સ્થળે એ ગ્રંથનો પ્રસાર થયો નથી. પરંતુ તે ગ્રંથ જૈન તથા અન્ય સર્વેએ વાંચવા જેવો છે. તેમનું આત્મ સિદ્ધિશાસ્ત્ર પણ ઘણું સારું છે.

સમ્રાજા લખનારાઓના લેખની લંબાણથી નોંધ લેવી અનુકુળ નથી. સ્થળ સંકોચને લીધે એક પછી એક ગ્રંથો તરફ ઉતાવળે નજર માત્ર ફેરવી જઈશું.

ખંડનમંડનનાં નવાં લખાયેલાં પુસ્તકો જેવાં કે સમકિત સાર, સમકિત શલ્યોદ્ધાર, સમકિતનો દરવાજો, ઢુંઢક નેત્રાંજન, જેવા ગ્રંથો કે જેને સ્વતંત્ર લેખ જેવા ગણી શકાય તેવું છે તેની નોંધ અહિં લેવાનું અમને ઠીક લાગતું નથી કેમકે તેવા લેખો કે ગ્રંથોથી નાણાં ને શક્તિને નાહક વ્યય થઈને અંદર અંદર ક્રોશ વધવા શિવાય ખીજે ફાયદો અમને સમજતો નથી. માટે અમે સમગ્ર જૈનકોમના સર્વે લેખકોને વિનંતિ કરીએ છીએ કે એવા લેખો લખવામાં તેઓએ પોતાનાં નાણાં ને શક્તિ ખપાવવાં ન જોઈએ.

(૨) સતી દમયંતીની શિખામણો, વગેરે કેટલીક નાની નાની ચોપડીઓ શ્રીયુત્ વાડીલાલ મોતીલાલ તરફથી રચાઈ પ્રસિદ્ધ થઈ છે. તે ઉપયોગી છે. સ્થાનકવાસી જૈન કોમમાં તેમણે ઠીક જાગૃતી ફેલાવી છે.

(૩) રાજકોટમાં થઈ ગયેલા મુનિશ્રી ખોડીદાસજી જેઓએ મહેતાજી ડુર્ગારામ મંછારામ અને મજમુદાર મણિશંકર જટાશંકર કીકાણીના પરિચયમાં રહી નવી કેળવણીની નવી શેશનીનો કાઠિયાવાડમાં ઉદય પામતો પ્રકાશ જેવો હતો, તેમણે કવિતાઓ લખી છે. તેમાંના બે ગ્રંથો તેમના

શિષ્યોએ પાછળથી પ્રસિદ્ધ કર્યા છે તે બંને (જોડાણ કૃત કાવ્યો અને બ્રહ્મદત્તનો રાસ) જુના વખત જેવા છે. તેમણે બ્રહ્મચર્ય (શીયળ) ના સંબંધમાં અંજના સતીનો રાસ રચ્યો છે તે હજી પ્રસિદ્ધિ પામ્યો નથી.

(૪) મેસાણા જૈન શ્રેયસ્કર મંડળ તરફથી વિદ્વાન મુનિરાજ શ્રી કર્પુરવિજયજી વગેરેની મદદથી બહાર પડેલા ગ્રંથોમાંના જૈનહિતોપદેશ સ્વતંત્ર ગ્રંથ છે, તે વાંચવા-વિચારવા જેવો છે. પરંતુ સ્વતંત્ર લખવાનું કામ જૈનો તેમજ અન્યને માટે વિકટ ને જોખમભર્યું છે. ખરેખરા મૂળ ગ્રંથો લખાવા મુશ્કેલ છે તોપણ સ્વતંત્ર લેખો લખવાનો જૈન સાધુઓ કે શ્રાવકોનો પ્રયત્ન પ્રસંશનીય છે. ઉદ્દેશ ઉંચા પ્રકારનો હોય ને પ્રયત્ન પારમાર્થિક હોય તો પછી ક્રમેક્રમે ધણું થઈ શકશે.

(૫) બનારસમાં આવેલ શ્રી જૈન સ્વેતાંબર પાઠશાળા તરફથી યશોવિજય જૈન ગ્રંથમાળા એ નામનાં પુસ્તકો નિકળે છે તેમાં વ્યાકરણ સંબંધિત ગ્રંથો નિચે મુજબના છે:-પ્રસિદ્ધ હેમચન્દ્રાચાર્ય રચિત સિદ્ધહેમ શબ્દાનુશાસન મૂળ (૬), તેની લઘુવૃત્તિ (૩), શબ્દાનુશાસનમાં આવતા સૂત્રોની અકરાદિ અનુક્રમણિકા (૧૧), તથા લિંગાનુશાસન અવચૂરિ સહિત (૨) છે તથા શ્રી ગુણરત્ન સૂરિ-કૃત ક્રિયારત્નસમુચ્ચય (૧૦) આ ગ્રંથમાં ધાતુરુપકોષની પેઠે હેમચન્દ્રાચાર્ય ના શબ્દાનુશાસનમાં આવતાં તમામ ક્રિયાપદનાં રૂપ તૈયાર કરીને આપેલાં છે. પ્રોફેસર સતીશચંદ્રે આ ગ્રંથમાં ગુણરત્નસૂરિનું ટુંકું ચરિત્ર લખી પ્રગટ કરેલ છે અને શ્રી હર્ષકુલગણિએ રચેલ કવિ કદપદ્મ નામના ગ્રંથમાં શબ્દાનુશાસનમાં આવતા ક્રિયાપદના ધાતુઓ અર્થ સાથે આપેલા છે.

વ્યાયના ગ્રંથો:-શ્રી વાહિ દેવ સૂરિએ રચેલ પ્રમાણ-નયતત્ત્વા લોકાલકાર (૧) મૂળ ગ્રંથના સૂત્રો છે. તે ઉપર રત્ન પ્રભાચાર્યે કરેલ રત્નાકરાવતારિકા નામની ટીકા (૫) છાપેલ છે. સિદ્ધસેન દિવાકરે રચિત સમ્મતિ તર્ક, અભયદેવ સૂરિએ રચેલ વ્યાખ્યા સાથે

છપાયેલ છે. હરિભદ્ર સૂરિએ જેવી રીતે પદ્ધર્શન સમુચ્ચય ગ્રન્થ કરેલ છે, તેજ મુજબ રાજશેખર સૂરિકૃત પદ્ધર્શન સમુચ્ચય સતરમા નંબરે છપાયેલ છે.

ચરિત્ર ગ્રન્થોમાં ધર્મકુમારે બનાવેલ શાલિભદ્ર ચરિત્ર (૧૫) તથા મુનિભદ્ર સૂરિએ બનાવેલ શાન્તિનાથ મહાકાવ્ય ગ્રન્થો છે તથા કથાના ગ્રન્થોમાં પર્વ કથાસંગ્રહ (૧૬) માં જ્ઞાનપંચમી માહાત્મ્ય (કાર્તિક સુદ ૫) જૈન એકાદશી માહાત્મ્ય, યોષ વદ દશમતી-કથા, હોળીની કથા એમ કથાઓ છે.

ઈતિહાસના ગ્રન્થોમાં મુનિ સુંદર સૂરિએ બનાવેલ ગુર્વાવલી ગ્રન્થ તથા જગદ્ગુરુ કાવ્ય ગ્રન્થ છે. ગુર્વાવલી ગ્રન્થમાં (૪) જૈનોના છેલા તિર્થંકર મહાવીર સ્વામી પછીથી માંડીને સંવત ૧૪૬૬ ની સાલ સુધીમાં જે જે જૈનાચાર્યો પાટ પરંપરાએ એકપછી એક થયા તેમના વિષે ટુંક વર્ણન છે. તથા જગદ્ગુરુ કાવ્યમાં (૧૪) અકબર બાદ-શાહના વખતમાં થયેલ શ્રી હીરવિજય સૂરિનું વર્ણન છે. ગુર્વાવલી મુનિ સુંદર સૂરિએ બનાવેલ છે તથા જગદ્ગુરુ કાવ્ય પદ્મસાગરનું બનાવેલું છે.

નાટક:—શ્રાવક યશસ્વિન્દ્રનો બનાવેલ મુદ્રિત—કુમુદચન્દ્ર પ્રકરણ નામનો (૯) શ્વેતાંબર તથા દીગમ્બરના મત સંબંધી તંદ્રાવતનો નાટકના રૂપમાં લખેલ ગ્રન્થ છે. અને રામચન્દ્ર સૂરિએ રચેલ નિર્ભય લીમ વ્યાયોગ નામનો ગ્રન્થ (૧૯) નાટક રૂપે છે.

નીતિ:—ચારિત્રસુંદરગણિએ રચેલ શીલહૂત (૧૮) નામના ગ્રન્થમાં કાલીદાસના મેઘદૂતની ચોથી કડી ચોથી કડી તરીકે લઈ શીલનું વર્ણન ઘણી સારી રીતે આપેલ છે.

સ્તોત્ર:—જૈનસ્તોત્ર સંગ્રહ (૭-૮) ભાગ ૧ અને બીજા એ જૈનના તીર્થો વગેરેના ઉત્તમ સ્તોત્રોના ગ્રન્થો છે. આમાં જુદા જુદા આચાર્યોએ કરેલ સ્તોત્રો છે.

(૬) જૈન ધર્મ પ્રસારક સભા તરફથી થયેલો પ્રયત્ન.

સં. ૧૯૩૦ માં ભાવનગરમાં મુનિશ્રી વૃદ્ધિચંદ્રજીના ઉપદેશથી એક જૈનશાળા સ્થાપન થયેલી. તે શાળામાં ધર્મજ્ઞાન મેળવનારા કેટલાક સહાધ્યાયીને એક સભા સ્થાપન કરવાનો વિચાર થયો. ભાવનગરમાં ચાલતી છગનલાલ લાયબ્રેરીનો તે સહાધ્યાયીઓએ સારો લાભ લીધેલો. તેથી તેમને સભા સ્થાપવાનો ને વાંચવા લખવાનો નાદ લાગેલો. સં. ૧૯૩૭ ના ચોમાસામાં રા. રા. મુળચંદ નથુભાઈ, કુંવરજી આણંદજી, ને અમરચંદ બેલાભાઈના પ્રયાસથી ભાવનગરમાં શ્રી જૈન ધર્મ પ્રસારક સભાની સ્થાપના થઈ. જાણવા પ્રમાણે જૈન કોમમાં પ્રથમ સભા આજ હતી.

એ સભાએ સૌથી પ્રથમ “સુભાષિત સ્તવનાવળી” એ નામનું જૈન પુસ્તક પ્રગટ કર્યું. આત્મારામજી મહારાજનાં બનાવેલાં સ્તવનોનો એ સંગ્રહ હતો. તેનો બીજો ભાગ સં. ૧૯૩૯ ના પોષ માસમાં પ્રસિદ્ધ કર્યો. તેની નકલો ઝપાટાબંધ ખપતી ગઈ ને પુસ્તક પ્રકાશન તરફ સભાસદોની પ્રીતિ પણ વધતી ગઈ. ગુજરાત પત્રના અધિપતિ કીકાભાઈ પરભુદાસ જેઓ જૈન હતા તેમને સુરતમાં આ સભાના સભાસદો મળ્યા ને તેમણે કેટલીક સૂચનાઓ કરી. સંવત ૧૯૩૯ ના ફાગણ વદી ૧૩ ના રોજ સભાએ પોતાને માટે એક મકાન બાંધે લીધું. મરુહુમ મી. વીરચંદ રાધવજી ગાંધી જેઓ ભાગવનગર તાબે મહુવા બંદરના રહેવાશી હતા તેમના પ્રયાસથી મુબઈમાં આ સભાની એક શાખા સ્થાપન થઈ પણ તે ઝાઝો વખત ચાલી નહિ.

આ સભાએ સં. ૧૯૪૧ ના ચૈત્ર માસથી જૈનધર્મ પ્રકાશ નામનું માસિક કહાડવા માંડ્યું તે વિષે બીજે સ્થળે લખવામાં આવ્યું છે. અહિં તો હવે તે સભાએ આ સાઠીમાં પ્રગટ કરેલાં પુસ્તકોની નોંધ લેઈશું.

સામાન્ય રીતે કહીએ તો આ સભા તરફથી પ્રગટ થયેલાં પુસ્તકો એ જૂના ગ્રંથોનાં ભાષાંતર અથવા જૂના ગ્રંથોના મૂળ ભાગો છે. પરંતુ

કહ્યા વિના ચાલતું નથી કે સભાએ એ દિશામાં જે પ્રયાસ કર્યો છે તે એટલો બધો લાભકારક નીવડ્યો છે કે એવાં મૂળ અને ભાષાન્તરોના પ્રકાશની જૈન જનસમુદાયને હજી પણ ઘણી જરૂર છે. આ સભા તરફથી પ્રકટ થયેલાં પુસ્તકોની યાદી આ નીચે આપીએ છીએ તેથી વાંચનારજોઈ શકશે કે તે સભાએ કેવું કામ કર્યું છે:—

૧. ત્રિપષ્ટિ શલાકા પુરૂષ ચરિત્રનાં દશે પર્વ મૂળ અને ભાષાંતર સહિત પ્રકટ કર્યો છે. સંસ્કૃતમાં આ ચરિત્ર “ કલિકાલસર્વજ ” પંડિત હેમાચાર્યે રચ્યો છે. જૈન ધર્મને દીપાવનારા આ ચોવીશિમાં જે ૬૩ મહાપુરૂષો થઈ ગયા છે તેમનાં વર્ણનો આ કથાગ્રંથમાં વિસ્તારથી આપવામાં આવ્યાં છે. હેમાચાર્યે જે ખૂબીથી એ ગ્રંથના દશ ભાગ લખ્યા છે તે ખૂબી જાળવી રખાવી આ સભાએ ભાષાંતર પણુ યોગ્ય કરાવ્યું છે. પ્રથમ પર્વમાં શ્રી આદિનાથ (ઋષભનાથ તીર્થંકર) નું ચરિત્ર આપતાં આપણા લોકવ્યવહારમાં ચાલતા જૂઠા જૂઠા રીતરિવાજો કેવી રીતે ઉત્પન્ન થયા છે તે બતાવી આપ્યું છે. ભરત રાજા અને બાહુબલ રાજાના યુદ્ધનું વર્ણન ને આદિનાથનો ધર્મોપદેશનો ભાગ વાંચવા જેઓ છે. મોટું પર્વ આ જ છે. ભરત રાજા શી રીતે ચક્રવર્તી થયા વગેરે વાત આ પર્વમાં આવી જાય છે. ભરત રાજા એ આદિનાથના મોટા પુત્ર હતા. આદિનાથની પુત્રી બ્રાહ્મી એ જૈનોની શારદાદેવી કે સરસ્વતીજી છે. તેમજ છેવટનું મહાવીર સ્વામીનું ચરિત્ર પણુ ઘણું મોટું અને ખાસ વાંચવા લાયક છે.

૨. ઉપમિતિ ભવપ્રપંચ સંક્ષેપ એ નામના સંસ્કૃત ગ્રંથનું ભાષાંતર આ સભાએ પ્રકટ કર્યું છે. આ ગ્રંથ સૌથી પ્રથમ મુંબાઈવાળા શ્રાવક ભીમસી માણેકે પ્રકટ કરેલો હતો.

૩. છઠ્ઠા સૈકામાં થઈ ગયેલા સમર્થ જૈનાચાર્ય શ્રી હરિભદ્ર સૂરિ-રચિત મૂળગ્રંથોમાં ષડ્દર્શન સમુચ્ચય, શાસ્ત્રીવાર્તા સમુચ્ચય ને લોકતત્ત્વ નિર્ણય ગૂજરાતી ભાષાંતર સહિત પ્રકટ કરેલાં છે.

૪. અધ્યાત્મ કલ્પદ્રુપ નામનું હમણાં તાજેતર બહાર પડેલું પુસ્તક વાંચવા જેવું છે. મૂળ, ભાષાંતર ને વિવેચન સહીત એ ગ્રંથ પ્રકટ થયો છે. શ્રીયુત ગોપીચંદ ગીરધર કાપડીયા ખી. એ. એલ. એલ. ખી. સોલી-સિટરે પોતાના સોલીસિટરના ધંધામાંથી પુરસદ લઈ વાંચવા ને વિચારવા જોગ વિવેચન લખ્યું છે.

૫. વિક્રમના વખતમાં થઈ ગયેલા શ્રી સિદ્ધસેન દિવાકર રચિત ગ્રંથોમાંથી સમ્યક્તર્ક, ન્યાયાવતારને એકવીશ ખત્રીસી (મૂળ) રસિદ્ધ કરી એ વિદ્વાનની કૃતિનો સ્વાદ જનસમૂહને ચખાડ્યો છે.

૬. શ્રી યશોવિજયજીના દશ મૂળ ગ્રંથો આ સભાએ પ્રકટ કર્યા છે. તે વાંચવા જેવા છે. તે સઘળા ભાષાંતર સહિત પ્રકટ કરવાની જરૂર છે. અધ્યાત્મસાર, અધ્યાત્મોપનિષદ્, અધ્યાત્મ મત્ દલન, નય-મદ્દીપ, નયરહસ્ય, નયોપદેશ, તર્કભાષા, જ્ઞાનખિંડુ, દેવ ધર્મ પ-રીક્ષાદિ દ્વામિંશદ દ્વાત્રિંશકા ગ્રંથો સભાએ પ્રકટ કર્યા છે.

૭. આ શિવાય આ સભા તરફથી પ્રકટ થયેલા ઉપદેશ પ્રાસાદગ્રંથ, પ્રતિક્રમણ હેતુ, મહિપાળચરિત્ર, વર્ધમાન દ્વાત્રિંશિકા, સમ્યક્ત્વ, ચત્સરાજચરિત્ર, ચંદ્રશેખરરાસ, શત્રુંજય મહાત્મ્ય, લઘુ—હેમી પ્રક્રિયા વ્યાકરણ, અભિધાન ચિંતામણિ નામમાળા, દ્રવ્યસમ્પત્તિકા, રત્નશેખર રત્નવતી, યશોધરચરિત્ર પ્રશમરતિ, કર્મ ગ્રન્થ, ઉપ-દેશમાળા વગેરે ગ્રંથો વાંચવા વિચારવા જેવા છે. ઉપર જણાવેલા ગ્રં-થોમાં સમ્યક્ત્વનો લેખ એ કોઇનું ભાષાંતર નહિ પણ સ્વતંત્ર લેખ છે. બાકીનાં બધાં ભાષાંતરો છે.

આ સભાએ જૈન સાહિત્યની વૃદ્ધિ અર્થે સારો પ્રયત્ન કર્યો છે. હાલ ચાલતી બધી જૈન સભાઓમાં ભાવનગરની આ જૈન ધર્મ સભાએ પુસ્તક પ્રકાશનમાં સર્વેથી સરસ કામ બજાવ્યું છે, એમ કહેવામાં કશી હરકત નથી. શ્રીયુત કુંવરજી આણુંદજી જેવા ઉત્સાહી ગૃહસ્થોની આ સભા આભારી છે.

(૭) પાલીતાણા જૈન ધર્મ વિદ્યા પ્રસારક વર્ગ તરફથી પ્રકટ થયેલાં પુસ્તકોમાં ધર્મરત્ન પ્રકરણ, ધર્મ સંગ્રહ, સામ્યશતક, જૈન તત્ત્વાદર્શ ભાગ ૧ લો, આનંદ મંદિર, પાંડવ પ્રબોધ, શ્રેણિક ચરિત્ર, દાનવીર રત્નપાલ, ઉત્તમ કુમાર, દીક્ષાકુમારીપ્રવાસ, જૈન શશિકાંત, આચાર-પ્રદીપ, પુરુષાર્થ સિદ્ધિ, જૈન સતીમંડળ, શ્રાવિકાભૂષણ, શ્રાવિકા સુબોધ દર્પણ, જૈન બાળગરબાવળી, શ્રાવકશિક્ષણ રહસ્ય, દુનિયાનો સૌથી પ્રાચીન ધર્મ વગેરે છે. આ વર્ગે સ્વતંત્ર પુસ્તકો લખાવવાનો ખીજ જૈન સભાઓ કરતાં સારો પ્રયત્ન કર્યો છે. ભામિની ભૂષણની પદ્ધતી ઉપર એ વર્ગે શ્રાવિકા ભૂષણના ચાર અગ્રકાર બહાર પાડ્યા છે, તે શ્રાવિકાઓને ખાસ વાંચવા જેવા છે. દીક્ષાકુમારીપ્રવાસ વાંચવાથી જૈન સાધુઓને ઘણું જાણવાનું મળશે, અને જેઓ પ્રમાદમાં રહેતા હોય તેમને પ્રમાદ છોડવાનું મન થશે. પાંડવપ્રબોધ એ જૈન દર્શનનું એક લઘુ મહાભારત જેવું પુસ્તક છે. આનંદ મંદિર નવલવાર્તાની રચના ચંદ્રકુમારરાસ ઉપરથી કરવામાં આવી છે. એ નવલવાર્તા રસીક હોઈ વાંચવા લાયક છે. ધર્મરત્ન પ્રકરણ, જૈનતત્ત્વાદર્શ વગેરે પુસ્તકો એ ભાષાંતર છે. એકંદરે ભાષાંતરો યોગ્ય થયાં છે.

કોઈ તરફથી મને મળેલા (એક ફોર્મમાંથી) મોહન ચરિત્ર નામના એક અંથના ભાષાંતરમાંથી જરા વાનગી લઈએ. સૌવીર દેશનું વર્ણન કરતાં કહે છે કે:—

દંડો ધ્વજે તથા છત્રે, કંપચ્ચ કરિ કણ્ઠિયોઃ

ચિંતાગહન શાસ્ત્રેષુ, યત્ર નાન્યત્ર દશ્યતે.

શુચં ગૃહં શારિફલે, મદોમત્ત મતંગજે

બલમાર્ગો ગવાક્ષેષુ યત્ર નાન્યત્ર દશ્યતે.

ટાલબંધઃ કૂપપટે, કલંકચ્ચ કક્ષાનિઘૌ;

નિગડચ્ચ ગજેન્દ્રેષુ, યત્ર નાન્યત્ર દશ્યતે.

ઈત્યાદિ.

“ ધન અને છત્રમાંજ દંડ હતો. હાથીઓના કાનોમાંજ કંપ હતો. ગહન શાસ્ત્રોમાંજ ચિંતા હતી. દંડ, કંપ અને ચિંતા ખીજે હતાંજ નહિ.”

“ મદે કરીને ઉન્મત થયેલા હાથિઓમાંજ મદ જણાતો હતો પણ કોઈ સ્ત્રી યા પુરુષ મદોન્મત હતા જ નહીં. શુન્યગૃહ તો સોકડાંની બાજુ-માંજ દેખાતું હતું પણ, પ્રબ્ધમાં જળમાર્ગ એટલે કુડકપટનો રસ્તો હતો જ નહિ. (જોડણી ભાષાંતરકારની રાખી છે.) ”

આ ભાષાંતરપરથી જણાશે કે મૂળના જેવું રસિક કે કમિક ભાષાંતર કેટલેકે સ્થળે થયું નથી. વેપારી જૈન વર્ગો વિશેષ કાળજી રાખે તો પૂર્વના આચાર્યોની રચનાને વધુ દીપાવી શકે.

(૮) રાજકોટવાળા મિ. યોપટલાલ કેવળચંદ શાહ તરફથી જૈન ધર્મને લગતાં આશરે બારેક નાનાં મોટાં પુસ્તકો બહાર પડ્યાં હશે. તેમાંના સુલભસમાધિ, શ્રી મહાવીર ચરિત્ર, જૈનધર્મ અને જૈન પાઠમાળાના પ્રથમ ભાગ એ વખાણવા લાયક છે પરંતુ અમને એમાં તદ્દન સ્વતંત્ર પુસ્તક જેવું તો એક જૈનમાળાનું લઘુ પુસ્તક જણાયું છે. સુલભસમાધિ વગેરે ગ્રંથો વાંચવા વિચારવા જોગ છે પણ તેને તદ્દન નવિન લેખ કહી શકાય તેમ નથી. જૈનતર્ક સંક્ષેપ, જૈન આરવ્રતની પર્યાલોચના વગેરે હજી તેમના તરફથી પ્રગટ થયા જણાતા નથી. જૈનોમાં યોગ્ય ગ્રંથોને યોગ્ય આશ્રય નથી મળતો તેમ ફરિયાદ છે ને સ્થાનકવાસી જૈનમાં તો તેવી ફરિયાદ વિશેષ છે.

(૯) અમદાવાદવાળા બાલાભાઈ છગનલાલ શાહ તરફથી કેટલાંક જૂનાં જૈન પુસ્તકો પ્રગટ થયાં છે. તેમાં સગાયમાળા નામની કવિતા, સ્તવનોના સંગ્રહના તેમના ત્રણ ભાગો, તેમની સંગ્રહયુદ્ધિ અને અમને માટે પ્રમોદ ઉપજાવે તેવાં પુસ્તકો છે. તેમની પોતાની લેખણથી એકે સ્વતંત્ર જૈનગ્રંથ લખાયો હોય એમ જણાતું નથી.

(૧૦) અમદાવાદવાળા ડાક્ટર જીવરાજ ઘેલાભાઈ દોશી તરફથી જૈન પુસ્તકોનું સંશોધન કરાવવાનું ને પ્રકટ કરાવવાનું કામ થાય છે,

એ જાણી હર્ષ થાય છે. તેમણે જૈનસુત્રો (શાસ્ત્રો) યુરોપના પ્રો-ફેસરો પાસે શુદ્ધ કરાવી છપાવવાનું કામ શરૂ કર્યું છે. દશ વૈકલિક અને ઉત્તરાધ્યયન એ બે સૂત્ર ગ્રન્થો તેમના તરફથી બહાર પડી ચૂક્યા છે. તેમનો આ પ્રયત્ન એટલા માટે ખાસ વખાણવા જેવો છે કે લહીઆઓ તરફથી થયેલી ભૂતોનું સંશોધન કરાવી સૂત્રો પ્રકટ કરાવવામાં પડતી અડચણો તેમણે દૂર કરી છે. કાનો માત્રા, હસ્વ દીર્ઘ એનોય સુધારો ન થઈ શકે (કેમકે લહીઆઓ પરંપરાથી પરમેશ્વરે કહ્યું હતું તેમ જ લખતા આવે છે.) એવી માન્યતાવાળા વર્ગને તેમણે ખાત્રી કરી આપી છે કે એવા સુધારાની લહીઆઓનાં લખાણોમાં પુષ્કળ જરૂર છે. દાકતર ગ્રવરાજ ઘેલાભાઈ જૈન ધર્મના સારા અભ્યાસી છે. તેમના તરફથી એકાદ સ્વતંત્ર જૈન પુસ્તક જમાનાને જરૂરનું લખાય તો સાફ.

(૧૧) પરમ શ્રુત પ્રભાવક મંડળ મુંબઈ તરફથી શ્વેતાંબર અને દીગંબર સંપ્રદાયનાં ઉત્તમ પુસ્તકોનાં ભાષાંતર મૂળ સહિત પ્રકટ થાય છે. તેના તરફથી પ્રકટ થયેલાં સઘળાં ભાષાંતરો વખાણુને પાત્ર છે. પરંતુ તેઓનું લગભગ સઘળું કામ હિંદિમાં ચાલે છે તેથી ગૂજરાતી પુસ્તકો તરીકે તેમની નોંધ અહિં લઈ શકાતી નથી. એક લિપિ પ્રસારક મંડળને કે હિંદી ભાષાના શોખીનોને તો એ પુસ્તકો અતિ ઉપયોગી થઈ પડે તેમ છે. શ્રીમદ્ રાજચંદ્રના સ્વર્ગવાસ વખતે તેમના સ્મારક માટે એકઠાં થયેલાં નાણામાંથી એ મંડળ પુસ્તકો પ્રકટ કરે છે તો તેમણે ગુજરાતી ભાષાંતરો પણ પ્રકટ કરવાની જરૂર છે. પુરુષાર્થ સદ્ગુપાય, પંચાસ્તિકાય સમય સાર, સક્ષભંગી તરંગિણી, દ્રવ્યાનુયોગ તર્કણા, બૃહદ્દ્રવ્ય સંગ્રહ, સ્યાદ્રાદ મંજરી, જ્ઞાનાર્ણવ, અને તત્ત્વાર્થા ધિગમ એટલા ગ્રન્થો પ્રસિદ્ધ થયેલા છે.

૧૨ શ્વેતાંબર જૈન કોન્ફરન્સ ઓફિસ મુંબઈ તરફથી જૈનમંદિ-રાવલી, જૈન ગ્રંથાવળિ વગેરે ડીરેક્ટરી જેવાં પુસ્તકો પ્રકટ થયાં છે તેમાં જૈન ગ્રંથાવળિ ખાસ વખાણવા લાયક છે. જૈનોના ક્યા ક્યા ભંડારો

માં ક્યાં ક્યાં પુસ્તકોની હસ્તલિખિત પ્રતો આજે છે, તે ક્યારે ને કોણે રચેલ છે વગેરે ઉપયોગી હકીકતોનું ટીપ્પણુ તેમાં યોગ્ય રીતે થયેલું છે.

(૧૩) પંડિત કૃતેહચંદ્ર કપુરચંદ્ર લાલન તરફથી જૈનધર્મ પ્રવેશિકા, શુદ્ધોપયોગ વગેરે પુસ્તકો પ્રકટ થયાં છે. પંડિત લાલનની પદ્ધતિ વખાણવાં લાયક છે. તેઓ શાંતિનો પ્રસાર થાય તેવાં પુસ્તકો પ્રકટ કરે છે. જૈનધર્મ પ્રવેશિકા જેવાં પુસ્તકો એ પંડિત લાલનનાં સ્વતંત્ર પુસ્તકો છે. પંડિત લાલને, ઝવેરી માણેકલાલ ઘેલાભાઈ એ, ઘડિયાળી સાકરચંદ્રે અને શ્રીયુત્ શીવજી દેવશીએ જૈનકોમના જુના વિચારોમાં નવા વિચારોનું મિશ્રણ કરાવી કટલુંક અજવાળું પાડ્યું છે. આથી બેશક સંરક્ષક વૃત્તિનો વર્ગ ચમકે છે પણ અમને તો લાગે છે કે પંડિત લાલન અને શિવજીની કંપની જૈનકોમની જે સેવા બજાવે છે તે નિંદાપાત્ર નહિ પણ પ્રશંસા પાત્ર છે.

(૧૪) મી. હરજીવન રાયચંદને આપણે ભક્તમતાર સ્તોત્રને કહ્યાણુમંદિર સ્તોત્રના ભાષાંતર કર્યાં તરીકે જોઈ શકીએ છીએ. ભાષાંતરો ગદ્યપદ્ય બંનેમાં કર્યાં છે. દીગંબર જૈન લેખકોમાં એ એક જ ભાઈએ ગૂજરાતી ભાષાંતરો બહાર પાડ્યાં છે. બીજા કોઈ ભાઈએ વિષે અમને માહિતી નથી.

(૧૫) ભાવનગર નિવાસી કવિ ઉમેદચંદ્રજી મહારાજ તરફથી માણેકચંદ્ર ચંપાવતી ચરિત્ર, ઉમેદચંદ્ર ખાવની વગેરે લખાયાં છે. તે જો કે સ્વતંત્ર લેખ જેવાં છે. પરંતુ જોઈએ તેવી ખૂબી નથી. તેપણુ તેમના પ્રયત્નને વખાણીશું.

(૧૬) કાઠિયાવાડના માજી ડે. આસિ. પોલી. એન્ટ રા. બા. ભીમજી મોરારજી જેમણે પોતાની કોમના વિદ્યાર્થીઓના લાભ માટે રૂ. ૨૫૦૦૦ યુનિવર્સિટીને તથા રૂ. ૧૫૦૦૦ કાઠિયાવાડની જુદી જુદી સ્કૂલોને આપ્યાં છે. તેમણે પોતાના મરણ પહેલાં “વૃત્તશિક્ષા” “મૂર્તિ પૂજા”, “સંપત્તિ જરૂર”, એ લઘુ પુસ્તકો રચીને પ્રસિદ્ધ કર્યાં હતાં. આ તેમના સ્વતંત્ર લેખ છે. તેમાં જૈન શ્વેતાંબર વ્રત ઉપર તેમણે જે “વ્રતશિક્ષા” લખેલ છે તે જુના વિચારવાળા જૈનોએ ખાસ લક્ષમાં લેવાની જરૂર છે.

(૧૭) મોરખીના જૈન વિદ્યાર્થીઓએ જૈન પ્રો. રવજીભાઈ દેવરાજ સાથે મળીને શ્રી આચારાંગ સૂત્રનું ભાષાંતર બહાર પાડ્યું છે. એ જૈન વિદ્યાર્થીઓએ એવો પ્રયત્ન ચાલુ રાખ્યો હોત તો આચારાંગ જેવાં ખીન્ન જૈન સૂત્રોનાં ભાષાંતરનો લાભ જૈન પ્રજાને મળી શક્યો હોત.

(૧૮) શ્રીયુત મનસુખલાલ કીરતચંદનો જૈન કોમમાં ખરૂં જ્ઞાન ફેલાવવાનો પ્રયાસ વખાણવા જેવો છે. તેમના નાના નાના નિબંધોએ લોકોનું સારૂં લક્ષ ખેંચ્યું છે. રાજકોટમાં મળેલી સાહિત્ય પરિષદ માટે લખાયેલો જૈનસાહિત્ય વિષેનો તેમનો નિબંધ વાંચવા જેવો છે. મુંબઈ નિવાસી મહુમ શેઠ અમરચંદ તલકચંદની મદદથી તેમણે તથા પંડિત લાલને જૈન સીરીઝ લખવાનો પ્રયાસ આરંભ્યો હતો તેનું શું થયું તે જાણવામાં નથી. તે પ્રયાસ પાર પડશે તો જૈનોની એક મોટી ખોટ પૂરી પડશે.

(૧૯) મી. મોહનલાલ દલીચંદ દેસાઈ પણ હમણાં જૈન ગુજરાતી સાહિત્યની સેવા ઠીક બજાવવા મંડ્યા છે. તેમના તરફથી ભાષાંતર વિવેચન સાથે પ્રગટ થયેલ નયકર્ણિકા વાંચવા યોગ્ય છે. તે સીવાય દેવદર્શન ઉપર તેમણે એક પુસ્તક લખ્યું છે જે દેવના દર્શન કરનારાઓએ વાંચવા જેવું છે.

(૨૦) મેસર્સ મેઘજી હીરજીની કંપની મુંબઈમાં હમણાં ઉભી થઈ છે તે જૈન ચોપડીઓ પ્રસિદ્ધ કરવાનું કામ કરવા લાગી છે. તેના તરફથી મુનિ શ્રી કેસરવિજયજીનો “મલયા સુંદરી ચરિત્ર” નામક ગ્રંથ પ્રકટ થયો છે. તે વાંચવા જેવો છે.

(૨૧) આવક ભીમસિંહ માણેક મુંબાઈવાળાએ જૈન પુસ્તક પ્રકાશનમાં બજાવેલી સેવા તેમની હયાતી સુધી તો સર્વેમાં અગ્રસ્થાને હતી. ભાષાંતરોને પ્રથમ પ્રસિદ્ધિમાં લાવવાનું માન તેમને ઘટે છે. પ્રકરણ રત્નાકરના ચાર મોટા ગ્રંથો તેમણે પ્રકટ કર્યા હતા. એ ગ્રંથો ખીન્નઓ તરફથી હજી સુધી પ્રકટ થયા હોય. એવું અમારા જાણવામાં નથી. શ્રીયુત અમરચંદ થી, પરમારે જૈન તત્વ નિર્ણય પ્રસાદ નામનો એક મોટો ગ્રંથ

પ્રસિદ્ધ કર્યો છે. પણ તે ઉપલા ચાર ગ્રંથમાંના એકેના જેવો સરખામણીમાં ઉપયોગી નથી. જૈન કથા રત્નકોષના આઠ મોટા ગ્રંથો પણ શ્રીયુત્ લીમસિંહે પ્રકટ કર્યા હતા. જૈનોમાં સૌથી પ્રથમ જાગૃતિ ઉત્પન્ન કરવાનું માન તેને ઘટે છે. તેણે જૈન ભાષાઓ સમક્ષ ભાષાંતરોનો મોટો સમૂહ રચ્યું કર્યો છે, એટલું જ નહિ પણ ઉપયોગી સંગ્રહ રચ્યું કર્યો છે.

૨૧. ૨૧. લીમસિંહે છાપેલ ગ્રંથો પૈકી કેટલાક નીચે મુજબના છે.

- ૧ વૈરાગ્ય કલ્પલતા.
- ૨ નવતત્ત્વના પ્રશ્નોત્તર.
- ૩ પર્યુષણાદિ પર્વોની કથા.
- ૪ જૈન લાવણી સંગ્રહ.
- ૫ હરિભદ્રસુરિકૃત અષ્ટક.
- ૬ લઘુ પ્રકરણ સંગ્રહ.
- ૭ વિવિધ પૂજા સંગ્રહ ભાગ ૧-૨-૩
- ૮ નવતત્ત્વ પ્રકરણ.
- ૯ જીવ વિચાર પ્રકરણ.
- ૧૦ દંડક તથા લઘુસંગ્રહણી.
- ૧૧ અભયકુમારનો રાસ.
- ૧૨ જલ યાત્રાદિ વિધિ.
- ૧૩ સ્વરોદય જ્ઞાન.
- ૧૪ વસ્તુપાલ તેજપાલ રાસ.
- ૧૫ કરકંડુ આદિ ચાર પ્રત્યેક પુદ્ગલ રાસ.
- ૧૬ હંસરાજ વચ્છરાજ રાસ.
- ૧૭ ગુંહલી સંગ્રહ.
- ૧૮ ભદ્ર્યાહુ સંહિતા.
- ૧૯ દેવકીજીના પદ્મ પુત્રનો રાસ.
- ૨૦ જૈનકુમાર સંભવ.
- ૨૧ ઉપદેશ તરંગિણી.

- ૨૨ જૈન કાવ્ય પ્રકાશ ભાગ ૧.
 ૨૩ ત્રૈલોક્ય પ્રકાશખ્યા.
 ૨૪ હિંગુલ પ્રકરણ.
 ૨૫ મેઘમાલા વિચાર.
 ૨૬ પ્રતિમા શતક.
 ૨૭ હિતશિક્ષાનો રાસ.
 ૨૮ વેપારી રાસ.
 ૨૯ શનીશ્વરની ચોપાઇ.
 ૩૦ શત્રુન્જયતિથિમાલા ઉદ્ધાર રાસ.
 ૩૧ હરિબળ મચ્છીનો રાસ.
 ૩૨ મહાબળ મલયસુંદરીનો રાસ.
 ૩૩ આત્મ પ્રબોધ સ્યાદ્વાદ.
 ૩૪ મંગળ કલશ કુમારનો રાસ.
 ૩૫ રાત્રિ ભોજન પરિહારક રાસ.

લીમસિંહભાઈએ શુદ્ધ અને ઘણા પ્રયાસ લઈને છાપેલ છે અને દરેક વિષય સંબંધી ગ્રંથો છાપાવેલ છે.

(૨૨) નામદાર ગાયકવાડ સરકાર શિયાળરાવ પાટણુ ગયેલા ત્યારે જૈન ગ્રંથભંડારો જોઈ એમાંથી ઉપયોગી હસ્તલિખિત પ્રતો વડોદરે લાવેલા તે ઉપરથી વડોદરાના દેશી કેળવણી ખાતા તરફથી સ્વ. મણિલાલ નભુભાઈએ ભાષાન્તર કરી પ્રકટ કરેલાં-તેમાંનાં યોગબિંદુ, પદ્દર્શન-સમુચ્ચય, દ્વયાશ્રય સમાધિશતક તે અનેકાંતવાદ પ્રવેશ ખાસ ઉપયોગી તે વાંચવા વિચારવા જેવાં છે. આ સિવાય એ કેળવણી ખાતા તરફથી ચતુર્વિંશતિપ્રબંધ, સારસંગ્રહ, બુદ્ધિસાગર—કુમારપાળ ચરિત્ર કુમારપાળપ્રબંધ તે વિક્રમચરિત્ર પ્રકટ થયેલાં છે.

(૨૩) મુખ્યમુના જૈન જ્ઞાનપ્રસારક મંડળ તરફથી પ્રસિદ્ધ થયેલાંમાં સાથી વિશેષ ધ્યાન ખેંચે એવું પુસ્તક સમરાહિત્ય સંક્ષેપ છે. જર્મનીનાં

પ્રોફેસર હર્મન જેકોબી પાસે પાઠ શુદ્ધ કરાવી એ પ્રકટ કર્યું છે. એ શિવાય શ્રાદ્ધવિધિ, (શ્રાવકના આચાર), અહિંતનીતિ શ્રાવકપ્રજ્ઞપ્તિ સોમસોભાગ્યકાવ્ય પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ કર્યાં છે. પ્રતિક્રમણુ આદિ ક્રિયાવિધિના અંથો તો જૈનોમાં ઘણાએ પ્રસિદ્ધ થયા છે.

શ્રી સોમ સોભાગ્ય કાવ્ય—આ અંથ કાવ્ય રૂપે ચરિત્રનો અંથ છે શ્રી પ્રતિષ્ઠા સોમ નામના જૈન સાધુએ સંવત ૧૫૨૪ માં તપગચ્છના અધિપતિ શ્રી સોમ સુંદર સૂરિનું ચરિત્ર આ અંથમાં વર્ણવ્યું છે. શ્રી સોમ-સુંદર સૂરિ તપગચ્છની ગાદિએ સંવત ૧૪૫૮ ના અરસામાં આવ્યા તે સંવત ૧૪૯૯ સુધી તેમના કાળ સુધી રહ્યા. જૈન સાધુઓનું વ્યવહાર બંધારણુ એવું છે કે તેઓમાં એક મુખ્ય નાયક જ્ઞાન તથા ગુણુ જોધને બહુ મતિથી નીમવામાં આવે છે અને બાકીના સાધુઓ તેમના હાથ નીચે તેમના હુકમ નીચે દરેક કાર્યમાં વર્તે છે તે એટલે સુધી કે એક ગામથી બીજે ગામ જવું હોય તોપણુ આચાર્યની પરવાનગી લેધનેજ. શ્રાવકો પણુ આચાર્યની લેખિત પરવાનગી સીવાય તેમને ગામ આવનાર સાધુનો આદર સતકાર કરતા નહી તેમ સાધુ તેવી પરવાનગી વીના વિહાર કરતા નહી. આવી ઉત્તમ વ્યવસ્થાને લીધે સાધુઓ કાષ્ઠમાં રહી ધર્મ કરમાન મુજબ વર્તતા તથા શ્રાવકોનું સાધુઓ તરફ બહુ માન રહેતું એટલું જ નહી પણુ જૈન સાધુઓનો સખ્ત ત્યાગ છતા જ્ઞાન તથા આહાર કપકાદિક મેળવવાના સાધનો તેમને ઘણીજ સહેલાઈથી મળતા અને ત્યાગવૃત્તિ કાયમ રાખવામાં તેમને કોઈ જાતની અડચણુ પડતી નહી. દીલગીરીની વાત છે કે આવું ઉત્તમ બંધારણુ આ કાળમાં કુસંપને લીધે અવ્યવસ્થિત થઈ ગયું છે તે આગળની સ્થિતિએ લાવવાનો પ્રયત્ન કરવાની સાધુ તથા શ્રાવકોની પવિત્ર ફરજ છે. તેવા બંધારણુના અભાવે હજુ પણુ સ્થિતિ ખરાબ થશે એમ જણાય છે.

હાલ જેમ પદ્મીઓ યુનિવર્સિટી તરફથી અપાય છે તેમ જૈન સાધુઓને તેમના અભ્યાસાનુસાર ઘણી ધામધુમથી ગચ્છપતિના હાથે પદ્મીઓ અપાય છે અને તેનો ક્રમ આ અંથ ઉપરથી નીચે મુજબ દેખાય છે.

દિક્ષા લે ત્યારે મુનિ, પછી ગણિ, વાયક તથા આચાર્ય એ રીતે ચાર પદ્ધતિઓ અપાતી જણાય છે.

શ્રી સોમસુંદરસૂરિનો જન્મ સંવત ૧૪૩૦ માં પાલનપુરમાં એક ધનાઢ્ય પોરવાડ જ્ઞાતીના વણિક શેઠને ઘેર થયો હતો. શ્રી જ્ઞાનંદ સૂરિ સંવત ૧૪૩૭ માં પાલનપુરમાં પધારેલા તે વખતે સોમકુંવરના સુલક્ષણુ જ્ઞેષ્ઠ તેની માગણી તેના બાપ પાસે કરી. માબાપની સંમતિથી સોમકુંવરે સંવત ૧૪૩૭ માં જ્ઞાનંદસૂરિ પાસે દિક્ષા લીધી. સોમકુંવર પાંચ વરસની ઉંમરે નીશાળે એક બ્રાહ્મણ પંડિત પાસે જ્યેઠેલા અને દિક્ષા લીધા પહેલાના જે વરસમાં વ્યાકરણ, છંદ, અલંકાર વીગેરે શીખેલા. દિક્ષા લીધા પછી ગુરૂએ તેમને જ્ઞાન સાગરસૂરિ પાસે ભણવા સોંપ્યા.

અમુક અભ્યાસ થયા પછી તેમને ગણિની પદ્ધતિ મળી. સંવત ૧૪૫૦ માં તેમને વાયક પદ્ધતિ મળી તથા સંવત ૧૪૫૭ માં તેમને આચાર્ય પદવી મળી અને ગચ્છપતિ શ્રી દેવસુંદરસૂરિના કાળ પછી એટલે સુમારે સંવત ૧૪૫૮ ના અરસામાં તમામ સંઘની સંમતિથી શ્રી સોમસુંદરસૂરિ ગચ્છના અધિપતિ થયા.

ચુંટણીથી લાયક સાધુને જ નાયક યાને ધર્મના રાજા નીમતા તેનું એક દષ્ટાંત આ ગ્રંથમાંથી મળે છે. તપગચ્છના પતિ શ્રી સોમતિલકસૂરિ સંવત ૧૪૨૪ માં દેવગત થયા. તમામ સાધુઓને લાયક શ્રી જ્ઞાનંદસૂરિ લાગ્યા તેથી તેમને ગાદી લેવાની વિનંતિ થઈ પણ તેઓ વૃદ્ધ હોવાથી ગાદી લેવાની ના પાડી છતાં સર્વેમાં તેજ વધારે લાયક હોવાથી ખીજા કોઈ સાધુએ ગાદી લીધી નહી અને સંવત ૧૪૪૧ માં જ્ઞાનંદસૂરિના કાળ સુધી તમામ સાધુઓ જ્ઞાનંદસૂરિના હુકમ મુજબ વર્ત્યા અને તેમના કાળ પછી જ સંવત ૧૪૪૨ માં શ્રી દેવસુંદરસૂરિને ગચ્છપતિ નીમ્યા. આ જ જ્ઞાન તથા લાયકાતનું બહુ માન કહેવાય. વગર લાયકીએ માન, પદવી કે ગાદી માટે દોડવાનું આ જમાનામાં જણાય છે તે જ હાલની અવ્યવસ્થાનું કારણ છે.

સૂરિ થયા પછી સોમસુંદરસૂરિએ વડનગર, વીસનગર, ઇડર, પાટણ,

અમદાવાદ વીગેરે સ્થળે વિહાર કર્યો છે તથા છેક પાલીતાણા, ગીરનાર, પ્રભાસપાટણ વીગેરે સ્થળોની મોટા સંઘ સાથે પગે ચાલીને યાત્રાઓ કરી છે.

શ્રી રાણકપુર તથા તારંગાજીના તીર્થસ્થળોની પ્રતિષ્ઠા કરી છે તથા ખીન્ન ઘણાં મંદીરોમાં પ્રતિષ્ઠાઓ કરાવી છે. ઘણા સાધુઓને પદવી આપી છે તથા ઘણા શ્રાવકોને સંઘપતિની પદવીઓ આપી છે. તેઓએ સંવત ૧૪૯૯ માં કાળ કર્યો છે.

આ ગ્રંથ એક ઈતિહાસીક ગ્રંથ તરીકે ઘણો ઉત્તમ ગ્રંથ છે. તેમાં સાધુ તથા શ્રાવક વર્ગની સ્થિતિનું આબેહુબ ચિત્ર છે. સાધુઓ વિદ્વાન, જ્ઞાની, યોગી તથા પૂર્ણ શક્તિવાળા, રાજ્યોમાં સત્તાધારી હતા. શ્રાવક ઘણા જ ધનાઢ્ય, કરોડપતિ તથા અબજપતિઓ પણ હતા. પ્રતિષ્ઠાનું આબેહુબ તાદૃશ ચિત્ર ઘણું જ વાંચવા જેવું છે. જે જે ગામ, નગર વીગેરેના નામ આવે છે તેનું જે ચિત્ર ગ્રંથમાં દોર્યું છે તે આબેહુબ અને નજરે જોનારને આજે પણ તે નામો ચોકસ કરવાના સાધનરૂપ છે, તેમ જ તે વખતની ઉત્તમ સ્થિતિ અને હાલની અધમ સ્થિતિનું તોલ પૂર્ણ રીતે કરી શકાય છે. પડતીના કારણે પણ સાધુ તથા શ્રાવક વર્ગની રેહેણીકરણીની સરખામણીથી વાચકને તાદૃશ્ય થાય છે.

શ્રાવકો પણ આજની પેઠે નિરંકુશ નહોતા પણ દરેક ગામ તથા તાલુકા તથા જિલ્લા તથા દેશવાર ગચ્છપતિએ નીમેલા શ્રાવક સંઘપતિના હુકમ નીચે વર્તતા અને તે તમામ ગચ્છપતિની એક અનન્ય આજ્ઞામાં રહેતા અને તેથી તમામ બળ એક મધ્યખિંદુમાં એકત્ર થવાથી આજ જેવી નિર્માલ્ય સ્થિતિ નહોતી. ગમે તેવા મહાન અને વિકટ કામો જલદી થઈ શકતાં એમ આ ગ્રંથ ઉપરથી જણાય છે. આ ગ્રંથ સાધારણ ચરિત્રના ગ્રંથની પેઠે ન વાંચતાં લક્ષપૂર્વક વાંચવાની વિનંતિ કરીએ છીએ.

(૨૪) અમદાવાદ જૈન વિદ્યાશાળા તરફથી પ્રસિદ્ધ થયેલાં પુસ્તકોમાં ભરતેશ્વર આહુબળવૃત્તિ નામનો ચરિત્રોના સંગ્રહનો ગ્રંથ જોયા જેવો છે. તે સિવાય વૈરાગ્યશતક, સંબોધસત્તરી, મુલસાસતીનું ચરિત્ર

વગેરે પુસ્તકો એ સભાએ પ્રકટ કર્યા છે. હાલમાં તે સભા શું કામ કરે છે તે જણાવું નથી.

(૨૫) મુંબઈમાં માંગરોળ જૈન સભા પણ પુસ્તક પ્રકાશનમાં ઠીક ભાગ લે છે. નિશાળ કે સભા નિભાવવા ઉપરાંત તે આવા સાહિત્યક્ષેત્રમાં પણ ધુમે છે. જૈન લગ્ન વિધિ તેણે પ્રકટ કરી છે તે એ લગ્નવિધિને અંગે માંગરોળની નાત તરફથી તેના તે વિધિ મુજબ પરણેલાઓને કેટલીક ચર્ચામાં પણ ઉતરવું પડ્યું હતું. એ સભાએ પ્રકટ કરેલું યોગશાસ્ત્ર વાંચવા જેવું છે. બાકીનાં તેણે પ્રકટ કરેલાં પુસ્તકો જુદી જુદી સંસ્થા તરફથી પ્રકટ થઈ ગયેલાં છે.

(૨૬) જુનેરવાળા શેઠ વીરચંદ લાલચંદ તરફથી બહાર પડેલું “ધર્મબિન્દુ” વાંચવા જેવું છે.

(૨૭) મુનીશ્રી બુદ્ધિસાગરજીનાં અધ્યાત્મ સંબંધી પુસ્તકો, અધ્યાત્મ જ્ઞાન પ્રસારક મંડળ તરફથી પ્રકટ થાય છે. બુદ્ધિસાગરજી મુનિરાજ જમાનાને બરતું થઈ પડે તેવું ઠીક લખે છે. પરમાત્મદર્શનમાં આવેલું નવ તત્વનું સ્વરૂપ ખાસ વાંચવા જેવું છે. પરમાત્મજ્યોતિ એ પુસ્તક પણ આત્માનું સ્વરૂપ સમજવામાં ઉપયોગી થઈ પડે તેમ છે. અધ્યાત્મ ભજનમાળા એ મુનીશ્રી બુદ્ધિસાગરનાં રચેલાં પદોનો સંગ્રહ પણ સારો છે. અમદાવાદના મી. મણિલાલ નથુભાઈ દોશીએ મુની શ્રી બુદ્ધિસાગરજીએ પોતે સંસ્કૃતમાં જે ગ્રંથ રચ્યો છે તેનું ભાષાંતર વિવેચન સહિત લખ્યું છે. મી. મણિલાલના છૂટક લેખો ખાસ વાંચવા જેવા આવે છે. ભજન પદ સંગ્રહના ચોથા ભાગમાં તેર તથા ચૌદમા સૈકામાં રચેલા બે ગુજરાતી ગ્રંથો તે વખતની લીપી તથા ભાષા યુક્ત અસલ છાપેલા છે.

(૨૮) જામનગરવાળા પંડિત હીરાલાલ હંસરાજે પ્રકટ કરેલાં જૈનધર્મના ઇતિહાસના બંને ભાગ વાંચવા જેવા છે. કાગળ તથા છપાઈ સારાં નથી પણ તેમાં જુદા જુદા મુનિરાજોએ જુદા જુદા કાળમાં કેવી રીતે જીવન ગાળ્યું છે તે પુસ્તકો લખ્યાં છે તે બધું સંક્ષેપમાં ઠીક જણાવ્યું

છે. આ સિવાય લગભગ ચાલીસ પુસ્તકો આ ભાઈએ છાપેલા છે. તેમાંના લોકપ્રકાશ પંચસંગ્રહ ધણા જ અગત્યના ગ્રંથો છે, તે સિવાય બાકીના ગ્રંથો ચરિત્રના છે. જોકે કિંમત વધારે છે, પણ તે ધણા પ્રયાસ કરીને ગ્રંથો છાપાવે છે.

(૨૯) પેરિસમાં ડૉ. ગ્યુરીનોએ ફ્રેન્ચ સરકાર તરફથી જૈનધર્મના સને ૧૯૦૫ ની સાલ સુધી યુરોપમાં તે કેટલાક હિંદુસ્તાનમાં છાપાયેલા ગ્રંથોનાં નામ તેનું વર્ણન તથા તેમાંના વિષયોનું દિગ્દર્શન વગેરે બાર વિભાગ પાડી વિષયવાર સચિપત્ર બહાર પાડેલ છે.

(૩૦) શેઠ મનસુખભાઈ તરફથી નામોના ગ્રંથો બહાર પડેલા છે.

૧ ન્યાયાવતાર

૨ ખાદ્ય ખંડ

૩ અષ્ટાધ્યાયી સટીક

૪ પ્રમાણુ મિમાંસા.

૫ તત્ત્વાર્થાધિગમસટીક.

૬ હરિભદ્રસૂરિકૃત અષ્ટક સટીક.

૭ ભાષા રહસ્ય.

૮ પ્રમાલક્ષ.

૯ અનેકાંત જયપતાકા.

૧૦ ઉપદેશ રહસ્ય વગેરે.

(૩૧) શાસ્ત્રી રામચંદ્ર દીનાનાથે પ્રબોધ ચિન્તામણિ, વૈરાગ્ય-શતક, પ્રાકૃત શબ્દ રૂપાવલી, વગેરે ગ્રંથો છાપાવ્યા છે.

(૩૨) અમદાવાદવાળા શા. સવલભાઈ રાયચંદ્રે લગભગ ૪૦ રાસોના તથા સ્તવન સંગ્રહ વગેરે ગ્રંથો છાપેલા છે. તે પૈકી કેટલાકના નામ નીચે મુજબ છે.

કુમારપાલ રાગનો રાસ.

શિયલોપદેશ.

શ્રીપાલ રાસ.

શ્રીપાલ નોવેલ.

ઉત્તમચરિત્રકુમારનો રાસ.

કાન્હડ કઠિયારાનો રાસ.

શત્રુંજય તિર્થમાલા રાસ.

માનતુંગ માનવતીનો રાસ.

માનતુંગ માનવતીની કથા.

માનતુંગ માનવતી નોવેલ.

ધલાયચી કુમારનો રાસ.

આદ્ર કુમારનો રાસ.

ચંદ રાજનો રાસ.

કચવના શેઠનો રાસ.

ચંદ્રશેખરનો રાસ.

ચન્દન મલયાગિરિનો રાસ.

છ ભાઈનો રાસ.

કર્મ વિપાકનો રાસ.

રાત્રિભોજન પરિહારક રાસ.

હરિશ્ચન્દ્ર રાજનો રાસ.

રત્ન ચૂડવ્યવહારીનો રાસ.

લીલાવતીનો રાસ.

રત્નપાલ વ્યવહારીયાનો રાસ.

ધર્મ યુદ્ધિ મન્ત્ર અને પાપ યુદ્ધિ રાજનો રાસ.

ચંબના સતીનો રાસ.

ધલાયચી કુમારના ઢાલીયા.

ગોડી પાર્શ્વનાથ તથા મેઘા કાબલના ઢાલીયા.

ગૌતમ પૃચ્છાની ચોપાઈ.

(૩૩) સા. મગનલાલ હઠિસંગે (અમદાવાદ) અનુકરણરૂપે તથા જુના

ગ્રન્થોના આધારે સામાન્ય ઉપયોગી ગ્રન્થો છપાવેલ છે તે પૈકી કેટલાકના નામ નીચે મુજબ છે.

- ૧ ભરતેશ્વર બાહુબલી વૃત્તિ.
- ૨ વર્ધમાન દેશના ભાષાન્તર.
- ૩ સ્વાધ્યાય માલા.
- ૪ ગુણુવર્મા ચરિત્ર.
- ૫ જ્ઞાનંદ કેવલીનો રાસ.
- ૬ ધનાશાલીભદ્રનો રાસ.
- ૭ ચંદ રાજનો રાસ.
- ૮ આનંદ ધન ચોવીસી.
- ૯ જૈન સતી મંડળ
- ૧૦ રાત્રિ ભોજન નિષેધક.
- ૧૧ જૈન સ્તોત્ર સંગ્રહ.
- ૧૨ મહાવીર સ્વામીનું ચરિત્ર.
- ૧૩ શાન્તિનાથ ચરિત્ર.
- ૧૪ નેમનાથ ચરિત્ર.
- ૧૫ મુનિપતિ ચરિત્ર.
- ૧૬ રત્નસાર ચરિત્ર.
- ૧૭ જૈન કાવ્ય પ્રકાશ. ભાગ ૨-૩

(૩૪) કલકત્તાની રોયલ એસિયાટીક સોસાયટી તરફથી મૂલ . સંસ્કૃતને માગધી જૈન સંબંધિના નિચેના ગ્રન્થો છપાએલા છે.

- ૧ પરિશિષ્ટ પર્વ.
- ૨ ઉવાસગદસાઓ.
- ૩ ઉપમિતિ ભવ પ્રપંચા કથા
- ૪ યોગ શાસ્ત્ર.
- ૫ શાંતિનાથ ચરિત્ર.

- ૬ આર્ષ વ્યાકરણ.
૭ ૫૬ દર્શન સમુચ્ચય
૮ તત્ત્વાર્થાધિગમ સૂત્ર.
૯ સમરાષ્ટ્રચક્રા,

આમાંના પરિશિષ્ટ પર્વ ગ્રન્થમાં જૈનના છેલ્લા તિર્થંકર મહાવીર સ્વામી જ્ઞેઓ હેમચન્દ્રાચાર્યના કહેવા પ્રમાણે વિક્રમસંવત પહેલા ૪૭૦ વરસે મોક્ષે ગયા તેમના પછી જૈનધર્મના થયેલા આચાર્યોના ચરિત્રો છે. આ ગ્રન્થ મૂલ્ય હેમચન્દ્રાચાર્યનો છે. પ્રોફેસર જેકોબીએ તે સંશોધિત કર્યો છે. અને પહેલા પ્રસ્તાવનામાં ૭૫ પાનામાં ઇંગ્રેજીમાં તેનો સાર આપેલો છે.

ઉત્તરગ દસાઓ ગ્રન્થ. આ જૈનનો આગમનો ગ્રન્થ છે. અને તેમાં આનંદ વગેરે શ્રાવકોએ કેવા વ્રત લીધા તે વગેરેનું તથા શ્રાવકોના બાર વ્રતનું વર્ણન છે. આ આખો ગ્રન્થ ટીકા સાથે છપાયેલ છે અને તેનું ભાષાન્તર પણ ઇંગ્રેજી ભાષામાં પ્રોફેસર હોર્નેલે કરેલું છે. ઉપમિતિ ભવ પ્રપંચા કથા નામનો ગ્રન્થ તે એક મહાન ગ્રન્થ છે તે ૩૫૬ ગ્રંથીવાળો ગ્રન્થ છે. લગભગ ૧૩૦૦ પાનાનો ગ્રન્થ છે. અને એક જીવ ઉપર વાર્તા રૂપે તે હકિકત તમામ ઘણી જ સારી રીતે ઉતારેલી છે. આ ગ્રન્થ પ્રોફેસર જેકોબી સંશોધિત કરે છે. યોગશાસ્ત્ર ગ્રન્થ પ્રસિદ્ધ હેમચન્દ્ર આચાર્યનો બનાવેલ છે. તેમાં ઘણી જ સરલરીતે જૈન ધર્મનું સ્વરૂપ ટુંકાણુમાં આપેલું છે. આ ગ્રન્થ અવશ્યે મનનીય છે. દેવગુરુ ધર્મનું સ્વરૂપ તથા શ્રાવકના બારવ્રતો તથા તેના અતિચારો તથા ભાવના વગેરેનું સ્વરૂપ આપેલ છે. છેવટે યોગની વાત આપી છે અને જીવને શરૂથી ઉપાડી ને તે છેવટ મોક્ષ પામે ત્યાં સુધી કેવા પ્રકારની આચરણ જીવે અનુસરવું જોઈયે તે તમામ ઘણી સારી રીતે આપેલ છે. આ ગ્રન્થ ખાસ વાંચી મનન કરવા યોગ્ય છે. તે ગ્રન્થ ઉપર ટીકા પોતે જ બનાવેલ છે. ભીમસી માણેક તરફથી આ ગ્રન્થનું ભાષાન્તર છપાયેલ છે. અને જો કે ભીમસી માણેક તરફથી છપાયેલ ભાષાન્તર મૂલ્ય તથા ટીકાનું છે છતાં તે ભાષાન્તર હીરાલાલ ભાઈ પાસે કરાવેલ હોવાથી કેટલેક સ્થળે સંકોચ કરવામાં આવેલ છે મુનિશ્રી

કેસર વિજયજી તરફથી છપાયેલ ભાષાન્તર રૂક્ત મુલનું જ છે. ટીકામાંથી થોડો વિવરો લેવામાં આવેલ છે. આ ગ્રન્થ સટીકનું તમામ ભાષાન્તર થવાની ખાસ જરૂર છે.

શાન્તિનાથ ચરિત્ર આ ગ્રન્થનાં જૈનોના ૧૬ માં તિર્થંકરનું ચરિત્ર છે તેમાં જીવ દયા ઉપર લખાણુ અવશ્યે વાંચવા યોગ્ય છે.

આર્ષ વ્યાકરણુ આ ગ્રન્થ માગધી વ્યાકરણુનો છે અને તેમાં ડોક્ટર હોરનેલની પ્રસ્તાવના ઘણી જ સારી છે. આ પ્રસ્તાવનાનું ખંડન પ્રોફેસર બંડારકરે ઐમ્મે બ્રેન્ચ રોયલ એસિયાટીક સોસાયટીના જરનલમાં કરેલ છે.

૫૬ દર્શન સમુચ્ચય આ ગ્રન્થ ન્યાયનો છે. મુલ કર્તા હરિભદ્રસૂરિ છે. તેમાં જૈન દર્શનનું મંડન છે તથા અન્ય દર્શનો યુક્તિસર નથી એમ ખતાવી આપેલ છે. આ ગ્રન્થ સટીક ડોક્ટર સ્યુએલી સંશોધિત કરે છે.

સમરાધ્ય કહા આ ગ્રન્થ મૂલ માગધીમાં છે. તે હરિભદ્ર સૂરિનો કરેલ છે. તેમાં સમરાદિત્ય નામના કેવલીના નવલવતું વર્ણન છે. આ ગ્રન્થ કોધના ત્યાગ ઉપર છે અને એટલી બધી ખુશીથી લખાય છે કે તે વાંચ્યા સિવાય તેનું વર્ણન આપી શકાય તેમ નથી. પ્રોફેસર જેકોબી આ ગ્રન્થ સંશોધિત કરે છે.

જૈન સાહિત્યના મુખ્ય ગ્રન્થો તત્ત્વજ્ઞાનના, ચરિત્રોના, ગણિત સંબંધીના તથા આચારે વિચારના ગ્રન્થો (દ્રવ્યાનુયોગ, ચરિત્રાનુયોગ, ગણિતાનુયોગ, તે ચરણુ કરણાનું યોગ) છે. ચરિત્રો સંબંધી ગ્રન્થોનો ઘણોખરો ભાગ રાસરૂપે છે અને છપાયેલ છે. ક્ષીલસુપ્રીના ગ્રન્થો ઉપર જોધએ તેવું ધ્યાન અપાતું નથી. તે વિષય કઠીણ હોવાને લીધે અને તે ગ્રન્થની ખપત ખણુ ઝોછી હોવાને લીધે તે ગ્રન્થો છપાતા નથી. તેવા ગ્રન્થો છાપવામાં અહુમ ભીમસી માણુકે ઘણોજ પ્રયત્ન કરેલ છે.

જૈન શ્વેતાંબર કોન્ફરન્સ ઓફિસ તરફથી છપાયેલ જૈન સાહિત્યના લીસ્ટમાં કર્મ ગ્રન્થ સંબંધીના તથા અધ્યાત્મ વિષયક જે જે ગ્રન્થો આપેલ છે તે તમામ ગ્રન્થો એકઠા કરી તાકિદે છાપવાની ખાસ અગત્યના છે.

છેલ્લી સાહીમાં પ્રગટ થઈ ચાલુ રહેલાં જૈન માસિકો. જૈન ધર્મપ્રકાશ નામનું માસિક ભાવનગરમાં ધર્મપ્રસારક સભા તરફથી સં ૧૯૪૧ ના ચૈત્ર માસથી પ્રકટ થવા લાગ્યું છે. એ અત્યાર સુધી ટકી રહ્યું છે. તે દિવસે દિવસે તેના દેખાવમાં તથા લખાણમાં જે સુંદરતાનો ઉમેરો થતો જાય છે તે એ પત્રના કાર્યવાહકોની કુશળતાનો યોગ્ય પુરાવો છે. બચપણમાં તેમજ પહેલી વીશીની પૂર્ણાહુતિનાં સમયમાં તેની સામે જે સ્પર્ધા શરૂ થઈ હતી તેમાં પણ તે પત્રે તેનું જીવન તથા સરસાઈ ટકાવી રાખી, પ્રયત્ન કરનારને પ્રભુ સહાય કરે છે એમ બતાવી આપ્યું છે. આ માસિકમાં આવેલા જીવ અને કર્મ, ચાર ધ્યાનનું સ્વરૂપ, સ્યાદવાદ, ચતુર્વર્ગ અનુયોગ, સામાયિકનું સ્વરૂપ, તપ વગેરે શાસ્ત્રીય અને સિદ્ધાન્તિક વિષયો લક્ષમાં લેવા જેવા છે. એ પત્ર શ્વેતાંબરી મૂર્તિપૂજક જૈનોનું વાજિંત્ર હોઈ તેમાં તીર્થ રક્ષા, ક્રિયાવિધિ વગેરે બાબતના લેખો પણ સમયાનુકૂળ પ્રકટ થતા રહ્યા છે. તેની રૂપેરી જ્યુબીલીનો ભવ્ય પ્રસંગ હમણાં જ ઉજવાયો છે. આ પત્રના લેખક વર્ગમાં ગ્રેજ્યુએટો તથા મુનિરાજોએ દાખલ થઈ પત્રને સારી શોભા આપી છે. રા. રા. કુંવરજી આણંદજી વગેરે ઉત્સાહી કાર્યવાહકો. એ પત્રના રજત મહોત્સવ વખતે શ્રીયુત્ મનસુખ કીરત્યંદ તરફથી થયેલી યોગ્ય સૂચનાઓ લક્ષમાં લઈ હજી પણ વધારે સારી સ્થિતિમાં એ પત્રને લાવશે એવી આશા છે. સાંખ્યામતો તરફ સહિષ્ણુતા બતાવી ઉદાર વિચારોથી શ્રાવક તેમજ સાધુવર્ગના વર્તનમાં વિશેષ સુધારો થતો રહે તેવો પ્રયાસ વધારે જોરથી ચાલુ રાખવાની જરૂર છે. અમને એમ જણાય છે કે આ પત્રના ને આ જૈન ધર્મપ્રસારક સભાના કાર્યવાહકો કેટલાક એવા સારા ગુણો ધરાવે છે કે તેઓ ધારણે તે કરી શકશે તેથી જ આટલી સૂચના કરવાની તક લીધી છે.

૨. સં. ૧૯૪૫ માં અમદાવાદમાં જ્ઞાનપ્રકાશ નામનું એક માસિક પ્રકટ થયું તે હજી પણ ચાલે છે. મિ. મગનલાલ હઠીસીંગ તરફથી તે પ્રકટ થયું હતું. તે પત્રે પોતાની પ્રાચીન પુરાણી ગોકળગાયત્રી ધીમી ચાલમાં ધણો સુધારો કરવાની જરૂર છે.

૩. સં. ૧૯૫૯ માં ભાવનગરમાં જૈન આત્માનંદ સભા તરફથી

આત્માનંદ પ્રકાશ નામનું માસિક પ્રકટ થવા લાગ્યું છે. તેમાં પણ સમયાનુકૂળ સારા વિષયો આવે છે. જૈન ધર્મપ્રસારક સભાના જમણા હાથ જેવા વકીલ મૂળચંદ નથુભાઈ જેવા ઉત્સાહી ગૃહસ્થની આગેવાની નીચે પ્રકટ થયેલા એ પત્રે પણ જૈન ધર્મપ્રકાશને થયેલી સૂચના લક્ષમાં લેવાની છે.

૪. જૈન કોન્ફરન્સ હૈરલ્ડ એ નામનું એક માસિક શ્વેતાંબર (મૂર્તિ-પૂજક) જૈનકોન્ફરન્સ ઓફિસ તરફથી મુંબઈમાં પ્રસિદ્ધ થાય છે. પાંચેક વર્ષનું એ બાળક થયું છે. એ પત્રમાં હમણાં કંઈક ઠીક લેખો આવે છે. કોન્ફરન્સ તરફથી એ પત્ર નીકળતું હોવાથી તેણે વધારે ઉત્સાહથી, નિયમિતતાથી અને ખીજ જૈન માસિકોને અનુકરણ કરવાની તક મળે એવી રીતે પ્રકટ થવું જોઈ એ. ખીજ કોમોની પેઠે જૈન કોમના ત્રણે શીરકાઓની કોન્ફરન્સો બરાબ લાગી છે તેના પરિણામે આ પત્રનો પ્રાદુર્ભાવ થયો છે. ત્રણે કોન્ફરન્સો અરસપરસ ભેળાઈ એક એકત્ર જૈન પ્રજા બનાવવાનું કર્તવ્ય ભૂલી જાય છે. તેમ તે દરેક શીરકાનાં વાણંત્રો પણ એકત્ર જૈન પ્રજા બનાવવાનું કાર્ય કરવાનો પ્રયાસ કરતાં નથી.

૫. આનંદ નામનું માસિક પત્ર પાલીતાણા જૈન વિદ્યા પ્રસારકવર્ગ તરફથી પ્રથમ પાલિતાણામાં પ્રકટ થયેલું હાલ ભાવનગરમાં પ્રકટ થાય છે. પંડિત લાલન તથા શીવજીના લેખો પણ ખીજ શાસ્ત્રીઓના લેખો સાથે તેમાં પ્રકટ થતા જોઈ લેવાય છે. શ્રાવકસંસાર, દીક્ષાકુમારી વગેરે લેખોવડે તેણે સાધુ શ્રાવકવર્ગને કંઈક જાગૃતિમાં આણ્યા છે. સાધુ વર્ગનું કોઈ નામ લઈ શકતું નહોતું તે તેણે પરોક્ષે ને કેટલીકવાર પ્રત્યક્ષે યોગ્ય શીખામણના રૂપમાં સાધુ વર્ગને પણ જાગૃત કર્યો છે.

૬. જૈન પતાકા નામનું એક માસિક પ્રથમ અમદાવાદ અને પછી કાશીથી પ્રકટ થતું હતું તે સં. ૧૯૬૩ થી શરૂ થયું છે. મુંબઈમાં તેણે થોડો વખત પોતાની પતાકા ફરકાવવા માંડી હતી. પણ તે અનિયમિતપણે પ્રકટ થાય છે ને તેથી તે હાલ જીવતું છે કે મરી ગયું છે તે કંઈ કહી શકાતું નથી.

૭. બુદ્ધિપ્રભા આ નામનું માસિકપત્ર અમદાવાદમાં પ્રસિદ્ધ થવા લાગ્યું છે. એ પત્રના નેતા મુનિ બુદ્ધિસાગર અને તેમના શિષ્યો છે.

૮. આ શિવાય સનાતન જૈન નામનું માસિક સં. ૧૯૬૧ થી નીકળવું શરૂ થયું છે. તે અનિયમિત નીકળે છે ને હમણાં તો તે દેખાતું નથી. તેથી તેના જીવન વિષે શંકા ઉત્પન્ન થાય તેવું છે. ઉપલાં બધાં પત્રો જ્યારે શ્વેતાંબર મૂર્તિપૂજક વર્ગનાં છે. ત્યારે આ પત્રને જૈનના ત્રણે ફિરકામાંથી એકેનો પક્ષપાત નથી અને ત્રણે શીરકાના સંબંધમાં સમયાનુકુળ યોગ્ય લેખો લખે છે. શતાવધાની કવિ શ્રીમદ્ રાજચંદ્રે પુતાની હયાતીમાં જે ધાર્મિક વિષયો ચર્ચા હતા તે સંબંધી પણ લખીકતો આ પત્રમાં આવે છે. આ પત્ર પ્રથમ રાજકોટમાં પ્રકટ થયેલું અને શ્રાવક માસિક સાથે સંબંધ ધરાવતા એક સાહિત્ય પ્રેમીએ એ કાર્ય માથે લીધેલું. પાછળથી એ પત્રને તેના સંપાદક રા. રા. મનસુખલાલ રવજીભાઈ મુંબાઈ લઈ ગયા ને તે ત્યાં પ્રકટ થાય છે. તે પત્રની પદ્ધતિ કાંઈ જુદી જ ખુબીવાળી છે. એ પદ્ધતિ મુજબ ચાર પાંચ પત્રો પ્રકટ થતાં હોય તો જૈન કોમમાં કંઈ જૂદો જ રંગ જામત. એ પત્ર ત્રણે શાખામતોમાં બ્રાતૃભાવ વધારવાનો જૈન યંગમેન્સ એસોસીએશનની માફક સારો પ્રયત્ન કરે છે ને તેવા લેખો લખે છે. એ રીત એક અધિપતિને શોભે એવી પ્રશંસાને પાત્ર છે. એમાં આવતા ઐતિહાસિક લેખો ખાસ મનન કરવા જેવા છે. કે-ળવાયેલો વર્ગ એ પત્ર હોંસે વાંચે છે. જમાનાની સાથે જૈનોને આગળ વધારનારાં આવાં પત્ર જેમ વધારે પ્રકટ થાય તેમ વધારે સારું. આ પત્રની મોટામાં મોટી ખામી એ છે કે તે ઘણું અનિયમિત પ્રકટ થાય છે.

૯. જૈનહિત્તેચ્છુ સ્થાનકવાસી શ્વેતાંબરી જૈનો તરફથી પ્રસિદ્ધ થતું આ એક માસિક હયાત છે. દશ વર્ષ થયાં તે અમદાવાદમાં પ્રકટ થાય છે. શા. મોતિલાલ મનસુખરામની કલમથી કેટલાંક વર્ષ તે લખાયું ત્યાર પછી તેમના યુવાન પુત્ર શ્રીયુત્ વાડિલાલની જુસ્સાદાર કલમથી લખાવા લાગ્યું. હાલ તેમાં શાંતિસમાધીને પોષે તેવાં લખાણો શ્રીયુત્ વાડિલાલ તરફથી ચાલે છે. ખંડન-નંડનથી દૂર રહેવામાં જૈન સમુદાયની

પ્રિતી સારી રીતે મેળવી શકાય છે એમ દરેક જૈન માસિકોએ ધ્યાનમાં સંખવાનું છે.

સ્થાનકવાસી જૈન કોમની વસ્તીના પ્રમાણમાં તેમાં વિશેષ માસિકો પ્રકટ થવાની જરૂર છે.

૧૦. દીગંબર જૈન સુરતવાળા મિ. મુળચંદ કશનદાસ કાપડીયા તરફથી આ પત્ર ત્રણેક વર્ષ થયાં પ્રકટ થાય છે. આ સિવાય અમદાવાદમાં દિગંબર જૈન મોડિંગ તરફથી એકાદ માસિક પ્રકટ થવાનું સાંભળ્યું છે પણ તે જોવામાં આવ્યું નથી.

૧૧. જૈન ગેઝીટ આ માસિક અલ્હાબાદમાં મી. જગમંદિરલાલજૈની બેરીસ્ટર-એટ-લો એમની માર્ફત અંગ્રેજીમાં છપાય છે. જૈન સંબંધીનું આ એક જ ચોપાનીયું છે કે જે અંગ્રેજીમાં નીકળે છે.

જૈન ગૂજરાતી સાપ્તાહિક પત્રો.

૧. શ્વેતાંબર સ્થાનકવાસી જૈનોમાં શા. વાડીલાલ મોતીલાલના અધિપતિપણા નીચે અમદાવાદમાં “ જૈન સમાચાર ” નામનું અઠવાડીક પત્ર દર સોમવારે પ્રકટ થાય છે. પાંચેક વર્ષ થયાં તે સ્થાનકવાસી જૈન કોમમાં સારી જાગૃતી ફેલાવવા મંડ્યું છે. મૂર્તિપૂજના અંડનના તથા બીજા રાજકીય લેખો જે કોઈ કોઈ વખત તે પત્રમાં આવતા તે બાદ કરતાં બાકીનાં વિષયો ઘણું કરીને કોમમાં જાગૃત્તિ લાવવાને અને જાહેર મત કેળવી સ્વમાનનો ગુસ્સો ઉત્પન્ન કરવાને ઉપયોગી હતા તેમ એ પત્રને ઈન્સાફ આપવા કહેવું જોઈએ. એ પત્ર અને અમદાવાદ શ્વેતાંબર (મૂર્તિ પૂજક) જૈનોના જૈન નામનું અઠવાડીક પત્ર ઘણીવાર સામસામે લખાણોની ઝપાઝપીમાં ઉતર્યાં છે. આવી ઝપાઝપી સુરુ વાંચનારાઓને પસંદ નથી એમ પણ તેઓ બંનેએ જોયું જાણ્યું હોવું જોઈએ. “ જૈન ” અને “ જૈન સમાચાર ” લોડ જેવા જૈન શેઠીઆઓ, કોન્કર-સના કાર્યવાહકો, અને સંઘમાં ફાટપુટ પડાવનારા સાધુઓ ઉપર જે બાણો છોડયાં છે તે એ

વિષયમાં જૈન કોમને જાગૃત કરી છે એ તેમનું કામ પ્રશંસાપાત્ર અને જાહેર હિંમતનું હોઈ કંઈક ફળદાયી પણ નીવડ્યું છે.

૨. “જૈન” પત્ર જૈનસમાચાર પહેલાં એક એ વરસે અમદાવાદમાં બહાર પડતું હતું. ત્યાંથી તે મુંબઈ ગયું. એ પત્રમાં જે રાજકીય બાબતને લગતા અને ખંડનમંડનના લેખો આવતા તે બાદ કરતાં બાકીના લેખો કોમના હિતની ચર્ચા કરનારા હોઈ ઠીક પ્રકટ થતા હતા. હાલ પણ તે પત્ર એકંદર કોમની સેવા ઠીક બજાવે છે. સહિષ્ણુતાથી જે જૈનકોમનાં વર્તમાનપત્રો પોતાનું કામ ચલાવે, જ્યાં કોઈ ફરિયાદમાં ઉતરે નહિ અને બહારથી આવતા લેખોની પસંદગી કરવામાં જરા વિશેષ મન પરોવે તો તે સારી રીતે કોમને હિતકર નીવડે. “જૈન” પત્રને મુનિમહારાજોના લેખોનો લાભ મળતો રહ્યો છે ત્યારે “જૈનસમાચારને” હજી હમણાં મુનિમહારાજોના લેખોનો લાભ મળવા લાગ્યો છે. આ બંને પત્રોને પોતાના ગ્રાહકોને ભેટ દાખલ પુસ્તકો આપવાં પડે છે, ને એ રીતે જૈન સાહિત્યની વૃદ્ધિ થાય છે.

૩ “જૈનવિજય” નામનું એક અઠવાડીક પત્ર મુંબઈમાં પ્રકટ થવા લાગ્યું હતું પણ તે હમણાં દોઢેક વર્ષનું આયુષ્ય ભોગવી મરણ પામ્યું છે. તેમાં લેખો ઠીક આવતા. મુનિ મહારાજ ચારિત્રવિજયજીના ઉદ્ધાર વિચારને પુષ્ટિ આપનારાં લેખો તેમાં વાંચવા જેવા છે. સ્થાનકવાસી અને દેરાવાસી વચ્ચે ભિન્નભાવ ન વધે, પોતાના (શ્વેતાંબરી મૂર્તિપૂજક) વર્ગમાં પણ અંદર અંદર શાન્તિ સમાધાનીની વૃદ્ધિ થાય એવા ઉદ્દેશથી અને વલણથી એ પત્ર બહાર પડવા લાગ્યું હતું જે કે એ ઉદ્દેશનું અખંડ પરિપાલન થઈ શક્યું નહોતું. પરંતુ એકંદરે આ પત્ર સરખામણીમાં સાફ હતું.

૪ જૈનશાસન નામનું પાક્ષિક પત્ર બનારસ શહેરમાંથી ગુજરાતી ભાષામાં નિકળવા માંડ્યું છે.

આ પ્રમાણે જૈન ભાષાઓએ પણ ગુજરાતી સાહિત્યમાં ફાળો આપ્યો છે. બ્રાહ્મણોને ત્યાંનાં પુસ્તકો પુરૂષોના અવસાન પછી બીજાના વપરાશમાં

નં આવતાં નદી વગેરે જળાશયમાં ડુબાવી દેવામાં આવે છે ત્યારે ઘણાં જૂના ગ્રંથો સારી સ્થિતિમાં સાચવી રાખવાનું માન એ ભાઈઓને જ છે. પુસ્તકોના સંભાળ પૂર્વક રક્ષણ કરવાના પ્રચારને લીધે જ સરસ્વતિ દેવીનું પિયેર જૈન લોકોને ત્યાં કહેવામાં આવે છે. ગુજરાતી સાહિત્યના ઉત્કર્ષમાં એ ભાઈઓનો સર્વદા પરિશ્રમ જરી રહેો અને તેથી માતૃભાષાને સતત લાભ થાઓ એવી આશા પ્રદર્શિત કરીને વિરમીશું.

પ્રકરણ ૧૦.

સામયિક પત્રો અને છાપખાનાં.

હિંદુસ્થાનમાં છાપખાનું અને વર્તમાનપત્રો ઇંગ્લેન્ડની તરફથી લાખલ કરવામાં આવ્યાં છે. આ દેશમાં ઇંગ્લેન્ડનો પગપેસારો થયાને આશરે દોઢસો વર્ષ વિચા બાદ હિંદુસ્થાનની ભૂમિ ઉપર પહેલ વહેલું છાપખાનું અને પહેલું વર્તમાનપત્ર કાઢવામાં આવ્યું હતું. એ વખતે પ્લાસીની જીત મળ્યા ને આશરે પચ્ચાશોક વર્ષ થઈ ગયાં હતાં.

દેશી વર્તમાનપત્રો તો ગયા સૈકાની શરૂવાત પછી જ અસ્તિત્વમાં આવ્યાં હતાં.

આપણા દેશમાં વર્તમાનપત્રો નહોતાં પણ લોકો દેશ પરદેશની ખબરોથી વાકેફ રહેતા. મોટાં બજારોમાં દેશ પરદેશના લોકો વેપાર અર્થે એકઠા થતા હોય છે ત્યાં દર દેશાવરની ખબરો મળી શકતી. વેપારીઓના કાગળો એક જાતનાં વર્તમાનપત્રની જ ગરજ પૂરી પાડતા. ખોતાના કામની હકીકત લખ્યા પછી વર્ષાદિપાણી-જાણીતા બનાવો-બજાર ભાવ વગેરે લખવાનો રિવાજ હતો; અને કેટલેક અંશે હાલ પણ છે. ટપાલખાનું સ્થાપન થયાની પૂર્વે વેપારીઓના કાગળો કાશદો લઈ જતા. મોટા મોટા ગામમાં 'મડધો' રહેતો અને એના તાબામાં કાશદો રહેતા. ખાસ જોખમ

લઘ જવાને માટે 'આંગડીઆ' તૈયાર હતા. એક શહેરથી બીજે શહેર કાશદો જતા અને એમની માર્ફતે બીજા કાગળો પણ મોકલાવાતા. આવા કાગળો ખબરો ફેલાવતા.

માલ મોકલવાનાં સાધનોમાં 'વણુઝારો' હતી. એ લોકો પણ દેશ પરદેશ જ્યાં જ્યાં જતા ત્યાં ખબરો ફેલાવતા. આવી વણુઝારો અને વેપારીઓના કાગળ મારફત ખબરો વિજળીને વેગે ફેલાતી. છેક સન ૧૮૯૧ માં મણિપૂરની હકીકત વર્તમાનપત્ર દ્વારા મળે તે પહેલાં ઘણા દહાડાથી અલાહાબાદ અને ઉત્તર હિંદનાં બીજા શહેરોનાં ખબરોમાં ફેલાઈ રહી હતી !

મોગલ શહેનશાહતમાં ખબરો લખી મોકલનારૂં ખાસ ખાતું હતું. તેમજ દરેક દેશી રાજ્યમાં ખબરપત્રીઓ રહેતા હતા. આ લોકો પોતા-પોતાના ગામ-શહેરની ખબરો નિયમિત રીતે રાજ્યના મથકે લખી મોકલતા.

પોતાના 'અયોધ્યાના રાજ્યમાં મુસાફરી' નામના ગ્રન્થમાં કર્નલ સ્લીમેને આવા ખબરપત્રીઓ-અખબાર નવેશોનું વર્ણન કર્યું છે. અયોધ્યાના રાજ્યમાં જ છેસેં સાઠ ખબરપત્રીઓ હતા, અને તેમનું માસિક ખર્ચ રૂ. ૩૧૯૪ થતું ! આવા અખબાર નવેશો લાંચ લઈને અમુક બનાવ ઉપર ઢાંકપિછોડો પણ કરતા. ઇંગ્રેજ રાજ્યનો એક મેજસ્ટ્રેટ અયોધ્યાના મુલકમાં કોઈ બદમાસને પકડવા ગયો હતો; અને ત્યાં ઝપાઝપી થતાં એક માણસ માર્યો ગયો હતો. એણે ખબર લખનારાને તેડાવીને ખૂશ કર્યો અને આ બનાવની વાત રાજા, દરબાર, રેસિડેન્ટ કે કોઈ એ જાણી નથી ! કર્નલ સ્લીમેન એક બીજા અયોધ્યાના અમલદારની વાત પણ લખે છે. રજપુતો જોડે તકરારમાં એ અમલદારે ઠીક માર આધો હતો. પોતાની આ હકીકત બધાના જાણવામાં આવે તો વાતાનું અપમાન થાય સમજી ચોતરફ ફરતા વિસ વિસ ગાઉ સુધીના અખબાર નવેશોને ફેડીને આ વાત દબાવી દેવાવી હતી ! આવા અખબાર નવેશો માત્ર રાજ્યમાં જ રહેતા એમ નહિ. મોટા વેપારીઓ પણ જૂઠાં જૂઠાં શહેરોમાં પોતાના ખબરપત્રીઓ રાખતા. વેપારીઓના કાગળમાં આવી ખબર લખવામાં આવતી તે સરકારની જાણબહાર નહતું. સને ૧૮૫૭-૫૮

માં લોર્ડ કેન્નીંગે, વર્તમાનપત્રપર જાપતાનો કાયદો અમલમાં હતો ત્યારે, એક વેપારીનો શિક્ષા પ્રેસનો પથરો પોતાના વેપારના કાગળમાં રાજ્યકીય જાળવે લખવાના સંબંધે જન્મ કર્યો હતો.

હિંદુસ્થાનમાં જાપખાનું પ્રથમ ઉધાડવાનું માન મુંબાઈ અને બંગાળી બંનેને ધટે છે. બંગાળીમાં પહેલું જાપખાનું સને ૧૭૭૮ માં સર ચાર્લ્સ વિલ્કિન્સ નામના વિદ્વાને કાઢ્યું હતું. 'હેડ હેડ' નું બંગાળી વ્યાકરણ એ બંગાળીમાં પ્રથમ જાપાયલું પુસ્તક છે.

લગભગ, આજ સમયે આપણી તરફ મુંબાઈમાં કોઈ રસ્તમજી કેરસારપજી નામના પારસીએ પ્રથમ જાપખાનું કાઢ્યું હતું. એમણે સને ૧૭૮૦ નું પંચાંગ પહેલ વહેલું જાપીને પ્રગટ કર્યું હતું. મુંબાઈના પ્રખ્યાત વિદ્વાન ડા. બ્યુઈસ્ટના ૧૮૫૫ માં જોએ ટાઈમ્સમાં દર્શાવેલા અભિપ્રાય પ્રમાણે આ પંચાંગ સને ૧૭૭૯ માં જ તૈયાર થવું જોઈએ; અને તેથી આ સાહસિક પારસીએ મોડામાં મોકું સને ૧૭૭૮ ના અંત સુધીમાં જાપખાનું ઉધાડ્યું હોવું જોઈએ. આપણી તરફ આ પ્રમાણે પ્રથમ જાપખાનું કાઢનાર આ પારસી ગૃહસ્થ છે.

ગુજરાતમાં દરેક શહેરમાં કોણે કોણે જાપખાનું પ્રથમ આણ્યું હતું, વગેરે હકીકત લખીને ખાલી વિસ્તાર કર્યા કરતાં આ પ્રકરણને અંતે ઇ. સ. ૧૮૬૭ ના અંત સુધીમાં ક્રિયાં ક્રિયાં ગામમાં જાપખાનાં વગેરે હતાં તેની યાદિ આપીએ છઈએ જેથી એ વિશે હકીકત સહજ જ ખ્યાલમાં આવશે.

આ તો જાપખાનાની વાત થઈ, પણ વર્તમાનપત્રના સંબંધમાં તો બંગાળીને અગ્રસ્થાન મળે છે. ત્યાં સને ૧૭૮૦ માં 'બંગાળ ગેઝીટ' નામે વર્તમાનપત્ર પહેલ વહેલું નીકળ્યું હતું. કેટલાક કાળ બાદ બીજાં વર્તમાનપત્રો પણ ત્યાં પ્રગટ થયાં હતાં.

આ વર્તમાન પત્રોની જાહેવાણી અહેવાલ, તેમના અધીપતિનાં ચરિત્ર, તેમને વેઠવી પડેલી વિપત્તિઓ તેમ જ તેમની કારકીર્દી વિગેરે રમુજ પડે

એવો વિષય હોવા છતાં વિસ્તારના ભયને લીધે અમારા પુસ્તકમાં દાખલ કરી શકતા નથી.

શરૂઆતમાં વર્તમાનપત્રો તરફ સરકારનો દ્રષ્ટિ હોઈ તેમના ઉપર સખ્ત બપતા નાંખવામાં આવ્યા હતાં. સહેજ સહેજ બહાને અધિપતિયોને કંપકા આપવામાં આવતા; તેમની ટીકા કડવી લાગતી અને ક્ષુલ્લક બાબતો પણ છાપવાની મનાઈ કરવામાં આવતી. તે કાળના-અધિપતિઓ પણ ટીક જ હતા. ઇ. સ. ૧૭૯૧ માં ફેટલાંક સારાં વર્તમાનપત્રો જન્મ પામ્યાં હતાં અને તે સાલથી જ તેમને વિપત્ત પડવાનો આરંભ પણ થયો હતો. આ બધાં વર્તમાનપત્રો યૂરોપિયન અધિપતિયોના હાથમાં હતાં. ઇ. સ. ૧૮૨૩ માં 'બોર્ડ ઓફ કંટ્રોલ્' ઉપર 'રાઈટ્ ઓનરેબલ્ ઇસ્ટ્ર ઇંડીયા કંપની' ના ચેરમેને એક ખરીતો લખ્યો હતો. આ લાંબા ખરીતામાં ક્ષુલ્લક કારણોને માટે પણ અધિપતિયોને દેશપાર કરવાની અને તેમના ઉપર ખીબ પણ સખ્ત ધારાની લંબાણમાં વિગત હતી. સન ૧૭૯૧ થી ૧૭૯૯ સુધીમાં આ વિષયે કોઈ ધારા નહોતા, છતાં ત્રણ ચાર અધિપતિયોને દેશપાર કરી દીધા હતા, અને ઘણાકને કાલાવાલા કરાવીને માશી બપ્સી હતી. સન ૧૭૯૯ માં વર્તમાનપત્રો સંબંધે સખ્ત નિયમો ધડાયા હતા. વર્તમાનપત્ર છાપવા પહેલાં સરકારના સેક્રેટરીને અગર ખીબ એ કામને માટે નિમાયલા અધિકારીને બતાવવું પડતું હતું.

લોર્ડ હેસ્ટીંગ્સના વારામાં 'કલકત્તા જર્નલ'નો અધિપતિ પ્રખ્યાત સીલક બકિંગ્હામ બક્રગીમાં આવી પડ્યો હતો. લોર્ડ હેસ્ટીંગ્સની મરજી આ માણસ વિષે આંખ આડા કાન કરવાની હતી. પણ તેમની પછી થોડા વખતને માટે નિમાયલા મી. એડમેઆ માણસ ઉપર સહેજ કામ ચલાવીને તેને દેશપાર કરવાની ગાંડાઈ કરી. તે વખત આ યૂરોપિયન આધિપતિયોને વહાણે ચઢાવી પાછા મોકલી દેવામાં આવતા. બકિંગ્હામ જેવા માણસને છંછેડવાથી અને લોર્ડ હેસ્ટીંગ્સની રાજનીતિ પ્રમાણે ન ચાલવાથી ઘણી ખંચાત ઉઠી હતી. ખીબ ડરપુ અધિપતિયો જેવો આ સીલક બકિંગ્હામ

નહતો. એણે ઈંગ્લાંડ ગયા પછી વર્તમાનપત્રોમાં બહુ ચર્ચા કરી, પોતે વર્તમાનપત્ર કાઢ્યું અને હિંદુસ્થાનના વહીવટને ખુબ વગોવ્યો. એ પોતે પાર્લામેન્ટનો સભાસદ ચુંટાયો ત્યારે ત્યાં પણ તોફાન મચાવ્યું. છેવટે કંપનીએ એને પેનશન આપીને છાનો રાખ્યો. મી. એડમેઝેરેલા વર્તમાનપત્રના નિયમો છેક લોર્ડ બેટીકના વખત સુધી અમલમાં હતા. આ રાજનીતિનું પુરુષે વર્તમાનપત્ર ઉપરના બપતા છેક જ કમી કરી નાંખ્યા. વર્તમાનપત્રો એમના ઉપર ગાળોના વર્ષાદ વર્ષાવતાં હોવા છતાં પણ એઓ ખામોશ રાખતા અને કહેતા કે મારા કાન સુધી ન આવે એવી ઘણી બાબતો આમ વર્તમાનપત્રોને લીધે જ હું બાણી શકું છું. મી. એડમના નિયમો કાયદા તરીકે અમલમાં છતાં વર્તમાનપત્રો વસ્તુતઃ સ્વતંત્ર હતાં. પછી લોર્ડ મેટકાફે આ નિયમોને રદ કર્યા હતા. વર્તમાનપત્રોને આમ સ્વતંત્રતા આપવામાં આવી તે રાજકર્તા વર્ગમાંથી કોઈને ગમ્યું નહોતું. લોર્ડ મેટકાફેને પણ પરોક્ષ રીતે સોસલું પડ્યું હતું. આ વાંક બદલ આ મહાન પુરુષને ગવનર જનરલ તરીકે કાયમ કરવામાં નહોતો આવ્યો. આ પ્રમાણે માર્કિવસ હિસ્ટીંગ્સના વખત સુધી દુઃખના દીવસો ભોગવી તેમના વખતમાં વર્તમાનપત્રોને સ્વતંત્રતા મળી હતી. આ બપતાના નિયમો રદ થવાથી માત્ર એંગ્લો ઈન્ડિયન વર્તમાનપત્રોને લાભ થયો એમ નહીં પણ એનાથી એક બીજો અમુલ્ય લાભ થયો હતો. બપતાને અભાવે દેશી વર્તમાનપત્રો અસ્તિત્વમાં આવ્યાં.

બંગાળામાં સીરામપોરના ખ્રિસ્તિ ધર્મ ગુરૂઓ મેસર્સ લોર્ડ, કેરી અને માર્શમેન એમણે પહેલવહેલું દેશી વર્તમાનપત્ર પ્રસિદ્ધ કર્યું હતું. આ દેશ હિતેચ્છુઓને ખબર હતી કે કંપની સરકારના નોકરોની વર્તમાનપત્રો ઉપર કરડી નજર હતી. તેમની ઈચ્છા અમલદાર વર્ગને ગુસ્સે કરવાની ન હતી; લોકની સુધારણા અને ધર્મના ફેલાવાને માટે તેમ જ બીજી કેવળ પારમાર્થિક વૃત્તિથી તેમણે આ કામ ઉઠાવ્યું હતું. એક પખવાડીઆ સુધી ઈંગ્રેજ વર્તમાનપત્રોમાં બહુર ખબરો આપ્યા પછી તેમણે સંતે ૧૮૧૮ ના મે માસની ૩૧ મી તારીખે આ પહેલવહેલું દેશી વર્તમાનપત્ર કાઢ્યું.

ડા. માર્શમેન જણાવે છે તેમ ડા. કેરી ચોવીશ વર્ષ સુધી જોહુકમ અને અણુવિશ્વાસુ રાજ્યમાં રહેલા હોવાથી તેમને આ પગલું ભરતાં બહુ જ ભય લાગ્યો હતો. એઓ જાણતા હતા કે લોર્ડ હેન્ડ્રિંગ્સની રાજ્યનીતિ જૂદી હતી. પણ દેશીઓમાં વર્તમાનપત્ર જેવી સંસ્થા દાખલ થવા દેવા જેવું સાહસ આપણે ન કરવું એવું એમનું ધારવું હતું. ઉલટું વર્તમાનપત્રને લીધે સીરામપોરના પાદરીઓ અને અમલદાર વર્ગ વચ્ચે મીનાકેસો ઉત્પન્ન થશે એમ એમનું માનવું હતું. ધર્મગુરુઓની અઠવાડીએ અઠવાડીએ મળતી સભામાં ડા. કેરીએ આ પત્ર કાઢવા સંબંધમાં ઘણો વાંધો લીધો હતો. પણ તેમને ડા. માર્શમેને આપણે છાપતાં પહેલાં સરકારમાં બતાવીશું અને લગીરે વાંધો લેશે તો પછી બંધ રાખશું વગેરે કહીને ટાઢ પાડીને સંતોષ્યા હતા.

પરંતુ આ પરમાર્થુ ધર્મગુરુઓની ખડીક ખોટી ઠરી. લોર્ડ હેન્ડ્રિંગ્સ આ પત્ર ખહાર પડતી વખત કલકત્તા નહોતા, પણ તેમના કાઉન્સિલરોએ કશો વાંધો ઉઠાવ્યો નહિ. કેટલાક મહિના બાદ જ્યારે એઓ કલકત્તે પધાર્યા ત્યારે ડા. માર્શમેને એમને પોતાના વર્તમાનપત્રની નકલ મોકલી અને એના સ્તુત્ય હેતુને લીધે એણે ટપાલ ખર્ચે મોકલી શકાય એવી કૃપા કરવા વિનંતી કરી. જવાબમાં લોર્ડ હેન્ડ્રિંગ્સે એવા વર્તમાનપત્રના લાભ ગણાવ્યા, ખીજા કેટલીક વાજબી સૂચના કરી અને ડા. માર્શમેનની માગણી મુજબ સાધારણ દર કરતાં એક ચતુર્થાંશ દરથી ટપાલમાં લઈ જવાને હુકમ કર્યો. ખરું જોતાં આ 'સમાચાર દર્પણ' શુદ્ધ દેશી વર્તમાનપત્ર ન ગણાય, કેમકે દેશી ભાષામાં લખાતું હતું અને હિંદુસ્થાનમાં છપાતું હતું છતાં યુરોપિયન ગૃહસ્થો તરફથી લખાતું હતું.

બાપુ રામમોહન રાયની તરફથી સંસાર સુધારાની હીમાયત કરનારું 'સંગબાદ કૌમુદી' નામનું વર્તમાનપત્ર હિંદુસ્થાનમાં સૌથી પહેલું ખરેખરું દેશી વર્તમાનપત્ર કહેવાય.

બંગાળામાં પહેલું વર્તમાનપત્ર 'સંગબાદ કૌમુદી' પ્રગટ થયા પછી થોડા મહિના બાદ આપણી તરફ એટલે મુંબાઈમાં પહેલું અને

આખા હિંદુસ્થાનમાં ખીન્નું વર્તમાનપત્ર 'મુ'ખાઇ સમાચાર' સને ૧૮૨૨ ના જુલાઇની પહેલી તારીખે પ્રગટ થયું હતું. બંગાળના 'કૌમુદી' અને 'સમાચાર દર્પણ' હાલ હયાત નથી પરંતુ આપણું 'મુ'ખાઇ સમાચાર' કોઈ પણ વખત બંધ પડ્યા સિવાય અઠ્યાશી વર્ષથી પોતાની માનભરી જીંદગી ગુજારે છે. દીનપરદીન આ વૃદ્ધ વર્તમાનપત્ર આખાદી પામે છે અને પોતાની સ્વતંત્ર, શાંત અને નિસ્પૃહ વાણીથી દરેક સવાલની ગંભીર ચર્ચા ચલાવીને તેમ જ રાજ્ય અને પ્રજા વચ્ચે સંતોષ વધારીને પોતે પ્રતિષ્ઠા પામ્યું છે. સને ૧૮૨૨ માં દેશી ભાષામાં-ગુજરાતીમાં-વર્તમાનપત્ર કાઢવું એ ઘણું જોખમ ભર્યું કામ હતું. આજના સમામાં ૧૮૨૨ની મુ'ખાઇનો ખ્યાલ આપવો મુશ્કેલ છે. તે કાળે શું શું હતું તે કહેવા કરતાં શું શું નહોતું એ કહેવું ઠીક પડશે. તે વખત 'દાઉનહોલ' નહોતો; દેશીઓને માટે કૃષ્ણવણીની કોઈ પણ સંસ્થા નહોતી; દેશીઓને માટે કોઈ પણ ભોજનગૃહ અથવા રહેવાની સોંઠ નહોતી; કોઈપણ એંક નહોતી; એક જૂનું હોટલ હતું જેમાં કોઈ ભાગ્યે જ રહેતું; હુન્નર કારીગરી શીખવતી કોઈ પણ સંસ્થા નહોતી; દૈનિક વર્તમાનપત્ર નહોતું; ભરતી ઉતરી ગઈ હોય તે સિવાય કોલાખે પણ જવાતું નહિ! કોઈ પણ જાતનાં વરાળચંત્ર નહોતાં અને રેલવે પણ નહોતી. હાલ જેને આપણે સુધારાનાં ચિન્હ કહીએ તેમાંનું કશું નહોતું. બધું સડાવાળું હતું. ન્યાયની હાઈકોર્ટ નહોતી. તે વખતે માત્ર બે ઇંગ્રેજ વર્તમાનપત્ર હતાં. એ બન્ને હાસ્યાસ્પદ હતાં. તેમાં ઇંગ્લાંડના યત્રોના ઉતારા જ ઘેહુધા આવતા. ક્વચિત્ કોઈ ચુકાદાની હકીકત, નાચ, ખાણું અગર ખાનગી નાટકની હકીકત સિવાય અધિપતિયોને ભાગ ખીન્નું લખવાતું ભાગ્યે જ આવતું. જ્યાં ઇંગ્રેજ વર્તમાનપત્રોની હાલત આવી હતી ત્યાં દેશી વર્તમાનપત્ર કાઢવું કેટલું જોખમ ભર્યું હતું તે સહજ સમજાશે. પોતાના ધંધાની 'જાહેર ખબર' આપવી એટલે શું એ ધરાધરી સામાન્ય લોકો સમજતા નહોતા! કેટલાંક વર્ષો સુધી 'સમાચાર' ના અધિપતિ પોતાના પત્રમાં છેવટે છાપતા કે "અમે સઘળાને વિનતી કરીએ છીએ કે તેમણે અમને બધી ખરખરો મોકલવી. કોઈ વસ્તુ વેચવી હોય અગર લેવી હોય એવા સાટાની અમને ખબર કરવી.

સાહિત્યની કોઈપણ બાબતની અમને ખબર આપવી, કાંઈ વાર્તા કે કવિતા હોય તો અમને લખવી. ટુંકામાં કોઈપણ બાબત સઘળાને જણાવવાની હોય તો અમને લખવું. અમે એ ઉપકાર સાથે છાપીશું.

અમારા છાપવાથી જેને લાભ થાય તેણે અમને ખરચ આપવું પડશે. બાકીની બધી ખબરો અમે મફત છાપીશું.”

પત્રમાં લખવાની બીજી ખબરો અને જાહેર ખબરો વચ્ચે ભેદ સમજાવવા સાફ આવી લખવું પડ્યું હશે. કોઈ વર્તમાનપત્રને પ્રસિદ્ધ થતાં જ પ્રજાની તરફથી મદદ મળે એમ બને નહિ. સામાન્ય રીતે વર્તમાનપત્ર તરફ સરકારની નજર કેવી કરડી હતી તે જાણ્યા છતાં ‘સમાચાર’ ના અધિપતિએ સરકારની મદદ માગી હતી. પણ તે કાળે મુંબાઈ સરકારના અધિકારી મોન્સ્ટ્રુઅર્ટ એલિફન્ટન હતા. એમણે આ પહેલાં વર્તમાનપત્રને માર્યા બતાવી એટલું જ નહિ પણ દર નકલના રૂ. ૨૪ લેખે પચાસ નક્કો સરકાર તરફથી ઉત્તેજન દાખલ લેવાનો હુકમ કર્યો. આવી રીતેની ખારસે રૂપિયાની વાર્ષિક મદદ તે કાળે નાની સુતી ગણાય નહિ. મુંબાઈના ધનાઢય વતનીઓએ પણ એ પત્ર લેવા માંડ્યું. એ મદદ કરનારાઓના નામ એ ‘સમાચાર’ ના બીજા અંકમાં પ્રસિદ્ધ થયાં છે. ઇંગ્રેજ વર્તમાનપત્રોએ પણ આ ગૃહસ્થોનાં નામની યાદિઓ છાપી હતી. એમાં ઇંગ્રેજ સનંદી અમલદારોનાં નામ જોઈને આપણને સાનંદાશ્ચર્ય થાય છે. આ પત્ર પ્રથમ દર અઠવાડીએ છપાતું અને લવાજમ માસિક એ રૂપિયા હતું. સન ૧૮૪૦ થી આ પત્ર દૈનિક કરવામાં આવ્યું હતું.

મુંબાઈ સમાચારની પછી સન ૧૮૩૧ માં ‘ચાપુક’ નીકળ્યું હતું. ‘જમે જમશેદ’, ‘સમાચાર દર્પણ’, ‘ચિત્રજ્ઞાન દર્પણ’ નામનાં પત્રો ત્યારબાદ હયાતીમાં આવ્યાં હતાં.

‘નવરોજી હરકાર’ ને નામે ઓળખાતો નવરોજી દોરાબજી ચાનદાર “ચાપુક” નો અધિપતિ હતો. આ માણસ એક કડક અને ફક્કડ લખનાર હોવા છતાં શેઠીઓએના ખુશામતિયા અને ઢોલકી વગાડુ લેખે વિખ્યાત થયો હતો. એતું પત્ર શેઠીઓએના ખાસ વાજાંત લેખે જ

ઓળખાતું હતું. સ્વ. કરશનદાસ અને મહારાજને વચ્ચેની તકરાર વખતે આ માણસ જસકે તડમેં લડું ઈસ્કે તડમેં હમ એ ન્યાયે કરશનદાસને અને એના પક્ષને બહુ ભાંડતો. સન ૧૮૫૧ માં જ્યારે ‘રાસ્તગોફતાર’ પ્રથમ નીકળ્યું ત્યારે એ નવા પત્ર ઉપર તેણે બહુ હુમલા કર્યા હતા. ‘રાસ્તગોફતાર’ નામ કેમ રાખ્યું એમ એની તકરાર હતી. પ્રો. દાદાભાઈની કલમે લખાયલા એના હુમલાના જવાબ વાંચવા જેવા છે.

એલ્ફિનસ્ટન ઈન્સ્ટીટ્યુટના વિદ્યાર્થીઓની ચળવળ અને દેશસેવા વિષે અમે આગળ કહી ગયા છઈએ. તેમણે ગનેઆન-પરસારક નામે એક ચોપાનીયું ચાલુ કર્યું હતું. શરૂઆતની પારસી ગુજરાતી ભાષા, તેમાં છપાતાં પુસ્તકો, તેમની જોડણી વગેરેનો ખ્યાલ આપવાને માટે અમે આ શુભચિતંક યુવાનોએ કાઢેલા ચોપાનીયાને માટે જે બોલ બોલીશું. તે વખતે શબ્દે શબ્દ છુટો છાપીને દરેક શબ્દની વચમાં પૂર્ણ વિરામ જેવું ચિન્હ મુકવાની રીઠી હતી. પૂર્ણ વિરામને બદલે વાક્ય પુરું થતાં એક કુદડી મુકવામાં આવતી. એ ચોપાનીયાના બીજા પુસ્તકના આરંભમાં જ અધિપતિ તરફથી જે લખાણ લખવામાં આવ્યું હતું તેમાંથી કુંકું અવતરણ આપીએ તો અમારા કહેવાનો ખ્યાલ સહજ આવશે.

‘ગનેઆન-પરસારક’-

પુસ્તક-૨ જી *

જરે.ગનેઆન.પરસારક.ચોપાનીઉં.આએ .ટાપુમાં.પહેલ.વહેલું.પરવરતા-વીઉં.તારે. એવી .હમને.ઈનિતેજરી.હતી.કે.કેઆરે .એ. આએ .ટાપુમાં.ફેલાવે પામે.પણ.શ્રુકરખોદાના.કે.હમને. એ .વીશે.કહેતાં.ધણી.ખુશી.ઉપજેય.કે.જે.હ-મારી.ઉમેદ.હતી.તે.ઈઅજદાં એ .પુરી.પાડીચ.અને.આપણા.દેશીઓ એ .હમને. સારી.મદદ.આપીય* ”

ત્રીજા પુસ્તકના પ્રારંભથી આ ચોપાનીયું લખનારા ગૃહસ્થોને ગુજરાતીની ‘શુધ જોડની’ ની જરૂર લાગી હતી. એ વર્ષથી ચોપાનીયાનું નામ સુધારીને

જ્ઞાન-પ્રસારક બનાવ્યું હતું. એ પુસ્તકના 'દીબાચા' માં તેઓ નિચે મુજબ લખે છે.

“ જ્ઞાન પ્રસારકને મદદ આપનારા સરવે સાહેબોની જનાબમાં અરજ ગુજરાતને જાણાવ્યે છઈ એ કે જે વખતથી અમોએ આ ચોપાનીયું પરવરતાવવાનો વિચાર કીધો હતો તારથી જ અમોએ એવું ઠરાવ્યું હતું કે જેમ અને તેમ ગુજરાતી બોલીની શુધ જોડની આ ચોપાનીયામાં દાખલ કરવી. આજ સુધી ઘણું કરીને શુધ ગુજરાતી લખવાની તથા બોલોનો ખરાખર ઉચ્ચાર થાય તેવી રીતે જોડની કરવાની ચાલ ઘણી થોડી જોયામાં આવી છે, અને એ સુધારો એકદમ દાખલ કરવાને અમને પણ દુરસત લાગું નહીં હતું. કાં જે આજ સુધી મુ'બાઇના ઘણાં ખરાં પારસી રહેવાસીઓને શુધ જોડનીથી લખેલી ગુજરાતી ભાષા વાંચવાનો મહાવરો નથી તેથી કાઈને ચોપાનીયું પસંદ આવે નહીં—પણ અમને ૧૧૧ વરસની ટુંકી મુદત કંહાડતાં પણ ઘણી મુશકેલી પડી અને અમોને ઘણી તરફથી ઠપકા આવ્યા કે “ તમો ખોટી જોડનીથી ગુજરાતી શું કરવા છાપો છો ? એક તરફથી તમો લોકો કહેછો કે ખોટી જોડનીથી ભાષાને તથા પુસ્તકોને ઘણું નુકસાન પોહોચે છે તથા તે સાથે વલી ઘણી એળ લાગે છે, અને એ આપણી ભાષામાં એક હસવાળેગ ખામી છે—વલી ખીજી તરફથી તમો જ લોકોએ ખોટી જોડની કામમાં લાવો છો તે ઘણું નાદુરસ્ત છે ” એવી તરેહથી કેટલીએક તરફથી અમને ઠપકા મળ્યાથી અમને ફરજ પડી છે કે કાંઈ પણ રીતે એ ઘણાજ જરૂરનો સુધારો ચોપાનિયામાં દાખલ કીધો જોઈએ. ”

આ પ્રમાણે શરૂ થયેલી પારસી-ગુજરાતી હાલ કેટલી ફેરવાઇ ગઇ છે તેનો ખ્યાલ આપવાને ઉપરનું અવતરણ બસ છે. સને ૧૮૪૯ ના જૂલાઈની પહેલી તારીખે આ ચોપાનીયું પ્રથમ નીકળ્યું હતું.

ચિત્રજ્ઞાન દર્પણના આધપતિ મી. બહેરામજી ખરસેદજી ગાંધીએ પેગંબર સાહેબ મહમ્મદનું ચિત્ર છાપવાની ભૂલ કરવાથી મુસલમાનોએ હુકમ કર્યું હતું. એ ગૃહસ્થ ઉપર જ નહિ પણ આખી પારસી કોમ ઉપર

તેઓ ઉશ્કેરાઈ ગયા હતા. આવે વખતે પારસીઓ તરફથી ખાસ વર્તમાન પત્ર તરીકે જ્ઞાન પ્રસારકવાળા તરણોમાંથી મહાન્ દાદાભાઈ નવરોજી અને શેઠ ખુરશેદજી નવરોજીએ 'રાસ્ત ગોફતાર' સને ૧૮૫૧ માં બંધાર પાડવા માંડ્યું હતું. આ પત્રની સાથે પ્રોફેસર દાદાભાઈ, મહૂમ શેઠો ખુરશેદ નવરોજી કામા, મહૂમ સોરાબજી શાપુરજી બંગાળી, મહૂમ ખુરશેદજી રસ્તમજી કામા, મહૂમ કરશનદાસ મુળજી, મહૂમ ડોસાભાઈ ફરામજી કામા, મહૂમ પેસ્તનજી રતનજી કોહલા, અને શેઠ નવરોજી ફરદુનજી વગેરે ઘણા નામાંકિત પુરૂષો જોડાએલા હતા. તે વખતે તેઓ બધા જીવાનીઆ હતા. પ્રો. દાદાભાઈ, મેસર્સ નસરવાનજી પૃશ્યા, જાંહાગીર ખરબેરજી વાછા, સોરાબજી શાપુરજી બંગાળી, કરશનદાસ મુળજી, શેઠ ડોસાભાઈ ફ. કડાકા, શેઠ કાવસજી એદલજી ખંભાતા, વગેરે જૂદાજૂદા અધિપતિઓ આ વર્તમાનપત્ર ચલાવી ગયા છે. મહૂમ કે. ન. કાખરાજી જેમની ગુજરાતી નવલ વાર્તાઓને માટે અમે આગળ કહી ગયા છઈએ તેઓ ઘણાં વર્ષો સુધી આ વર્તમાનપત્રના તંત્રી હતા. એ પત્રની 'જ્યુબિલિ' વખતે નીકળેલા ખાસ અંકમાં છાપેલા પહેલા અંકના લખાણની જોડે હાલના રાસ્તના લખાણને સરખાવી જોતાં ભાષામાં, અને ઇબારતમાં, કેટલો સુધારો થયો છે તે સહજ જ જણાઈ આવે છે. આ પત્ર હાલ પોતાની હયાતીનાં આગણુસાઠમા વર્ષમાં છે. દરેક વિષય ઉપર બધાના અભિપ્રાય સરખા ન જ હોય એવી મતભેદની વાતનું વિવેચન કરવાનો અમારો હેતુ નથી પણ એવા મતભેદને ન ગણતાં એ પત્ર લોકહિતમાં મર્યા રહીને, બધી અને નહારી રસમોને અને જૂલમનાં કામોને તોડીને અત્યાર સુધી આખર ભરેલી જાંદગી ગુજારી છે.

જ્ઞાન પ્રસારક કાઠનારી મંડળીમાંથી જ જન્મ પામેલી બીજી હિંદુ મંડળીએ 'બુદ્ધિ વર્ધક' નામનું માસિક કાઠ્યું હતું એ વિશે અમે આગળ વિસ્તારથી કહી ગયા છીએ.

ઘણાં વર્ષ પૂર્વે 'ડાંડિયો' નામનું પાક્ષિક પત્ર કવિ નર્મદ અને તેમના મિત્રોએ કાઠ્યું હતું. એઓ અને ગીરધરલાલ કોઠારી એના

મુખ્ય લખનાર હતા. કેટલાક કાળ સુધી ' ડાંડિયા ' એ ઠીક સપાટો માર્યો હતો. વિનોદની સાથે લખનારાં બીજાં પત્રો પણ પ્રગટ થયાં હતાં. ' પારસીપંચ ' એક એવું સચિત્ર રમુજી પત્ર હતું. એકવાર એ બંધ થઈને તરત ફરી નીકળ્યું હતું. અગાડી જતાં એણે માત્ર ' પારસી ' તહિ પણ ' હિંદીપંચ ' એ નામ ધારણ કર્યું હતું. ઘણા લાંબા અનુભવને લીધે આ પત્ર વખાણવા લાયક બન્યું છે અને એનાં ચિત્રો વિલાયતનાં એવી જાતનાં પત્રોમાં પણ લેવાય છે. આ સિવાય ' લીમસેન ' ' પંચડાંડ ' ' રમતારામ ' ' દ્વાતરડુ ' વગેરે આની સહેજસાજ નક્કલ કરનાર પત્રો પણ પ્રગટયાં હતાં. ' ગપસપ ' નામનું માસિક પણ આ કોટીનું છે.

જહુનાથજી મહારાજ અને કરશનદાસની વચ્ચે થયેલી તકરારના વખતમાં કરશનદાસનું ' સત્યપ્રકાશ ' અને ' સદ્ધર્મબોધક અને પાખંડ ખંડક ' ખુબ ધુમતાં હતાં. એમના જવાબમાં જહુનાથજી મહારાજે ' સ્વધર્મ વર્ધક ' નામે વર્તમાન કાઢ્યું હતું. સત્યપ્રકાશ ના અધિપતિ તરીકે સ્વ. મહીપતરામજીએ પણ કામ કર્યું હતું. આખરે ' સત્યપ્રકાશ ' રાસ્ત ગોફતાર જોડે જોડાઈ ગયું અને બાકીનાં જરૂર જેટલી હયાતી ભોગવી મૃત્યુ પામ્યાં.

જુદી જુદી કોમે જુદા જુદા વિષયો અને જુદી જુદી વિધાને અંગે ઘણાં વર્તમાનપત્રો અને માસિકો નિકળ્યાં છે.

ઉપરની હકીકત જોતાં જણાય છે કે છાપખાનાં અને વર્તમાનપત્રની સાથે પ્રથમથી પારસી ગૃહસ્થોનો વિશેષ સંબંધ હતો. લોકોમાં વર્તમાનપત્રના વાંચનના શોખના વધારાની સાથે વર્તમાનપત્રમાં લખાતી ભાષાનો પણ ફેલાવો થતો. આને લીધે આ વર્તમાનપત્રોની ભાષાએ મુંબાઈની ભાષા ઉપર જબરી અસર કરી છે.

શુદ્ધ ગુજરાતી લખનારા વર્તમાનપત્રની યોટ ભાઈશ્રી ધૃત્વારામ મૂર્યરામે પુરી પાડી છે. પોતે સુરતના રહીશ હોઈને તેમણે મુંબાઈમાં

કેળવાએલા હિંદુઓને લખવાનો યોગ થાય, વર્તમાનપત્ર શુદ્ધ ભાષામાં લખાય, અને દેશ સેવા થાય એવા સ્તુત્ય ઉદ્દેશથી પોતાનું-ગુજરાતી-વર્તમાનપત્ર ચાલુ કર્યું હતું. આ પત્ર પોતાની ખાની, નિડરતા અને વિચિક્ષણતાને લીધે બહુ ફેલાવો પામ્યું છે; અને ઠેર ઠેર વ્યાપ્ય છે. રાસ્તના અધિપતિ મહૂમ કાબરાજનો સંગીત તરફ પક્ષપાત જોઈ તેમને સોંપેલા 'રાજગીત' ના ભાષાન્તર ઉપર એની ભાષા સંબંધી અને કાબરાજના ગુજરાતી સાક્ષરત્વ સંબંધી પ્રથમ ચર્ચા આ પત્રે ઉઠાવી હતી તે તેમ જ એમણે 'હિંદ અને ખ્રીટાનીયા' લખવા બદલ પડેલી વિટંબણા સંબંધે અગાઉ કહી ગયા છઈ એ. ગુજરાતી પ્રેસે ઘણાં પુસ્તકો પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યાં છે.

લોકપ્રિય 'કચસરેહિંદ', લોકમિત્ર, સાંજવર્તમાન, તેમજ ખીજાં ઘણાંએ પત્રો અસ્તિત્વમાં આવ્યાં છે. દરેકની છૂટી છૂટી અને વિગતવાર હકીકત આ સ્થળે આપી શકાતી નથી. આ પ્રકરણને અંતે મુખ્યત્વે અને ખીજા શહેરોમાં જન્મ પામેલાં ગુજરાતી વર્તમાનપત્રોની ઇ. સ. ૧૮૬૭ ના અંત સુધીની યાદિ અમે આપીએ છઈ એ. એમાનાં ઘણાંખરાં પોતાને મોતે મરી ગયાં છે. કેટલાંક કંગાળ જીંદગી ગુજરીને મરતાં મરતાં જીવે છે અને કેટલાંક હિમ્મતથી પોતાનું કર્તવ્ય પ્રમાણિકપણે બજાવે જાય છે.

લોર્ડ લિટનની કારકીર્દીમાં એતદેશીય વર્તમાન પત્રો ઉપર અંકુશ મુકવામાં આવ્યા હતા. એની અસર નરમ પાડવા ઘણાં વર્તમાન પત્રોએ ઇંગ્રેજીમાં લખાણ કરવાનો આરંભ કરીને પોતાનાં પત્રોને જે ભાષાનાં બનાવ્યાં હતાં. મહાન્ લોર્ડ રિપને આ અંકુશ કાઢી નાંખ્યા હતા. કેટલાક કાળ પછી થોડા ઘણા અંકુશ મુકવામાં આવ્યા છે.

'સમાલોચક' નામના ત્રિમાસિકમાં કદી વિક્રતા ભર્યાં વિષયો અને કદી પુસ્તકોનાં વિવેચન આવે છે. તે સિવાય-આર્ય ધર્મ પ્રકાશ-નૂરે એલમ-અને ખીજાં ઘણાંએ લોક સુધારણા અને સાહિત્યના ફેલાવાનો યત્ન કરી રહ્યાં છે. સ્વ. મણિલાલનું 'સુદર્શન' તત્વજ્ઞાન અને સાહિત્યની ચર્ચા ચલાવતું હતું. વિવેચન કરનારા સારા ત્રિમાસિકની ખોટ કાજીએ પૂરાઈ નથી.

... ખૂદ સુંબાઈની આટલી હકીકત હુંકાણુમાં કહીને હવે અમદાવાદ વગેરે ખીજા સ્થળની બાબત બોલીશું.

અમદાવાદમાં પહેલા વહેલું સારા પાયાપર છાપખાનું લાવવાનું તેમ જ વર્તમાનપત્ર કાઢવાનું માન ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીને છે. સાહિત્ય નાવધારાને સાર અને જનસમાજની સામાન્ય-રીતે ઉન્નતિને સાર ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીએ ઘણું ઘણું કર્યું છે. સોસાયટીના પ્રેસમાં જ સોસાયટીનું વર્તમાનપત્ર છપાતું હતું. એ પત્ર દર બુધવારે નીકળતું. એથી આપણી તરફ 'બુધવારીઉં' એ શબ્દ જ વર્તમાનપત્ર અર્થવાચક થઈ ગયો છે. જૂનાં માણસો હજુ પણ વર્તમાનપત્રને 'બુધવારીઉં' કહે છે. તે વખતે આ પત્રનું લખાણ તેજદાર આવતું એની અંદરના કાંઈ લખાણને લીધે સોસાયટીને તે વખતના જજજ હેરીસન જેડે તકરાર ઉઠી હતી. અમલદાર વર્ગ વિરૂદ્ધ એક બે લખાણથી ઘણાને ચટકી લાગી હતી; અને સુંબાઈની સદર અદાલતમાંથી સરક્યુલર આવ્યો હતો કે સરકારી નોકરોએ વર્તમાનપત્રમાં લખવું નહિ. સ્વ. એ. કે. ફાઈર્સ આ પત્રમાં બહુધા લખતા; ઉક્ત હુકમથી એમને પત્રની સાથેનો પોતાનો સંબંધ છોડી દેવો પ્રક્યો હતો.

ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી સ્થપાયાં તે પાંચ છ વર્ષ થયાં એટલામાં સોસાયટીએ 'બુદ્ધિપ્રકાશ' નામનું માસિક કાઢ્યું હતું. કવીશ્વર દલપતરામ પોતે વાનપ્રસ્થ થયા ત્યાં સુધી બુદ્ધિપ્રકાશ એમની પાસે રહ્યું હતું. ત્યારબાદ ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીના એસિસ્ટન્ટ સેક્રેટરી, દેખરેખ રાખનાર એક કમિટીના અભિપ્રાય પ્રમાણે એ માસિક ચલાવે છે. સોસાયટીની આબાદાની જેડે એ માસિકની પણ ઉત્તરોત્તર આબાદી થઈ છે.

સંવત ૧૯૧૯ સુધી એક 'ધર્મ પ્રકાશ' નામે માસિક પ્રગટ થયું હતું.

ગુજરાતમાં નિશાળોની વૃદ્ધિ થવાની સાથે નિશાળના કામના બરનું 'શાળાપત્ર' નામે કેળવણી ખાતા તરફથી એક માસિક પ્રગટ થયું હતું. આ માસિકે જૂદા જૂદા અધિપતિયોના હાથ નીચે જુદી જુદી તરેહની જાંઘળી ગુજારી છે. શરૂઆતમાં રા. રા. મહીપતરામના આધિપતિપણા

નીચે એમાં બહુધા દેશ સુધારો, સામાન્ય જ્ઞાન, અને સાહિત્યના વિષયો આવતા. આ સમયમાં રા. સા. મહીપતરામના શિષ્યો પણ એમાં લખતા. આ સમયમાં વૃદ્ધ 'બુદ્ધિ પ્રકાશ' જોડે એને વાદમાં ઉતરવું પડ્યું હતું. ક્યાંની ભાષા શુદ્ધ એ એક તકરાર હતી. સુરત તરફની ભાષાના ઉપહાસમાં કવીશ્વરે " ફાર્બસ વિલાસમાંની ' આરાને ઓવારો કહે ' એ કવિતા આ સમયમાં લખેલી છે. *

બીજી તકરાર પ્રેમાનંદ કવિ સરસ કે શામળ સરસ એ હતી. શાળાપત્રે પ્રેમાનંદ અને બુદ્ધિપ્રકાશે શામળને વખાણ્યો હતો. આ ચર્ચા લગીર જોસભેર અને કડવાશ ભરી થઈ હતી. લગભગ ૧૮૭૨-૭૩ થી શાળાપત્રનું તંત્રીપણું સ્વ. નવલરામ પાસે ગયું હતું. તેમણે મુખ્ય પૃષ્ઠ ઉપર

“ મહેતાજી બહુ મોટું તુજ નામ તેમ છે કામ

કર ખંતે મન ક્ષેત્રની ખરી ખેતી ધરી હામ ”

એ સૂત્ર લખવા માંડ્યું હતું. એમના સમયમાં શાળાપયોગી વિષયોનું ઉમેરણુ ઠીક થયું હતું. તે સિવાય સાહિત્યના વિષયો અને મુખ્યત્વે પુસ્તકોનાં વિવેચન સારાં લખાવાં માંડ્યાં હતાં. અધિપતિની બદલી રાજકોટ થવાથી શાળાપત્ર ત્યાં ગયું અને સ્વ. નવલરામના મરણ બાદ પાછું રાજકોટથી અમદાવાદ આવ્યું અને રા. સા. મહીપતરામને સોંપાયું હતું. આ વખતે એ છેક શાળાપયોગી માસિક થયું હતું. એમના સ્વર્ગવાસ પછી જૂદા જૂદા અધિકારીયોના હાથમાં જઈ હાલ રા. કમળાશંકર ત્રિવેદીના હાથમાં છે. પ્રથમના કરતાં શાળાપત્રનું કદ તેમજ શાળાપયોગિતા વધી છે.

* એક બીજાના ઉપહાસની કવિતાનો જન્મ આ કારણથી થયો હતો. અમારા વાંચનારના વિનોદની ખાતર એવી બીજી એક કવિતા આપીએ છીએ. એ કાની લખેલી છે એ અમે જાણતા નથી.

“ જોની પેલું સું છે ચાર જોની પેલું સું છે ચાર

તાપીને ઓવારે સારે જોની પેલું સું છે ચાર.

કીકો હતો કીકી હતી હતા સઘળા લોક ચાર.

સુરત કેરા નાગરોને મીઠા ભાવે મોગ ચાર—જોની. ”

સન ૧૯૦૧ ની સાલમાં કેળવાએલા લખનારાઓની તરફથી સાહિત્ય અને વિજ્ઞાનના જૂદા જૂદા વિષયોની ચર્ચાવાળું 'વસન્ત' નામનું અભિનંદન આપવા યોગ્ય માસિક પ્રગટ થાય છે. ગુજરાત કોલેજવાળા વિદ્વાન પ્રો. આનન્દશંકર ધ્રુવ એના તંત્રી છે. ઉંચી પંક્તિનું આ માસિક પોતાનું ગૌરવ ઠીક જાળવે છે.

ઘણાં વર્ષ પૂર્વે 'પ્રજ્ઞ અભિલાષ' નામે એક વર્તમાનપત્ર પ્રગટ થયું હતું એના વિશે એના નામ સિવાય ખીજી કશી ખબર મળી શકતી નથી. વર્તમાનપત્રોમાં 'અમદાવાદ સમાચાર' બહાર પડ્યું હતું અને 'શમશેર બહાદુર' મુંબાઈથી અહીં આવ્યું હતું.

“ નિત કલમ અમારી
ચાલશે એક ધારી
વગર તરફદારી
લોકને લાભકારી
પણુ રસમ નકારી
જાણુશે જો તમારી
અટ કલમ ચિતારી
દેઈ દેશે ઉતારી ”

મુખપૃષ્ઠ ઉપરની આ કવિતામાં 'ર' ને સ્થાને 'ડ' મુકીને કોઈએ શમશેરની કરેલી મસ્કરીનું અમને સહજ સ્મરણુ છે. મુંબાઈનાં 'ડાંડીઆ'એ વિવેક અને મર્યાદા કારણે મુકીને બિચાદા 'શમશેર'ને ખુબ ખનાવ્યું હતું. સમશેર બહાદુર વૃદ્ધાવસ્થાને લીધે બહુ અશક્ત થવાથી ટગમણુ ચાલીને મરણુ શરણુ થયું છે.

‘ અંદ્રોદયથી ચિત્તમાં અમકી કરશે ચોર
પણુ નિષ્કપટી પોયણી જરૂર પામશે જોર ’

મુખપૃષ્ઠ ઉપર એ સૂત્ર વાળું 'અંદ્રોદય' નામનું એક વર્તમાનપત્ર

નિકળ્યું હતું. રા. સા. મહીપતરામના શિષ્યો એમાં બહુધા લખતા. આ પત્ર નિકરતાથી દીક લખાતું હતું. અમારી ચાદદાસ્ત પ્રમાણે અમલદાર વર્ગના વેઠ વગેરે જૂલમ સંબંધી લખવાથી એકવાર કોટું પણ ચઢ્યું હતું. આ પત્રમાં કેળવણી ખાતા સંબંધી લખાણ કરવા બદલ મહેતાજી પીતાંબર-દાસને નોકરીનું રાજીનામું આપવાની ફરજ પાડી હતી. 'ચંદ્રોદય' પછી બંધ પડ્યું હતું અને છુટા થયેલા મહેતાજીએ 'હિતેચ્છુ' નામનું વર્તમાન-પત્ર કાઢ્યું હતું. મહેતાજીની અને પત્રની જીવાનીમાં આ પત્ર દીક ધુમતું હતું. વેશધારી શંકરાચાર્યની બાબતમાં અને બીજી એક બે બાબતમાં કોટું પણ ચઢ્યું હતું. પાછલા વખતમાં મહેતાજીની વૃદ્ધાવસ્થા થવાથી પત્રની ચંચળતા કમી થઈ હતી.

સંસાર સુધારણાની ભાવનાવાળું ટીકાકાર નામનું એક નાનું પત્ર હયા-તીમાં આવી ગયું હતું.

સન ૧૮૭૫ માં અમારા છપ્પ મિત્ર સ્વ. હ. હ. ધ્રુવ અને અમે 'સ્વદેશવત્સળ' નામનું એક વર્તમાનપત્ર કાઢ્યું હતું. નીકળતાં જ 'રાસ્ત'ને જેમ નામમાં જ છિંડા શોધીને 'ચાપુકે' વધાવી લીધું હતું તેમ 'સ્વદેશવત્સળ' ને 'દેશી મિત્રે' કર્યું હતું. 'સ્વદેશવત્સળ' માં હ ને બદલે જ લખ્યો હતો તે વૈચાકરણી દેશી મિત્રને ભૂલ લાગી હતી; અને નામમાં જ ભૂલ તેમાં શો દમ હશે એવી પરમાર્થ ભરેલી અધગજની ટીકા કરી હતી ! દેશી મિત્રના જે અંકમાં અમારા ઉપર હૂમલો હતો તે જ અંકમાંથી એક બીજા વિષયની વીશેક લીંટીયો લઈને અમે તેમાંથી એકસોને આઠ ભૂલો ખતાવીને અમારા બીજા અંકમાં જવાબ આપ્યો હતો. ત્યાર બાદ તો એ ઠોલીયા પત્ર જોડે દોસ્તી થઈ ગઈ હતી ! અમારું પત્ર જે છાપખાનામાં છપાતું હતું તે ૧૮૭૫ ની મોટી રેલમાં પડી ગયું. છેક જ તરૂણ અવસ્થાવાળા માલિકો અને લખનારા હોવાથી છાપખાનાની જોડે પત્ર પણ પડી ગયું.

ત્યાર પછીના વર્ષોમાં 'પ્રજામિત્ર' 'હિંદુસ્થાન' અને 'ન્યાયદર્શક'

વગેરે અસ્તિત્વમાં આવ્યાં હતાં. કેટલીક જાહેરી અહીં ભોગવી 'હિંદુસ્થાન' સુખાઈ મરવા ગયું હોય એમ થયું. 'પ્રજામિત્ર' અને 'ન્યાયદર્શક' પણ કાળનો કોળીયો થઈ ગયાં.

કેટલાંક વર્તમાન પત્રો,—અથવા અમે એવાંને એ સારે નામે નહિ બોલાવીએ—કેટલાંક ચિંથરાં ઘણાં નીચાં ધધો લઈ બેઠાં હતાં. તેઓ લોકાંની ખરી કે ખોટી ખાનગી વાતો અજવાળામાં ધાવવી, ધમકી આપવી અને પૈસા કઢાવવા એ પ્રમાણે પાપે પેટ ભરનારાં હતાં. કેટલાંકનો ત્રાસ ઘણો હતો. એકની જ વાત અમે કહીશું. એક ધનવાન હેવાંને પાસે એ ચીંથરીયા અધિપતિએ સેંકડો રૂપિયા કઢાવ્યા હતા. દર અઠવાડીએ કાંઈ મહમ અને કાંઈ સમજાય એવી ચાર પાંચ લીંટીઓ એ ચીંથરામાં હોય જ.

“ એક આખરુદાર શેઠીઆએ ચેતતા રહેવું ”. “ એક માણસની ઘણી નહારી ખબર અમારી પાસે આવી છે. અને અમે તપાસ કરીએ છીએ; પછી પ્રગટ કરીશું ” આવા આવા પેચથી ધનવાન હેવાનોને ધમકાવી લાંચ ઓકાવવાનો ધધો જ લઈ પડ્યો હતો. એક અમુક અધિપતિ એક અજાણ હતો. ઈંગ્રેજ તો રહ્યું, પણ ગુજરાતી પણ પુરું આવડતું નહોતું. લાજ, શરમ, ખીક વગેરેની જોડે એને કશી સગાઈ નહોતી. આ અધિપતિના ચિંથરામાં કાઠીઆવાડના અમુક રાજ્યને માટે ઘણી જૂલમ અને ત્રાસ ભરી વાતો મહિના બે મહિના સુધી આવી હતી. ત્યાર બાદ એઓ જાતે આ જૂલમની ખોળ કરવા કાઠીઆવાડ આવ્યા હતા ! અમને મળીને રાજને મળવાની ખાસ ગોઠવણ કરાવી હતી. સલામને માટે આવવું છે એટલું જ કહેવડાવ્યું હતું. અમારા એક મિત્ર અધિપતિ સાહેબને રાજની હજૂરમાં લઈ ગયા હતા. એઓ કહેતા હતા કે અધિપતિ સાહેબે ધેરથી દરબાર સુધી રાજના જૂલમ, કારભારીના જૂલમ, અને રૈયતના ત્રાસની જ વાત આખે રસ્તે કરી હતી. રાજ મળ્યા; તમે સારા છો, ઉતારાનો ખંદોખસ્ત ઠીક છે અને ફરી આવજો, એટલી જ વાત થઈ. પરંતુ ઉક્ત ત્રણ વાક્યો સિવાય રાજએ અમારા મિત્રને ઈંગ્રેજમાં એક નાનો સખળ મંત્ર કહ્યો હતો. એની

અસર બહુ જબરી થઈ હતી. માત્ર આ મંત્રાચારણી જ અધિપતિના મનમાં પોતે લખ્યું હતું તે બધું ગલત અને કોઈએ દેશથી મોકલેલું એવી ખાત્રી થઈ ગઈ! રાજ્યએ અમારા મિત્રને કહ્યું હતું કે “give the begger fifty rupees!” આવતાં રસ્તામાં અને ઘેર આવ્યા બાદ અમારે મોઢે રાજનાં, કારભારીનાં અને દરેક વસ્તુનાં ઘણાં વખાણુ કર્યાં હતાં. લોકો બહુ નકારા છે, દેશથી વર્તમાનપત્રોમાં ખોટી ખબરો મોકલે છે એવું ઘણું વ્યાખ્યાન કર્યું. એ કહેતા હતા કે એમને વહેમ તો આવ્યો હતો કે આ લખાણુ ખરું નહોત્ય અને તેની તપાસ માટે જ પોતે ત્યાં આવ્યા હતા. અને આવ્યા તો ઠીક થયું કે જેથી રાજ-કારભારી વગેરે સારા માણસોને માટે ભૂલથી પણ ખોટું છપાય નહિ! આવી વાતો જોનાર અને જાણનારને જ હાલનાં વર્તમાનપત્રોમાં કેવો સારો સુધારો થયો છે અને સમગ્ર રીતે તેમની નીતિ કેવી ઉચ્ચ થઈ છે તેનો ખ્યાલ આવે. વર્તમાન-પત્રોની આવી સ્થિતિ ખરેખરાત આનંદદાયક છે.

બાળલક્ષ્મણનિષેધક નામની એક ઘણી ઉપયોગી સંસ્થાની સ્થાપના અહીં થઈ હતી. તેની તરફથી ‘બાળલક્ષ્મણ નિષેધક પત્રિકા’ નામનું નાનું વર્તમાન નીકળતું. પાછળથી અમારા સ્વ. મિત્ર કેશવલાલ મોતીલાલે કેટલોક કાળ એ પત્ર બાહોશીથી ચલાવ્યું હતું. દુર્ભાગ્યે આ ઉપયોગી સંસ્થા પડી ભાગી; એના કેટલાક અગ્રણીઓ અને સભાસદોએ રૂઢીનાં પગનાં પેંજર ચુમ્યાં અને પોતાની પ્રતિજ્ઞાઓ તોડી. સંસ્થાનું જ આમ થાય ત્યારે એ ખીચારી નાની બાળકી શી રીતે જીવે?

પ્રાર્થના સમાજ તરફથી ‘જ્ઞાનસુધા’ નામનું પત્ર નીકળ્યું છે. એમાં ધર્મ સંબંધી વિષયો અને હાલના તંત્રી રા. રમણભાઈના તાબામાં આવ્યા પછી સાહિત્યની ચર્ચા પણ આવે છે. સુદર્શનની સાથે જ્ઞાનસુધા ઘણીવાર તકરારમાં ઉતર્યું છે. એ પત્રમાં આવેલા સાહિત્યના વિષયો અને વાર્તિકો વગેરે માંથી રા. રમણભાઈએ પોતાનો ‘કવિતા અને સાહિત્ય’ નામનો સુંદર ગ્રંથ ગુજરાતી પ્રબલને આપ્યો છે.

સુરતમાં 'ગુજરાત મિત્ર' તેના અધિપતિ મી. દીનશાની કલમથી લખાતું હતું ત્યારે સારી નામના કાઢી હતી. ત્યાર પછી સ્થાનિક સ્વરાજ્ય મળ્યાના અવસરમાં એક 'પ્રજાપોકાર' નામનું પત્ર નીકળ્યું હતું. નવું નીકળેલું 'ગુજરાત દર્પણ' સ્વ. હ. હ. ધ્રુવનું પત્ર હતું, અને એક ખખર-પત્રિને નામે એમણે રાખ્યું હતું. સ્થાનિક સ્વરાજ્યની ચળવળ વખતે 'દર્પણ' ઠીક ધ્રુમતું હતું. મ્યુનિસિપલ સુધારા વગેરે બાબતોનાં એનાં લખાણ મનન કરવા યોગ્ય આવતાં. 'દર્પણ' દ્વારા સ્વ. હ. હ. ધ્રુવે કરેલી સુરતની સેવાની વાહવાહ થતી હતી. 'પ્રજાપોકાર' બંધ થયું હતું અને 'ગુજરાત દર્પણ' અને 'ગુજરાત મિત્ર' જોડાઈ ગયાં હતાં.

આ સાઠીના પાછલા ભાગમાં અમદાવાદમાં 'ગુજરાતી પંચ' અને 'પ્રજાબંધુ' નામનાં બે વર્તમાનપત્ર પ્રકટ થયાં છે. બન્ને મારી તારી કર્યા વગર સંસાર સુધારો અને રાજકિય વિષયોની ઠાવકી ચર્ચા કરી દેશસેવા બજાવે છે. તેમજ ખખરો-ભેટો વગેરે આપીને પોતાના ગ્રાહકોને પણ સંતોષ આપે છે.

'દેશીમિત્ર' નામનું એક રમુજી વર્તમાનપત્ર સામાન્ય લોકની રમુજને માટે જન્મ્યું હતું. એના વિષયો તેમ જ કવિતા એ વર્ગના લોકોને ઠીક આનંદ આપતી. અશ્લીલતાવાળી મજાકો અને એવાં જ જોડકણાં એ વર્ગના સુરતવાસીઓના મોમાંથી 'ખુબ કીઠીછ ! ' ખટમ કીઠીછ ' એવા ઉદ્દગારો કઢાવતાં. એના અધિપતિના બનાવેલા 'રાનીના બાગ' ના ગરબા ઉપરતો અમુક વર્ગના લોક 'શીદા' જ થઈ ગયા હતા. ઠેકાણે ઠેકાણે

"રાની વિક્ટોરિયાનો બાગ, ટાંટો જોવાનો છે લાગ."

"પુરવે આવી ઇસ્પીટાલ, પશ્ચિમ તાપીનો કીનાર,"

આવી આવી લીંટીઓ કર્ણજવર પેદા કરતી હતી !

'સુરત અખબાર' 'સુરત સોદાગર' 'મનોદય' તેમજ ખ્રિસ્તિ ધર્મ મંડળ તરફથી નીકળતું 'સત્યોદય' વગેરે ધણાં વર્તમાન પત્રો અને માસિકો સુરતમાં પેદા થયાં છે.

ભરૂચમાં સન ૧૮૬૧ માં 'ભરૂચ વર્તમાન' નામે પત્ર પહેલવહેલું નીકળ્યું હતું. 'ભરૂચ સમાચાર' 'ભરૂચ મિત્ર' વગેરે ખીજાં પણ ત્યાં નીકળ્યાં હતાં. અમારા સ્મરણમાં કાંઈક છે કે સ્વ. બાળાશંકરે પોતાનું 'ભારતી ભૂષણ' નામનું ત્રિમાસિક પહેલું ભરૂચમાં જ કાઢ્યું હતું. સાહિત્યના વિષયો અને એમની કવિતાને લીધે એ પત્ર ગુજરાતી પ્રજામાં પ્રિય થઈ પડ્યું હતું.

ખેડામાં ૧૮૫૭ માં 'ખેડા નીતિપ્રકાશ' સને ૧૮૬૧ માં 'ખેડા વર્તમાન' નીકળ્યાં હતાં.

પ્રથમ વેડોદરા અને વિધાને વેર જેવું ગણાતું હતું. સ્વ. કવીશ્વરના ઘણા પ્રયાસ છતાં પણ તે વખતના ગાયકવાડ સરકારે શુ. વ. સોસાષ્ટી તરફ અગર વિદ્યા વધારાના કોઈ કામ તરફ કશું દષ્ટિ કરી નહોતી. પરંતુ પ્રજાને સુભાગ્યે મહારાજ સયાજીરાવની સુખદ કારકીર્દીમાં ત્યાં પણ વિદ્યા પુસ્તકો વગેરેનો આનંદદાયક વધારો થયો છે અને 'વેડોદરા વત્સલ' 'સયાજી વિજય' અને 'દેશભક્ત' નામનાં વર્તમાનો પ્રગટ થયાં છે.

ભાવનગરમાં આ સાઠીની લગભગ શરૂઆતમાં 'મનોરંજકરત્ન' નામે ચોપાનીયું નીકળ્યું હતું. મહૂમ મીરઝાં મુરાદઅલી ખેગના વિષયો એમાં પ્રગટ થતા હતા, એ વિષે અમે આગળ ઈસારો કરી ગયા છઈએ. રાજકોટમાં 'વિદ્યા ગુણ પ્રસારક મંડળી' નામની સંસ્થા ઉત્પન્ન થઈ હતી. કાઠીઆવાડના પ્રખ્યાત અને બહુશ્રુત ગૃહસ્થ સ્વ. રા. રા. મણિશંકર કીકાણીના સ્તુત્ય પ્રયાસથી ત્યાં સાહિત્ય સંબંધી પ્રવૃત્તિનો ઉદ્ભવ થયો હતો. તેમણે એક ઝવેરી શાદીરામ શંકરશેઠની મદદથી 'વિજ્ઞાનવિલાસ' નામનું માસિક કાઢ્યું હતું.

સ્વ. મણિશંકરજીના મરણ બાદ 'વિજ્ઞાન વિલાસ' દિનપ્રતિદિન ધીમું પડ્યું હતું. છેક પાછલા વખતમાં તો તેને આધાન્તરના મનોચત્નોથી જ ભરપૂર દેખાવ દેતું. છેક જ ભાડુતી લખનારની કલમે જ માત્ર લખાતું. આમ ધીરે

ધીરે ક્ષીણ થઈને એનો અવસાન કાળ આવી ગયો એવું સ્મરણમાં છે. જૂનાગઢમાં 'સૌરાષ્ટ્રદર્શણ' પણ નીકળ્યું હતું. આ સિવાય 'વર્તમાન પત્ર', 'વિદ્યોદય' નામનાં પત્રો પણ ત્યાં નીકળ્યાં છે. હાલ 'કાઠીઆવાડ ટાઈમ્સ' અને 'કાઠીઆવાડ ન્યૂસ' નામનાં બે પત્રો નીકળે છે.

ખાસ સ્ત્રીઓને વાંચવા લાયક માસિક પહેલું મહૂમ કાબરાજીએ કાઢેલું 'સ્ત્રીબોધ' હતું. સ્ત્રી બોધમાં આવતી વાર્તાઓ સંબંધી અગાડી કહી ગયા છઈએ. સ્વ. મણિલાલે 'પ્રિયંવદા' એવા હેતુથી કાઢ્યું હતું. હાલ એજ કોટીનું 'સુન્દરી સુબોધ' નામે માસિક નીકળે છે. મી. કાબરાજીએ રક્તે રક્તે સ્ત્રીબોધને સ્ત્રીઓની જ કલમથી લખાતું કર્યું હતું. સુન્દરી સુબોધમાં પણ બહુધા સ્ત્રી લેખકોના લેખ આવે છે.

આ પ્રમાણે આ સાઠીમાં વર્તમાન પત્રો જન્મ પામી પોતાનો જથ્થો ફેલાવી રહ્યાં છે. તેમના વાંચનનો શોખ વધ્યો છે. સમુદ્ર પુરવાને પક્ષીઓએ કરેલા પ્રયત્નવાળી વાર્તાની પેઠે કોઈ મોટી ગદાઓ, કોઈ મોટા પથરા, તે કોઈ પોતાની ચાંચમાં માય એટલી માટી, એમ સઘળાં યથાશક્તિ દેશના ઉદ્ભવ અને સાહિત્યની વૃદ્ધિને માટે યત્નશાળી બની રહ્યાં છે. બેશક દરેકના ઉદ્યોગનાં ક્ષેત્ર જૂદાં જૂદાં, તેમ જ થતાં ફળ પણ જૂદાં જૂદાં, અને ઓછી વત્તિ કિંમતનાં નિવડે છે.

મુંબાઈ ઇલાકાના ગુજરાતી છાપખાનાં.
(આરંભથી તે ૧૮૬૭ સુધી.)

નંબર.	સ્થળ.	છાપખાનાનું નામ.	સ્થાપનાની તાં.	બંધ.
૧	અમદાવાદ	અમદાવાદ પુનાઈટેડ ...	૧૮૬૩	(લીથોગ્રાફ) ગુજરાતી, સંસ્કૃત.
૨	"	બાલુભાઈ અમીચંદનું ...	૧૮૪૫	" "
૩	"	છગનલાલ મગનલાલનું...	૧૮૫૭	" ગુજરાતી અને ઇંગ્રેજી.
૪	"	સરકારી (કલેક્ટરનું) ...	૦	" ઇંગ્રેજી-ગુજરાતી-સંસ્કૃત.
૫	"	ગુજરાત વર્નાક્યુલર સો- સાઠીનું. ...	૧૮૫૧	" ગુજરાતી અને ઇંગ્રેજી.
૬	"	હરિલાલ વુલસીરામનું ...	૦	" ગુજરાતી
૭	"	હિમ્મત બહાદુરનું ...	૦	" ગુજરાતી-ઇંગ્રેજી.
૮	"	જયશંકર મયાશંકરનું...	૦	" ગુજરાતી.
૯	"	જીવણલાલ અંબારામનું	૦	" ગુજરાતી-સંસ્કૃત-હિંદુસ્થાન.
૧૦	"	મી. જોરડન (ટી. એસ) નું	૦	" ઇંગ્રેજી-ગુજરાતી-સંસ્કૃત.
૧૧	"	લલુભાઈ અમીચંદનું ...	૧૮૬૦	" ગુજરાતી-સંસ્કૃત.
૧૨	"	લલુભાઈ કરમચંદનું ...	૧૮૫૭	" ગુજરાતી-હિંદી-સંસ્કૃત.
૧૩	"	લલુભાઈ સુરચંદનું ...	૧૮૬૨	" ગુજરાતી-મરાઠી.
૧૪	"	મૂળજી અંબારામનું ...	૦	" ગુજરાતી.

ક્ર. નં.	સ્થળ.	છાપખાનાનું નામ.	સ્થાપાયું તાં.	ભાષા.
૧૫	અમદાવાદ	નારાયણ હરિરામનું ...	૦	" "
૧૬	"	પુસ્તક વૃદ્ધિ કરનાર મં- ડળીનું ...	૧૮૪૫	" ગુજરાતી-સંસ્કૃત.
૧૭	"	સરપચાંદ દલીચંદનું ...	૧૮૬૩	" અને ખીખાં, ગુજ- રાતી-ઇંગ્રેજી-સંસ્કૃત.
૧૮	"	ઉમેદચંદ હરગોવંદનું ...	૧૮૫૮	" ૦
૧૯	"	યૂનિવર્સલ ...	૧૮૬૫	ગુજરાતી-ઇંગ્રેજી-સંસ્કૃત.
૨૦	"	વર્તમાન ...	૦	(લીથો) ગુજરાતી.
૨૧	"	વિદ્યા બહાદુર ...	૦	" ગુજરાતી-સંસ્કૃત.
૨૨	"	ઓરીએન્ટલ પ્રેસ કંપની	૧૮૬૩	(લીથો અને ટાઇપ) ગુજ- રાતી-ઇંગ્રેજી-સંસ્કૃત.
૨૩	મુંબાઈ.	અખબારે સવદાગર ...	૧૮૫૨	ગુજરાતી
૨૪	"	અમેરિકન મિસન ...	૦	ઇંગ્રેજી-મરાઠી-ગુજરાતી અને સીંધી.
૨૫	"	આપેખત્યાર યા ઇમ્પી- રીયલ ...	૧૮૫૪	" ગુજરાતી.
૨૬	"	બાપુ હરચંદ દેવલેકર ...	૧૮૪૩	(લીથો) ગુજરાતી-હિંદી-મ- રાજી-સંસ્કૃત.
૨૭	"	ચાપુક ...	૧૮૨૨	ગુજરાતી-ઇંગ્રેજી.
૨૮	"	કૂરિઅર ...	૦	ઇંગ્રેજી-મરાઠી-સંસ્કૃત અને ગુજરાતી.
૨૯	"	દક્ષતર આશકારા ...	૧૮૪૦	ગુજરાતી-ઇંગ્રેજી-ઝંદ-પહે- લવી-મરાઠી-ફારસી-સંસ્કૃત.

નંબર.	સ્થળ.	છાપખાનાનું નામ.	સ્થપા- ચાની તા.	ભાત.
૩૦	મુંબાઈ.	જ્ઞાનદર્પણ	૦	મરાઠી-ગુજરાતી-સંસ્કૃત.
૩૧	"	એન્થ્રોપોલોજી સોસાયટીનું ...	૧૮૪૮	ઇંગ્રેજી-મરાઠી-સંસ્કૃત-ગુ- જરાતી-કાનડી-હિંદુસ્થાની સિંધી-ફારસી-હીબ્રુ-ગ્રીક.
૩૨	"	ગણપત કૃષ્ણાજીનું ...	૧૮૩૧	સંસ્કૃત, મરાઠી, હિંદી, ફાર- સી, ગુજરાતી, ઇંગ્રેજી-હીબ્રુ-
૩૩	"	સરકારી લીથોગ્રાફિક ...	૧૮૩૧	ઇંગ્રેજી-મરાઠી-ગુજરાતી.
૩૪	"	ઈન્દુપ્રકાશ	૧૮૬૧	સંસ્કૃત-મરાઠી-ગુજરાતી- ઇંગ્રેજી.
૩૫	"	જામે જમશેદ	૧૮૨૮	ગુજરાતી.
૩૬	"	બેઇંટ સ્ટોક... ..	૧૮૬૩	ઇંગ્રેજી-મરાઠી-ગુજરાતી.
૩૭	"	ખુશાપજી રસ્તમજીનું ...	•	મરાઠી-ગુજરાતી.
૩૮	"	માધવ ચંદ્રોખા	૦	સંસ્કૃત-મરાઠી-ગુજરાતી.
૩૯	"	ઓરિએન્ટલ... ..	૦	" મરાઠી-ગુજરાતી-ઇંગ્રેજી.
૪૦	"	પ્રભાકર	૦	" મરાઠી-ગુજરાતી-કાનડી.
૪૧	"	પુસ્તક પ્રસિદ્ધ	૦	" મરાઠી-ગુજરાતી.
૪૨	"	સમાચાર	૧૮૬૨	ઇંગ્રેજી-ફારસી-ઝંદ-ગુજરાતી.
૪૩	"	યૂનિયન	૧૮૫૮	ગુજરાતી-મરાઠી-ઇંગ્રેજી- ફારસી-હીબ્રુ-ગ્રીક.
૪૪	"	વર્તમાન	૦	ઇંગ્રેજી-સંસ્કૃત-ગુજરાતી-મ- રાઠી-ઝંદ.

નંબર.	સ્થળ.	છાપખાનાનું નામ.	સ્થાપનાની તા.	ભાષા.
૪૫	મુંબાઈ.	મુંબાઈ સાર...	... ૧૮૬૬	ઇંગ્રેજી-ગુજરાતી-મરાઠી.
૪૬	"	મુંબાઈ ટાઉન પ્રેસ	... ૧૮૬૬	(લીથો) મરાઠી-ગુજરાતી-સંસ્કૃત-ફારસી-અરબી.
૪૭	"	કોમર્સિઅલ ૧૮૬૦	ઇંગ્રેજી-ગુજરાતી.
૪૮	"	ઈમ્પીરીઅલ	... ૧૮૬૫	" ગુજરાતી.
૪૯	"	બેબ પ્રિન્ટિંગ	... ૧૮૫૯	" "
૫૦	"	મહોમ્મદન પ્રિન્ટિંગ	... ૧૮૪૯	(લીથો) ફારસી-અરબી-હિન્દી-ગુજરાતી.
૫૧	"	સમાચાર દર્પણ	... ૧૮૪૯	ઇંગ્રેજી-ગુજરાતી.
૫૨	"	વેસ્ટર્ન ઇન્ડિયા	... ૧૮૪૦	" મરાઠી-ગુજરાતી.
૫૩	ભરૂચ.	વર્તમાન ૧૮૬૧	(લીથો) ગુજરાતી.
૫૪	"	સવદાગર ૧૮૬૬	(લીથો) ગુજરાતી-આજબોધ
૫૫	દમણ.	કાવેસજીનું ૦	ગુજરાતી.
૫૬	રાજકોટ.	પોલિટિકલ એન્ડ-સી ગેઝેટ	૧૮૬૩	ગુજરાતી-ઇંગ્રેજી.
૫૭	"	ગ્લાન્સાઈક ૧૮૬૪	(લીથો) ગુજરાતી.
૫૮	ખેડા.	ખેડા નીતિ પ્રકાશ	... ૧૮૫૭	" ગુજરાતી
૫૯	"	ખેડા વર્તમાન	... ૧૮૬૧	ગુજરાતી
૬૦	"	ખેડા દુનિયાં દાદ	... ૧૮૬૭	(લીથો).

નંબર.	સ્થળ.	છાપખાનાનું નામ.	સ્થપા- ચાની તા.	જાત.
૬૧	સુરત.	દેશી મિત્ર ...	૧૮૬૦	(લીથો) ગુજરાતી.
૬૨	„	જ્ઞાનસાગર ...	૧૮૫૯	ગુજરાતી.
૬૩	„	મનોદય ...	૧૮૫૯	(લીથો) ગુજરાતી.
૬૪	„	મિસન ...	૧૮૧૭	ગુજરાતી-મરાઠી-ઈંગ્રેજી.
૬૫	„	નીતિદર્પણ ...	૦	(લીથો) ગુજરાતી.
૬૬	„	ન્યાયપ્રકાશ ...	૧૮૬૫	„ „
૬૭	„	સુરતમિત્ર ...	૧૮૬૧	ગુજરાતી ઇંગ્રેજી.
૬૮	„	સુરત મિત્ર સવદાગર ...	૧૮૬૦	„
૬૯	„	સુરત વર્તમાન દર્પણ ...	૦	(લીથો) ગુજરાતી.
૭૦	„	સ્વદેશ હિતેચ્છુ ...	૦	ગુજરાત.
૭૧	„	આનંદપ્રકાશ ...	૧૮૬૬	(લીથો) ગુજરાતી.
૭૨	„	સત્યપ્રકાશ ...	૧૮૬૬	„
૭૩	„	તારાપ્રકાશ ...	૧૮૬૬	„
૭૪	ભાવનગર.	ભાવનગર દરબાર પ્રેસ...	૧૮૬૫	ઈંગ્રેજી-ગુજરાતી.
૭૫	„	ચંદ્રોદય ...	૧૮૬૭	ઈંગ્રેજી-ગુજરાતી-સંસ્કૃત.
૭૬	નવાનગર.	નવાનગર દરબાર પ્રેસ...	૧૮૬૭	ઈંગ્રેજી-ગુજરાતી-સંસ્કૃત.
૭૭	થાણા.	અરણ્યોદય ...	૧૮૬૬	ઈંગ્રેજી-મરાઠી-ગુજરાતી, (લીથો).
૭૮	„	સૂર્યોદય ...	૧૮૬૭	(લીથો) „

ગુજરાતી વર્તમાનપત્રો માસિકો વગેરે.

નંબર.	નામ.	સ્થપાયાર્થની તારીખ.	સ્થળ.
૧	અખબારે સવદાગર...	૦	મુંબાઈ.
૨	અખબારે કળીસા ...	૦	"
૩	અમદાવાદ સમાચાર ...	૧૮૬૦	અમદાવાદ.
૪	આપે. અખતીઆર ...	૦	મુંબાઈ.
૫	આર્ય ધર્મપ્રકાશ ...	૧૮૮૪	"
૬	એલ્યાલે કળીસા ...	૧૮૬૧	"
૭	કાઠીઆવાડ એન્જન્સી ગેઝેટ ...	૧૮૬૩	રાજકોટ.
૮	કાઠીઆવાડ સમાચાર ...	૧૮૬૪	"
૯	ખેડા નીતિપ્રકાશ ...	૧૮૫૭	ખેડા.
૧૦	ખેડા ખેતીવાડી ...	૧૮૭૯	"
૧૧	ખેડા દુનિયાંદાદ ...	૧૮૬૬	"
૧૨	ખેડા વર્તમાન ...	૧૮૬૧	"
૧૩	ખોળ દોસ્ત ...	૧૮૫૨	મુંબાઈ.
૧૪	ખોરશેદ જરાકસાર...	૦	"

નંબર.	નામ.	સ્થપા- ચાની તા.	સ્થળ.
૧૫	ખોલાસે જાહ	૦	”
૧૬	ગુજરાત મિત્ર	૦	સુરત.
૧૭	ગુજરાત ગેઝેટ	૦	અમદાવાદ.
૧૮	ગુજરાત દર્પણ	૦	સુરત.
૧૯	ચાપુક	૦	મુંબાઈ.
૨૦	ચિત્ર જ્ઞાનદર્પણ	૦	”
૨૧	ચંદ્રકાન્ત	૧૮૮૫	મુંબાઈ.
૨૨	ચંદ્રોદય	૦	અમદાવાદ.
૨૩	જગત્પ્રેમી	૦	મુંબાઈ.
૨૪	જગન્મિત્ર	૦	મુંબાઈ.
૨૫	જગન્મિત્ર (માસિક)	૦	મુંબાઈ.
૨૬	જગત્વર્ણન	૧૮૫૬	મુંબાઈ.
૨૭	જામેજમશેદ	૧૮૩૧	”
૨૮	જૈન ધર્મપ્રકાશ	૧૮૮૫	અમદાવાદ.
૨૯	ટીકાકાર... ..	૦	અમદાવાદ.

નંબર.	નામ.	સ્થાપના તાં.	સ્થળ.
૩૦	કાંડીઓ ...	૧૮૬૪	મુંબાઈ.
૩૧	તંદુરસ્તી...	૦	મુંબાઈ.
૩૨	તંદુરસ્તી પ્રકાશ ...	૧૮૮૪	અમદાવાદ.
૩૩	ત્રિમાસિક ટીકાકાર...	૧૮૮૪	મુંબાઈ.
૩૪	દેશી મિત્ર ...	૧૮૬૦-૬૧	સુરત.
૩૫	દોસ્તોહિંદ...	૧૮૬૧	મુંબાઈ.
૩૬	ધર્મપ્રકાશ ...	૧૮૪૮	મુંબાઈ.
૩૭	ધર્મપ્રકાશ ...	૧૮૮૫	અમદાવાદ.
૩૮	નવાનગર દરખાશી ગેઝેટ ...	૧૮૬૭	જામનગર.
૩૯	નીતિબોધક ...	૧૮૬૫	મુંબાઈ.
૪૦	નૂરેએલમ ...	૧૮૭૦	મુંબાઈ.
૪૧	પારસી પંચ ...	૧૮૫૮	મુંબાઈ.
૪૨	" ...	૦	"
૪૩	પારસીમિત્ર ...	૦	મુંબાઈ.
૪૪	પ્રજ્ઞાબલાષ ...	૧૮૬૩	અમદાવાદ.

નાંબર.	નામ.	સ્થપા- ચાની તા.	સ્થળ.
૪૫	પ્રજ્ઞમિત્ર... ..	૦	..
૪૬	પ્રિયવદા	૧૮૮૩	મુંબાઈ.
૪૭	કરમાને દીવજ્ઞસોસ્તી	૦	..
૪૮	કુરસદ	૧૮૮૧	મુંબાઈ.
૪૯	બાગે નશયત	૧૮૪૯	મુંબાઈ.
૫૦	બુદ્ધિપ્રકાશ	૧૮૫૪	અમદાવાદ.
૫૧	બુદ્ધિવર્ધક	૧૮૫૬	મુંબાઈ.
૫૨	બોંબે બજાર	૧૮૬૦	મુંબાઈ.
૫૩	ભરૂચ વર્તમાન	૧૮૬૧	ભરૂચ.
૫૪	ભાવનગર દરબારી ગેઝેટ	૧૮૬૬	ભાવનગર.
૫૫	મનોહય	૦	સુરત.
૫૬	મનોરંજક રત્ન	૦	ભાવનગર.
૫૭	મધુર વચન	૧૮૮૬	મુંબાઈ.
૫૮	મુંબાઈ સમાચાર	૧૮૪૦	મુંબાઈ.
૫૯	મુંબાઈ સવદાગર	૧૮૬૦	..

નંબર.	નામ.	સ્થાન- યાત્રી તાં.	સ્થળ.
૬૦	રહાનુમાએ મજદીયસ્ત	૦	મુંબાઈ.
૬૧	રાસ્ત ગોફતાર	૧૮૫૧	”
૬૨	રાસ્ત રહાનુમાએ:	૧૮૬૧	”
૬૩	રાહે રાસ્તનુમાએ જસ્તોસ્તીઆન ...	૦	મુંબાઈ.
૬૪	રાહેનુમાય જસ્તોસ્તી	૦	મુંબાઈ.
૬૫	વર્તમાન... ..	૦	”
૬૬	વર્તમાનપત્ર	૧૮૬૪	રાજકોટ.
૬૭	વ્યાપારપત્ર	૧૮૪૬	મુંબાઈ.
૬૮	વ્યાપાર વર્તન	૧૮૬૪	”
૬૯	વિદ્યામિત્ર	૧૮૮૩	”
૭૦	વિદ્યાસાગર	૦ ૧૮૬૩	” સુરત.
૭૧	વિજ્ઞાન વિલાસ	૦	રાજકોટ.
૭૨	વેપાર સમાચાર	૧૭૬૦	મુંબાઈ.
૭૩	શાળાપત્ર... ..	૧૮૬૪	અમદાવાદ.
૭૪	સહર્મબોધક અને પાખંડ ખંડન ...	૧૮૬૦	મુંબાઈ.

નંબર.	નામ.	સ્થાન- ચાની તા.	સ્થળ.
૭૫	શમશેર બહાદુર	૦	મુંબાઈ.
૭૬	સલદિપિકા	૧૮૬૩	”
૭૭	સત્યપ્રકાશ	૧૮૫૫	”
૭૮	સત્યોદય... ..	૧૮૬૨	સુરત.
૭૯	સ્વધર્મ વર્ધક	૦	મુંબાઈ.
૮૦	શમશેર કેચ્ચાની	૦	”
૮૧	સ્વદેશ વતસલ (માસિક)	૧૮૭૫	મુંબાઈ.
૮૨	સ્વદેશ વતસળ	૧૮૭૫	અમદાવાદ.
૮૩	સનડે રીવ્યુ	૧૮૬૭	મુંબાઈ.
૮૪	સલ સુબોધ મુંબઈ	૧૮૬૭	મુંબાઈ.
૮૫	સુરત સવદાગર	૧૮૬૨	સુરત.
૮૬	સુરત વર્તમાન દર્પણ	૧૮૬૪	સુરત.
૮૭	સૂર્યપ્રકાશ	૦	”
૮૮	સૂર્યોદય	૧૮૬૪	મુંબાઈ.
૮૯	સ્ત્રીબોધ.... ..	૧૮૫૬	મુંબાઈ.
૯૦	સેરે દિલ્હી	૧૮૬૨	સુરત.
૯૧	સૌરાષ્ટ્ર દર્પણ	૦	જૂનાગઢ.
૯૨	હિંદી પંચ	૦	મુંબાઈ.
૯૩	જ્ઞાનવર્ધક	૧૮૮૪	મુંબાઈ.
૯૪	જ્ઞાનોદય... ..	૧૮૮૪	ભરૂચ.

સૂચિપત્ર.

અ.	અર્થશાસ્ત્રનાં મૂળતત્ત્વ	૨૨૧
અમદાવાદનો ઇતિહાસ ૩૯-૧૯૮	અર્થશાસ્ત્રના મૂળતત્ત્વો	૨૨૧
અમદાવાદ લીધું તેના વર્ણનનો	અર્થશાસ્ત્રની વાતો	૨૨૧
રાસડો ૪૦	અપકૃવ્ય	૨૨૭
અસ્તોદય ૪૨-૧૬૩-૨૨૨	અસ્તિવિદ્યા	૨૩૫
અભ્યાસક્રમ ૫૭	અંજના સંતીનો રાસ ૨૪૮-૨૬૫	
અશ્રુમતિ ૯૮	અધ્યાત્મ કલ્પદ્રુપ	૨૫૨
અમરશતક ૯૯-૧૩૧-૧૩૨	અધ્યાત્મ સાર	૨૫૨
અપ્રસિદ્ધ ગુજરાતી કાવ્ય ૧૨૨-૧૨૩	અધ્યાત્માપનીશદ્ધ	૨૫૨
અલખખુલાખીરામ ૧૨૫	અધ્યાત્મ ચતદલન	૨૫૨
અજવિલાપ ૧૨૭	અભિધાન ચિન્તામણી નામમાળા ૨૫૨	
અનુભવિકા ૧૫૦	અભિજ્ઞાન શકુન્તલા	૨૪
અમદાવાદની આગ અને રેલોના	અભયકુમારનો રાસ	૨૫૮
આખહવાલ ૧૬૧	અનેકાન્તવાદ પ્રવેશ	૨૫૯
અમદાવાદના દરવાજા ૧૬૨	અહિન્તનીતિ શ્રાવક પ્રવૃત્તિ સોમ-	
અવસ્તા જમાનાની પારસી સંસા-	સોભાગ્ય કાવ્ય	૨૬૦
રની બાબત ૧૬૩-૨૨૨	અધ્યાત્મ ભજનમાળા	૨૬૩
અપ્રસિદ્ધ ગુજરાતી ગ્રંથો ૧૬૭	અષ્ટાધ્યાયિ સટીક	૨૬૪
અઢારમી સદીનું હીંદુસ્થાન ૧૭૮	અનેકાન્તજય પતાકા	૨૬૪
અરેબિયન નાઇટ્સ ૧૮૪	અગ્રોધ્યાના રાજ્યમાં મુસાફરી	૨૭૫
અરદેસર કોટવાળ ૧૯૧	અમદાવાદ સમાચાર	૨૮૯
અકબર ૧૯૧	આ.	
અમદાવાદના મુસલમાન પાદ-	આરોગ્યતા સૂચક	૪૦
શાહોનો ઇતિહાસ ૧૯૭	આરોગ્યતા સૂખ	૪૦
અર્વાવિરાહનામું ૨૦૬	આશ્રયકારક ભૂલવણી	૧૦૧
અપભ્રંશ શબ્દ પ્રકાશ ૨૧૧	આર્યોત્કર્ષ	૧૦૭
અર્ભંગ ૨૨૦	આત્મનિમજ્જન	૧૩૮

આનંદ વિરહ	૧૬૧
આચારપ્રદીપ	૨૦૩
આર્થિકપ્રકાશ	૨૦૩
આદ્યાપ્યાન	૨૦૫
આશીર્વાદ	૨૦૬
આત્મસિદ્ધિશાસ્ત્ર	૨૪૭
આનંદ મંદિર	૨૫૩
આચાર પ્રદીપ	૨૫૩
આત્મપ્રબોધ સ્યાદ્વાદ	૨૫૯
આદ્રકુમારનો રાસ	૨૬૫
આનંદધન ચોવીશી	૨૬૬
આર્ષ વ્યાકરણ	૨૬૭-૨૬૮
આત્માનંદ પ્રકાશ	૨૭૦
આનંદ	૨૭૦
આર્યધર્મ પ્રકાશ	૨૮૬
ઇ-ઈ.	
ઇશ્વર પ્રાર્થનામાળા ૪૧-૧૫૦-૨૦૩	
ઇસપ નીતિની વાર્તા	૪૭
ઇંગ્લાંડનો ઇતિહાસ (મોહનલાલ રણછોડદાસ, મહીપતરામ રામ)	૪૭-૧૯૭-૧૯૭
ઇંગ્લાંડમાં પ્રવાસ	૪૯-૨૦૦
ઇંગ્લાંડની મુસાફરી	૫૦
ઇશ્વર વિવાહ	૯૦
ઇંદ્રજીત વધકાવ્ય	૧૫૧
ઇલીજાએથ અને સૈબિરીયાનું દે-શપાર થયેલું કુટુંબ.	૧૭૬
ઇસુ ખ્રિસ્તના ચમત્કાર	૨૦૫
ઇસા મસીહા અને મહમદની બા-બતની વાત	૨૦૫

ઇમામનાં મોતી	૨૦૬
ઇલાયચી કુમારનો રાસ	૨૬૫
ઇલાયચી કુમારનાં ઢાળીયાં	૨૬૫
ઉ-ઊ.	
ઉત્તર જયકુમારિ	૪૨
ઉત્સર્ગમાળા	૪૪-૫૫
ઉત્તર રામચરિત,	૯૦
ઉત્તર રામચરિત (ચિત્રદર્શન-વ-નમાળી)	૯૨
ઉદ્દિવ્ય જમણુવાર અનીતિશતક ૧૪૯	
ઉદ્દિવ્ય પ્રકાશ	૧૯૯
ઉપમિતિ ભવપ્રપંચ સંક્ષેપ	૨૫૧
ઉપદેશપ્રાસાદ ગ્રંથ	૨૫૨
ઉપદેશ માળા	૨૫૨
ઉત્તમકુમાર	૨૫૩
ઉત્તરાધ્યયન	૨૫૫
ઉમેદચંદ્ર બાવની	૨૫૬
ઉપદેશ તરંગીણી	૨૫૮
ઉપદેશ રહસ્ય	૨૬૪
ઉત્તમચરિત્ર કુમારનો રાસ	૨૬૧
ઉવા સગદસાઓ	૨૬૬-૬૭
ઉપમિતિભવપ્રપંચ કથા	૨૬૬-૨૬૭
ઋતુ સંહાર	૧૨૭
એ એ.	
એન્સ્ટીનું મૃત્યુ	૧૬૧
એગ્નીસ	૧૭૮
એનીએન	૧૭૮
એદલજી ડોસાબાઇનો ગુજરાતનો ઇતિહાસ	૧૯૭
એક પાઇની શી ચિંતા છે	૨૦૬

એક ડોશીને આહાણુની વાત	૨૦૬
એલચીદાનાનો મીકેનીકલ એંજી;	
નીયર	૨૩૮
એકવીશ બત્રીશી	૨૫૨
એચીન્સનનાં તહનામાં	૨૨૭
એ એ એ	
એખાહરણુ	૬૧
એથેલો	૧૦૧
એલ્ વેલ્ ઘેટ એન્ડ્સ વેલ્	૧૦૧
આદિચ્ય આહાણુમાં ગવાતાં	
ગીતો	૧૬૨
એરંગજેળ	૧૮૧
એત્રાંતોનો ગઠ	૧૭૬
અંગ્રેજ લોકનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ	૧૮૭
અંગગણિતનાં મૂળતત્ત્વો	૫૬
અંગ્રેજી રાજપ્રકરણુ	૧૪૪
અંધેરી નગરી અને ગર્વવસેન	૧૬૬-૧૭૧
અંત:પુરની રમણીએ	૧૭૮
કં.	
કપાસના ઝાડની હકીકત	૩૯-૨૩૨
કથનાવળી	૪૦
કરસનદાસ અને તત્સંબંધી	
વિચાર	૪૨
કન્યાની અછત વિશે નિબંધ	૪૮
કરસનદાસ ચરિત્ર	૫૦
કર્તવ્ય ભૂમિતિ	૫૭
કર્પૂર મંજરી	૧૦૧
કળેડા દુઃખદર્શક	૧૦૯
કચ્છ ભૂપતિ પ્રવાસ વર્ણન	૧૨૬

કરીમા	૧૩૨
કડીનો ગરીબો	૧૬૨
કથનાવળી	૧૬૩
કથન સપ્તશતી	૧૬૩
કહેવતમાળા	૧૬૩
કહેવત સંગ્રહ	૧૬૩
કહેવતોનાં મૂળ	૧૬૩
કરણુધેલો	૧૬૮
કન્દેશન્સ એફ એ ઠગ	૧૭૬
કવિ ચરિત્ર	૧૮૨
કપોળ કરસનદાસ મૂળજી ચરિત્ર	૧૮૨
કચ્છની ભૂગોળ	૧૮૯
કરસનદાસ મૂળજીનો કોષ	૨૦૮
કર્તવ્ય	૨૨૩
કનિંગહામનું આરોગ્ય	૨૩૬
કર્મગ્રંથ	૨૫૨
કલ્યાણ મંદિર સ્તોત્ર	૨૫૬
કરકંક આદિચાર પ્રત્યે ખુદ્દરાસ	૨૫૮
કચવનાં શેઠનો રાસ	૨૬૫
કર્મવિપાકનો રાસ	૨૬૫
કલકતા જર્નલ	૨૭૭
કચસરે હિન્દ	૨૮૬
કવિતા ને સાહિત્ય	૨૯૨
કાઠીઆવાડ ટાઇમ્સ	૨૯૫
” ન્યુસ	૨૯૫
કાવ્યદોહન ૩૬-૧૧૭-૧૧૯-૧૨૩	
કાન્તા	૧૫૫
કાવ્ય રચના	૨૦૬
કાવ્યાર્પણુ	૨૦૬
કાવ્ય કલાપ	૧૨૬

કાવ્ય રત્નપ્રભા	૧૨૭
કાવ્ય નિમજ્જન	૧૩૩
કાવ્ય માધુર્ય	૧૩૩
કાવ્યસુધા	૧૪૭-૧૮૯
કાવ્ય કૌસ્તુભ	૧૪૭
કાવ્ય રસિકા	૧૬૦
કાનડ કઠીઆરાનો રાસ	૨૬૫
કાદમ્બરી	૧૬૭-૧૮૩
કાપડ બનાવવાના હુન્નરની ચો- પડી	૨૩૮
કાવલાની કહાણી	૧૭૭
કિમિયાગર ચરિત્ર ૪૦-૨૨૨-૨૨૯	
કીર્તિ કૌમુદી	૧૨૭
કુટુંબ મિત્ર	૪૯
કુસુમ ગુચ્છ	૧૫૧
કુસુમચંદ્ર પ્રેમપત્રિકા	૧૫૨
કુંજવિહાર	૧૫૫-૧૬૬
કુસુમમાળા	૧૫૮
કુસુમાવળી	૧૮૪
કુમુદા	૧૭૫
કુવલયાનંદ કૃષ્ણ કારિકા	૨૧૫
કુમારપાળ ચરિત્ર	૨૫૯
કુમારપાળ પ્રબંધ	૨૫૯
કુમારપાળ રાજનો રાસ	૨૬૪
કૃષ્ણ જન્મખંડ	૧૨૪
કેશવ કૃતિ	૧૪૭
કેળવણી	૨૨૬
કેળવણી પ્રકાર અને નિશાળ પદ્ધતિ	૨૨૫
કેન્સરટીનાની ચાવી	૨૪૩

કેન્સરટીનાનો ભોમીઓ	૨૪૩
કોલબસનો વૃત્તાંત	૪૭-૧૯૨
કોયડા સંગ્રહ	૫૬
કૌતક સંગ્રહ	૧૮૭
કૌતકમાળા અને બોધવચન	૧૮૮
કંડોળ પુરણ	૧૯૮
ખ.	
ખગોળ	૨૩૩
ખાતર અને ઝાડપાલાની વનસ્પતિ વિશે	૨૩૨
ખાદ્યખંડ	૨૬૪
ખ્રિસ્તીધર્મ કથાઓ	૨૦૫
ખુદેહ અવસ્તા	૨૦૬
ખેડા નીતિ પ્રકાશ	૨૯૪
ખેડા વર્તમાન	૨૯૪
ખેતીવાડી	૨૩૨
ખેતીવાડીનું પુસ્તક	૨૩૨
ખેતીવાડી સંબંધ પુસ્તક	૨૩૨
ખોડાજી કૃત કાવ્યો	૨૪૮
ગ.	
ગનેઆન પરસારક ૪૬-૨૮૨-૨૮૩	
ગણિતશાસ્ત્રનો અભ્યાસક્રમ	૫૭
ગણિતાનું યોગ	૨૬૮
ગપસપ	૨૮૫
ગાયકવાડી ઇલાકાની ભૂગોળ	૧૯૯
ગીત ગોવિંદ	૯૯-૧૩૦
ગીરધરનું રામાયણ	૧૨૫
ગીતાવળી	૧૯૯
ગીરનાર મહાત્મ	૧૯૯
ગુજરાતી કહેવતોની ચોપડી	૧૬૩

ગુજરાત અને કાઠીઆવાડ દેશની વાર્તાઓ	૧૭૩-૧૮૧
ગુજરાતની જૂની વાર્તાઓ	૧૭૩
ગુજરાત શાળાપત્ર	૧૮૨
ગુજરાતની જુદી જુદી નાતોના રિવાજ.	૧૯૯
ગુજરાત મિત્ર	૨૯૩
ગુજરાત દર્પણ	૨૯૩
ગુજરાતી પંચ	૨૯૩
ગુજરાતી	૨૯૬
ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી.	૨૩
ગુજરાતનો ઇતિહાસ	૩૯-૧૯૦
ગુજરાતી કોષ	૪૨
ગુજરાતી ભાષાનો ઇતિહાસ	૪૪-૫૧
ગુજરાતી જ્ઞાન પ્રસારક મંડળી	૪૫
ગુજરાતીનું પંચાંગ	૨૦૨
ગુજરાતી શબ્દ-મૂળ દર્શક કોષ	૨૧૦-૨૧૧
ગુજરાતી શબ્દાર્થ સિંધુ	૨૧૨
ગુલાબસિંહ	૧૭૬
ગુલીગરીબ	૧૭૭
ગુલીવરની મુસાફરી	૧૮૭
ગુહલી સંગ્રહ	૨૫૮
ગુર્વાવલી ગ્રંથ	૨૪૯
ગુણવરમા ચરિત્ર	૨૬૬
ગેરીબાલ્ડીનું ચરિત્ર	૧૯૨
ગોટકાની વાર્તા	૧૧૭
ગોંડીપાર્શ્વનાથ તથા મેઘરાજનાં ઢાળીઆં	૨૬૫
ગોંડલનો ઇતિહાસ	૧૯૮

ગૌતમ પૃચ્છાની ચોપાઇ	૨૬૫
ગૌરીશંકર વિરહ	૧૬૧
ધ.	
ઘટકર્પર	૯૯-૧૩૨
ચ.	
ચરક	૨૩૫
ચતુરવિંશતિ પ્રબંધ	૨૫૯
ચરિત્રાનુયોગ	૨૬૮
ચરણકરણનું યોગ	૨૬૮
ચાપુક	૨૮૧-૨૯૦
ચાવડા ચરિત્ર	૪૩-૧૪૭
ચાપોતકટ ચરિત્ર	૧૪૭
ચારિત્ર્ય	૨૨૩
ચિત્રદર્શન	૧૬૬
ચિત્રજ્ઞાન દર્પણ	૨૮૧-૨૮૩
ચિપલુનકરનું વ્યાકરણ	૪૮
ચોવીસાના ચોમાસાની ચઢાઇ	૧૩૧
ચંદ્ર-રમણ	૧૦૧
ચંદ્રશેખર રાસ	૨૫૨-૨૬૫
ચંદ્રકુમાર રાસ	૨૫૩
ચંદ રાજનો રાસ	૨૬૫-૨૬૬
ચંદન મલીયાગીરિનો રાસ	૨૬૫
ચંદ્રોદય	૨૮૯
છ.	
છપ્પન ભોગ	૧૬૧
છમિ પાડવાની કળા	૨૩૮
છ ભાઇનો રાસ	૨૬૫
છાયા ઘટકર્પર	૧૩૨
છાયા મૃચ્છકટિક	૧૦૧
છાટી બહેનની પાઠવળી	૫૮

જયકુમારી વિજય નાટક ૪૦-૧૦૨	
જયકુમારીજય	૧૦૨
જનાનખાનાની ખીખીઓ	૧૭૮
જરથોસ્તનું ચરિત્ર	૧૯૨
જરતોસ્તી પંચાંગ	૨૦૨
જગતનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ	૧૫૮
જમશેદી તીલસમ	૨૪૩
જગદ્ગુરુ કાવ્ય	૨૪૯
જળયાત્રા દેવી	૨૫૮
જયાનંદ કેવળીનો રાસ	૨૬૬
જામે જમશેદ	૨૮૧
જાદવાસ્થળી	૩૫-૧૪૩
જામાસ્પી	૨૦૬
જાત મહેનત	૨૨૨
જાદુ કપટ પ્રકાશ	૨૪૨
જાદુ ચરિત્ર પ્રકાશ	૨૪૩
જાંદગી જોગવાની જીવિત.	૨૨૫
જીવરાજની મુસાફરી	૧૮૦
જીવ વિચાર પ્રકરણ	૨૫૮
જીવિત્યસસીઝર	૧૦૧
જીવનરકરની કાવ્ય રત્નપ્રભા.	૧૨૭
જ્યુબિલી	૧૫૪-૧૫૫
જીનાગઢનો ઇતિહાસ	૧૯૮
જેહશેડન	૨૦૬
જૈનખિર્યાવલિ પ્રવાસ	૨૦૨
જૈનમતની પરીક્ષા	૨૦૫
જૈન હિતોપદેશ	૨૪૮
જૈનસ્તોત્ર સંગ્રહ	૨૪૯
જૈન તત્વાદર્શ ભાગ ૧લો	૨૫૩

જૈન શશીકાન્ત	૨૫૩
જૈન સતિમંડળ	૨૫૩-૨૬૬
જૈન બાળગરબાવળી.	૨૫૩
જૈન ધર્મ.	૨૫૪
જૈન પાઠમાળા	૨૫૪
જૈન તર્ક સંક્ષેપ	૨૫૪
જૈન બારવૃતની પર્યાલોચના	૨૫૪
જૈન સુત્રો	૨૫૫
જૈન મંદિરાવળી	૨૫૫
જૈન ગ્રંથાવળી	૨૫૫
જૈન ધર્મ પ્રવેશિકા	૨૫૬
જૈન સાહિત્ય	૨૫૭
જૈન તત્વ નિર્ણય પ્રસાદ	૨૫૭
જૈન કથા રત્નકોષ	૨૫૮
જૈન લાવણી સંગ્રહ	૨૫૮
જૈન કુમારસંભવ	૨૫૮
જૈન કાવ્ય પ્રકાશ ભા. ૧-૨-૩	૨૫૯-૨૬૬
જૈન લક્ષ્મવિધિ	૨૬૨
જૈન ધર્મના ઇતિહાસ	૨૬૩
જૈન સ્તોત્રસંગ્રહ	૨૬૬
જૈન ધર્મ પ્રકાશ	૨૬૯
જૈન કોન્કરન્સ હૈરલ્ડ	૨૭૦
જૈન પતાકા	૨૭૦
જૈન હિતેચ્છુ	૨૭૧
જૈન ગેઝેટ	૨૭૨
જૈન સમાચાર	૨૭૨
જૈન	૨૭૨-૨૭૩
જૈન વિજય	૨૭૩
જૈન શાસન	૨૭૩

અ.	
અવેરીલાલ યાચિકનો કોષ	૨૧૩
અલાવાડના દશા અને વિશા	
શ્રીમાળી વાણીયાની નાતના નિ- યમો	૧૯૯
અંસીની રાણી	૧૭૨
એનોની	૧૭૬
ઝોરોસ્તી મહજબ	૨૦૬
ટ.	
ટર્નર અને શીટરનો ભોમિયો	૨૩૮
ટીકાકાર	૨૯૦
ટીપુ સુલતાન ૧૭૬	૧૯૧
ટોલક નિબંધ	૧૯૯
ટોળકીયા ઉદ્દીચ્ચની સ્થિતિ	૧૯૯
ડ.	
ડાકણ વિશે નિબંધ ૨૨ ૨૨૨-૨૪૨	
ડાકોરનું વર્ણન	૧૬૨
ડાકોરનો ભોમિયો	૨૦૨
ડાંડીઓ	૨૮૪-૨૮૫-૨૮૯
ઢ.	
ઢુંઢક નેત્રાંજન	૨૪૭
ઢોળ ચઢાવવાનો હુત્તર	૨૩૮
ત.	
તત્વાર્થાધિગમ સટીક	૨૬૪-૨૬૭
તત્વાર્થાધિગમ	૨૫૫
તર્ક ભાષા	૨૫૨
તપત્યાખ્યાન	૫૬
તવારીખ ઇહખામનીયાં	૧૯૮
તવારીખ પકદમ ધરાન	૧૯૮
તવારીખ ઇસાસાનીયાં	૧૯૮

ત્રણુ રતન	૧૭૫
તારા	૧૭૬
તાર્કિક બોધ	૩૫-૨૨૨
તારીખી શાહાનઇ ધરાન	૧૯૮
તાલચક્ર	૨૪૪
તીખે સાહબી	૨૩૫
ત્રિષપિ શલાકા પુરુષ ચરિત્ર	૨૫૧
તુલસી સતસાધ	૪૨-૧૨૬
તુંટીઆનું તોફાન	૧૬૧
તુંટીયાનો તડાકો	૧૬૧
ત્રૌલોક્ય પ્રકાશ	૨૫૯
દ.	
દલપત કાવ્ય	૩૭
દશમસ્કંધ (ત્રેમાનંદ)	૧૨૫
દશમસ્કંધ (રત્નેશ્વર)	૧૨૫
દશમસ્કંધ (ભાલણુ)	૧૨૫
દલપત કૃત્ય કાવ્ય	૧૪૭
દરજની અરજી	૧૬૧
દશ કુમાર ચરિત્ર	૧૮૪
દક્ષિણ હિંદુસ્થાનની મુસાફરી	૨૦૧
દશાતીર	૨૦૬
દલપતરામનું પિંગળ	૨૧૪
દર્શનશાસ્ત્ર સંબંધી ચર્ચા	૨૨૩
દશ વૈકાલિક	૨૫૫
દ્રવ્ય સત્પતિકા	૨૫૨
દ્રવ્યાનુ યોગ ૮-૦-૦	૨૬૮
દ્રવ્યાનુ યોગ તર્કણા	૨૫૫
દંડક તથા લઘુ સંગ્રહણી	
દ્વાત્રય સામ્રાધિ શતક	૨૫૯
દ્વતરકુ	૨૮૫

દાંડીએ	૧૬૪
દામોદરદાસની ચીનની મુસાફરી ૨૦૧	
દાનવીર રત્નપાળ	૨૫૩
દીન્દ્ર ડાહી	૧૭૭
દિક્ષા કુમારી પ્રવાસ	૨૫૩
દીગંધર જૈન	૨૭૨
દુર્ગારામ ચરિત્ર	૫૦
દુનિયાના મોટા શોધ	૧૪૭
દુનિયાં દર્પણુ	૧૮૫
દુર્ગારામ મંછારામ ચરિત્ર	૧૯૩
દુનિયાનો સાથી પ્રાચીન ધર્મ	૨૫૩
દેશીહિસાબ ભાગ ૧	૫૬
દેશીહિસાબ ભાગ ૨	૫૬
દેશી રાજ્ય અને મનુસ્મૃતિમાંનો	૧૬૩
દેશીકારીગરી	૧૭૧
દેલજંગ દલેર	૧૭૭
દેશી રમતો	૨૩૭
દેશી કારીગરીને ઉત્તેજન	૨૩૯
દેવધર્મ પરીક્ષાદિ દ્વામીશંદ	
દ્વાત્રિંશકા	૨૫૨
દેવદર્શન	૨૫૭
દેવજીનાપટ પુત્રનો રાસ	૨૫૮
દેશ ભક્ત	૨૯૪
દેશી મિત્ર	૨૯૦
દેવકી દર્પણુ	૩૫-૨૨૨-૨૩૪
દૈનિક પ્રસાદ	૨૦૬
દોષમાનો મુકરદમો	૧૬૧
દ્રૌપદી દર્શન	૧૦૫
ધર્મની ઉત્પત્તિ	૧૬૩

ધર્માચારાવનું કુટુંબ અથવા વડો-	
દરામાં મહારાજ મલહારરાવ	
ની કારકીર્દીનાં સ્હાડાત્રણુ	
વર્ષ	૧૮૨
ધર્મ વિવેચન	૨૦૩
ધર્મ નીતિ તથા સંસાર	૨૨૨
ધર્મ રત્ન પ્રકરણુ	૨૫૩
ધર્મસંગ્રહ	૨૫૩
ધર્મ બિન્દુ	૨૬૩
ધર્મ બુદ્ધિ મન્ત્રી અને પાપ	
બુદ્ધિ રાજનો રાસ	૨૬૫
ધનાશાળી ભંડનો રાસ	૨૬૬
ધર્મ પ્રકાશ	૨૮૭
ધાતુ કોષ	૪૩
ધાતુસંગ્રહ	૫૫
ધીરજનું ધન	૧૭૭
ન.	
નળ દમયંતિ નાટક	૪૬
નર્મગદ્ય	૫૯
નવલ ગ્રંથાવળિ	૫૯
નળાખ્યાન	૧૨૪
નભુવાણી	૧૫૦
નરસીભોપાળુ	૧૬૧
નવી પ્રજા	૧૭૫
નગરખંડ	૧૯૯
નચિકેતા મુમત ગુચ્છ ૨૦૪-૨૨૩	
નવી સ્થાપના	૨૦૫
નવો કરાર	૨૦૫
નવો અંદોખસ્ત	૨૦૫
નર્મકથા કોષ	૨૦૮

नमो कविता	१३३-१५२	प.	
नवल गरभावणी	२१५	परमेश्वरना दश हुकम	२०५
नशयते पालन	२२४	पवित्र लेखनी वार्ता	२०५
नखानी कुभीस्ट्री	२३०	पद्मभाजा	२०६
नण्डुमनासु	२३४	पधरखनाना प्रकार	२१६
नयप्रदीप	२५२	पदार्थ विज्ञान	२२८-२३०
नय रहस्यं	२५२	पडवानं पोथी	२३७
नयोपदेश	२५२	पर्वकथा संग्रह	२४८
नयकण्डिका	२५७	पर्युषणादि पर्वोनी कथा	२५८
नव तत्वना प्रश्नोत्तर	२५८	परमात्म दर्शन	२६३
नवतत्व प्रकरणं	२५८	परमात्म ज्योति	२६३
नरसिंह नाटक	१०५	परिशिष्ट पर्व	२६६
नाट्य प्रकाश	६२	प्रवेशक	४८
नागानंद नाटक	१००	प्रबोध यंद्रोह्य नाटक	१००
नागर स्त्रीओमां गवातां गीता	१६२	प्रताप नाटक	१०५
नाथद्वारानो भोभियो	२०२	प्रताप प्रतिज्ञा	१०६
नायका प्रवेश	२१४	प्रवास वरुण	१५०
न्यायाभ्युत्तर	२५२-२६४	प्रदर्शन	१६१
न्यायदर्शक	२६१	प्रमाणु नयतत्वलोकाकांकार	२४८
निष्पंधभाजा	४८-१६३-२२२	प्रतिकमलु हेतु	२५२
निर्भय भीम व्यायोग	२४८	प्रकरणु रत्नाकर	२५७
नीतिभोध कथा	४७	प्रतिमाशतक	२५८
नीतिवचन	४८	प्रमाणु मिभांसा	२६४
नीति सिद्धांत	२२२	प्रमालक्ष	२६४
नीति विनोद	१५०-१६०	प्रबोध यिंतामणी	२६४
नीति अने लौकिक धर्म	२२४	प्रण अलिहाप	२८८
नूरे खेलमं	२८६	प्रणमित्र	२८०
नेमनाथ अरित्र	२६६	प्रण पोकार	२८३
नेपोलीअननी शुक्रनावणि	२३४	प्रणणंधु	२८३
नेमल डिवन्	१७६	पाण्ड धर्मण्डन नाटक	४८

પાર્વતી કુંવર આખ્યાન	૧૪૭
પાર્વતી પરિણય	૮૯
પાણીપત	૧૪૮-૧૭૧
પારસી પંચાંગ	૨૦૨
પારાશર ધર્મશાસ્ત્ર	૨૦૪
પારસી ધર્મની દલીલોની તપાસ	૨૦૫
પાનસોપારી	૨૦૬
પાતાંજલ યોગદર્શન	૨૨૩
પારાશર સ્મૃતિ	૨૨૭
પાક શાસ્ત્ર	૨૩૭
પાણ્ડવ પ્રબોધ	૨૫૩
પારસી પંચ	૨૮૫
પાંચાલિ પ્રસન્નાખ્યાન	૫૯
પ્રાચીન કાવ્ય	૧૨૧-૧૨૩
પાંડુરંગ હરી	૧૭૫
પ્રાંતિક શબ્દ સંગ્રહ	૨૭૨
પ્રાકૃત શબ્દ રૂપાવળી	૨૬૪
પ્રાણી વર્ણન	૨૩૧
પ્રિયદર્શિકા	૧૦૧
પિંગળ પ્રવેશ	૨૧૪
પિંગળાદર્શ	૨૧૪
પ્રીતિ સંબંધી કવિતા	૧૫૩
પ્રિયંવદા	૨૯૫
પીઠિવક પેપરસ	૧૭૭
પુરુષાર્થ સિદ્ધિ	૨૫૩
પુરુષાર્થ સંધ્યુપાય	૨૫૫
પુસ્તક પ્રસારક મંડળી	૪૫
પુરુવિક્રમ	૯૯
પુનર્વિવાહ પક્ષની પૂરેપૂરી સોળે- સોળ આના ફળેતી અથવા રૂઠિ દિગ્વિજય	૧૦૧

પુરાતન પારસીઓની તવારીખ	૧૯૮
પ્રેમ સાગર	૧૨૩
પ્રેમાનંદ સ્વામિ	૧૨૪
પ્રેમાનંદ ભદ્ર	૧૨૪
પ્રેરિતોનાં કૃત્ય	૨૦૫
પૃથુરાજ રાસા.	૧૫૩
પૃથુરાજ ચોહાણુ અને ચંદ- બરદાચી	૧૭૨
પૃથુરાજ ચોહાણુ	૧૯૮
પૃથિવ પ્રદક્ષિણા	૨૦૧
પોલ અને વરજનિયા	૧૭૬
પોષ વદ દશમની કથા	૨૪૯
પંદર લાખ ધર પાણી	૧૮૪
પંચમહાલની ભૂગોળ	૧૯૯
પંચીકરણુ	૨૦૪
પંચદશી	૨૦૪
પંચાસી કાચ સમય સાર	૨૫૫
પંચડાંડ	૨૮૫.

૩૦

કાર્ખસ વિલાસ	૩૬-૧૪૪-૨૮૮
કાર્ખસવિરહ	૩૭-૧૪૩
કાર્ખસ જીવન ચરિત્ર	૪૨
શીરદોસીનું જીવન વૃત્તાંત	૧૯૧
ક્રાંકલીનનું ચરિત્ર	૧૯૨
ક્રાન્સ અને જર્મની	૧૯૮
બ	
બત્રીસ પુતળીઓની વાર્તા	૧૨૪
બત્રીસાના બગાડની બુમો	૧૬૧
બત્રીસાની રેલનો ગરબો	૧૬૧
બગીચાનું પુસ્તક	૨૩૨

અહાનંદનું કાવ્ય	૧૨૪
અહલત રાસ	૨૪૮
બાળલગ્ન નિષેધક પત્રિકા	૨૯૨
બાળ વિવાહ નિબંધ	૩૫-૨૨૨
બાળ વિવાહ નિષેધક	૪૦
બાળોદ્યાલ્યાસ	૩૫
બાણાસુર મદમર્દન	૪૧-૧૦૫
બાળવ્યાકરણ	૫૩
બાળકૃષ્ણ વિજય	૧૦૫
બારીઆ વર્ણન	૧૬૨
બ્રાહ્મધર્મનાં સિદ્ધાંત	૨૦૩
બાહુરાવ તાત્યા રાવજી રણુજી- તનો કોષ	૨૧૦
બાળલગ્ન બત્રીસી	૨૧૫
બ્રિટિશ હિંદુસ્થાનનો ઇતિહાસ	૪૭
બીજ ગણિત	૫૬
બુદ્ધિવર્ધક સભા	૪૬
બુદ્ધિવર્ધક ગ્રંથ	૪૯-૨૮૪
બુદ્ધિ અને રૂઢીની કથા	૧૭૯
બુલબુલ	૧૩૯-૧૫૭
બુદ્ધે હેશ	૨૦૬
બુદ્ધિ પ્રકાશક નિબંધ	૨૨૨
બુદ્ધિસાગર	૨૫૯
બુદ્ધિપ્રભા	૨૭૧
બુદ્ધિ પ્રકાશ	૨૮૭
બુધવારીયું	૨૮૭
બૃહત કાવ્યદોહન	૧૨૩
બૃહત કથા સાગર	૧૮૪
બૃહદ્ દ્રવ્ય સંગ્રહ	૨૫૫
બેન્ટિક	૨૦૫

બોધપર બોધ	૨૦૫
બંગાળ ગેઝીટ	૨૭૬
ભ.	
ભવાઈસંગ્રહ	૫૦-૧૧૧
ભટ્ટનું ભોપાળું	૯૪
ભલુતગરનું ભોપાળું	૧૬૧
ભક્ત પર્યાટણ	૧૭૯
ભદ્રંભદ્ર	૧૮૮
ભરતખંડનો ઇતિહાસ (મ- હીપતરામ)	૧૯૫
ભર્ય જીલ્લાની ભૂગોળ	૧૯૯
ભક્તામતાર સ્તોત્ર	૨૫૬
ભદ્રબાહુ સંહિતા	૨૫૮
ભરતેશ્વર બાહુબલ વૃત્તિ	૨૬૨
ભરતેશ્વર બાહુબલી	૨૬૬
ભર્ય વર્તમાન	૨૯૪
ભર્ય સમાચાર	૨૯૪
ભર્ય મિત્ર	૨૯૪
બ્રમણુ તોડનારની વાણી	૨૦૫
ભટ્ટહરિ શતક	૨૨૪
બાલણુ	૧૨૫
ભારતનું પર્વ	૧૨૫
બામિનીભૂષણુ	૨૦૪
ભારત રામાયણુ	૨૧૯
બાપાભૂષણુ	૨૧૫
બાપા રહસ્ય	૨૬૪
ભારતી ભૂષણુ	૨૯૪
બ્રાંતિ સંહાર	૧૦૧
ભિક્ષુક વિશે નિબંધ	૨૨૨
બીમસેન	૨૮૫

बीषो भरभरीयो	१७७
भूत निषंध	३५-२४२
भृगोणनुं वर्णन	४२-१६६
भूमितिनां भूणतत्त्वो	५७
भूमिति	७५
भृगोण अने भृगोण	१६६
भृगोणनो उपयोग	१६६
भूत निषंध	२२२
भूस्तरविधानां भूणतत्त्वो	२२८
भूस्तर	२२८
भूस्तर विधा	२२८
भूतणविधा	२२८
बेटपोथा	४६
भोजेभक्त	१२४
भोषो दोषो	१७७
भोजानाथ साराभाधनुं यरित्र	१६४
भ.	
महालसा अने ऋतुध्वज	४१
महाराजेनो धतिहास	४६
मण्डिमाणा	१०१
मघपान दुःखदर्शक यंद्रमुष्पी	
नाटक	१०७-११२
मष्कु कुंटारो	१७७
मनोरंजक रत्न	१८१
मनोदय	२६३
महावीर स्वामीनुं यरित्र	
	१६२-२५४-२६६
महापणेश्वर	१६६
महीपतरामनो धंजलांडनो प्रवास	२०१
मडेरमस्तनी मुसाइरी	१८७

महाराणी विकटोरीआये स्कोटल-	
उना पहाडी मुलकमां करेला प्र-	
वासोनुं वर्णन	२०२
महाराणी विकटोरीआये हाधलांड-	
मां गुजरेली शंङ्गीनी वधु-	
नांधो	२०२
महिम्न	२०४
मभ्यासगा अर्थावणि	२१२
मनुस्मृति अथवा मानवधर्म	
शास्त्री	२२७
महीपाण यरित्र	२५२
मलयसुंदरी यरित्र	२५७
महापण मलयसुंदरीनो रास	२५६
मण्डि रत्नमाणा	४२
मालविकाग्निमित्र	४१-८६-१००
मानव धर्मसभा	४५
मार्गोपदेशिका	५६
मामेइ	६१-१२४
मालतिमाधव	६०
माहारी मण्ड	१६०
माड-टन टोप	१८२
माधवराव सिंधीआ	१६१
मानवधर्म शास्त्र	२०४
मास्तर हलपतरामनो कोष	२०७
मानसशास्त्र	२२४
मालेकयंद यंपावती यरित्र	२५६
मानतुंग मानवतीनो रास	२६५
मानतुंग मानवतीनी कथा	२६५
मांस पिंड	२३५
मिथ्याभिमान नाटक	२५-६७-६०८

મિતાક્ષરા	૪૧
મિડિઝ અને ધરાની લોકોનો ઇ- તિહાસ	૪૭
મિસર લોકોનો ઇતિહાસ	૪૭
મિથ્યાભિમાન મતખંડન ગ્રંથ	૨૧૪
મીઠી મીઠી વાતો	૨૨૨-૨૨૫
મુસલમાની દિવાની કાયદો	૪૨૦
મુઘલાવબોધ આંકિતક	૫૫
મુદ્રારાક્ષસ	૯૯
મુદ્રા અને કુલીન	૧૭૮
મુકુલમર્દન	૧૭૯
મુંબાઇનો ભોમિયો	૨૦૨
મુંબાઈ સમાચારનું પંચાંગ	૨૦૨
મુંબાઈમાં દેશીઓની કળવણી	૨૨૫
મુક્તાબોધ	૨૨૫
મુસલમાની સરેહ	૨૨૮
મુદ્રિતકુમુદ્યંદ્રપ્રકરણ	૨૪૯
મુનીપતિચરિત્ર	૨૬૬
મુંબાઈ સમાચાર	૨૮૦
મૂરખો	૧૮૭
મૂર્તિપૂજા	૨૫૬
મેધહૂત (જીનરકર)	૧૨૭
” (કવિ શીવલાલ)	૧૨૭
” (હરિકૃષ્ણ બળદેવ)	૧૨૭
” (ભીમરાવ)	૧૨૭-૧૨૮
” (પૂર્વમેધ. હ. હ. ધ્રુવ)	૧૨૮
” (નવલરામ)	૧૨૮
મેયો	૧૯૧
મેસર્સ મોંટગમરી-મણિધરપ્રસાદ અને અંબાલાલનો ઇંગ્રેજીકોષ	૨૧૩
મેધમાલા વિચાર	૨૫૯

મોટું અંગણિત	૫૬
મોટા માધવરાવ પેશ્વા	૧૦૧
મોરીસનો હિંદુસ્થાનનો ઇતિહાસ	૧૯૫
મોદીખંદરથી માર્સેલ્સ	૨૦૧
મોતીના હિસાબની ચોપડી	૨૩૮
મોક્ષમાળા	૨૪૭
મોહન ચરિત્ર	૨૫૩
મૌન એકાદશી મહાત્મ	૨૪૯
મંડળીના ભજનની રીત	૨૦૫
મંગળકળશ કુમારનો રાસ	૨૫૯
ય.	
યજ્ઞદ્વરતી તારીખ	૨૦૨
યશોવિજય જૈન ગ્રંથમાળા	૨૪૮
યશોધર ચરિત્ર પ્રશ્નમરતિ	૨૫૨
યોગવાશિષ્ઠ	૨૦૫-૨૨૪
યોગ કૌસ્તુભ	૨૨૪
યોગ ચિંતામણિ	૨૨૪
યોગબિન્દુ	૨૫૯
યોગશાસ્ત્ર	૨૬૩-૬૬-૬૭
ય.	
રણપિંગળ	૪૧-૨૧૫-૨૧૬
રતનાવલિ	૧૦૧
રત્નેશ્વર	૧૨૫
રઘુવંશ	૧૨૭
રસમંજરી	૧૬૮
રત્નલક્ષ્મી	૧૭૮
રમુજે દીલપસંદ	૧૮૭
રમુજે દીલ આરામ	૧૮૭
રણજીતસિંહ	૧૯૧

રણુછોડલાલ છોટલાલાલ ચરિત્ર	૧૯૫
રસપ્રવેશ	૨૧૪
રસમંજરી	૨૧૫
રસિક પ્રિયા	૨૧૫
રસાયન શાસ્ત્ર	૨૨૮-૨૩૦
રસાયનશાસ્ત્ર સંબંધી વાતચીત	૨૨૯
રત્નાકરાવતારિકા	૨૪૮
રત્નશેખર રત્નવતી	૨૫૨
રત્નચૂડ વ્યવહારીનો રાસ	૨૬૫
રત્નપાળ વ્યવહારીઆનો રાસ	૨૬૫
રત્નસાર ચરિત્ર	૨૬૬
રમતા રામ	૨૮૫
રાજગીત	૨૮૬
રાસ્તગોકૃતાર	૨૮૨-૨૮૪-૨૮૫-૨૯૦
રાત્રિભોજન નિષેધક	૨૬૬
રાત્રિભોજન પરિહારક રાસ	૨૫૯
રાજશેખર સુરી કૃત પદ્ધર્શન સ- મુચ્ચય	૨૪૯
રાજ વિદ્યાભ્યાસ	૩૫-૧૪૩-૨૩૫
રાસમાળા	૪૧-૧૯૮
રામબળનકી દર્શન	૧૦૫
રામાયણ ગીરધર	૧૨૫
,, ઉદ્ધવ (હરગોવિંદદાસ)	૧૨૫
,, તુલસી (કવિ શીવલાલ)	૧૨૫
રાણીના બાગનો ગરબો	૧૬૨
રાણકદેવી	૧૭૨
રાસેલાસ	૧૭૫
રાલ્ફડાર્નેલ	૧૭૬
રાજા રામમોહનરાયનું ચરિત્ર	૧૯૨

રાનાડેનું ચરિત્ર	૧૯૫
રાજ્યરંગ	૧૯૮
રાણપુરની મુખ્તેસર હકીકત	૧૯૪
રામરક્ષા	૨૦૪
રાણીનાનો કોષ	૨૧૩
રૂકિનણી હરણુ	૧૦૯
રૂદન રસિક	૧૩૭-૧૫૧
રૂસ્તમખાનું	૧૯૮
રૂદ્રિ	૨૦૪
રૂઢિ પ્રયોગ કોષ	૨૧૨
રૂ કાંતનારનો મદદગાર	૨૩૮
રેવાશંકર	૧૨૪
રેવાખંડની ભૂગોળ	૧૯૯
રૈકવ પુરાણનો સાર	૧૯૯
રોમના રાજ્યનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ.	૪૨
રોષદર્શિકા સત્યભામાખ્યાન	૫૯
રોમના રાજ્યનો ઇતિહાસ	૧૯૭
રંગીલાનો રોળ	૧૬૧
લ.	
લક્ષ્મી નાટક	૩૬-૬૨
લલિતા દુઃખદર્શક નાટક	૪૦-૧૦૩
લઘુ કૌમુદિ	૪૧-૫૬
લલિતા	૧૩૭-૧૫૨
લઘુ ભારત	૧૪૭
લઘુ ઋતુવર્ણન	૧૫૩
લખતરનો ઇતિહાસ	૧૯૮
લઘુ હિતોપદેશ	૨૨૪
લઘુ ચાણાક્ય	૨૨૪
લઘુ હેમીપ્રક્રિયા વ્યાકરણુ	૨૫૨

લઘુ પ્રકરણું સંગ્રહ	૨૫૮
લાઘબલ કેશ રીપોર્ટ	૪૯
લાવણ્યમયી	૧૫૪
લાઘલા	૧૭૬
લાંચ વિશે નિબંધ	૨૨૫
લિંગાનુ સાસન અવચુરી	
સહિત	૨૪૮
લીલાવતીનો રાસ	૨૬૫
લીલાવતી કથા	૧૪૭
લેથબ્રીજનો હિંદુસ્થાનનો	
ઇતિહાસ	૧૯૫
લોરેન્સ	૧૯૧
લોર્ડ એસ્ટરશીલ્ડની પોતાના	
દિકરાને શિખામણ	૨૨૫
લોક તત્ત્વ નિર્ણય	૨૫૧
લોક પ્રકાશ પંચ સંગ્રહ	૨૬૪
લોક મિત્ર	૨૮૬
લંડન રાજ્ય રહસ્ય	૧૭૮
લંડન રહસ્ય	૧૭૯

વ.

વનરાજ ચાવડો	૫૦-૧૬૫-૧૭૧
વસ્તુવૃંદ દીપિકા	૧૨૩-૨૧૨
વજ્ર	૧૩૭-૧૫૨
વજ્રેશંગ અને ચાંદબા	૧૩૭
વસંત વિજય	૧૫૯
વડોદરાની ગરબી	૧૬૨
વલ્લભાચાર્યનું ચરિત્ર	૧૯૨
વડનગરા નાગરની નાતના રીત	
રીવાજ	૧૯૯
વચનામૃત	૨૦૪

વનસ્પતિ શાસ્ત્ર	૨૩૩
વર્ધમાન દ્વાત્રિંશિકા	૨૫૨
વત્સરાજ ચરિત્ર	૨૫૨
વસ્તુપાળ તેજપાળ રાસ	૨૫૮
વર્ધમાન દેશના ભાષાન્તર	૨૬૫
વસંત	૨૮૯
વડોદરા વત્સલ	૨૯૪
વર્તમાન પત્ર	૨૯૫
વ્યભિચાર ખંડન નાટક	૧૦૬
વ્યવહારમયુખ	૨૨૭
વાઘેર લોકોનો ઇતિહાસ અને	
ખંડ	૧૯૮
વાચનમાળા	૫૮
વ્યાકરણ	૪૩
વિદ્યાભોધ	૩૫-૨૨૬
વિક્રમોર્વશી ત્રોટક (રણુછોડભાઇ)	
	૪૧-૮૪
„ નાટક (કીલાભાઇ)	૮૪
„ (કે. હ. ધ્રુવ).	૮૫
વિપત્તિ વિશે નિબંધ	૪૨-૧૬૩
વિચાર સાગર	૪૨-૨૦૫
વિક્રમોદય	૧૦૭
વિવાહ વર્ણન	૧૨૬
વિજય વિનોદ	૧૪૪
વિજય વાણી	૧૫૩
વિલાસિકા	૧૬૦
વિક્રમની વીસમી સદી	૧૭૮-૧૮૫
વિવેક વણુઝારો	૧૭૯-૧૮૦
વિધવા લીરૂજ	૧૮૪
વિઠલદાસનો હિંદુસ્થાનનો ઇતિ-	

हास	१८६
विष्णु सहस्र नाम	२०४
विधवा विवाह	२२२
विद्यार्थिनो मित्रं	२२८
विद्याप्रवेश ग्रंथावलि	२३०
विविध पुंन संग्रह	२५८
विक्रम चरित्र	२५८
विद्योदय	१२५
विज्ञान विलास	२८४
वीरमति नाटक	१०६
व्युत्पत्तिपाठ	५५
" प्रकाश	५५
" सार	५५
वृत्त शिक्षा	२५६
वृंह शतसाध	४२-१२७
वेपारी रास	२५४
वेद विरुद्ध मत अंडन ग्रंथ	२०५
वेदस्तुति	२०५
वेदसनी पाठभाषा	७५
वेन चरित्र	३६-१४२-१८८
वेद धर्म	४८
वेणु संहार	१०१
वेद्यायज्ञो वर	१७७
वैताण पचीसी	१२४
वैदेही विजयम्	१०७
वैद्यामृत	२३५
वैद्य अवन	२३५
वैद्यावतंस	२३५
वैदकज्ञान	२३६
वैराग्य कल्पलता	२५८

वैराग्य शतक	२६२-२६४
वंदीदाह	२०६
श०	
शब्द कोष	४८
शब्दार्थ लेह	२१२
शत्रुंजय महात्म	२५२
शनिश्चरनी योपाध	२५८
शत्रुंजय तीर्थ भाषा. उद्धार	
रास	२५८
शत्रुंजय तीर्थभाषानो रास	२६५
शमशेर अहादुर	२८८
शाणा पत्र	२८७
शान्तिनाथ चरित्र	२६६-२६८
शास्त्री वार्ता समुच्चय	२५१
शान्तिनाथ महात्म	२४८
शालिभद्र चरित्र	२४८
शाणोपयोगी नीति ग्रंथ	५८
शाकुन्तल (अम्बर)	६३
" (अत्रेरी भाषा)	६४
" (हाकेर)	६४
शाहनामु	१३२
शापुरअनो कोष	२०८
शारीर शास्त्री	२३०-२३५
शारीर विद्या	२३५
शियलोपदेश	२६४
शिशुपाण वध	१०८
शिरीतनां संकट	१७७
शिक्षापत्री	२०४
शिक्षा पद्धति	२२५
शिक्षणुनो धतिडांस	२२६

शीर्षा विशेषनिबंध	३८-२३५
शीर्षापोस काशीर लोकानो	
धतिहास	१८८
शीर्षाण सुकनावणी	२३४
शीर्षादूत	२४८
शुद्धोपयोग	२५६
शुद्धाद्वैत सिद्धांत	२०४
शेकसपीयर कथा समाज	४१
शेर सदानो रासडो	१६१
शेरनी सदाभाण	१६१
शेरनी डालत	१६१
शेष युसद्धअक्षिनी धंज्रांडनी	
मुसादरी	२०६
शेत्रंजनी रमत	२३७
शंकराचार्यना समयनो निर्णय	२०४
शंकराचार्यनुं यरित्र	१८२
शंकर महात्म	२०४
शंकर द्विजिन्य	२०४
शांकरभाष्यभगवद्गीता	२०४
श्रवणुपितृभक्तिनाटक	१०५
श्राविकाभूषणु	२५३
श्राविकासुभोधर्षणु	२५३
श्राविक शिक्षणु रहस्य	२५३
श्रीमद्भागवत	२०४
श्रीमद्भगवद्गीता (भण्डाल)	२०४
" (शास्त्रीवराम)	२०४
" (विण्णु भावा अक्षयारी)	२०४
श्रीमद्वल्लभाचार्य प्रतिपादन अक्ष-	
वाक	२०४

श्रीकृष्णलीलाभूत	२०४
श्रीतत्वार्थ दीप	२०४
श्री सयाण ज्ञान मण्डुषा	२२६
श्रीमद् राजयंद	२४७
श्री गुणुरत्नसुरी कृत क्रियारत्नसमु-	
व्यय	२४८
श्री सायारांग सूत्र	२५७
श्रीभाणीवाणीयाना नियमो	१८८
श्रीपाणरास	२६५
श्रीपाण नोवेल	२५३
श्रेणिक्यरित्र	२५३
	प.
पड दर्शन समुच्चय	२०५
पड दर्शन समुच्चय	२४८
	स.
सधरांजेशंग	५०-१६५
सती नाटक	१०१
सतसैया	१२३
स्वदेश वत्सण	१२८
सरस्वतियंद्र	१४०
सरती सुष्पी	१६२
स्वर्गमां सगज्जेकट कमिटि	१८८
स्वरोदय ज्ञान	२५८
समरादित्य संक्षेप	२५४
समराध्व्य कडा	२५७
सनातन जैन	२७१
समाचार दर्पणु	२७८
सत्य प्रकाश	२८५
सद्धर्म ओधक अने पाण्ड	
ण्डक	२८५

સ્વધર્મ વર્ધક	૨૮૫
સમાલોચક	૨૮૬
સ્વદેશ વત્સળ	૨૯૦
સત્યોદય	૨૯૩
સયાજીવિજય	૨૯૪
સારસંગ્રહ	૪૭
સત અને અસતની પરીક્ષા	૨૦૫
સરીકાન અલકામિ લત	૨૦૬
સરળ અર્થ શાસ્ત્ર	૨૨૧
સદ્વર્તન	૨૨૩
સર્વ દર્શન	૨૨૪
સરળ પદાર્થ વિજ્ઞાન	૨૨૮
સરળ રસાયન	૨૩૦
સંગર્ભા સંરક્ષણ	૨૩૭
સમસ્તિ સાર	૨૪૭
સમસ્તિનો દરવાજો	૨૪૭
સતી દમયંતીની શિખામણો	૨૪૭
શબ્દાનુ સાસનમાં આવતા સૂત્રોની અકાશદિ અનુ- ક્રમણિકા.	૨૪૮
સમ્મતિ તર્ક	૨૪૮
સમ્યક્ત્વ	૨૫૨
સઝાયમાળા	૨૫૪
સલભંગી તરંગીણી સ.	૨૫૫
સાસુ વહુની લડાઈ ૫૦-૧૬૮-૧૭૫	
સાર શાકુન્તલ	૬૩
સાક્ષર સમક	૧૪૨
સાહસ દેશાધ	૧૫૨
સાખરનો સાખો	૧૬૧

સાહસ સંગ્રહ	૧૮૭
સાર સંગ્રહ	૨૫૯
સાર્વજનિક આરોગ્ય	૨૨૮
સામ્ય શતક	૨૫૩
સ્વાદાદ મંજરી	૨૫૫
સ્વાધ્યાય માળા	૨૬૬
સિધિ લીટી ત્રિકોણ મિતિ	૫૭
સિદ્ધાંત સાર	૨૦૫
સિદ્ધ પદાર્થ વિજ્ઞાન	૨૩૦
સિદ્ધ હેમ શબ્દાનુસાસન મૂળ	૨૪૮
“ લઘુ વૃત્તિ	૨૪૮
સિપાઈ ખચ્ચાની સજની	૧૭૮
સ્ત્રીબોધ	૨૯૫
સીતા	૧૭૬
સીતાના કાગળ	૧૪૮
સ્ત્રી સંભાષણ	૩૬
સ્ત્રી બાળહત્યા	૨૨૧
સ્ત્રીજ્ઞાન દીપિકા	૨૨૪
સ્ત્રી ઉપયોગી સૂચના	૨૩૬
સુર ગોકળજી ઝાલા અને વે- દાન્ત	૪૨-૧૯૪
સુગમ્ય પાકમાળા	૫૭
સુકનાવળી	૫૮
સુડા બહોતેરી	૧૨૪
સુંદર અને વિધાનંદ	૧૭૮
સુલ સાસનીનું ચરિત્ર	૨૬૨
સુદર્શન	૨૬૮
સુરત અખખાર	૨૯૩
સુરત સોદાગર	૨૯૩
સુલભ મામાધિ	૨૫૪

સુરત શિક્ષાની ભૂગોળ	૧૯૪
સુવાર્તા	૨૦૫
સુશ્રુત	૨૩૫
સુભાષિત રતનાવળી	૨૫૦
સુંદર શૃંગાર	૨૧૪
સુંદરી સુખોદ	૨૯૫
સ્કુલનું સોસાયટી	૪૫
સૃષ્ટિ જન્ય ઇશ્વર જ્ઞાન	૨૨૮
સ્નેહમુદ્રા	૧૪૦
સેક્રેટરી રઘુનાથરાવના મોતનું વર્ણન કરતી દીલગીરીનો દેખાવ ૧૬૧	
સોની વિશે નિબંધ	૪૦-૨૨૨
સોનેરી ટાળા	૧૮૪
સૌંદર્ય લહરી	૧૩૦
સૌરાષ્ટ્ર દર્પણ	૨૯૫
સૌરાષ્ટ્રનો ઇતિહાસ	૧૯૫
સંગબાદ કૌમુદી	૨૮૦
સંખોદ સત્તરિ	૨૬૨
સંસાર વહેવારની ચોપડી	૫૮
સંસાર સુખ	૪૯-૨૨૨
સંપ લક્ષ્મી સંવાદ	૩૫-૧૪૩
સંસ્કૃત મંદિરાન્ત પ્રવેશિકા	૫૬
સંધ્યા	૨૦૪
સંસાર દર્શક કોષ	૨૧૨
સંગિત પારીબત	૨૪૩
સંગિતાદીત્ય	૨૪૪
સંપની જરૂર	૨૫૬
સાંજ વર્તમાન	૨૮૬
સાંખ્ય દર્શન	૨૨૪

હરિશ્ચંદ્ર નાટક	૪૧-૧૦૫
હરકોરનો હેવાલ	૧૬૧
હરિ ધર્મ શતક	૧૬૨
હર્ષ ચરિત	૧૬૭
હસાહસ	૧૮૮
હરિભદ્ર સુરીકૃત અષ્ટક	૨૫૮
" " "	૨૬૪
હરિબળ મચ્છનો રાસ	૨૫૯
હરિશ્ચંદ્ર રાજનો રાસ	૨૬૫
હારિત સંહિતા	૨૩૫
હાજર જવાબી પ્રધાનની વાસ્તા	૧૮૭
હિંદુસ્થાનનો ઇતિહાસ	૪૨-૧૯૫
હિંદુઓની પડતી	૧૫૩
હિંદ અન ટ્રિટાનીયા	૧૮૧-૨૮૬
હિંદના લોકનો ઇતિહાસ	૧૯૬
હિંદુસ્થાનમાં મુસાફરી	૨૦૧
હિંદુ ધર્મનો ખુલાસો	૨૦૫
હિંદુ ધર્મશાસ્ત્ર	૨૨૭
હિંગુલ પ્રકરણ	૨૫૯
હિત શિક્ષાનો રાસ	૨૫૯
હિંદી પંચ	૨૮૫
હિતેસ્થુ	૨૯૦
હિંદુસ્થાન	૨૯૨
હીરા શૃંગાર	૨૧૪
હુન્નરખાનની ચલાઇ	૩૫-૧૪૩-૧૮૦
હુન્નર રતનાકર	૨૩૮
હુન્નરનો ખબરો	૨૩૮

		ज्ञ.	
दृश्यवीणा	१५८		
हेस्टीजस	१८१	ज्ञाति निष्पंध	३५
होप वाचनभाषा	५८	ज्ञान विधि	२०२
होणा विशेष निष्पंध	३८	ज्ञान यंत्र	२१२
होणानी कथा	२४८	ज्ञान मंजूषा	२३७
हंस काव्य शतक	१४४	ज्ञान पंचमी महात्म्य	२४८
हंसराज वछराज	२५८	ज्ञान श्रीदु	२५२
		ज्ञानार्थव	२५५
		ज्ञान प्रकाश	२६८
क्षेत्रज्ञ धनज्ञ	५७	ज्ञानसुधा	२८२

